

Міністерство освіти і науки, молоді та спорту України
Житомирський державний університет імені Івана Франка
Історичний факультет, Центр юдаїки
Кафедра історії України
Інститут політичних та етнонаціональних досліджень
імені Івана Кураса НАН України
Всеукраїнський Центр вивчення Голокосту «Ткума»

XX СТОЛІТТЯ – ЕТНОНАЦІОНАЛЬНИЙ ВИМІР ТА ПРОБЛЕМИ ГОЛОКОСТУ

Дніпропетровськ
2011

УДК 94 (=411.16) (477)
ББК 63.3 (4 Укр)
Д 22

Д 22 XX століття – етнонаціональний вимір та проблеми Голокосту: збірник наукових праць за матеріалами міжнародної науково-практичної конференції, Житомир, 22–23 жовтня 2010 р. – Дніпропетровськ: Вид-во Центр «Ткума», 2011. – 500 с.

ISBN 978-966-383-374-3

Рекомендовано до друку Вченою радою Житомирського державного університету імені Івана Франка (протокол №11 від 28.05.2010 р.)

Рецензенти:

Стародубець Г.М. – доктор історичних наук, професор кафедри всесвітньої історії Житомирського державного університету імені Івана Франка;

Дідківська О.І. – кандидат історичних наук, доцент кафедри гуманітарних наук Житомирського державного технологічного університету;

Смагін І.І. – доктор педагогічних наук, кандидат наук з державного управління, проректор Житомирського обласного інституту післядипломної освіти.

Керівники проекту:

Щупак І.Я. – кандидат історичних наук, директор Всеукраїнського Центру вивчення Голокосту «Ткума», головний редактор видавництва «Прем'єр»;

Рудницька Н.В. – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України, директор Центру юдаїки Житомирського державного університету імені Івана Франка.

ISBN 978-966-383-374-3

УДК 94 (=411.16) (477)
ББК 63.3 (4 Укр)

© Всеукраїнський Центр вивчення
Голокосту «Ткума» («Відродження»), 2011.
© Житомирський державний університет
імені Івана Франка, 2011.

Редакційна колегія

В.І. Гусев – доктор історичних наук, професор

М.М. Гон – доктор політичних наук, професор

І.Я. Щупак – кандидат історичних наук, директор Всеукраїнського Центру вивчення Голокосту «Ткума», головний редактор видавництва «Прем'єр» (редактор)

О.В. Козерод – доктор історичних наук, науковий співробітник Інституту політичних та етнонаціональних досліджень імені Івана Кураса НАНУ

С.Ю. Римаренко – доктор політичних наук, провідний науковий співробітник Інституту політичних та етнонаціональних досліджень імені Івана Кураса НАНУ

О.В. Заремба – кандидат історичних наук, провідний науковий співробітник Інституту політичних та етнонаціональних досліджень імені Івана Кураса НАНУ

Ю.В. Котляр – доктор історичних наук, професор

В.С. Орлянський – доктор історичних наук, професор

О.С. Чирков – доктор філологічних наук, професор

П.В. Білоус – доктор філологічних наук, професор

В.О. Венгерська – кандидат історичних наук, доцент (науковий редактор)

Н.В. Рудницька – кандидат історичних наук, доцент (редактор)

О.І. Жуковський – кандидат історичних наук, доцент (науковий редактор)

М.В. Кордон – кандидат історичних наук, доцент

М.Є. Лутай – кандидат історичних наук, доцент

Л.В. Гуцало – кандидат історичних наук, доцент

В.В. Жуковська – кандидат філологічних наук, доцент

О.О. Колтакова – керівник наукових проєктів Всеукраїнського Центру вивчення Голокосту «Ткума» (технічний редактор)

Секція 1

Національні питання в імперський період, в умовах авторитарних та тоталітарних режимів. Історія українського єврейства в листівках, світлинах, спогадах та усних оповідях. Єврейські штетли України у міжвоєнний період

Шауль Штампфер

*Ph.D, Єрусалимський університет
м. Єрусалим, Ізраїль*

Что произошло с евреями в 1648 году?

Аннотация

Вопрос о том, сколько евреев погибло, и сколько уцелело в 1648 году, породил множество дискуссий среди историков. Проблема заключается в несоответствии теоретических оценок тому, что зафиксировали современные событиям хроники. При использовании демографических методов и приложении их ко всем регионам Украины, возникает впечатление, что погибло не более, а скорей многим менее пятидесяти процентов от 40 тыс. (приблизительно) евреев. Выжившие евреи в большинстве своём возвращались в свои дома и отстраивали их. Несмотря на то, что данные получены теоретическим путём, соразмерность результатов, свидетельствует в пользу их вероятной достоверности.

Большая часть значительных событий раннего периода современной еврейской истории осталась в тени, скрытая недостатком источников. Судьба украинских евреев во время восстания под руководством Хмельницкого может показаться исключением [1].

Многочисленные подробные хроники («Тит а-Йевен», «Йевен Мецула») предлагают яркие натуралистичные описания, а многие литургические произведения и современные событиям источни-

ки позволяют представить всё ещё более живо. Хотя эти источники неоднократно исследованы, в настоящем эссе они будут рассмотрены заново, в особенности – их демографические «свидетельства». Это делается с целью пересмотреть некоторые устоявшиеся представления. В частности, в этом эссе мы попытаемся обрисовать численность еврейской общины до восстания Хмельницкого, в надежде затем, определить какое количество евреев выжило, и каково влияние этой цифры на понимание событий в целом.

Суть проблемы

Восстание против польского владычества на Украине под предводительством Богдана Хмельницкого началось весной 1648 года. Его влияние на коллективную память украинских и польских евреев было неизмеримым [2].

Именно в первые годы восстания были уничтожены многие еврейские общины на территориях Украины, Литвы и Польши. Последующие поколения восточноевропейского еврейства живо помнили, как вояки Хмельницкого вырезали беззащитные еврейские общины, где бы их ни находили. Такая картина была сохранена и передана самыми разными путями. Читались хроники, из уст в уста передавались рассказы. В течение столетий многие евреи Украины постились в память о жертвах. Подобное осмысление тех событий способствовало созданию у еврейства устойчивых стереотипов, как по отношению к себе, так и во взглядах на других, особенно на украинцев и поляков. Различные пути сохранения еврейской памяти о тех событиях стали предметом разнообразных научных изысканий [3], но, как ни странно, не было досконально исследовано, что же происходило на самом деле.

В описаниях происшедшего с евреями во время восстания нет недостатка. Еврейские хроники изображают казаков, идущих от города к городу и вырезающих местных евреев [4].

Хроники часто описывают евреев, спасающихся бегством в укрепленные города, но за этим сообщением обычно следует повествование, как войска Хмельницкого взяли город и все евреи погибли. Если бы всё так и происходило в реальности, очень немногим евреям удалось бы спастись, и действительно существуют некоторые очень высокие количественные оценки потерь еврейства в этот период [5].

Однако такое представление базируется на двух очень проблематичных допущениях. Предположение, что евреи ничего не предпри-

нимали, кроме того, чтобы убежать в соседнюю крепость, не согласуется с нашими представлениями о них. В момент, когда вспыхнуло восстание, уверенность в мощи городских цитаделей была оправдана. Ни у кого не было оснований думать, что польская армия окажется не способной справиться с войском под началом Хмельницкого, и наиболее искушенные политики предсказывали, что восстание будет стремительно подавлено. Однако это был не тот случай, и войско Хмельницкого продолжало наступать и уничтожать еврейские общины. До тех пор украинские евреи выживали и преуспевали, благодаря своему разуму. Едва ли их можно назвать фаталистами. Допустить, что евреи сидели и «ждали», пока Хмельницкий прибудет в город и уничтожит их, это значит взять на себя смелость утверждать, что они были начисто лишены наблюдательности (и не отдавали себе отчёт в том, что происходит вокруг). Прежде всего, у евреев всегда был выход – бежать, и лишь немногие им не воспользовались. Войско Хмельницкого редко входило в город внезапно. Новости в Восточной Европе путешествовали быстрее, чем вооружённые силы. Наиболее очевидная реакция на приближающуюся опасность – собраться и бежать, невзирая на потерю собственности и несобранные долги.

Нет никаких данных, свидетельствующих о том, что Хмельницкий и его армия планировали уничтожить украинское еврейство. Массовые убийства требуют тщательного планирования и организации. Хмельницкий же должен был поручать своим бойцам задачи, необходимые для успешной вооружённой борьбы с поляками. Многие украинцы испытывали крайнюю неприязнь к евреям, чья ведущая роль в сборе налогов и деловые связи с поляками способствовали обострению этого чувства. Однако, антипатия – это не одержимость, не навязчивая идея. А именно, нередко украинские войска, окружая город, сохраняли жизнь местным евреям в обмен на большой откуп местной еврейской общины. Хроники также фиксируют случаи дружбы между евреями и украинцами, не рассматривая их как нечто исключительное. Евреи, жившие в этих местах как до, так и после восстания, казалось, не расценивали свои отношения с украинцами, как существенно худшие, чем отношения между евреями и неевреями в любом другом месте Восточной Европы. Только считая обоснованным предположение, что истреблено было такое множество евреев, какое исчисляют авторы высоких оценок еврейских потерь, можно продолжать придерживаться распространённого мнения, что укра-

инцы ненавидели евреев до такой степени, что готовы были полностью уничтожить.

Однако лучший способ опровергнуть предположения о намеренных убийствах и оспорить исторические заблуждения – это показать, что число жертв было значительно меньшим, чем принято считать. Сделать это, как я и предлагаю в настоящей статье, можно определив, что в целом происходило с еврейским населением на землях Украины. Существуют ценные исследовательские труды о явлениях и событиях в конкретных общинах [6].

Но, мы не располагаем объективным критерием для того, чтобы определить, типичны эти явления, или исключительны. Единственный путь получить реальное представление о демографическом аспекте происшедшего – изучить ситуацию в целом, применяя методы и источники, охватывающие всё население. И только после этого обобщенные выводы можно сравнить с конкретными, основанными на данных отдельных общин, и подтверждающими общую картину. И действительно, в этом эссе Вы найдёте логичное соответствие общего частному, и наоборот (*vice-versa*), **что придаёт общей картине убедительность**, создавая в целом нечто, как говорит пословица, большее, чем сумму отдельных (и надо сказать, часто умозрительных) частей. Цель данного эссе, повторим, дать оценку старым гипотезам и предложить новые. Их правильность будет подтверждена только путём глубокого анализа и дальнейших изысканий.

Демографические последствия восстания

Расчёт числа потерь среди еврейского населения сложен. И не потому, что эти события происходили несколько столетий тому назад. Даже в нынешние времена, подсчёт точного числа жертв и уцелевших был бы почти невозможен. Восстание охватило огромную территорию, включая Червону Русь, Волынь, Подолье, Брацлавский и Киевский регионы, где тогда размещалось более двухсот еврейских общин. В XVII веке на украинских землях не было переписи еврейского, или всего населения в целом. Не было, разумеется, «счета по головам» «до и после», чтобы дать точную информацию о потерях. Когда происходят массовые убийства у выживших очень немного возможностей пересчитать тела перед захоронением.

Если бы даже и подсчитали, кому это было бы сообщено? Когда какое-то количество евреев спаслось бегством, а некоторые были убиты, сложно определить, какая из групп была многочисленней.

Сказать, что община была уничтожена – ничего не сказать о судьбе каждого из её представителей: кто остался в живых, кто сбежал, кто погиб. Нет никаких оснований утверждать, что когда хроники заявляют, что ни одного еврея не осталось в городе, это означает, что все евреи там были убиты.

Авторы еврейских хроник руководствовались желанием вызвать сильные эмоции и внушить читателям мысль о наказании Господнем, о том, что свершилось правосудие над людьми [7]. Их описания имели ценность только, если способны были заставить читателей раскаяться или хранить священную память о жертвах. Чем большее потрясение и испуг вызывало описание, тем с большей вероятностью оно достигало цели. Хроники были нацелены также на то, чтобы побудить читателей оказать щедрую помощь выжившим – и тут, чем драматичнее рассказ, тем лучше. Историческая достоверность, в любом случае, никакой роли не играла. Точность, по существу, могла только помешать. Чем о большем количестве жертв сообщалось, тем большим был ужас и, соответственно, раскаяние и щедрость. Таким образом, на первый взгляд (*prima facie*) нет оснований предполагать, что еврейские хроники являются точными, или предназначались быть таковыми. Например, они сообщают о значительно большем числе погибших в Пинске и Дубно, чем архивные источники [8]. Большинство евреев, несомненно, спаслись бегством. Письмо, написанное очевидцем из Бара, вызывает подобные же вопросы [9]. Нельзя считать само собой разумеющимся, что известная бедственная участь общин Немирова и Полонного была типичной для всего украинского еврейства.

Всё же иные источники и методы позволяют узнать или фактическое число истреблённых евреев, или процент, который они составляли от всего еврейского населения в конкретной местности. Иногда и число, и процент поддаются определению. Прежде всего, необходимо определить число евреев, которые жили на украинских землях до 1648, и затем, число уцелевших. Правда, слишком часто приходится прибегать к приближённым вычислениям с большой степенью погрешности. Но то, что мы пытаемся определить таким образом – это не современный демографический показатель, рассчитываемый с точностью до одной десятой, а приемлемая цифра,

которая позволит, в конечном счёте, чудовищно несоизмеримые данные, колеблющиеся в диапазоне от 10000, или около того, до полумиллиона, поставить на рациональную основу. В частности, предположим, что цифры, грубо округляемые до уровня точности с 5-ти до 10-ти тысяч, превышают первоначальные значения. Я, однако, произвольно решил ограничиться половиной диапазона, а именно с 5-ти до 7,5 тысяч, то есть уменьшить погрешность до 50% против 100%, как в интервале между 5-ю и 10-ю тысячами, приведенном выше. Полученные итоги не будут окончательными, но послужат отправной точкой для тщательной реконструкции демографической ситуации. Элементом моих выводов станет представление о том, что в Украине жило значительно меньшее число евреев, чем можно заключить из многих широко распространённых оценок потерь среди еврейства, как и о том, что фактическое число жертв также было меньше, чем установлено этими общепринятыми вычислениями. Для надёжности я всегда округлял результаты в большую сторону. К тому же, я был «консервативен», принимая в расчёт большую цифру там, где и меньшая была достаточно обоснована, короче говоря, грешил в сторону скорее «пере- чем недооценки». И всё равно, полученные данные меньше, чем те, которых придерживается большинство.

Еврейское население накануне 1648 года

Больше всего, по сравнению с любым другим регионом в период, предшествующий 1648 году, известно о численности еврейского населения Червоной Руси. Маурицио Хорн проделал доскональное исследование еврейского населения этого региона в «пред-Хмельницкий» период. Он пришёл к выводу, что примерно 45000 евреев обитало в городах, и 9000 – в сёлах [10]. Велик соблазн использовать относительно надёжные данные, такие как пропорция еврейского и нееврейского городского населения Червоной Руси, и сделать обобщение для всех украинских земель. Однако, этот регион по сравнению с прочими, был наиболее развит экономически, и весьма возможно, что плотность еврейского населения здесь была наибольшей. Было бы непредусмотрительно делать обобщения, исходя из этих данных, и рассматривать их, как эталон для определения численности еврейского населения в других регионах.

Меньше известно о Волынском регионе. Наиболее важный источник, откуда можно почерпнуть сведения о численности еврейского населения на Волыни – это реестр домов, составленный в 1629 году

и исследованный в трудах Барановича [11]. В сохранившихся списках этого реестра содержится информация о 114 больших и малых городах. Однако число еврейских домов отмечено только для 12-ти из них. Очевидно, отдельного списка еврейских домов не требовалось, и такие данные для этих мест сохранились случайно. Эти общины не были ни самыми большими, ни самыми значительными [12].

Поскольку эти списки составлялись для взимания налога, нет никаких сомнений в том, что учтено всё [13]. К тому же, возможности утаить что-нибудь от сборщика налогов у евреев-домовладельцев были очень ограничены. Погрешность, если она и существует, измеряется, вероятно, десятками процентов. Эти данные, хоть и частично, всё же полезны. Данные Барановича оставляют желать лучшего. Но, поскольку надежные документальные источники об «истинной» численности евреев в украинских общинах не сохранились, а возможно, и никогда не существовали, мы вынуждены воспользоваться тем, что «добыл» Баранович. Его сведения могут быть проверены, хотя и очень приблизительно, соответствием с данными из источни-

Синагога XVI века в Сатанове

ка информации совершенно иного типа, а именно соответствием с данными о конструкции синагоги.

Архитектурные параметры синагоги не могут рассказать о том, сколько евреев насчитывала данная община, но с их помощью можно протестировать некоторые документальные источники: лежат ли количественные оценки, приводимые в них, в пределах допустимого. Основания к тому, чтобы считать конструкцию синагоги критерием, таковы: во всех еврейских общинах (за исключением наикрупнейших), на украинских землях (и в Восточной Европе вообще) в XVII веке была только одна синагога, и никаких молельных домов, или самостоятельных групп молящихся. Общественная молитва всех членов данной еврейской общины считалась важнейшей для поддержания порядка в общине, и общинные лидеры предпринимали энергичные меры, чтобы предотвратить раскол общины на отдельные группы. Одним из первых обвинений, предъявленных позднее хасидизму, было то, что он ведёт к основанию отдельных молельных домов. Следовательно, есть некоторое оправдание заявлению, что размеры синагоги прямо отражают количество евреев в общине. Чем больше сооружение,

тем больше община, и наоборот. Это не значит, что число мест в синагоге идентично числу евреев в общине. Женщины посещали синагогу не регулярно. Нет оснований полагать, что для каждой было предусмотрено персональное место, что справедливо и в отношении каждого ребёнка. С другой стороны, евреи, которые не входили в число постоянных членов местной общины, но жили в окрестностях, могли приходить в синагогу по праздникам, или по особым поводам. И это, возможно, учитывали, при строительстве синагоги. Неимущие евреи – а таких было множество – часто не могли заплатить за место, и вынуждены были стоять сзади, или в проходах. Однако, невзирая на то, что такие поправки трудно поддаются учёту, можно определить некий грубый коэффициент соответствия и применить его для контроля данных Барановича, которые, как оказалось, можно использовать с некоторыми предосторожностями, принимая во внимание, что они неточны. Истинная численность общины, вероятно также несколько выше [14].

Число мест в синагоге, поддающееся определению, базирующееся на размерах сооружения, коррелирует с общими данными, полученными Барановичем. Кроме того, эти данные сопоставимы и с информацией, которую можно почерпнуть путём создания реестра учёта домов (домовладельцев). Соотношение числа домовладельцев, учтённых в таком списке, как реестр 1629 года, и численности населения, чьи дома были переписаны, вопрос чрезвычайной важности. И тут также требуется коэффициент – множитель, чтобы определить величину семейства, населявшего каждый дом, равно, как и число еврейской прислуги, и прочих обитателей дома, не входящих в состав семьи. Домовладельцы могли быть молодыми, или бездетными парами, или бобылями, или многодетными семьями с чадами и домочадцами, обитающими здесь же. Шмуэль Эттингер предложил множитель равный пяти [15]. Рафаэль Махлер в своём исследовании первой настоящей переписи еврейского населения, которая проводилась в Польше в 1764 году, использовал несколько больший коэффициент: равный шести, и незначительно меньший – конкретно для Украины [16].

Данные Махлера отстоят от 1648 года более чем на сто лет. Однако, нет оснований полагать, что демографическая ситуация за этот период претерпела изменения. Данные, касающиеся украинских земель, полученные им, не столь подробны, как «польские». Всё же он определил коэффициент, равный приблизительно 5,3 для Волыни, немногим меньше, чем для Польши. А для Брацлавского

региона – существенно отличающийся – в среднем равный 3,7 [17]. Всё же Махлер колебался, принимать ли «брацлавские» цифры «по номинальному значению». Это было бы равносильно признанию факта, что еврейские семьи Центральной Польши и Украины коренным образом различаются по составу. К тому же, данные по Брацлавщине недостаточно подробны, чтобы проверить их взаимное соответствие. Поэтому, Махлер счёл, что они полны неточностей, и предпочёл использовать для расчётов по Украине, тот же коэффициент-множитель, что и для Польши – равный шести. Это вполне разумно, поскольку надёжность демографических данных, разительно отклоняющихся от средних значений, часто весьма сомнительна.

Приближенные данные о еврейском населении Волыни можно получить, если тщательно рассмотреть особенности «межгородской» иерархии, свойственной определенному региону. Двенадцать еврейских общин, для которых существует реестр домов, составленный в 1629 году, не были продуктом случайной выборки из общего населения, и они также различаются по размеру. В каждой системе городов есть ограниченное количество крупных общин, и значительно большее число общин среднего размера, и совсем малых. Имея общее представление о том, сколько было общин, принадлежащих к той, или иной категории, и какова средняя численность общины для каждой из них, можно оценить еврейское население в целом. Ошибки, в цифрах, имеющих отношение к малым общинам, не повлияют существенным образом на общий итог, но вот погрешность, касающаяся больших общин, может его исказить. Из данных Барановича следует, что в больших общинах было примерно сто семьдесят еврейских хозяйств, а в общинах среднего размера – около пятидесяти. Число еврейских домов в малых общинах варьируется в большом диапазоне. В середине семнадцатого столетия на Волыни было шесть крупных общин: в Остроге, в Кремьянце, в Луцке, в Староконстантинове [18], во Владимире, и в Любартове. Согласно данным Барановича, в Остроге было 229 еврейских домов, в Кремьянце – 169, в Староконстантинове – 130, и в Луцке – 84.

Баранович не приводит данных по Владимиру, однако, коль скоро в ивритоязычном источнике, известном, как «Тит а-Йевен», этот город упомянут, как равный Кремьянцу по размеру, то и число еврейских домов, должно, вероятней всего, быть таким же, как в Кремьянце, или близким к нему [19]. В «Тит а-Йевен» Любартов зафиксирован, как крупная еврейская община, примерно между Кремьянцом

и Ковелем по размеру. И об этой общине у Барановича также нет сведений. Следуя установленному выше критерию о приемлемости пятидесятипроцентной погрешности, выбираем значение в 125 домов, что лежит посредине диапазона из 169-ти и 80-ти, и, таким образом, может рассматриваться, как подходящее число [20]. В целом, по-видимому, в шести мощных, или просто больших общинах, насчитывалось около 900 домов (хозяйств). Что касается общин среднего размера, то в «Тит а-Йевен» упоминается примерно о двадцати [21], число, которое следует из предосторожности увеличить на 25% как для того, чтобы обезопасить расчёт от недооценки, так и для того, чтобы охватить общины, не перечисленные в «Тит а-Йевен». Общий итог составляет приблизительно 1500 домов (1250). Среднее количество домов в малых общинах на Волыни было равно 20-ти. «Тит а-Йевен» упоминает о 17-ти малых общинах на Волыни. Увеличим и это число на 25%, – допуск на неизвестные общины, и получим в общей сложности 21 общину с общим количеством домов, равным 420. Таким образом, суммарный итог количества еврейских домов, или хозяйств, по всем общинам Волыни – 2700, или около того. Используя множитель равный шести, определяем, что численность еврейского населения Волыни должна равняться примерно 16000. Правда, существует реальная опасность, что полученные данные недоучитывают еврейское население малых общин. Ну, можно добавить к полученным шестнадцати тысячам, от силы, ещё тысячу евреев.

Сложнее обстоит дело с Подольем. Данные реестра домов от 1629 г. по этому региону не опубликованы, но Вениамин Лукин изучил этот край, кропотливо пересматривая архивные и печатные источники. Он обнаружил упоминания о 36 общинах, и пришёл к выводу, что еврейское население Подолья накануне восстания составляло примерно 12 тысяч человек [22]. Можно было бы и к Подолью применить ту же методику иерархической корреляции численности городских общин в зависимости от масштабов города, которой мы воспользовались для Волыни, но нет уверенности, что большие общины обоих регионов были одинаковы по размеру. На Подолье было три крупных общины: Меджибиж [23], Бар и Сатанов. В этих трёх больших подольских общинах было меньшее число еврейских домов, чем в больших общинах Волыни. Однако, реестр учёта домов в Баре, составленный

*Острожская синагога, открытка
начала XX века*

в 1645 году, указывает на 64 еврейских домовладельца и 81-го арендатора [24]. Общий итог из 145 еврейских хозяйств напоминает цифры, установленные Барановичем для крупных общин Волыни. Лукин обнаружил сообщения о 50-ти еврейских домах, зарегистрированных в Зинькове в 1642 году, что вполне соответствует калибру общины среднего размера на Волыни [25]. Для надёжности правильнее всего сделать допущение, что большие общины на Подолье насчитывали по 150 домов каждая [26], общим числом – 450 домов в крупных подольских общинах. С учётом данных по малым общинам, еврейское население Подолья, как представляется, составило приблизительно 9000 человек [27].

О брацлавском регионе известно и того меньше. Эттингер обнаружил упоминания о 66-ти еврейских домах в Виннице в 1604 г., и 18-ти еврейских домах в Брацлаве (городе) в 1616 г. [28]. Баранович утверждает, что в Брацлавском и Киевском регионах «евреев было сравнительно немного» [29], оценивая еврейское население Брацлавского, Киевского и Черниговского регионов, вместе взятых, как число, не превышающее 20000 человек [30]. Основываясь на информации о Брацлаве, находящейся в «Тит а-Иевен», особенно – на перечислении общин и их «ранжировании» по размеру, можно заключить, что в Брацлавщине, также как и на Подолье, было три крупных центра и 16 средней величины («Тит а-Иевен» сообщает о 9-ти общинах среднего размера на Подолье вероятно потому, что автор был неосведомлён). Число домовладельцев в брацлавских общинах среднего размера, зафиксированное «Тит а-Иевен», не унифицировано: от 100 до 399, что тоже завышено. Полагаясь поэтому на соответствие данных по Брацлаву тем, которые Лукин приводит для Подолья, можно предположить, что и численность еврейского населения Брацлавщины, подобно населению Подолья, составляла примерно 9000 человек. А вот еврейское население Киевского региона, по-видимому, было даже меньшим. Ш. Эттингер обнаружил ссылки на 100 еврейских домов в городке Белая Церковь в 1646 году [31]. «Тит а-Иевен» упоминает в Киевском регионе две крупных общины, включая Белую Церковь, и одну среднего размера, наряду с примерно 15 малыми. Это предполагает численность еврейского населения порядка менее половины, чем на Брацлавщине, или чем на Подолье, другими словами – где-то около 5000 тысяч. Короче говоря, на землях Украины (без учёта еврейского населения Червоной Руси) в 1648 году, как следует из всего изложенного выше, обитало примерно 40000 евреев. Теперь осталось определить, сколько евреев уцелело.

Список использованных источников и литературы

1. Проблемы, которым посвящено эссе, более обширно рассмотрены в моей готовящейся к выходу книге. Предварительное название «Исчисление потерь». Книга должна быть издана Гарвардским Институтом Украинских Исследований. Я хочу выразить благодарность Гершону Бэкону, Ярону Бен Наз, Ерахмизлю Козну, Александру Фельдману, Теду Фраму, Якобу Гольдбергу, Гершону Хандерту, Илье Кабанчику, Биньямину Лукину, Адаму Маньковски, Ядвиге Мажинской, Барбаре Пенджих, Йоханану Петровскому, Моше Росману, Владиславу А. Серчику, Кеннету Стоу, Адаму Тэллеру, Алексею Толочко, Скотту Ури и Генри Цукеру за их помощь в подготовке настоящей статьи. Особенно я обязан мисс Голди Штампфер (моей маме и любимому корректору), (Тель-Авив), Зенону Гулдону (Кельце) и Миколе Крикуну (Львов) равно как и Саре Штампфер.
2. Многие термины, используемые в этом кажущемся простым первом предложении, начинены сложностями. Например, «украинские» – это сверхупрощение, поскольку затронуты были также и общины Беларуси, Молдовы и других регионов. Общины, о которых идёт речь, не обязательно считали себя украинскими, поскольку в те времена они пребывали под властью Польской короны. Термин «восстание» тоже весьма проблематичен для описания народного движения. На первых стадиях насилие, пожалуй, правильнее было бы определить, как бунт, мятеж, а на поздних – большинство бед причинили татарские наёмники, а не «народ». Всякий раз, когда наёмники чувствовали «бунтарские» настроения украинских масс они весьма охотно разжигали их (поскольку по «условиям найма» имели право на пленных и часть добычи – Прим. переводчика). Но, безупречно чётких терминов не найти, так что приходится ограничиться этими, даже, если они не отражают всю сложность явления.
3. Обратитесь к богатой библиографии, дающей возможность широкого исследования, представленной в работах Джоэля Раба «Между памятью и отрицанием / Судьба евреев в войнах польского государства в середине семнадцатого века в представлении современных источников и в исторических исследованиях» (Boulder, Colorado, 1995). См. также Шмерук Х. Литература на идиш и коллективная память – история погромов Хмельницкого / Х. Шмерук. – Polin, – 1990. – С. 187-197. См. также диссертацию на эту тему Якоба Шамсона (Bern, 1912).
4. Наиболее детальные хроники Шмуэля Фэйбиша Бен Натана описывают истребление евреев войсками Богдана Хмельницкого по пути из города в город. Титульный лист не датирован, однако хроника принадлежит, вероятно, позднему XVII веку.
5. Еврейские хроники предлагают дичайший разброс в оценках числа убитых в 1648–1650 гг., да и те, по существу, ещё следует «извлечь» из текстов, которые не указывают общий итог в явном виде. Наиболее известен текст Натана Ганновера «Йевен Мецула» – перевод Авраама

- Меща «Abyss of despair» («Бездна отчаяния») (Нью-Йорк, 1950; репринт с оригинальной нумерацией страниц, Нью Брансвик, 1983). Бернард Вэйнриб, который сам называет цифру примерно в 40–50 тысяч, сообщает, что Ганновер указывает более 80-ти тысяч. Шмуэль Фэйбиш, «Тит а-Йевен», подразумевает цифру в 670 тыс.; (Bernard Weinryb «The Jews of Poland», Philadelphia, 1972, p. 194, 197). Совет Еврейских Общин Литвы в 1650 году говорил о более скромной цифре в несколько десятков тысяч. (ibid, p.102). Вероятно, наименьшая цифра – в грубом приближении – 10 тысяч человек, определена Ярославом Пеленски. Он писал: «[...] на основании сравнительного анализа, предлагаю считать, что число евреев, убитых во время восстания Хмельницкого, составляет как минимум – от 6000 до 7000, одну десятую от числа, приведенного Ганновером, и, как максимум – от 12000 до 14000, – приблизительно одну пятую от цифры, заявленной Ганновером». (См. Pelensky J. Cossac in Jewish-Ukrainian relations // Ukrainian Jewish Relation in Historical Perspective. – Edmonton, 1990). На вычисления Пеленского ссылаются в недавней обзорной статье В.А. Смолий и В.С. Степанков «Українська національна революція 1648–1676 крізь призму століть», опубликованной в Українському історичному журналі № 418 и содержащей обширную библиографию.
6. Росман М. Дубно после Хмельницкого / М. Росман. – Jewish History. – 2003. – Vol. 17. – № 2; Фрам Э. Создание легенды о мученичестве в Тульчине. 1648 / Э. Фрам. – Ганновер, 1998, – С. 89-112; Фрам Э. И всё же существует принципиальное различие между 1096 и 1648–1649 / Э. Фрам // Zion. – 1997. – № 62. – С. 31-46.
  7. Nadav. Община Пинска в эпоху Хмельницкого до Андрушовского Мирного договора // Zion. – 1996. – № 31. – С. 153-196; Росман М. Дубно после Хмельницкого / М. Росман // Jewish History. – 2003. – Vol. 17. – № 2.
  8. Документы об освободительной войне украинского народа 1648–1654 гг. / Сост: А.З. Барабой, И.Л. Бутич, А.Н. Катренко и др. – Киев, 1965. – С. 100. Письмо очевидца из Бара рассказывает о том, что нападающие убили «кільканадцять немцов в замку з жидами». Слово «кільканадцять», обозначающее «сколько-то», или «несколько», может относиться только к немцам, или к евреям в такой же мере. Это далеко не хроника Ганновера «Йевен Мецула», с. 80. Само собой, разумеется, не вся знать была убита, поскольку один из них написал письмо.
  9. Horn M. Żydzi na Rusi Czerwonej w XVI i pierwszej połowie XVII. – Warszawa, 1975. – S. 75.
  10. Баранович О. Залюднення Волинського Воєводства в першій половині XVII ст. / О. Баранович. – К., 1930; Баранович А. Украина накануне освободительной войны середины XVII века / А. Баранович. – М., 1959; В истории СССР, в томе 5, с. 172 помещён некролог Барановича, одного из немногих классических учёных, кто отваживался публиковать данные о евреях в 50-е годы XX века.

11. Баранович также приводит данные для Киселина («Украина. Накануне...», с. 106): 37 еврейских домов из 72, но как он отмечает в работе «Залюднення...», это данные скорее 1648 года, чем 1629-го.
12. О трудностях, связанных с интерпретацией этих списков см. Irena Giesztorowa. *Wstęp do demografii staropolskiej*. – Warsaw, 1976.
13. Этот вопрос подробно рассмотрен в книге, готовящейся к выходу в печать.
14. Эттингер Ш. Еврейское участие в заселении Украины в 1569–1648 / Шмуэль Эттингер [Иврит]. – Zion. – 1956. – № 21. – С. 107-142.
15. Mahler R. *Yidn in Amoylikn polin in Likht fon Zifern*. – Warsaw, 1958.
16. Махлер, по-видимому, допустил арифметическую ошибку. Основываясь на его данных, я вычислил коэффициент, равный 3,64, который округлил до 3,6. Но эта разница абсолютно не существенна.
17. Этот город иногда относят к Волины, иногда к Подолью.
18. Число еврейских хозяйств в «Тит а-Йевен», по-видимому, неоправданно завышено. Но соотношение населения, определённое автором для разных общин, представляется вполне резонным. Например, «Тит а-Йевен» утверждает, что в Остроге было 1500 еврейских домов (что значило бы, что общая численность еврейского населения приближается к десяти тысячам), а в Кремьянце – 800. Соотношение равно примерно 2:1. В соответствии с данными Барановича, в Остроге было 229 еврейских домов и 169 в Кремьянце, что даёт соотношение 1,4:1. Не тождественно, но сходно. «Тит а-Йевен» устанавливает соотношение между еврейским населением Кремьянца и Ковеля также равным 2:1. Соотношение, которое можно получить из данных Барановича, почти идентично – 2,1.
19. В общине Ковеля, которую еврейские источники не рассматривают, как значительную, по данным Барановича насчитывалось 80 домов.
20. Я учёл все общины, которым «Тит а-Йевен» приписывает по 200–300 домов и половину тех, которым автор приписывает по 100 еврейских хозяйств. Две из первой группы можно обнаружить также в списке Барановича: Тульчин (50 домов) и Дубно (58 домов). Из 13 общин, в которых «Тит а-Йевен» отмечает по 100 еврейских хозяйств (домов), Баранович упоминает три. В Моравице – 24 дома, в Острожке – 55, и в Камине (Каширском) – 12. Складывается впечатление, что в большинстве городков этой группы еврейское население значительно меньше, чем в первой.
21. Вениамин Лукин великодушно предоставил мне возможность ознакомиться с корректурой своего очерка «Неопалимая купина» (на русском языке). В настоящее время очерк появился в серии «100 еврейских местечек Украины / Исторический Путеводитель» (выпуск второй, Санкт-Петербург, 2000, издание исправленное и дополненное. В. Лукин «Неопалимая купина: Еврейские общины Подолии. Столетия после Хмельнитчины.» Выпуск издан в сотрудничестве с Борисом Хаймовичем. См. с. 20-23, где перечислены упомянутые 36 общин с указанием источника, и приведены основа-

- ния для расчётов. Общая численность еврейского населения в 20000 для Подолья и Брацлава (по половине в каждом регионе) приведена на с. 34.
22. По данным «Тит а-Йевен» в Каменце, осажденном Хмельницким, пребывало 10000 беженцев. Неправдоподобно высокая цифра, вероятно, продукт типографской ошибки.
  23. Зенон Гулдон в работе «Zydzi i Szkoci» (Кельце, 1990), на с. 121 приводит выдержку из архивных источников. Обращает на себя внимание дифференциация домовладельцев и арендаторов. Если бы действительно большинство евреев в большинстве реестров не было зарегистрировано домовладельцами, то в процессе вычислений следовало бы это учесть. Но, так как это разграничение не встречается нигде больше, и нет способа подтвердить достоверность таких данных, мы вправе этим различием пренебречь.
  24. Лукин В. 100 еврейских местечек Украины / В. Лукин. – С. 24.
  25. Это то, что было установлено для Бара, община которого, наверно, была «усреднённой» большой общиной на Подолье. Показательно, что таковы же размеры типичной большой общины на Волини.
  26. Если соотношение между большими, средними и малыми общинами для Волини и Подолья было одинаковым (1:5:4), тогда можно утверждать, что существовало 15 общин среднего размера (750 домов), и 12 малых общин (240 домов). Такой ход рассуждений приводит к выводу о том, что еврейское население Подолья составляло примерно 9000 человек ($6 \times 1440 [450 + 750 + 240] = 8640$). Это на 25% меньше, чем оценка Лукина. Но, Лукин к численности городского населения прибавил ещё сельское население, которое он принял равным 20% от численности городского. Я не убеждён, что еврейское население в сёлах в то время было таким значительным.
  27. Эттингер Ш. Еврейское участие в заселении Украины в 1569–1648 / Ш. Эттингер. – Zion. – 1956. – № 21.
  28. Он добавляет: «Они жили, преимущественно, в северных районах Киевского и Брацлавского воеводств и в некоторых городах Черниговского воеводства». Horn M. Structura Wyznaniowo-Narodowosciowa Mieszanstwa na Ziemiach Ukrainskich Korony w Latach 1569–1648 // Studiya z Filologii Rosijskiej i Slowianskiej. – Warszawa, 1984. – S. 14, 67-84. Знакомству с этой важной статьей я обязан Ksiegarnii Neustein из Тель-Авива.
  29. Баранович А. Украина накануне... – С. 108; Horn M. Rozwoy Demograficzny. – S. 76. Хорн приводит данные Барановича, заменив в своём пересказе выражение «не превышает», на «примерно».
  30. Эттингер Ш. Еврейское участие в заселении Украины в 1569–1648 / Ш. Эттингер. – С. 123.

Spółeczność żydowska Kielc a przestępstwa w raportach policyjnych z 1916 roku

---

Дослідниця аналізує єврейську спільноту міста Кельць на основі рапортів міської поліції 1916 року. Аналізується щоденне життя єврейської спільноти. Описуються кримінальні випадки, жертвами яких стали євреї.

Автор анализирует еврейское общество города Кельцы на основании отчётов городской полиции 1916 года. Анализируется повседневная жизнь еврейского общества. Описываются криминальные случаи, жертвами которых стали евреи.

The researcher analyses the Jewish community of the town Kel'c' on the basis of the town police reports of 1916. The daily life of the Jewish community is analysed. The criminal cases where the victims were the Jews are described.

Zagadnienie działalności przestępczej zajmuje istotne miejsce w badaniach na temat marginesu społecznego. Wśród źródeł, pierwsze miejsce pod względem wartości zajmują akta sądowe, policyjne oraz akta więzień. Bazę źródłową niniejszego referatu stanowią raporty policyjne z 1916 roku, skierowane do posterunku żandarmerii wojskowej w Kielcach. Zbiór obejmuje 307 raportów, sporządzonych w formie odręcznych notatek przez funkcjonariuszy policji. Dokumenty znajdują się w zespole archiwalnych akt Magistratu Miasta Kielc i tworzą jednostkę, opatrzoną nazwą «Kradzieże, rabunki, napady, wymuszania i inne przestępstwa».

Przeprowadzona w niniejszym artykule analiza aktywności przestępczej w czasie I wojny światowej, ma na celu sprecyzowanie zakresu działalności kryminalnej przedstawicieli żydowskiej społeczności Kielc oraz obszaru jej występowania na terenie miasta. Podczas selekcji raportów, za wstępne kryterium uznałam wyznaczenie religijne poszkodowanych i sprawców. Za wskazówkę posłużyło mi brzmienie imion i nazwisk, które mogło świadczyć o żydowskim pochodzeniu noszących je osób. Podczas opracowywania dokumentów, pominięte zostały meldunki przestępstw, nieposiadające bezpośredniego związku z żydowskimi mieszkańcami miasta.

Przedmiotem moich badań naukowych jest życie codzienne żydowskiego marginesu społecznego w Kielcach lat międzywojennych. Podczas przygotowawczej kwerendy w kieleckim Archiwum Państwowym, natrafiłam na zbiór meldunków policyjnych z roku 1916 roku. Zawarta w nich treść umożliwia naszkicowanie działań przestępczych społeczności marginalnej w pierwszym dwudziestolecu XX wieku. Mimo, iż raporty dotyczą okresu zaledwie rocznego, podnoszą różnorodne kwestie: społeczno-gospodarcze, socjologiczno-psychologiczne i demograficzne. Z uwagi na źródłową wartość, doniesienia policyjne wybrane zostały jako temat referatu.

Przestępstwa opisane w meldunkach, zostały popełnione na terenie miasta, między styczniem, a grudniem 1916 roku. Treść raportów zawiera dane poszkodowanego, rzeczywisty bądź domniemany opis zajścia, oraz dane chronologiczne. W przypadku kradzieży określono rodzaj, ilość oraz wartość zaginionych przedmiotów – głównie w rublach rosyjskich. W wielu notatkach zamieszczono również informacje dotyczące podejrzanego, nierzadko jego imię, nazwisko i adres. Dokumenty zawierają odcisk pieczęci Wydziału Policyjnego Magistratu Miasta Kielc, datę zgłoszenia oraz numer porządkowy przestępstwa. Sygnowane są przez dyżurnego policjanta.

Doniesienia dotyczą włamań do domów i sklepów, kradzieży oraz rabunków. Grabiono przedmioty wartościowe, takie jak pieniądze czy biżuteria, ale również żywność, odzież, artykuły gospodarstwa domowego. Obiektami kradzieży ulicznych stawały się towary z witryn sklepowych i straganów, przedmioty pozostawione na podwórzach lub przed domami, oraz... ptactwo domowe. Odnotowana jest niewielka liczba rabunków portfeli.

Spore zainteresowanie wśród złodziei wzbudzały okolice, które charakteryzowały się handlową bądź usługową funkcją, takie jak Rynek, ulice Franciszka Józefa i Duża. Ich mieszkańcy byli często właścicielami sklepów lub zakładów, włamywacze mogli liczyć zatem, iż ofiary to osoby majątne. Opisany w raportach rodzaj przedmiotów, które skradziono na obszarze wspomnianych rejonów miasta – znaczna ilość pieniędzy, głównie rubli rosyjskich, zegarki, biżuteria, srebrne sztucce, mogą potwierdzać takie przypuszczenia.

Niektórzy z poszkodowanych okradani byli kilkakrotnie, na przykład bracia Abram i Zachariasz G., będący właścicielami sklepów z towarami łokciowymi przy Rynku. Odnotowany jest również przypadek zrabowania ze stacji kolejowej towaru, należącego do braci G. Sprawcami

przywłaszczenia byli furmani, dokonujący rozładunku dostawy. W zespolu raportów znajduje się potwierdzenie odbioru skradzionego towaru z posterunku, sygnowane przez jednego z właścicieli.

Wiele spośród okradzionych mieszkań mieściło przydomowe warsztaty usługowe. Taki stan rzeczy w pewien sposób narzucał sprawcy rodzaj rabowanych przedmiotów – o ile nie były celem z góry określonym. Z informacji zamieszczonych w raportach wynika, że większość warsztatów specjalizowała się w usługach szewskich – wśród zagarniętych artykułów przeważają podeszwy, cholewy, czasem niedokończone obuwie «z kopyta». Zanotowano także przypadek włamania do zakładu fryzjerskiego znajdującego się przy ulicy Franciszka Józefa, należącego do Abrama M. Z zakładu skradziono szereg przyrządów fryzjerskich, w tym m.in. 12 brzytw.

Wśród często rabowanego mienia znajdowały się także odzież oraz artykuły gospodarstwa domowego.

Grabiono wszelkie części garderoby – od obuwia, poprzez kalesony i płaszcze, do kołnierzy futrzanych. Odzież wynoszono przede wszystkim z mieszkań oraz kradziono z tzw. szafek wystawowych – witryn sklepów, które znajdowały się w bramie. Zdarzały się wypadki rabunków «okazyjnych», jak np. walizki Lejbusia S. z Radoszyc. Bagaż został skradziony z furmanki, stojącej na podwórzu. Zawartość walizki, którą właściciel wycenił na 130 rubli, stanowiły palta «grube, alpagowe, atlasowe», czapka atlasowa oraz 3 paczki guzików. Walizkę odnaleziono u niejakiej Bany K., która zeznała, iż walizkę przynieśli «jacyś nieznajomi chłopcy, mówiąc, że przesyła ją jakiś kupiec». Podejrzanych osadzono w areszcie, walizka zaś wróciła do właściciela.

Rabowano przedmioty codziennego użytku: naczynia szklane, miedziane rondle, świece, bieliznę i pościel. Wśród opisanych w raportach, znajdują się przypadki kradzieży artykułów gospodarstwa domowego, takich jak żelazko, wyżymaczka, czy maszynka nikielowa.

Niezwykle cenną zdobycz stanowiło... szare mydło. Jego wartość jako łupu potwierdzają liczne przypadki kradzieży. Przykładowo – z piwnicy Litmana R. wyniesiono 10 pudów mydła, tj. 164 kg, wartych 600 rubli. Motylowi K zagrabiono beczkę szarego mydła, wartości 50 rubli. Pustą beczkę mył Józef M., w chwili, gdy ją odnaleziono na ulicy Nowozagarnańskiej. Mydło zostało wygarnięte przez pięcioro mieszkańców tego domu.

Wielokrotnie udało się schwycić i oskarżyć podejrzanych. Nieliczne z nazwisk powtarzają się, w kilku raportach policjanci umieścili wzmiankę na temat dotychczasowej działalności przestępczej złoczyńcy. Jedną z

wspólnych cech opisanych złodziei jest młody wiek – większość stanowią chłopcy między 13 a 16 rokiem życia.

W meldunkach opisany jest przypadek kradzieży koszuli z szafki wystawowej sklepu Icka B. Brało w niej udział trzech chłopców – Władysław P., 14-letni P., oraz 14-stoletni Stanisław S.S. przyznał się do grabieży oraz do sprzedania skradzionej koszuli.

Kolejnym przykładem młodocianego przestępcy, jest Dawid F., w wieku lat 15-stu. Nie posiadał stałego miejsca zamieszkania, był pracownikiem piekarni Szapsi F. Jeden z raportów opisuje zagrabienie drewna opałowego, należącego do piekarza Szapsi F. Dawid F., zaniósł je do Abe Sz. na ul. Tylną. Nazwisko Dawida F., można znaleźć także w meldunku na temat włamania do mieszkania Tobiasza R., w czasie którego skradziono odzież i buty o łącznej wartości 100 rubli.

Także nazwisko 14-letniego Aby Sz. pojawia się kilkakrotnie w meldunkach policyjnych, m.in. w sprawie przywłaszczenia 6 gołębi, należących do Ryszarda B. Abe Sz. i 15-letni Hane P. określani zostali w raporcie jako «znani policji miejskiej notoryczni złodzieje». Dzień przed kradzieżą, odgrążali się Ryszardowi B. że należące do niego gołębie «przepadną». U Abe Sz. znaleziono także gołębia należącego do Piotra K., o czym informuje inna notatka.

Abe Sz. brał prawdopodobnie udział również w dwóch innych przestępstwach. W meldunku na temat pierwszego, imię rabusia zapisano jako Abram, lecz pokrywa się adres zamieszkania chłopca – ul. Tylna. Sprawa dotyczyła wspomnianej wyżej kradzieży walizki Lejbusia Sz. z Radoszyc. Drugi raport wspominający nazwisko Abrama Sz., zawiera inny adres złodzieja – Domaszowskie Przedmieście. Ponieważ zaznaczony jest wiek chłopca – 14 lat, można sądzić, że sprawa dotyczy tej samej osoby. Protokół omawia kradzież derki oraz worka na owies, które znajdowały się na furmance należącej do Jana M., pozostawionej przez właściciela na ulicy Bodzentyńskiej.

Schwytani zostali również inni młodociani złodziei, którzy zrabowali zegarek kieszonkowy, należący do Jana S. z Górna. Sprawcami kradzieży byli Lejzor O., lat 16, zamieszkały przy ul. Bodzentyńskiej oraz Boruch L. z Domaszowskiego Przedmieścia. Poszkodowany podążał w kierunku miasta, gdy, przechodząc obok Nowego Folwarku, napotkał oskarżonych. Chłopcy zapytali go, co ma do sprzedania. Pod miastem zauważył brak zegarka, więc «przy pomocy przechodzącej publiczności» zatrzymał podejrzanych. Lejzor O. zeznał, że zakopał zegarek przy szosie Bodzentyńskiej, gdyż Boruch L. dał mu go na przechowanie. Twierdził,

że zegarek skradł Boruch L. Tamten zaś utrzymywał, że zegarek wypadł właścicielowi, a oni go znaleźli. Lejzor O. został oddany pod nadzór ojca, Izraela O. Boruch L., został zwolniony i otrzymał zakaz oddalania się od miejsca zamieszkania.

Sprawcą jednego z kilku opisanych w raportach rabunku portfela, był 13-letni Moszek M. Poszkodowana Henryka W. utraciła na jego rzecz portmonetkę z zawartością 2 koron, 26 halerzy, 25 kopiejek rosyjskich. Oskarżony nie przyznał się do czynu. Został oddany pod dozór matce. Pod raportem znalazł się komentarz sporządzającego go funkcjonariusza: «Niezależnie od wyżej wspomnianego, komunikujemy, że tego rodzaju kradzieże do których używani są małoletni żydzi (!), stale praktykują się w Kielcach».

Interesującym pod względem psychologicznym aspektem charakterystyki przestępstw, jest reakcja sprawców na schwytanie przez organa sprawiedliwości. Przedstawienie zachowania zatrzymanego, nie pojawia się w omawianym zespole raportów często. Możliwe jest jednak wyróżnienie kilku przykładów.

Jeden z meldunków dotyczy próby kradzieży chustek ze stoiska z towarami bławatnymi Moszka H. w Rynku. Katarzyna G. ze Strawczyna usiłowała ukraść opakowanie chustek do nosa. Kradzież zauważył Aba H., który wyjął nieuczciwej klientce paczkę chustek spod zapaski. Kobieta uderzyła go w głowę. Gdy pojawiła się żona Aby H., Chaja, również została uderzona przez złodziejkę. Katarzyna G. była już wcześniej oskarżona o kradzież.

Moszek W. i Wólf Ż. oskarżeni o wspomnianą powyżej grabież walizki Lejbusia S. z Radoszyc, nie przyznali się do winy. Podejrzani zostali rozpoznani przez świadków oraz stróża domu. Moszek W. zeznał, iż kradł z Wólfem Ż., aczkolwiek Wólf Ż. wyparł się współpracy.

Abram Sz., podejrzany o kradzież derki oraz worka na owies, nie poczuwał się do winy, mimo, iż znaleziono u niego skradzione przedmioty. Za niewinnego podał się także Moszek M., sprawca rabunku portfela Henryki W. Chłopiec nie przyznał się, choć znaleziono u niego portmonetkę poszkodowanej.

Oskarżona o kradzież kosy ze sklepu Mordki B., Władysława S. nie ujawniła prawdy – kobieta twierdziła, że kosę znalazła na ulicy.

Właścicielka straganu Fela A. dochodziła się z klientką M. L. o pokazanie zawiniątka, które ta trzymała pod pachą. Sprzedawczyni podejrzewała ją o kradzież szczotki ryżowej. Gdy M. L. zgodziła się w końcu rozwinąć pakunek, okazało się, że są to puste parciane worki.

Marianna O. skradła 2 bochenki chleba o wartości 2 koron, z piekarni Moszka G. Kobieta tłumaczyła się, że jej mąż przebywa w Ameryce, a ona nie ma czym nakarmić dzieci.

Joskowi E. skradzionych zostało 9 kur o łącznej wartości 30 rubli. Za podejrzanego uznano Sendera C. i jego synów – Joska, Kałmę i Tobię, zajmujących lokal przy ul. Składowej. W domu rodziny C. znaleziono kurze wnętrzności. Sendera zatrzymano, gdy próbował na ulicy sprzedać wypatroszoną kurę. Nie przyznał się do kradzieży. Na pytanie o synów odpowiedział, iż «nie ma takowych w Kielcach».

Oskarżona przez Franciszkę Ch. o kradzież kury, Rojza M. zeznała, iż kurę kupiła od Lucyny K.

Świadkiem zakupu była Myrła R. Dzieci Lucyny K. zeznały, że matka zwała kurę do sieni, a następnie ją złapała. K. nie przyznała się do winy.

Zarówno ludność, jak i właściciele sklepów byli nagminnie okradani z artykułów żywnościowych. Ze sklepu przy ul. Dużej skradziono beczułkę śledzi o równowartości 22 rubli. Właściciele Sura i Jasek R. podejrzewali trzech terminatorów, pracujących u blacharza Michała J. Odzyskane śledzie zostały zwrócone właścicielom.

Szlama L. złożył doniesienie o kradzieży mąki przeznaczonej na macę, znajdującej się w domu Ice Lejwy Sz. z Białogonu. Włamywacz wszedł za pomocą podrobionego klucza.

Posiadaczka piwiarni, Gitla D. zgłosiła włamanie, w czasie którego zaginęło 10 butelek miodu, 4 butelki piwa, 6 kart chlebowych, o łącznej wartości 40 koron. Właścicielowi restauracji Moszkowi F. skradziono z piwnicy 3 butelki wina, 3 butelki soku malinowego oraz garnek konfitur. Z domu Judki K., złodziej wyniósł masło, herbatę, kawę, surową cielęcinę i 3 butelki soku malinowego. Różia G. zgłosiła kradzież dwóch garnków smalcu gęsiego o wartości 10 rubli. Ze spiżarni Chai Łaji Z., zagrabiono 6 funtów mięsa, 25 funtów mąki cukrowej, rodzyнки, migdały itp. Z domu Adolfa M. skradziono 2 gliniane garnki z topionym masłem, wartości 30 rubli.

Nie można jednoznacznie stwierdzić, czy złodziej artykułów spożywczych zaopatrywał siebie czy przeznaczał żywność na cele handlowe. Jednakże biorąc pod uwagę trudną sytuację aprowizacyjną, spowodowaną latami wojennymi, można przyjąć, że w większości przypadków przestępcy kradli dla celów własnych.

Dużą popularnością cieszył się proceder przywłaszczania domowego ptactwa. W raportach można odnaleźć przypadki kradzieży kur, kogutów i gęsi. Zdarzało się, że poszkodowani twierdzili, iż rozpoznają swoje ptaki.

Rozalia Ś. rozpoznała swoją kurę u Hany G., Mimo, iż Hana G. miała świadków, że kurę zakupiła – uznano kurę za własność Ś. Następnego dnia po rozwikłaniu sporu, Rozalia Ś. oświadczyła, że kura jednak nie należy do niej.

Marjem K. została oskarżona o kradzież kury przez Magdalenę K. Kalisz przyprowadziła świadka, który sprzedał jej kurę za 2,70 rubli. K. jednak nieugięcie twierdziła, że kura jest jej własnością.

Miedzy zgłoszeniami na temat kradzieży drobiu, jeszcze dwa meldunki zawierają nazwisko sprawców. W pozostałych przypadkach – przywłaszczenia kur, kogutów, kaczek, gęsi, a nawet jałówki – złodzieje pozostali nieznanymi.

Ulica Bodzentyńska, zwana również Borzęcką, odchodząca od Rynku, należała do niezamożnych rejonów śródmieścia. Jej miano pojawia się dość często w raportach. Rodzaj i wartość przedmiotów rabowanych mieszkańcom Bodzentyńskiej wskazuje, że zamieszkiwana była przez ludność uboższą, prowadzącą drobne warsztaty usługowe. W większości przypadków kradzieże obejmowały artykuły żywnościowe i przedmioty codziennego użytku. Przytoczyć można chociażby przypadek kradzieży worka śliwek z domu Herszla S., bądź zagarnięcia z wozu Szlamy A. worka owsa. Złodziej worka, Rywen K., został schwytany podczas wędrówki ze skradzionym mieniem.

Wart przytoczenia, ze względu na szczegółowość opisu oraz... ilość zagarniętych przedmiotów, jest przypadek schwytania złodzieja Jana G. ze Strawczyzna. Zdolał on zagrabić podczas włamania do domu przy ulicy Bodzentyńskiej: indyka, należącego do Lejbusia Sz.; fartuch skórzany Lejbusia R., wartości 25 rubli; cholewy i raszple o wartości 8 rubli stanowiące własność Izraela A., jak również 5 kur, koguta, koszyk i marynarkę należące do Izaaka Ch. W aktach znajduje się potwierdzenie odbioru zagarniętego mienia przez poszkodowanych w dniu 27.V.1916 r., nie sygnowane jednak przez właścicieli z powodu Szabasu.

Analogicznie, jak w przypadku omówienia ulicy Bodzentyńskiej, można odnieść się do ulic: Nowowarszawskiej, Starowarszawskiej, Starowarszawskiego Przedmieścia, Nowy Świat, Domaszowskiego Przedmieścia. Nazwy tych ulic występują jednak nie tylko przy nazwiskach osób poszkodowanych – pojawiają się także w danych adresowych przestępców. Można zatem wnioskować, iż rejonu te zamieszkiwane

były m.in. przez przedstawicieli marginesu społecznego. Powtarzanie się nazw ulic w adresach zamieszkania sprawców przestępstw, umożliwia naszkicowanie kryminogennych dzielnic na mapie Kielc.

Pozostałe nieliczne meldunki dotyczą zdarzeń, których sprawcy dokonali wykroczeń. Do opisanych przewinień należał m. in. brak dozoru nad zwierzętami domowymi. Icek S. zapłacił grzywnę w wysokości 2 koron, za pozostawienie bez nadzoru kozy, która poczyniła zniszczenia w polu Stanisława D. Poszkodowany przyprowadził kozę na posterunek. Schwytano również błakającego się kozła należącego do Czerny F. Właścicielka uściła grzywnę w wysokości 1 korony. Inną zatrzymaną kozę, prawdopodobnie z powodu wałęsania się, wykradł z podwórza Magistratu jej właściciel, Lejba S. Został ukarany aresztem oraz grzywną w wysokości 10 k i 24 halery.

Wśród meldunków policyjnych zainteresowanie wzbudza również sprawa zaginięcia 150 rubli «w walucie rosyjskiej, niemieckiej i austriackiej» Lejbusiowi R., zamieszkałemu przy ul. Bodzentyńskiej. Zgłosił on na posterunku policji, iż jego 10-cioletni syn Szlomo przegrał wspomnianą sumę podczas gry w karty z Lejbą S. Podczas przesłuchania Lejba S., właściciel herbaciarni, mieszczącej się przy ul. Bodzentyńskiej, zeznał, iż nigdy nie grał w karty z chłopcem. Znał Szlomo, gdyż przyjaźnił się on z jego synami – 9-cioletnim Chamą (Chaimem?) i 8-letnim Załmą. W ciągu tygodnia przed zgłoszeniem przestępstwa, Szlomo odwiedzał kolegów i Lejba S. dziwił się, że chłopiec przynosi ze sobą słodycze. Lejbus R. zapowiadał doprowadzenie na posterunek świadków gry w karty, jednakże się nie pojawił.

Zelik i Bajla Sz. donieśli na swego 14-letniego syna Majlacha, oskarżając go o zagarnięcie 75 rubli. Rodzice zeznali, że syn ukradł pieniądze z szuflady za namową Szyji Sz. Majlach oddał mu je, a w zamian miał mieć pozwolenie na zrywanie owoców z wynajętego sadu. Zelik Sz. dodał, że w grudniu 1915 roku syn ukradł 100 rubli za namową szewca z ul. Wesołej, Moszka. Moszek zwrócił jednak pieniądze następnego dnia.

Wśród dokumentów znajduje się potwierdzenie odbioru jednego buta, podpisane przez Moszka Lejbę W. Wiąże się z nim meldunek, który opisuje przyprowadzenie na posterunek policji umyślowo chorego Joska L., niosącego jednego buta. But ten Jasek L. «zabrał z łaźni przy synagodze, znajdującej się przy ul. Nowowarszawskiej, Moszkowi W».

Odosobnionym przypadkiem wydaje się być skarga Janusza T. Oskarżył on dorożkarza Szmula R. o to, iż nie przybył on o wyznaczonej

godzinie na zamówiony kurs. Przyznana Szmulowi R. grzywnę w wysokości 1 korony, z niewyjaśnionej w raporcie przyczyny, zniesiono.

W raportach znajduje się także meldunek dotyczący ukarania prostytutki. Łaja R. otrzymała orzeczenie karne nr 748, za zaczepianie młodzieży. Oskarżoną zauważył oficer, przechodzący ulicą Franciszka Józefa.

***

Biorąc pod uwagę warunki panujące w roku 1916 na terenie Królestwa Polskiego – drugi rok działań zbrojnych, okupację, sytuację aprowizacyjną, można uznać niektóre z opisanych powyżej przykładów zachowań, za typowe dla okoliczności. Czas wojny ma zawsze demoralizujący wpływ na społeczeństwa, nie należy jednak przeceniać jego mocy. Wojna może wyzwolić zakorzenione, nie w pełni uświadomione skłonności, umożliwić odrzucenie oporów, stanowić rzekome usprawiedliwienie postępowania. Wątpliwe, aby człowiek, którego fundament moralny opiera się na świadomości przyjętych zasadach, nie zaś wynikających tylko z wychowania czy przestrzegania założeń religii, uległby degeneracji.

Wytworzenie się społeczeństwa marginalnego wspomaga kilka warunków. Do podstawowych należą ubóstwo, występowanie patologii, oraz powiązania ze światem przestępczym. Istotne znaczenie odgrywają również, wynikające z wymienionych uwarunkowań, takie zjawiska jak bezrobocie, brak edukacji, a także wpływ otoczenia – środowisko, w jakim grupa społeczna funkcjonuje. Większość wymienionych czynników wpłynęła również na krystalizowanie się społecznego marginesu wśród mniejszości żydowskiej.

Przytoczone tu przykłady niezgodnej z prawem działalności przedstawicieli społeczności kieleckiej, stanowią wstępny materiał źródłowy do badań środowiska żydowskiego marginesu. Mieszczące się w policyjnych raportach informacje, wspomagają określenie rodzajów działalności przestępczej w Kielcach i charakteryzują typy osób łamiących prawo. Znajomość nazwisk sprawców wykroczeń, umożliwi być może prześledzenie, w toku dalszych badań, losów przynajmniej części z nich. Zawarcie danych adresowych w meldunkach pozwala zakreślić miejsca wykluwania się przestępczości i obszaru jej rozwoju.

Dokumenty przekazują też szereg szczegółowych danych pośrednich – związanych z sytuacją demograficzną, ekonomiczną i gospodarczą. Opisywany zespół archiwalny jest interesującym materiałem źródłowym, będącym podłożem dla nakreślenia szkicu środowiska marginalnego w dwudziestolecie międzywojennym.

Wykaz źródeł i literatury

1. ŹRÓDŁA ARCHIWALNE:
2. Archiwum Państwowe w Kielcach.
3. Akta Magistratu Miasta Kielc, sygn. 122;
4. Jedn. arch. nr 2266
5. Kradzieże, rabunki, napady, wymuszenia i inne przestępstwa. Wydział policyjny. 1916 r.

Л.М. Соловка
заступник начальника відділу інформації та використання
документів Державного архіву Івано-Франківської області

Галицьке єврейство: втрачений пласт та розірвана пам'ять

У статті аналізуються наслідки зникнення галицького єврейства як етнічної спільноти внаслідок природних та штучно створених катаклізмів першої половини ХХ ст. Визначаються основні риси громадсько-політичного та культурно-релігійного життя єврейського населення Галичини, втра- та яких суттєво вплинула на історичний розвиток регіону.

В статье анализируются последствия исчезновения галицкого еврейства как этнического сообщества вследствие природных и искусственно созданных катаклизмов первой половины ХХ в. Определяются основные черты общественно-политической и культурно-религиозной жизни еврейского населения Галиции, потеря которых существенно повлияла на историческое развитие региона.

In the article the consequences of disappearance of the Galychina Jewry as an ethnic community due to natural and artificially created cataclysms in the first half of the XXth century are analysed. The basic peculiarities of social and political as well as cultural and religious life of the Jewish population of Galychina, the loss of which substantially influenced the historical development of the region, are determined.

Щоб засвоїти уроки Голокосту, важливо не тільки показати етапи самого процесу геноциду, його наслідки і т. д. Вагоміше, на наш погляд, зрозуміти який історико-культурний пласт ми втратили. Власне без цього знання й відбувається розрив історичної пам'яті. Адже відомо, що людина вмирає двічі, перший раз фізично, вдруге – коли про неї забувають. У своїй статті ми визначили завдання: окреслити основні риси втраченого пласту – галицького єврейства.

У науковій історичній літературі суспільно-політичне становище єврейства Галичини напередодні Другої світової війни висвітлюється в працях М. Гона, Я. Хонігсмана, І. Смольського [13, 22, 25 та ін.]. Проблемі місця Голокосту в офіційній історичній пам'яті сучасної України був присвячений виступ на Міжнародній конференції «Голокост

в Україні: нові джерела і дослідження» (Париж, 1–2 жовтня 2007 р.) професора Омера Бартова. Назва його доповіді говорить сама за себе: «Стерто: зникнення слідів єврейської Галичини у сьогодиншній Україні» [23, с. 180]. Щодо видань для масового читача, які покликані формувати історичну пам'ять в кожному окремому населеному пункті зокрема, то тут слід зазначити, що у них стан проблематики, яку ми розглядаємо, знаходиться ще на початковій стадії. Якщо на початку буму краєзнавства, коли масово почали з'являтися книги з історії міст і сіл краю, дані з історії єврейської спільноти в них практично взагалі не наводилися, то зараз краєзнавці намагаються дещо зачепити цей аспект. Але висвітлюється він ще далеко не в повній мірі, відповідно до ролі й місця, яке відігравала єврейська громада в історії краю. Подією в українській історіографії можна назвати появу окремого номера відомого незалежного культурологічного часопису «І» під назвою «Гебрейський усесвіт Галичини» [20].

Але як для виховання толерантності, так і для того, щоб не було розриву історичної пам'яті, необхідно, за словами відомого дослідника М. Тяглого, «щоб суспільство в Україні зберегло пам'ять про всі етнокультурні складові, які його сучасний облік» [23, с. 180]. Галичина ж до Другої світової війни належала до найцікавіших з національного погляду регіонів у Європі. Цитуючи професора В. Кубійовича: «У Європі не було іншої, подібної величиною території (55700 кв. км) і числом населення (5,8 млн) країни, де б панували такі складні етнічні відносини» [16, с. 177].

Східна Галичина ще починаючи з XIV ст. – одне з наймасовіших місць зосередження східноєвропейського єврейства, а містечко (штетл) – перехідне від сільського до міського поселення, де євреї складали більшість – було традиційною формою їх поселення в краї. У Галичі євреї з'явилися ще в XII ст., Коломий – XIII ст., Кутах – XV ст. і т. д. А вже в кінці XVI – середині XVII ст. євреї проживали в 35-ти з 79-ти міст Галицької землі [26, с. 236-238, 240]. У тому числі й в прикарпатських містечках: Більшівцях, Бурштині, Галичі, Єзуполі, Кукільниках, Молоткові, Красилові, Коропці, Маркові, Отинії, Потоці, Рогатині, Семаківцях, Тлумачі, Гвіздці, Коломий, Косові, Кулачківцях, Снятині й Михальче. Згідно з законом Австро-Угорщини від 21 березня 1890 р. «Про впорядкування зовнішніх правових відносин єврейської громадськості іудейського віросповідання» [8, с. 109-113] та відповідним розпорядженням Міністерства віросповідань і освіти від 2 квітня 1891 р. [9, с. 194] у коронному краю Австрії – Королівстві

Галичини і Володимирії вже було 252 єврейські громади. З них на території Прикарпаття в повітах:

- Богородчанському – у Богородчанах, Лисці, Солотвині;
  - Долинському – у Болехові, Долині, Рожнятові;
  - Городенківському – у Хотимирі, Чернелиці, Городенці, Обертині;
  - Калуському – у Калуші, Войниліві;
  - Коломийському – у Коломії, Гвіздці, Яблунові, Печеніжині;
  - Косівському – у Косові, Кутах, Пістині, Жаб'є;
  - Надвірнянському – у Надвірній, Делятині, Ланчині;
  - Рогатинському – у Більшівцях, Букачівцях, Бурштині, Княгинин-цах, Рогатині;
  - Снятинському – у Снятині, Заболотіві;
  - Станіславському – у Станіславі, Галичі, Маріамполі, Єзуполі;
  - Стрийському – у Стрию, Сколе;
  - Тлумацькому – у Нижневі, Отинії, Тлумачі, Тисмениці;
  - Турківському – у Турці, Ломні;
  - Жидачівському – у Жидачеві, Журавно, Роздолі.
- У міжвоєнний період кількість громад на території Прикарпаття становила 55, крім наведених вище сформувалися ще додаткові громади:
- у Брошнівці, Перегінську, Велдіжі й Вигоді Долинського повіту;
  - у Жидачеві, Журавно, Роздолі, Миколаєві Жидачівського;
  - у Татарові Надвірнянського;
  - у Соколові Стрийського повіту.

Для порівняння нині в області діють три єврейські громади: в Івано-Франківську, Коломії й Калуші.

Статистика національної структури населення міських поселень Прикарпаття до Другої світової війни теж підтверджує, що переважна більшість міст і містечок Прикарпаття були або польсько-єврейськими або єврейсько-польськими. На території сучасної Івано-Франківської області серед усіх міст і містечок на початку ХХ ст. більше половини української людності налічувалося лише в Печеніжині (65,5%), Делятині (57,6%) і Галичі (51,8%). У всіх інших переважали поляки та євреї. Найбільша питома вага поляків серед міст і містечок мала місце в Більшівцях (70,1%), Кутах (62,2%), Долині (62,2%), Коломії (62,3%), а також у передмістях Станіслава – Княгинин-Колонії (57,4%) та Княгинин-Селі (51,6%). Найбільша ж відносна кількість єврейського населення зафіксована у Болехові (76%), Станіславі (49,3%), Калуші (43,1%) та Рожнятові (36,1%). Така тенденція збереглася аж до початку

Другої світової війни. Останній офіційний передвоєнний перепис населення 1931 р. показав, що серед 240,8 тис. міських жителів Прикарпаття відсоток євреїв становив 35,6%, поляків 28,6%, українців 33,8% [16, с. 37, 40].

Після етнічних катастроф 1939–1953 рр. більшість з населених пунктів «країни міст» – Галичини – загалом кардинально змінили свою етнічну структуру й стали, в кращому випадку, «селищами міського типу». Серед складових чинників етнодемографічної катастрофи Східної Галичини – стихійні й штучно створені катаклізми, епідемії, дві світові війни, масова трудова еміграція галичан, західно-український етноцид (який розпочався відразу після окупації Західної України у вересні 1939 р. і продовжувався до середини 50-х рр. ХХ ст. і включав масове винищення й виселення інтелігенції та селянства, голодомор 1946–1947 рр.), примусова депортація поляків та Катастрофа власне єврейського населення краю у роки Другої світової війни. Все це значною мірою вплинуло на історичний розвиток Прикарпаття, призвело до величезних втрат населення та змін у його етнічній структурі.

Демографічні втрати й соціальні наслідки Голокосту для Галичини взагалі стали невідворотними – галицьке єврейство перестало існувати як етнічна спільнота. Наша детальна увага до статистики поселень вище й була власне зумовлена й тим сумним фактом, що саме в містах і містечках у роки Другої світової війни й розігралась страшна трагедія єврейського народу. Найбільш масові вбивства в області відбулись у Коломиї, с. Шепарівці Коломийського району, Рогатині, Надвірній, Тлумачі, Долині, Болехові, Косові, с. Семаківці Городенківського району, Делятині, Кутах, Заболотові.

Обезлюднені містечка, вже немає у них єврейських кварталів, втрачений багатовіковий пласт культури, зникли єврейські ремісники, лікарі, адвокати, торговці... А пам'ятником зниклим єврейським громадам Європи стала тільки «Долина зруйнованих громад» у меморіальному комплексі Яд Вашем в Єрусалимі. Разом із загибеллю мільйонів, щезла й багата релігійна й світська культура східноєвропейського єврейства – т. зв. культура на їдиш. Був втрачений пласт культури, який базувався на єврейській традиції, мові їдиш, і століттями був невід'ємною складовою поліетнічного регіону.

Більш прискіпливий погляд на містечка краю дає нам картину не єврея-лихваря, атеїста, а чисельних релігійних громад, хасидизму,

євреїв-ремісників, адвокатів, лікарів, багатодітних сімей, життя яких протікало у глибокій релігійності.

До функцій громад традиційно належали: збір общинних податків, утримання синагог, будинків молитви, лікарень, лазень, опікунських установ, цвинтарів та ін. Але якщо в Західній Європі більшість єврейських громад змінила характер діяльності й обмежилась «релігійною сферою» та певними культурними й соціальними питаннями, то в Польщі й Прибалтиці у міжвоєнний період єврейські громади являли собою, за оцінкою Д. Міхмана «дещо інший, більш національний і політичний тип» [17, с. 81]. Релігійна культура східноєвропейського єврейства породила цілісну систему норм і цінностей. Засобом поширення цих цінностей була мова – їдиш. «Східноєвропейське єврейство створило культуру, в якій почиталась Книга (сефер), тобто вивчення релігійних текстів, але носії цієї культури сміялись над собою. Вони – бідняки, які заледве зводили кінці з кінцями, – могли на рівних говорити з Богом. Культура ця – унікальна подія в єврейській історії, а східноєвропейська ашкеназька громада, яка сформувала цю культуру, служила джерелом творчості для єврейських громад у всьому світі» [17, с. 83-84].

«Релігійні або «практикуючі» євреї, – за доктором Міхманом, – мали деякі типові риси: вони відносились до певної синагоги, признавали рабинів духовними лідерами й вчителями; вони відкрито слідували єврейській традиції; вони переважно селились у визначених районах, з огляду на свої релігійні потреби; вони мали, хоча б частково, окремі громадські організації. Не дивлячись на відмінності між багатьма релігійними групами, як єдина група вони вельми відрізнялись від світських, атеїстичних і антирелігійних сегментів єврейського суспільства» [17, с. 278]. Особливо цю різницю було видно в період радянізації краю, що викликало у місцевого населення подив, влучно озвучений відомою дослідницею Жанною Ковбою: «То були наші жиди, а це приїхали якісь євреї».

У 1930-х роках у Станіславі, наприклад, діяло 49 синагог і єврейських будинків молитви [1, арк. 71-76; 2, арк. 4; 7, арк. 92 зв.]. «Польське єврейство сприймалось як серцевина ортодоксальності, свого роду джерело, яке продукувало рабинів для євреїв всього світу» [17, с. 303].

Релігійне життя в Галичині протікало у двох основних напрямках. Звичайно ж основна маса була ортодоксальної орієнтації, але не менш характерним і масовим було поширення з XVIII століття хасидизму. І саме на Прикарпатті, у горах біля Косова, у печері біля озера,

яке знаходилось в одній із ущелин, сім років прожив у молитвах і самотності засновник хасидизму рабі Баал Шем Тов (1698–1760), знаний як Бешт, і саме тут він «пізнав чи не головні істини» [18, с. 232, 234]. Згодом майже у кожному з галицьких штетлів з'явилася своя хасидська династія.

Одна з них – надвірнянська налічує нині «чи не найбільшу кількість рабі як у минулому, так і тепер» [11, с. 203]. Тисменицька громада входила до десятки найбільших громад регіону, в ній діяла відома єшива Мешулама Ігри з Тисмениці. Раббі Мешулам вивчав Тору у Тисмениці 27 років, після чого став рабином Санкт-Петербурга. І саме в цій єшиві навчався відомий рабин Рожнятова Аріє Лейб Геллер з Косова. Знаними рабинами Станіслава була члени династії Горовіц, Коломій – Йосиф Лау, Шмелкес Гедалі, Надвірної – Зеві Гірш, Ляйфер, Калуша – Нусбаум і Шіклер, Кут – зять Бешта раббі Авраам Гершон Кітевер, Долини – Айхенштайн з Жидачівської династії хасидів, Болехова – Горовіц, Мандштайн та ін. Відома й активна нині Косівська хасидська династія у Брукліні, де вона має свою синагогу. Династія має також косівську синагогу на півночі Ізраїлю, високо в горах, які нагадують Карпати, біля м. Цфат [18, с. 233]. «Про значення болехівської гебрайської громади того часу свідчить хоча б те, що коли в 1849 р. відкривалися гебрайські школи у Львові та Станіславі, то на їх відкриття було запрошено болехівського маскіла Целіга Гірша Мандшайна» [12, с. 423].

У культурологічному плані галицьке єврейство дало світові такі відомі постаті як митця-віолончеліста, уродженця Коломій Емануеля Файермана; австрійського письменника, психолога, соціолога, уродж. Заболотова Манеса Шпербера; біографа, лікаря-терапевта Зігмунда Фрейда (родина якого, до речі, також з Тисмениці), уродж. Станіслава Макса Шура, Якуба Оренштейна – власника видавництва «Галицька накладня», яке видавало й українську художню й суспільно-політичну літературу, та ін.

У 1930-х рр. у Станіславі діяли також єврейські початкові та професійні школи, приватна єврейська гімназія, будинки для пристарілих, сиріт, безпритульних, єврейські театри «SZI-AN-SKI» та ім. Гольдфадена, оркестр «Тель-Авів», бібліотеки, у власності євреїв були кінотеатри, окремі видавництва та ін. Додамо, що місцеві євреї добре знали українську мову, часто й навчалися в українських школах і гімназіях.

У суспільно-політичному соціумі краю відомими особистостями були коломияни – посол до Польського сейму В. Фарбштайн, представники «Мізрахі» Ф. Ротштрайх, І. Горовіц, М. Штерн, багаторічний бургомістр Йосиф Функенштайн та ін.

Для формування об'єктивної історичної пам'яті необхідно детально дослідити й наповнити картину суспільно-політичного життя краю, в якому український та єврейський національно-визвольні рухи йшли паралельно. На противагу існуючим міфам про те, що єврейська спільнота традиційно тяжіла до соціалістичного та комуністичного напрямків, історія Галичини включає історію зародження й розвою сіоністського руху.

Якщо для Східної Європи загалом був характерний «розквіт сіоністських і соціалістичних партій, які перетворилися у масові рухи» [10, с. 54-55], «значне число євреїв намагалось вступити в ліві революційні партії» [17, с. 83-84], то в Галичині в 1930-х роках переважав сіонізм. Утвердження сіоністської ідеї й розгортання реальної практичної діяльності принесло свої плоди. За оцінкою професора М. Гона «загальним сіоністам належало лідерство в крайовій роботі».

На початку 1930-х рр. у Станіславі діяло 39 українських, 79 польських і 78 єврейських організацій [5, с. 14-25], причому практично всі члени біля восьми десятків єврейських організацій, які діяли в місті, належали до сіоністського напрямку. Цікавим є факт відсутності в Станіславі прихильників т. зв. польського напрямку (тобто асиміляторських процесів). Незначною була й кількість представників комуністичного й соціалістичного напрямків – біля тисячі поалей-сіоністів і триста бундівців. Відсутність у місті їх самостійних організаційних структур також свідчать про їх слабку популярність серед єврейської громадськості [6, арк. 15].

Ідеологія сіонізму утвердилась в Галичині ще до проведення Першого сіоністського конгресу і появи роботи Т. Герцля. Про це писав у свій час і І.Я. Франко в рецензії на книгу Т. Герцля «Єврейська держава» [24, с. 23]. У 1898 р., поряд зі Львовом, Станіслав став одним із сіоністських центрів у Східній Галичині [21, с. 14]. Іншою суттєвою особливістю сіоністського руху в нашому регіоні було його проникнення на сприятливому ґрунті у всі соціальні групи, і як наслідок цього – «наявність у Східній Галичині цілого спектру партій палестинської орієнтації» [14, с. 59]. Проведений нами початковий аналіз джерел ДАІФО 1930-х рр. з даної тематики також яскраве тому підтвердження.

У місті були представлені всі три групи сіоністського табору – праві (ортодокси, мізрахісти), центристи («Загальні сіоністи») та ліві [4, арк. 41-42]. Своєрідною особливістю єврейського суспільно-політичного життя міста було й те, що кожен з вище названих таборів поширював свій вплив на цілий ряд громадських організацій: молодіжних, культурних, просвітницьких, благодійних, гуманітарних, жіночих, спортивних та ін. За даними польської поліції, кількість прихильників ортодоксів у місті складала приблизно 3000 чол., сіоністів – біля 5000, сіоністів-ревізіоністів – біля 4000, «Хітахдут» – 500 чол. [6, арк. 15].

Діяльність сіоністських організацій була спрямована на «формування нової генерації євреїв» [15, с. 76], в основу якої лягло оволодіння ними азами землеробства й ремесла. На практиці це означало відкриття професійних курсів, училищ, шкіл, гімназій. Нами виявлений дуже цікавий документ про спільну акцію, проведену Джойнтом, організацією «Езра» та «Товариством охорони здоров'я єврейського населення» в Станіславі в 1939 р. під промовистою назвою «акція переоцінки». Мета – об'єднання зусиль для «підготовки євреїв до праці на території Палестини та інших країн, підтримки їх життєдіяльності на здорових началах, які б охоплювали всі сторони життя» [3, арк. 53].

Наявність різноманітних сіоністських організацій, зі своїми поглядами стосовно стратегії побудови єврейської держави, часом діаметрально протилежними, «не перешкоджало поширенню ідей цього руху» [19, с. 37]. Вони були, висловлюючись словами В. Жаботинського, «єдиною національною організацією, яка повинна була включати всі сили й всі напрямки єврейського народу». Серцевиною їх об'єднання була саме ідея побудови держави Ізраїль.

Євреї Галичини, значно поповнивши ряди алії, за висновками професора Я. Хонігсмана «внесли вагомий внесок в створення й становлення держави Ізраїль» [25, с. 53-54]. Перед переселенням вони пройшли професійну підготовку, вивчили основи ремесел на створених сіоністськими організаціями сільськогосподарських фермах, професійних курсах, в училищах. У відповідних школах вони вивчили іврит і поповнили свої знання з історії й традицій єврейського народу. Фізичне загартування і основи самооборони їм дали сіоністські спортивні й скаутські товариства. Не дивлячись на об'єктивні історичні реалії, єврейству регіону в цілому не загрожували ніякі асиміляторські процеси. І в цьому була чимала, перш за все єврейської громади, сіоністських партій, організацій, які охоплювали практично всі

без винятку сторони громадського життя – релігію, освіту, культуру, економіку, спорт, політику та ін. Серед великої кількості організацій та товариств кожен пересічний єврей міг вибрати ту структуру, яка відповідала його світогляду, інтересам і уподобанням (політичним, економічним, професійним та ін.).

І якщо б не було обмеження еміграції, їй вдалося б втілити в життя пророчий «план порятунку» В. Жаботинського, ці підготовлені галичани знову поповнили б ряди алії, що врятувало б їх від Катастрофи.

У той час як для західноєвропейського єврейства були характерними процеси емансипації, інтеграції, а загалом «сіоністський світогляд проник і пустив коріння у свідомості більшості євреїв тільки після Катастрофи», яка за словами Д. Міхмана «перетворила сіонізм в центральну єврейську політичну течію» [17, с. 432], його утвердження з кінця XIX ст. і перевага на теренах Галичини до Другої світової війни не викликала сумніву.

Навіть більше того, за словами головного архіваріуса Ізраїлю Е. Фрізеля, «сіонізм був, по суті, продуктом єврейства Європи, особливо східно-європейського єврейства. За іронією долі, цей сектор єврейського народу був повністю знищений в Катастрофі... Більше того, сіоністський рух, який в 1947–1948 рр. вів боротьбу за створення єврейської держави, сильно відрізнявся від того, яким він був десять років раніше. Він сильно зменшився і ослаб. Життєво важлива його частина населення, яка голосувала за сіоністів (євреї зі Східної Європи), була знищена в ході Другої світової війни. Найбільш сильна й енергійна серед європейських громад – східноєвропейське єврейство, яке створило єврейський національний осередок в Палестині до 1939 року, і яке було найбільш здібним і підготовленим для виконання цього завдання, – вже не існувало» [17, с. 341].

Список використаних джерел та літератури

1. Державний архів Івано-Франківської області (далі – ДАІФО). – Ф. 2. – Оп. 3. – Спр. 1227.
2. Там само. – Ф. 6. – Оп. 2. – Спр. 259.
3. Там само. – Ф. 68. – Оп. 2. – Спр. 535.
4. Там само. – Ф. 69. – Оп. 1. – Спр. 31.
5. Там само. – Спр. 33. – Арк. 14-25.
6. Там само. – Спр. 92. – Арк. 15.
7. Там само. – Ф. 88. – Оп. 1. – Спр. 200.
8. Вестникъ законѣвъ державныхъ для королевствъ и краевъ въ державній думе заступленыхъ. Рочникъ 1890. – Відень, 1890.

9. Dziennik ustaw i rozporzidzei krajowych dla Krilestwa Galicyi i Lodomeryi wraz z Wielkiem Ksiistwem Krakowskiem. – Rocznik 1891. – Lwiiw, 1891.
10. Арад И. Катастрофа евреев на оккупированных территориях Советского Союза (1941–1945) / Арад И. – Д.: Центр «Ткума»; ЧП «Ли́ра ЛТД»; М.: Центр «Холокост», 2007.
11. Возняк Т. Надвірна / Возняк Т. // Незалежний культурологічний часопис «Ї»: Гебрейський усевіт Галичини. – 2007. – № 48. – С. 202-206.
12. Возняк Т. Болехів / Возняк Т. // Незалежний культурологічний часопис «Ї»: Гебрейський усевіт Галичини. – 2007. – № 48. – С. 418-424.
13. Гон М. Із кривдою на самоті. Українсько-єврейські взаємини на західноукраїнських землях у складі Польщі (1935–1939) / Гон М. – Рівне, 2005. – 192 с.
14. Гон М. Сіоністська ідея у політичному житті західноукраїнського єврейства / Гон М. // Євреї України та Держава Ізраїль– К., 1998. – С. 58-68.
15. Гон М. Сионистское движение Западной Украины (конец XIX в. – 1929 г.) / Гон М. // Вестник Еврейского университета в Москве. – 1998. – № 2. – С. 72-88.
16. Копчак С. І. Етнічна структура і міграції населення українського Прикарпаття / Копчак С.І., Мойсеєнко В.І., Романюк М.Д. – Львів, 1996.
17. Михман Д. Историография Катастрофы. Еврейский взгляд: концептуализация, терминология, подходы и фундаментальные вопросы / Дан Михман; [пер. с англ.]. – Днепропетровск: Центральный Украинский Фонд истории Холокоста «Ткума»; ООО Независимая издательская организация «Дива», 2005.
18. Монолатій І. Косів / Монолатій І. // Незалежний культурологічний часопис «Ї»: Гебрейський усевіт Галичини. – 2007. – № 48. – С. 230-234.
19. Найман О.Я. Єврейські партії та об'єднання України (1917–1925) / Найман О.Я. – К., 1998. – С. 37.
20. Незалежний культурологічний часопис «Ї»: Гебрейський усевіт Галичини. – 2007. – № 48.
21. Гон М. Євреї в Західноукраїнській Народній Республіці / Гон М., Погребинська І. – К., 1997. – С. 14.
22. Смольский И. Зарождение и развитие сионизма в Галиции в конце XIX – начале XX вв. / Смольский И. // Материалы Одиннадцатой Ежегодной Международной Междисциплинарной конференции по иудаике. – Москва, 2004. – Часть 1. – С. 405-411.
23. Тяглый М. Международная конференция «Холокост в Украине: новые источники и исследования» (Париж, 1–2 октября 2007 г.) / Тяглый М. // Голокост і сучасність. – 2008. – № 1 (3).
24. Франко І. Zur Judenfrage (доюдейського питання) / Франко І. – К., 2002. – С. 23.
25. Хонигсман Я. Катастрофа еврейства Западной Украины. Евреи Восточной Галиции, Западной Волыни, Буковины и Закарпаття в 1933–1945 годах / Хонигсман Я. – Львов, 1998. – 352 с.
26. Hornowa E. Stosunki ekonomiczno-społeczne w miastach ziemi Halickiej w latach 1590–1648. – Opole, 1963.

Т.Л. Рафальська
кандидат історичних наук
старший викладач кафедри історії України
Житомирський державний університет імені Івана Франка

Репресії проти національних меншин Житомирщини в добу «Великого терору» (1937–1938 рр.)

В статті зроблено аналіз терористичної політики сталінського режиму в Житомирській області у 1937–1938 рр.

В статье проведён анализ террористической политики сталинского режима на Житомирщине в период «Великого террора».

The article focuses on the analysis of terroristic politics of the Stalin regime on the territory of Zhytomyr region in 1937–1938.

Однією з найбільшочіших тем вітчизняної історії є, безперечно тема «Великого терору 1937–1938 рр.» в Україні.

На середину 30-х років у Сталіна викристалізувалась ідея масової чистки всього радянського суспільства. Розпочався новий етап перегрупування сил, удосконалення репресивного механізму, політичного та юридичного обґрунтування майбутніх масових політичних репресій.

Лютнево-березневий пленум ЦК ВКП(б) 1937 р. став відправним моментом нового сталінського наступу. Всі національності та народності СРСР, усі верстви радянського суспільства, всі вікові та соціальні групи відчували на собі нову сталінсько-партійну політику, яка з часом отримає назву «великої чистки». На пленумі піднімали питання про боротьбу зі шкідництвом, диверсіями та шпигунством японо-німецько-троцькістських агентів, також було приділено увагу і національному моменту в здійсненні «ворожої діяльності». Виступаючи зазначали, що шпигуни та шкідники проникли майже в усі організації, як господарські, так і адміністративні та партійні, причому не тільки на низові посади, але і на керівні, як в центрі, так і на місцях [1]. В контексті цих виступів була і сталінська теорія про безперервність посилення класової боротьби.

31 липня 1937 року ЦК ВКП(б) затвердив наказ Єжова № 00447, за яким розпочинається масова операція проти всіх, хто ще нещодавно був позбавлений виборчих прав: куркулів, духовенства, кримінальників, «бувших» людей (представники станів та заможні люди періоду царизму). Операція проходила в усіх республіках, краях та областях СРСР з серпня 1937 року по листопад 1938 року. Одночасно з куркульською операцією розпочинаються так звані «національні операції», наказ № 00485 від 11 серпня 1937 року, № 00439 від 25 липня 1937 року та інші. Органі НКВС працювали по окремих напрямках – «лініях». По лінійним арештам з НКВС СРСР було 12 наказів, в яких вказувалось на арешти за національною ознакою. Насамперед, репресували представників тих народів, держави яких мали кордон з СРСР: поляки, латиші, естонці та інші, і плюс до них німці і «харбінці». Всі вони, з точки зору Сталіна, були «п'ятою колоною», потенційною базою для іноземних розвідок. В Україні почались масові арешти за національною ознакою.

Національні меншини на Житомирщині становили понад 30% населення, тоді як по Україні в цілому – 18% [2]. Велика питома вага національних меншин у структурі населення регіону суттєво впливала на його соціально-економічний розвиток та на перебіг суспільно-політичного життя в 20-х – 30-х роках ХХ століття. У 1925 р. на Житомирщині було створено єдиний в Україні Польський національний район на базі 107 населених пунктів Новоград-Волинського, Пулинського, Чуднівського, Миропільського районів Житомирського округу. У 1926 р. на першому з'їзді Довбишського району прийняли рішення про перейменування району в Мархлевський. На його території проживала 41 тис. осіб, 73% яких становили поляки [3]. 30 квітня 1930 р. Всеукраїнський Центральний Виконавчий Комітет ухвалив постанову про утворення Пулинського німецького району в складі 30 сільських рад [4]. На території Житомирщини було створено 12 чеських рад [5].

Саме багатонаціональність регіону призвела до того, що ще власне до початку масових операцій, Житомирщина пережила по суті «власні» масові операції за етнічною ознакою – переселення сімей поляків і німців з прикордонних районів, чистки і гоніння людей через їхню національну приналежність (найбільшу репресивну активність в регіоні було виявлено щодо поляків). Тому, не випадково, ще до початку «великого терору» на Житомирщині, як і в інших регіонах СРСР і УСРР, було накопичено значний репресивний потенціал,

напрацьовано його форми і методи, визначено категорії потенційних жертв, серед яких опинилися представники всіх національностей, селяни і робітники, представники інтелігенції, різних релігійних конфесій, ті, хто входив раніше до різноманітних політичних партії.

Для організації слідства за «національними лініями» створювалися особливі групи оперативних працівників, яких орієнтували на «повне викриття організаторів та керівників диверсійних груп, з метою вичерпного виявлення диверсійної мережі» [6].

Заарештовані у процесі слідства підлягали розподілу, залежно від ступеню провини, на дві категорії: перша (всі шпигунські, диверсійні, шкідницькі та повстанські кадри) передбачалася до розстрілу, друга (менш активні) – ув'язненню до тюрми та таборів терміном від 5 до 10 років. Визначення належності до певної категорії, на підставі розгляду агентурних та слідчих справ, здійснювалося наркомом внутрішніх справ республіки, начальником УНКВС області або краю спільно з відповідним прокурором. Вироки виконувалися негайно після винесення рішення.

Наказ № 00485 створив принципово новий у практиці ОДПУ-НКВС процесуальний порядок засудження. Коли завершувалось слідство, на обвинуваченого складалася довідка з коротким викладом слідчих та агентурних матеріалів. Короткі довідки протягом 10 днів належало збирати і передруковувати у вигляді списку. Цей список надходив на розгляд начальника НКВС або УНКВС і прокурора. Цю комісію почали називати «двійка» і до її компетенції відносився вирок – по 1-й (розстріл) чи по 2-й категорії (ув'язнення від 5 до 10 років). Після цього список надсилався на затвердження до Москви, де його повинні остаточно розглядати і затверджувати нарком внутрішніх справ і Генеральний прокурор (М. Єжов і А. Вишинський). По тому список повертався до відповідного регіону для виконання вироку. Цей порядок засудження у листуванні НКВС почали називати «альбомним» (скоріш за все тому, що машинописні списки заповнювались на аркушах, розташованих горизонтально, зшивались по вузькій стороні і зовні нагадували альбом).

На практиці на місцях, після того, як оперативний співробітник складав довідку, він же, разом з начальником відділку чи відділення, пропонував те чи інше покарання. Начальники управління і прокуратури, які ставили підписи під списками, робили це автоматично, зазвичай окремо одне від одного, без аналізу, обговорень, без звернення до слідчих справ. Вже влітку 1938 р. у Москві накопичилось альбомів

на понад 100 тисяч осіб. Стало зрозуміло, що у центральному апараті немає можливості бодай формально опрацювати їх. Політбюро ЦК ВКП(б) ухвалило рішення про відміну «альбомного порядку» засудження і створення у кожному регіоні спеціально для винесення вироків по «національних контингентах», тобто по всіх нерозглянутих альбомах, Особливі трійки. Діяльність яких буде припинено 15 листопада 1938 р.

Більш детально розкривається «несамовита» робота працівників Житомирського УНКВС в докладних записках начальнику НКВС УРСР. В них зазначалось, що вся територія області засмічена диверсійно – шпигунськими та повстанськими кадрами. Вони готуються до збройного повстання селян проти Радянської влади під час війни, проведення диверсії. Найбільш шкідницьку діяльність на території області проводить польська розвідка, особливо в прикордонних районах. За цей період в області ліквідовано: 1) диверсійних резидентур – 37 на 325 осіб; 2) комендатур «ПОВ» – 14 на 204 особи; 3) шпигунів – 356 осіб; 4) польських контрреволюційних груп – 31 на 153 особи; 5) польських націоналістичних контрреволюціонерів одиниць – 1050 осіб [7].

В рамках виконання наказу № 00439 в області була сфабрикована справа «Волинського фашистського центру», який нібито організовував і направляв всю контрреволюційну діяльність німецького населення області.

За рішенням трійки при Житомирському УНКВС від 20 вересня 1938 р. у справі «Волинського фашистського центру» було розстріляно 350 осіб [8].

За фальшивими обвинуваченнями (участь у контрреволюційних організаціях, шпигунство на користь Німеччини, підготовка диверсій, антирадянська діяльність) упродовж жовтня 1937 – січня 1938 рр. у рамках «німецької операції» було засуджено 1647 осіб, з яких 1467 – до смертної кари. У вересні 1938 р. за постановами трійки при УНКВС по Житомирській області було розстріляно ще 989 обвинувачених. Серед страчених домінували німці за національністю [9].

На Житомирщині з жовтня 1937 р. по березень 1938 р. по «польській лінії» за наказом № 00485 було заарештовано – 7993 особи. З них засуджено до розстрілу – 7113 особи, по другій категорії – 880. Вироки виконувались у Житомирі та Бердичеві. Під час слідства померло – 17 осіб [10].

Найбільш «врожайним» було 21 січня 1938 р. В цей день в Житомирське обласне Управління НКВС надійшли протоколи №№ 824, 825, 828, 830, 831 відповідно наказу № 00485 з рішеннями «двійки». Всього було засуджено 1 065 осіб, з них до вищої міри покарання – 884 особи, до виправно-трудоих таборів – 181 особу. За цими протоколами у Житомирі було розстріляно 884 поляка [11].

Останній протокол з вироком «двійки» обласне Управління НКВС отримало 16 березня 1938 р., але на цьому репресії проти польського населення Житомирщини не закінчились. Продовжується політика пошуку шпигунів та диверсантів. У 1938 р. репресивна політика набуває ще більш жорстоких та потворних форм.

Ведення слідства відбувалось з порушення усіх процесуальних норм. Виписувались заднім числом постанови про обрання запобіжного заходу та пред'явлення обвинувачення, продовження терміну ведення слідства, «заарештованих не допитували по 10 та більше місяців» [12].

Під час слідства окремі справи об'єднували в групові. Обласний прокурор, який входив у склад «трійки», на слідстві в лютому 1939 р. зізнався, що «дозволив по слідчим справам груповий допит заарештованих, а також оформлення групових справ від 150 до 300 осіб, хоча вони не були навіть знайомі між собою» [13].

Допити заарештованих також проводились з порушенням законодавства. Ось що, наприклад, зазначалось у обвинувальному висновку по слідчій справі № 147523 (22 квітня 1939 р.): «Колишній начальник 3-го відділу ЖОУ НКВС та його заступник, за підтримки начальника ЖОУ НКВС систематично порушували законоположення про арешти та ведення слідства, займались підробками та фальсифікацією довідок на арешти, штучно створювали групові справи, проводили групові допити з застосуванням побиття заарештованих, підштовхували підлеглих до масового побиття заарештованих та фальсифікації протоколів допитів» [14].

Яскравим прикладом фальсифікації кримінальних справ за національною ознакою була штучно створена у 1938 р. 3-м відділом УДБ НКВС по Житомирській області справа чеської військово-повстанської шпигунської організації «Чеське дружество». Чекісти зробили членами організації 77 громадян чеської, одного польської і двох німецької національностей. У переважній кількості це були малописьменні робітники і колгоспники, жителі Житомира і

Житомирського, Андрушівського, Коростишівського, Малинського, Червоноармійського районів.

За постановою трійки при УНКВС по Житомирській області від 22 вересня 1938 р. 80 так званих учасників «Чеського дружества» були страчені 28 вересня 1938 р. [15].

В добу «великого терору» було продовжено репресивні акції проти євреїв Житомирщини. В 1937–1938 рр. в Коростені, Новоград-Волинському, Бердичеві, Олевську, Овручі були «викриті» буржуазно-націоналістичні сіоністські організації. Яскравим прикладом такого «викриття» була справа Житомирської підпільної сіоністської організації. По справі проходили 5 чоловік: Шполянський Яків Овсевич – вчитель 4-ї єврейської школи, Марлінський Іона Зеїделевич – викладач Житомирського шляхового технікуму, Марлінський Девід Зеїделевич – викладач Житомирського механічного технікуму, Тартковський Саул Аронович – викладач єврейського педтехнікуму, Бердштеїн Шлома Іхіїлович – інвалід праці.

Всім членам організації було пред'явлено звинувачення в належності до сіоністської організації «Цейрей Ціон», проведенні активної антирадянської діяльності, спрямованої на підірив політики більшовицької партії в національному питанні. В справі також зазначалось, що члени організації «створили нелегальні гуртки та групи для підготовки націоналістичних кадрів вороже налаштованих проти Радянської влади. Вели активну агітацію, спрямовану на зрив переселення євреїв у Біробіджан та Херсон» [16]. Усі заарештовані під час допитів визнали себе винними. Після цього рішеннями трійки при Житомирському УНКВС від 10 травня 1938 р. вони були засуджені до ВМП – розстрілу. Всі прохання дружин про перегляд справи були відхилені. Виконання вироку відбулося 4 червня 1938 р.

В лютому 1957 р. справу про Житомирський сіоністський центр було переглянуто Трибуналом Прикарпатського військового округу. У висновку судової комісії наголошувалось, що репресованих засудили «за неконкретними, неперевіреними матеріалами, які не могли бути основою обвинувачення. Слідчим по справі була людина, яку в 1939 р. було засуджено до розстрілу за фальсифікацію слідчих справ, здирництво та застосування фізичних методів впливу на заарештованих» [17]. Постановою Житомирського обласного суду від 21 лютого 1957 р. рішення трійки Житомирського УНКВС було відмінено та справу закрито.

У звіті начальника Житомирського УНКВС заступнику наркома внутрішніх справ України від 3 серпня 1938 р. про оперативну слідчу роботу управління зазначалось, що в області «в 1938 р. репресовано 178 учасників сіоністських організацій» [18]. В першу чергу, їх звинувачували в шпигунстві та диверсійній роботі в інтересах англійської, польської та німецької розвідок. У цьому звіті наголошувалось, що «в Новоград-Волинському сіоністською організацією керував резидент польської розвідки. В Коростені на чолі сіоністської організації знаходився агент англійської розвідки. В Бердичеві сіоністським підпіллям керував заарештований член українського центру сіоністів – Коган» [19].

Євреї проходили не тільки по справах сіоністських організацій. Як свідчать відомості про оперативну слідчу роботу УНКВС по Житомирській області, в національному складі репресованих по іншим національним операціям проходить багато євреїв. Так, в національному складі по польській операції зареєстровано – 302 євреї, по німецькій – 26, по куркульській – 24. Станом на 21 травня 1938 р. було заарештовано 739 осіб єврейської національності [20].

Значна кількість євреїв була засуджена по справах есерів та троцькістів. До них були зараховані: слідчий окрсуду Крацман, директор Житомирського педагогічного інституту Табакмахер, викладач єврейського педагогічного технікуму і редактор газети «Радянська Волинь» Айзман та багато інших.

У 1938 р. в Житомирі органами НКВС фабрикується справа есєрівської організації. Євреї також були серед заарештованих – 50 осіб на чолі з колишнім секретарем губкому партії есерів, більшовиком з 1919 р., завідуючим Житомирським історичним архівом – В. Юр'євим-Биком. За свідченнями документів справи, слідчий особисто вписував до протоколу допиту учасників, які проходили по інших організаціям та за іншими звинуваченнями. Тільки після застосування фізичного тиску заарештовані почали давати свідчення. Рішенням трійки при Житомирському УНКВС від 10 травня 1938 р. 50 засуджених були страчені в червні 1938 р. Реабілітовані в лютому 1958 р. [21].

Приклад Житомирської області переконливо доводить, що практично всі категорії населення потрапили у жорнова репресивної машини, як і представники всіх національностей.

Список використаних джерел та літератури

1. Див.: Материалы Февральско-мартовского пленума ЦК ВКП(б) 1937 года. // Вопросы истории. – 1994. – № 1. – С. 26.
2. Див.: Всесоюзная перепись населения 17 декабря 1926 года. Краткие сводки. – Вып. 4. – Москва, 1928. – С. 25.
3. Блашкевич Л.А. Польські національні адміністративні утворення на Житомирщині у 20-х роках ХХ ст. / Блашкевич Л.А., Кондратюк Р.Ю. // Житомирщина крізь призму століть: Науковий збірник. – Житомир, 1997. – С. 95.
4. Радянська Волинь. – 1930. – 11 червня.
5. Нестеренко В.А. Чехи радянської Волині у міжвоєнний період (1920–1930 роки) / Нестеренко В.А. // Чехи на Волині. – Луцьк, 1994. – С. 57.
6. Шаповал Ю. ЧК-ГПУ-НКВД в Україні: особи, факти, документи / Ю. Шаповал, В. Пристайко, В. Золотарьов; Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського. – К.: Абрис, 1997. – С. 238.
7. Галузевий Державний Архів Служби Безпеки України. – Ф. 16. – Оп. 30. – Спр. 148. – Арк. 7.
8. Архівно-слідча справа репресованих Ейслена Емануїла Фридолиновича та ін. – Державний архів Житомирської області (далі – ДАЖО). – Оп. 2. – Спр. 34580 (у 26 т.); т. 20. – Спр. 3499. – 542 арк.
9. Реабілітовані історією: у 27 т. / голов. редкол.: Тронько П.Т. (голова) [та ін.]. Житомирська область. Кн. 1. / [обл. редкол.: Синявська І.М. (голова) та ін.]. – Житомир: Полісся, 2006. – 721 с.
10. Галузевий Державний архів Служби Безпеки України Житомирської області (далі – ГДА СБУ у Жит. обл.). – Копії протоколів НКВС та прокурора СРСР жовтень 1937 р. – березень 1938 р. Акти Житомирського УНКВС про виконання вироків. – Ф-оф. – 65 од. зб.
11. Там само.
12. ГДА СБУ у Жит. обл. – Спр. 18842-оф. (у 5 т.). – т. 4. – Арк. 139.
13. Там само. – т. 1. – Арк. 258.
14. Там само. – т. 4. – Арк. 118.
15. Архівно-слідча справа репресованих Томана Степана Антоновича та ін. – ДАЖО. – Оп.2. – Спр. 2917 (у 7 т.); т.4. – Спр. 2920. – Арк. 69.
16. Архівно-слідча справа репресованого Шполянського Якова Овсійовича. – ДАЖО. – Оп. 2. – Спр. 1041. – Арк. 174-175.
17. Там само. – Арк. 452-453.
18. ГДА СБУ, Київ. – Ф. 42. – Спр. 35. – Арк. 96.
19. Там само. – Арк. 97.
20. ГДА СБУ, Київ. – Ф. 16. – Оп. 31. – Спр. 126. – Арк. 40.
21. Архівно-слідча справа репресованих Юрєва-Бика Володимира Григоровича та ін. – ДАЖО. – Оп. 2. – Спр. 2168 (у 5 т.).

М.А. Моїсєєва
кандидат педагогічних наук, доцент кафедри музики і хореографії
Інституту педагогіки
Житомирський державний університет імені Івана Франка

Свобода творчості і творчість бранців

У статті визначається роль мистецького витвору як прояву внутрішньої свободи митця та як історичного свідчення про злочини тоталітаризму, розглядаються особливості творчості композиторів в умовах утисків та репресій з боку влади. Наведені факти з життя композиторів – яскравих представників російського авангарду початку ХХ ст. В. Задерацького і О. Мосолова, відомих діячів національної школи єврейської музики в Росії М. Вайнберга і О. Вєприка, талановитих європейських музикантів Г. Кляйна, Г. Краси, В. Ульманна, П. Хааса – на тлі культурної політики сталінського та нацистського режимів.

В статье определяется роль произведения искусства как проявления внутренней свободы творца и как исторического свидетельства о злодеяниях тоталитаризма, рассматриваются особенности творчества композиторов в условиях притеснений со стороны власти. Приведены факты из жизни композиторов – ярких представителей русского авангарда начала ХХ в. В. Задерацкого и А. Мосолова, известных деятелей национальной школы еврейской музыки в России М. Вайнберга и А. Вєприка, талантливых европейских композиторов Г. Кляйна, Г. Красы, В. Ульманна, П. Хааса – на фоне культурной политики сталинского и нацистского режимов.

The article defines the role of art as a manifestation of inner freedom of the creator and as a historical evidence of the totalitarianism crimes, and considers peculiarities of composers' creative activity under the authorities' oppression. Some facts from the life of the brightest representatives of Russian avant-garde of the early twentieth century V. Zaderatsky and A. Mosolov, the well-known figures of the national school of Jewish music in Russia M. Weinberg and A. Vєpyrk, the talented European composers G. Klein, H. Krasa, V. Ullmann, P. Haas against the background of the cultural policy of Stalin and Nazi regimes are presented.

Як відомо, художня творчість є високосвідомою діяльністю людини, що породжує об'єктивно нові суспільно значущі мистецькі витвори. Однією з важливих об'єктивних закономірностей художньої

творчості є співвідношення свободи і конвенційності у творчому процесі. Адже для творчої особистості свобода є життєво важливою цінністю, запорукою досягнення найвищої мети – вияву власної унікальності, внутрішньої сутнісної неповторності, цілісному творчому самоствердженню.

Мистецький витвір, який відображає світоглядний, моральний, психологічний смисл людського буття, здатний бути носієм етико-естетичних ідеалів суспільства. Проте існує й об'єктивна залежність митця від рівня розвитку суспільної свідомості, панівної ідеології, які зумовлюють формування в нього відповідних (або протилежних) світоглядних позицій – адже для побудови художнього образу використовуються визначені соціально-історичним розвитком культури знакові засоби (мовленнєві, візуальні, звукові тощо). Тому наявність соціального замовлення і його впливу на свободу творчості є наріжним каменем з точки зору осягнення взаємостосунків між творчою особистістю і владними структурами.

Неможливо заперечувати наявність у будь-якої влади специфічного апарату примусу. Це стає зовнішньою регулюючою силою, яка вартує панівні нормативи і політичні настанови цієї влади та намагається підпорядкувати митця. Особливо небезпечним для митця стає вияв творчої самостійності та ініціативи в умовах тоталітарного режиму – адже його творчість заперечує існуючий усталений порядок речей та протидіє узурпації влади. Закономірна опозиція митця до влади стає наслідком внутрішньої свободи духу, мислення, уяви – цих неминущих цінностей творчої особистості [11, с. 18].

Так, відомо, що комуністичний режим намагався поставити мистецтво на службу панівної ідеології. Достойне гасло «Мистецтво належить народові» розчинилося у прагненні цілковитого підпорядкування мистецтва владі. Більшовики намагалися вирішити багато дійсно важливих проблем: відбудувати руїни Першої світової та Громадянської війн, подолати голод, компенсувати нестачу кваліфікованих кадрів (паралельно з утисками культурної еліти), заповнити духовний вакуум суспільства на тлі заперечення виховної ролі церкви, ліквідувати неписьменність, подолати бідність (чомусь через репресії проти заможних та працьовитих) тощо. Цінність окремої особистості, родинні зв'язки, культурний досвід – все було виголошено другорядним перед грандіозними планами соціалістичного будівництва. Влада намагалася керувати численними творчими ініціативами, які відбивали ці суперечливі

процеси. Почуття митців, спричинені стрімкими тогочасними подіями, були також надзвичайно протирічними – революційний підйом і песимізм, ентузіазм і розчарування, ідейний запал і спротив, ідилічна мрійливість і настирлива механістичність, – мистецькі витвори красномовно свідчили про парадоксальну реальність, у якій жили музиканти, художники, письменники.

То ж цілком природно, що на тлі таких бурхливих творчих проявів митців виникає численна кількість різноманітних спілок та об'єднань. Найактивнішим творчим об'єднанням стала Асоціація сучасної музики (АСМ, 1923–1932), яка об'єднувала новаторів та авангардистів, що ставили собі за мету ознайомлення з найновішими музичними творами усіх напрямків, створеними як у СРСР, так і за кордоном. До цього ідейно-естетичного напрямку належали, серед інших, такі талановиті композитори, як Дмитрій Шостакович, Олександр Мосолов, Ніколай Рославець, Ніколай Московський, Всеволод Задерацький [7, с. 7]. На протигау цій творчій спільноті було створено Російську асоціацію пролетарської музики (РАПМ), яка пропалагувала масову і загальнодоступну музику та активно засуджувала не лише джаз, фокстрот, а й численні «ідеологічно шкідливі» класичні твори. Зокрема, у відношенні до класичної спадщини був застосований критерій співзвучності революційній добі, за яким найбільш «близькими» до пролетаріату визнавались лише Бетховен та Мусоргський. Учасники іншої організації – «Проколл» («Производственный коллектив», 1925), до якої увійшли студенти-композитори Московської консерваторії Олександр Давиденко, Віктор Бєлий, Маріан Коваль, Зара Левіна, Борис Шехтер, Генріх Літінський, Дмитрій Кабалевський, Владімір Фере, Зиновій Компанієць та ін. – відзначалися прямолінійним тлумаченням творчості як «виробництва», переймалися соціалістичною тематикою, писали музику масових жанрів (хори, пісні) [14, с. 17].

Аналогічні процеси відбувалися і в Україні. Так, 1 лютого 1921 року за ініціативою Кирила Стеценка було засновано Комітет пам'яті Леонтовича (у відповідь на злочинне вбивство композитора), до складу якого увійшли музичні діячі різного профілю – композитори Кирило Стеценко, Михайло Вериківський, Пилип Козицький, Порфирій Демущький, професори Болеслав Яворський, А. Буцький, Фелікс Блуменфельд, інші представники мистецьких кіл і громадських установ. Невдовзі Комітет перейменували на Всеукраїнське музичне товариство імені Леонтовича (26 лютого 1922 року) [8]. У 1926 у

межах цього товариства в Києві виникла Асоціація сучасної музики України (АСМУ), до якої увійшли професіональні композитори Борис Лятошинський, Левко Ревуцький, Григорій Верьовка, Федір Надененко, Ігор Белза, Матвій Гозенпуд, Маркіян Фролов, Микола Радзівєвський, В. Дембський. АСМУ контактувала з московським і ленінградським відділеннями Міжнародного товариства сучасної музики і ставила за мету вивчення найновіших зразків усіх напрямків новітньої творчості та ознайомлення з нею музичної громадськості [8]. Серед інших пріоритетних завдань музичного товариства ім. Леонтовича були розвиток традицій вітчизняної класики та народнопісенної творчості, активне розгортання діяльності вже існуючих хорових колективів і народження нових, створення камерних ансамблів, проведення концертів, конференцій, фольклорних експедицій, налагодження нотодруку. Провадилася полеміка з численними ідейними супротивниками, зокрема, з учасниками створеної в Харкові Асоціації революційних композиторів України (АРКУ, 1927–1929). На жаль, ця Асоціація стала інструментом потужного тиску влади, який призвів до припинення діяльності Товариства ім. Леонтовича в 1928 році [8].

Замість нього було сформоване Всеукраїнське товариство революційних музик (ВУТОРМ), яке стало опікуватися і журналом «Музика» (видавався за ініціативою діячів Товариства ім. Леонтовича у 1923–1927 рр.). Журнал було перейменовано у відповідності до панівних ідеологічних настанов радянської влади («Музика – масам», а з 1932 року – «Музика мас», згодом – «Радянська музика»). Незабаром ВУТОРМ розділилося ще на дві організації: «Пролетарських музикантів» («Пролетмуз») у Києві та Асоціацію пролетарських музикантів України (АПМУ) в Харкові з філіями у Києві, Одесі, Дніпропетровську (1929–1932). АПМУ була ідейно й організаційно пов'язана з діяльністю Російської асоціації пролетарських музикантів (РАПМ) та аналогічних літературних угруповань. АПМівці обстоювали першорядність жанру масової пісні, ігнорували усталені жанри опери, балету, симфонії, квартету тощо, зневажали більшість здобутків світової класики, не визнавали значення творчості Миколи Лисенка та його послідовників, спрощено розуміли поняття професіональної майстерності [8].

Звісно, між представниками цих антагоністичних напрямків велися запеклі дискусії щодо шляхів розвитку музичного мистецтва. Проте ці дискусії були не єдиним способом впровадження владної політики

приборкання норовливих талантів та переконання незгодних з лінією партії... Відтак, вже на початку 30-х років не могло йтися про жодні дискусії: у 1932 році було створено Союз радянських композиторів, який поклав край плюралізму, – адже його керівні посади обіймали учорашні РАПМівці. Діяльність творчих спілок стала остаточно підпорядкованою владі – адже в умовах радянської дійсності вони були одним із слухняних знарядь проведення політичної лінії компартії, нав'язування творчим працівникам пролеткультівської риторики і стилістики. Так, у відомій Постанові ЦК ВКП(б) 1932 року «Про перебудову літературно-художніх організацій», яка була обов'язковою і для КП(б)У, було ухвалено ліквідувати Асоціацію пролетарських письменників (ВАПП, РАПП), «об'єднати всіх письменників, що підтримують платформу радянської влади й прагнуть брати участь у соціалістичному будівництві, в єдину спілку радянських письменників із комуністичною фракцією в ній». Пропонувалося провести аналогічну зміну лінії розвитку інших видів мистецтва.

Трагічними супутниками цього процесу стали й голод 1932–1933 рр., і серія політичних процесів, і страхітливий масовий терор, що досягнув свого піку в 1937 році. Серед жертв численних репресій опинилися і члени Спілки радянських музикантів України (СРМУ) Василь Верховинець (1880–1938), Гнат Хоткевич (1877–1938) та інші [8]. Паралельно владою був випробуваний метод психологічного тиску, продемонстрований на прикладі жорсткої критики творчості Д. Шостаковича в редакційних статтях газети «Правда» (28 січня 1936 року, «Сумбур вместо музики»), де було засуджено оперу «Леді Макбет Мценського повіту» за «антинародний», «формалістичний» характер.

На жаль, жертвою такої політики стала і музика одного з найвизначніших представників російського музичного модерну Всеволода Задерацького (1891, Рівне – 1953, Львів) та яскравого представника російського музичного авангарду Олександра Мосолова (1900, Київ – 1973, Москва). Фатальні наслідки боротьби влади з музикою відбилися і на долях композиторів. Так, твори В. Задерацького взагалі не були надруковані і не виконувалися публічно, а йому самому довелося пережити і тюремне ув'язнення (1926–1928), і знищення рукописів, і ГУЛАГ (1937–1939), де він написав «24 прелюдії і фуги» для фортепіано. О. Мосолов був підданий ідеологічному цькуванню та публічним наклепам за свої найбільш

вдалі твори – симфонічний епізод «Завод. Музика машин» (1928) та вокальні п'єси «Чотири газетних оголошення» (1926), ув'язнений (1937–1938), засланий; йому самому вдалося вціліти, але як митець він був розчавлений владою [7, с. 5-18; 9].

Відтак, творчі процеси остаточно опинилися під тиском панівної ідеології. Перший з'їзд української спілки композиторів (лютий 1939 року) керівними принципами музичного мистецтва виголосив необхідність служіння радянському народові, вірність творчому методу соціалістичного реалізму і боротьбу з проявами формалізму, поліпшення музичної пропаганди і зміцнення зв'язків з братніми республіками [8]. У такому ж дусі пройшов і Другий з'їзд СК УРСР (квітень 1941 року), але цькування небажаних композиторів стало гучнішим. Так, зазнала критики нова редакція Другої симфонії Бориса Лятошинського, яка була визнана «формалістичною» [8].

За роки війни й у перші повоєнні роки українська музична спільнота зазнала істотних кадрових втрат, хоча музична творчість була інтенсивною й плідною. Проте ті, хто вціліли, але перебували на окупованій території, – Георгій і Платон Майбороди, Герман Жуковський, Микола Гордійчук, Микола Колесса, Остап Лисенко, Федір Надененко, Микола Радзівський, Онисія Шреер-Ткаченко, – оточувалися підозрою. Деяким композиторам висувалися безпідставні політичні звинувачення, що призвели до тривалих ув'язнень і заслань. Серед них – Борис Кудрик (1897–1952, помер у таборі), Василь Барвінський (1888–1963), Валентин Костенко (1895–1960), Георгій (Юрій) Фоменко (1902–1951, помер у таборі), Микола Чернятинський (1897–1961), Володимир Флис (1924–1987) [8; 13].

Продовжувалася боротьба радянського керівництва проти «розтлінних впливів буржуазного модернізму» і проти проявів «антинародного формалізму» – зокрема, у творчості Д. Шостаковича, С. Прокоф'єва, А. Хачатуряна... 10 лютого 1948 року з'явилася сумнозвісна постанова ЦК ВКП(б) «Про оперу В. Мураделі «Велика дружба». До прийнятого на Першому Всесоюзному з'їзді радянських композиторів (квітень 1948 року) статуту Спілки композиторів увійшли ключові тези постанови про «панівний творчий метод радянського музичного мистецтва – соціалістичний реалізм», котрий «вимагає непримиренної боротьби проти антинародних модерністичних напрямів, що виражають занепад і розклад сучасного буржуазного мистецтва, проти схиляння і плазування перед сучасною буржуазною культурою». Цілком логічно, що у травні 1948 року ЦК КП(б)У, в свою

чергу, прийняв постанову «Про стан і заходи поліпшення музичного мистецтва на Україні в зв'язку з рішенням ЦК ВКП(б) «Про оперу В. Мураделі «Велика дружба». Було відзначено вплив «антинародного формалістичного напрямку» на творчість Бориса Лятошинського і його наступників – Гліба Таранова, Михайла Тица, Матвія Гозенпуда та інших, а «особливо завзятим вихвалителем і теоретичним зброєносецем формалізму на Україні» був виголошений Ігор Белза. У творах Михайла Вериківського відзначалися прояви «буржуазно-націоналістичної ідеології», у Миколи Колесси, Романа Сімовича – «особливо гострий» вплив «західноєвропейської та американської» музики. Третю симфонію Б. Лятошинського було також оголошено «порочним твором» (1951). Того ж року в центральній пресі піддали суворому осуду вистави опер «Богдан Хмельницький» Костянтина Данькевича і «Від щирого серця» Германа Жуковського, незважаючи на те, що вони не суперечили офіційним канонам соціалістичного реалізму [8].

Під час нової кампанії – вже проти «безродного космополітизму» – постраждали композитори і музикознавці єврейської національності. Так, Матвій Гозенпуд, Маріанна Гейліг, Лія Хінчин змушені були залишити Україну, видатний дослідник єврейського фольклору Мойсей Береговський (1892, с. Термахівка нині Іванківського р-ну Київської обл. – 1961, Київ) був засуджений і відправлений на заслання (1950-1955) [2, с. 15-17; 5; 8]. Відомий діяч національної школи єврейської музики в Росії Олександр Веприк (1899, м. Балта нині Одеської обл. – 1958, Москва) заарештований як «єврейський націоналіст» і ув'язнений в таборі на Уралі (1950-1954), де працював музичним керівником і займався творчою роботою [7, с. 19-24; 9]. Талановитому композитору Мойсею Вайнбергу (1919, Варшава – 1996, Москва), який у 1939 році перейшов до Радянського Союзу з окупованої нацистами Польщі, інкримінували пропаганду єврейської музики та участь у «єврейському буржуазно-націоналістичному закаті» (з лютого по червень 1953 утримували в слідчому ізоляторі у Москві) [7, с. 25-28; 9].

Численні утиски з боку влади суттєво обмежували свободу творчості, але музика стала красномовним висловлюванням особистого ставлення композиторів до життя, документом радянської доби. Численні витвори мистецтва засвідчують і страшну долю митців, які жили в різних країнах Європи і були репресовані іншою тоталітарною машиною ХХ століття – нацистською Германією. Неможливо досягнути джерела натхнення письменників, музикантів,

художників, зважаючи на глибину тих моральних і фізичних тортур, яких зазнали вони, опинившись у фашистській смертельній пастці – хай навіть і «зраковій».

Гетто у старовинному місті Терезині (північна Чехія, листопад 1941 – травень 1945) було саме такою пасткою. Туди доправляли євреїв – ветеранів Першої світової війни, які мали урядові нагороди та впливових родичів-арійців [1, с. 36]. Серед ув'язнених у Терезієнштадті було чимало людей творчих професій: музикантів, художників, письменників, акторів. Зокрема, там перебували відомий австрійський психіатр і психолог Віктор Франкл (Viktor Emil Frankl; 1905–1997) [15; 16], німецький актор і режисер Курт Геррон (Kurt Gerron; 1897, Берлін – 1944, Аушвіц), творили відомі митці, серед яких художники Лео Хаас, Отто Унгар, Фердинанд Блох та інші представники інтелектуальної еліти Центральної та Західної Європи [6, с. 22].

В'язнями Терезієнштадту були і композитори: Ганс Краса (Hans Krása; 1899, Прага – 1944, Аушвіц) [7, с. 35; 19], Гідеон Кляйн (Gideon Klein; 1919, Пршеров, Моравія, Чехословачія – 1945, концтабір Фюрстенгрубе) [7, с. 41-43; 18], Павел Хаас (Pavel Haas; 1899, Брно – 1944, Аушвіц) [7, с. 37-40; 20], Віктор Ульманн (Viktor Ullmann; 1898, Тешен, Австрія [нині Цешин, Польща] – 1944, Аушвіц) [7, с. 44-47; 21]. Вони активно займалися творчістю – адже вона була дозволеною у гетто діяльністю. Культурне життя в гетто координував «Відділ дозвілля», і воно було змістовним і активним: там було організовано кілька оркестрів, оперна і драматична трупи, студія художників, студія сучасної музики, працювала бібліотека (60 тис. томів) [6, с. 22], вчені та письменники читали цикли лекцій.

Незважаючи на те, що в Терезині утримувалися «привілейовані» групи євреїв з Чехії, Германії, Нідерландів, Данії та інших країн, мешканці гетто страждали від важкої праці, голоду, повної відсутності медикаментів і відчували постійний подих смерті: з метою вирішення проблеми перенаселення і епідемії проводилися щотижневі планові депортації населення гетто в табори смерті. Тривалий час катам удавалося обманювати громадськість щодо дійсного стану справ у подібних «населених пунктах». Зокрема, професійне музичне мистецтво Терезієнштадта було частиною програми дезінформації світової громадської думки про «гуманне ставлення» нацистів до євреїв [7, с. 29-36].

Проте наприкінці 1943 року Європою розповсюдились чутки про існування й діяльність таборів смерті, і нацисти вирішили

перетворити гетто Терезин на «зразкове», для чого спершу додатково депортували частину населення в Аушвіц, а потім організували магазини, кафе, дитсадки, школи. Важливою частиною плану замилювання очей громадськості був також прийом комісії Червоного Хреста 23 липня 1944 року, до якого встигли навіть зняти пропагандистський фільм (звісно, силами в'язнів, режисер Курт Геррерон) про чудове нове життя євреїв під патронатом Третього рейху. Невдовзі після закінчення зйомок усі актори, лідери єврейського самоврядування гетто, діти (які зіграли перед гостями оперу «Brundibár» («Джміль»)) композитора Г. Краси) були депортовані до таборів смерті [6, с. 23; 7, с. 29-36]. За час існування гетто Терезин (три з половиною роки) його мешканцями були біля 140 тисяч євреїв, з яких 88 тисяч були депортовані до таборів смерті і знищені. Ще майже 33 тисячі померли в Терезині внаслідок епідемій, що виникали внаслідок надзвичайної скупченості населення. Бійці Радянської армії, що вступили до Терезина 8 травня 1945 року, застали живими 11068 в'язнів [6, с. 23].

Лише наприкінці 80-х років XX ст. стали знову виконуватися твори композиторів, знищених нацистами. Хоча велика кількість творів, написаних Гансом Красою в Терезині, були втрачені, останнім часом його твори активно виконуються. Зокрема, його дитяча опера, перекладена багатьма європейськими мовами, користується особливою популярністю. Твори Г. Кляйна зібрані та видані його сестрою Лізою Кляйн (Eliška Kleinová, 1912–1999), яка була піаністкою, музикознавцем, композитором, заснувала та очолювала Фонд Гідеона Кляйна, і нарешті знайшли свій шлях до слухачів. Твори Павла Хааса також неодноразово виконувалися, а в 2002 році у Празі був створений струнний квартет Павла Хааса, який з успіхом виступає в Чехії та гастролює Європою. Починаючи з 90-х років XX ст. твори Віктора Ульманна, серед яких опери «Падіння Антихриста», «Пісня про любов і смерть», «Імператор Атлантиди», активно виконуються в Австрії, Великій Британії, Німеччині, США, Чехії [18-21].

Так само десятиріччями була забута музика російського авангарду початку XX століття та творчість єврейських композиторів радянської доби. Лише сучасні дослідження про композиторів, що переслідувалися в період сталінізму, відкривають сторінки їхнього життя та їхню музику для нащадків [3-5; 7; 9; 13].

Націонал-соціалізм і сталінізм, відомі своєю надзвичайною жорстокістю, стали катами музики, яка лише через тривалий час повертається до слухача. Принципове ігнорування цінності людського життя

і трактування мистецтва виключно як засобу маніпуляції людськими ресурсами було притаманне обом цим політичним режимам Європи ХХ століття, – і нацистському, і комуністичному. Проте багатьом людям мистецтво допомагало жити – вони писали музику, грали на сцені, малювали всупереч страшній оточуючій реальності. Творчість у таких репресивних умовах була не лише звичним для митців, які опинилися у край непридатних для життя обставинах, способом самовияву, висловлювання власних переживань і особистого досвіду, але важливим свідомством, що увічнило події тих часів.

Неминутий науковий інтерес становить вивчення внутрішнього духовного світу митця, що знаходить своє втілення у витворі мистецтва, дослідження джерел творчого натхнення людини в умовах тоталітарного режиму. З іншого боку, потребують з'ясування зовнішні та внутрішні умови соціалізації (зокрема, і роль творчості у цьому процесі) окремої особистості, якій вдалося виціліти, – адже траплялося, що повернення митців із місць позбавлення волі (де вони плідно працювали всупереч усьому) призводило до «зламу» творчої індивідуальності, що унеможливлювало створення нового творчого «продукту», гідного митця певного рівня таланту. Ґрунтовне вивчення історичних джерел про факти життя окремих митців, чиї витвори ще очікують на зустріч із шанувальниками, дасть змогу повернути їхній творчий доробок слухачам.

Список використаних джерел та літератури

1. Арад И. Холокост: Катастрофа европейского еврейства (1933–1945): Сборник статей / Ицхак Арад. – Иерусалим: Яд Ва-Шем, 1990. – 166 с.
2. Береговская Э. Арфы на вербах: Призвание и судьба Моисея Береговского / Э. Береговская. – М. – Иерусалим, 1994. – 232 с.
3. Гольдштейн М. Композитор Александр Веприк / Михаил Гольдштейн // Менора. – 1977. – № 14. – режим доступа к источнику: <http://berkovich-zametki.com/2009/Zametki/Nomer15/MGoldshtejn1.php#top>.
4. Принципы освещения Катастрофы в программе курса «Тема Холокоста в академической музыке» для музыкальных колледжей (училищ): Четырнадцатая ежегодная Международная Междисциплинарная конференция по иудаике / Двужильная И. – Москва, 2007. – режим доступа к источнику: <http://www.muzfond.lv/site/pics/friends/dvuzil/doklad/id2.htm>.
5. Зинкевич Е. В объятиях государства. Музыковедение и государственная идеология / Е. Зинкевич. – режим доступа к источнику: <http://musxxi.gnesin-academy.ru/wp-content/uploads/2010/02/Zinkevich.pdf>.

6. Искусство периода Холокоста (Шоа): [учебно-методическое пособие] / П. Розенберг, Б. Гильад, П. Агмон, И. Трампольская. – Изд-во музея Бейт Лохамей ха-Гетаот (Израиль), 2001. – 45 с.
7. Калужский М. Репрессированная музыка / М. Калужский. – М.: Классика-XXI, 2007. – 56 с.
8. Муха А. Національна Спілка Композиторів України (історико-аналітичний нарис) / А. Муха. – режим доступу до джерела: <http://www.composersukraine.org/index.php?id=115>.
9. Немцов Я. Я давно уже умер. Композиторы в ГУЛАГе: Всеволод Задерацкий и Александр Веприк / Я. Немцов. – режим доступу до джерела: <http://shalamov.ru/research/61/14.html>.
10. Рожок В. Музыка і сучасність: Монографічні дослідження, науково-популярні, критичні та публіцистичні твори / В. Рожок. – К.: Книга пам'яті України, 2003. – 220 с.
11. Рубан Л.О. Професійна етика в процесі творчої самореалізації митця: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філос. наук / Л.О. Рубан. – К., 1997. – 20 с.
12. Рубан О.М. Естетична діяльність: вияв унікальності особистості: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філос. наук / О.М. Рубан. – К., 1997. – 18 с.
13. Смирнов В.А. Унесённые ветром / В.А. Смирнов // Musica Ukrainica: интернет-журнал. – режим доступу до джерела: http://www.musica-ukrainica.odessa.ua/_a-smirnov-wind.html.
14. Советская музыкальная литература. Вып. 1. / [М.С. Брук, Б.В. Левик, М.Э. Риттих, К.К. Розеншильд, Р.К. Ширинян и др.] – [5-е изд.] – М.: Музыка, 1981. – 559 с.
15. Франкл В. Человек в поисках смысла: Сб. трудов: [пер. с англ. и нем.] / общ. ред. Л.Я. Гозмана и Д.А. Леонтьева. – М.: Прогресс, 1990. – 368 с.
16. http://en.wikipedia.org/wiki/Viktor_Frankl.
17. <http://gulagmuseum.org/start.do>.
18. http://ru.wikipedia.org/wiki/Кляйн,_Гидеон.
19. http://ru.wikipedia.org/wiki/Краса,_Ханс.
20. http://ru.wikipedia.org/wiki/Хаас,_Павел.
21. http://ru.wikipedia.org/wiki/Ульманн,_Виктор.

Г.Н. Кондратюк
кандидат исторических наук
доцент кафедры социально-гуманитарных дисциплин
Республиканское высшее учебное заведение
«Крымский инженерно-педагогический
университет», г. Симферополь

Национальная политика в отношении еврейского населения Крымской АССР в 1920–1930-х годах

В статті проаналізовані компоненти національної політики стосовно євреїв в Кримській АРСР. Вивчено адміністративний, економічний та освітній компоненти національної політики в міжвоєнне двадцятиліття. Виявлено специфіку національної політики стосовно євреїв в порівнянні з іншими національними групами.

В статье анализируются компоненты национальной политики в отношении евреев в Крымской АССР. Изучены административный, экономический и образовательный компоненты национальной политики в межвоенное двадцатилетие. Выявлена специфика национальной политики в отношении евреев в сравнении с другими национальными группами.

The paper analyses the components of the national policy toward the Jews in the Crimean Autonomous Republic. The administrative, economic and educational components of the national policy in the Inter-War Period have been studied. The specific character of the national policy toward the Jews in comparison with other national groups has been revealed.

Актуальность избранной темы исследования обусловлена тем, что Автономная Республика Крым является многонациональным и поликонфессиональным регионом. Сохранение межнационального мира и стабильности является своеобразной проверкой зрелости процесса государственного строительства. Задача исследования заключается в том, чтобы проследить эволюцию национальной политики в отношении еврейского населения крымской автономии в 1920–1930-х годах. Выявить влияние политических, социально-экономических факторов, хода переселенческой кампании на специфику национальной политики в Крымской АССР. Переселенческая кампания стала

одним из самых масштабных мероприятий в области национальной политики на полуострове.

В исторической науке в последнее десятилетие на основе новых концептуальных подходов предприняты попытки изучения различных сторон жизни евреев в Украине. В 1998 году увидела свет монография Я. Рабиновича «На зламі віків. (До 1000-річчя проживання євреїв в Україні)» [1]. В указанной работе прослеживаются основные этапы еврейского переселения в межвоенный период, развитие экономики сельскохозяйственных колоний, культурные аспекты жизни переселенцев. Жизнь еврейского населения освещалась в статьях И. Самарцева, Я. Хонигсмана [2]. Заметным явлением в историографии стала монография В.С. Орлянского «Євреї України в 20–30-ті роки ХХ сторіччя: соціально-політичний аспект» [3]. Автор поставил целью проследить эволюцию политики советского государства по отношению к еврейской общине на протяжении межвоенного периода. Необходимо отметить, что указанные авторы исследовали материалы центральных и местных архивов бывшей УССР в границах 1920–1930-х годов, то есть без привлечения крымских материалов. Современными исследователями по истории евреев Крыма подготовлен ряд работ. Однако, вопросы специфики национальной политики, аграрных преобразований, создания национальных еврейских районов, развития еврейских школ не получили в них должного освещения [4].

В ноябре 1920 года в Крыму была установлена советская власть. Новые органы управления с первых шагов столкнулись с необходимостью решения сложных национальных проблем. Согласно данным проведенной в апреле 1921 года предварительной переписи населения в Крыму проживало 720373 человека, из них в городах 327086 жителей и в сельской местности 393287 человек [5, с. 54–55]. Из общего количества населения евреи составляли 49404 человека [6, с. 10–11]. Удельный вес евреев составлял 6,8% от общего количества жителей полуострова [7, с. 5].

В ноябре 1921 года была создана Крымская АССР. Одним из важнейших факторов создания автономии, помимо внешнеполитического, был национальный. Крым отличался пестротой национального состава населения. Во время гражданской войны действовало национальное крымскотатарское правительство – Директория. На территории полуострова вели активную работу национальные партии – крымскотатарская Милли-Фирка, армянская Гнчак, еврейские Поалей-Цион и Цеиры-Цион. В совокупности эти факторы сделали

национальную политику актуальной в деятельности Ревкома Крыма, обкома РКП(б), иных органов власти. Фактически в Крыму коренизация началась раньше, чем она была провозглашена в апреле 1923 года XII съездом РКП(б). В национальной политике в отношении евреев Крымской АССР можно выделить административный аспект, аграрно-переселенческое направление, комплекс экономических мероприятий и культурно-образовательную политику.

Административный аспект национальной политики в отношении еврейского народа был реализован прежде всего в создании в Крымской АССР двух еврейских национальных районов Фрайдорфского и Лариндорфского, а также национальных сельских советов в местах компактного проживания евреев-переселенцев. Идея создания национальных районов и сельских советов была в том, чтобы представители власти и сельские жители были людьми одной национальности. Эта мера должна была исключить потенциальный антагонизм и недоверие к советской власти и проводимым нею мероприятиям. Власть стремилась идеи коммунистического строительства доносить до людей на их родном языке.

В конце 1930 года было изменено административное деление полуострова. Вместо 10 районов было создано 16, из них один еврейский национальный район. В 1930 году насчитывалось 14 еврейских сельских советов, а в 1931 году их численность была увеличена до 29 [8, с. 69].

Административный аспект национальной политики предполагал также выделение квот пропорционально численности еврейского населения в народных комиссариатах и их структурных подразделениях, на производственных предприятиях. В сентябре 1929 года была создана специальная Комиссия при ЦИК Крымской АССР по коренизации государственного, кооперативного и профсоюзного аппарата и общественных организаций Крыма. В «Положении о Комиссии» указывалось, что предметом её ведения является наблюдение за деятельностью учреждений, обслуживающих потребности национальных меньшинств; содействие организации на крупных предприятиях фабрично-заводского ученичества из молодёжи национальных меньшинств; наблюдение за степенью выполнения Декрета ЦИК Крымской АССР о переводе делопроизводства на языки национальных меньшинств [9, с. 22].

На 1 марта 1928 года из 18997 служащих 19 народных комиссариатов, советов и кредитных учреждений служащие евреи составляли 11%

[10, с. 95]. Динамика роста отчётливо видна при анализе количества еврейских сельских советов. В 1933 году насчитывалось 33 еврейских сельских совета охватывавших 87 земельных участков выделенных для переселенцев. Из общего количества 15 сельсоветов находилось во Фрайдорфском еврейском национальном районе, где проживало 30% от общего количества евреев живших на полуострове [11, с. 18]. Для сравнения, всего четырьмя годами ранее в 1929 году работало всего 5 еврейских сельских советов. Один в Симферопольском районе и четыре в Джанкойском, где была сосредоточена значительная масса аграрных колонистов [12, с. 35].

Одним из основных специфических мероприятий национальной политики в отношении еврейского народа в Крымской АССР являлось переселение в северные регионы полуострова и создание аграрных колоний. Активная переселенческая политика в Крымской АССР хронологически охватывает рамки с 1924 по 1929 годы. В 1923 году Крым ещё залечивал раны нанесённые голодом 1921–1922 годов. В этом же году в Крым прибыли первые переселенцы, но не по организованному набору, а самостоятельно. Наиболее крупными колониями являлись еврейская коммуна «Тельхай» организованная 25 декабря 1922 года, артель «Хаклай» созданная 28 апреля 1923 года, артель «Авода» организованная 16 октября 1923 года, коммуна «Мишмар» выделилась в 1924 году из коммуны «Тельхай», артель «Ециро», существовавшая с 16 сентября 1924 года, артель «Кодымо» была организована 7 февраля 1925 года, и в том же году была создана артель «Землероб» [13, л. 17 об.]. Плановое переселение евреев на земельные фонды КОМЗЕТа началось в Крыму в 1925 году. До 1925 года, к началу организации и деятельности КОМЗЕТа в Крыму, существовали названные посёлки из переселенцев из Гомельской и Смоленской губерний. За ними закрепили участки земли в 1925 году площадью 19419 гектаров. В плановом порядке КОМЗЕТу в Крыму было выделено с 1925 по 1928 годы 113512 гектаров земли. В 1929 году постановлением ЦИК Крымской АССР дополнительно было выделено ещё 95 тысяч гектаров под будущее переселение [14, с. 34]. Активная переселенческая политика вызвала сопротивление со стороны местного партийно-советского руководства. Эта оппозиционная деятельность была возглавлена председателем ЦИК Крымской АССР Вели Ибраимовым. В письме в Президиум ВЦИК РСФСР от 10 апреля 1925 года за подписью председателя КОМЗЕТа П.Г. Смидовича указывалось: «КОМЗЕТ считает своим долгом довести

до сведения Президиума ВЦИК, что находит поведение крымского правительства в отношении центральных органов СССР и РСФСР крайне пренебрежительным, роняющим достоинство Советской власти как внутри, так и вне СССР [...] Правительство Крымской АССР проявило сугубое неблагоприятное отношение к землеустройству трудящихся евреев в Крыму [...] последующее поведение Крымского правительства имели целью срыв переселения в Крым. Считать действия Крымского Правительства в отношении созданных в Крыму за 1922–1924 гг. еврейских с.х. коллективов не соответствующими национальной политике Советской власти и идущими вразрез с политикой соввласти в отношении землеустройства трудящихся евреев» [15, л. 7-8]. Противостояние по вопросу о масштабах переселения продолжилось и в последующих 1926 и 1927 годах. 24 августа 1927 года СНК РСФСР принял постановление о выделении 42 тысяч десятин земли в Крымской АССР для потребностей переселения. На имя секретаря крымского обкома ВКП(б) Живова пришло письмо от 27 декабря 1927 года за подписью Ю. Ларина. Письмо в частности содержало следующие строки: «Я лично считаю борьбу против осуществления этой директивы [...] ещё более безнадёжной, чем та, какую вёл в 1926–1927 году против передачи Комзету 55 тысяч гектаров переселенческого фонда. Тогда речь шла о хорошей земле и без индустриальных выгод для Крыма – и то борьба была Крымом проиграна и по партийной и по советской линии и эти 55 тысяч были переданы Комзету. Ибо ничем нельзя было оправдать позиции протеста. Теперь же речь идёт преимущественно о плохих неиспользуемых землях и о большем вкладе в общее хозяйственное развитие Крыма. Тем более есть оснований не повторять опыта борьбы против продолжения осуществления в жизни той директивы Политбюро, которая была дана» [16, л. 51].

Причина сложившейся ситуации состояло в том, что часть руководства Крымской АССР стремилась придать автономии характер национальной крымскотатарской автономии. Отголоски острой борьбы были ощутимы даже в начале 1930-х годов. Один из руководителей крымского агитпропа И. Козлов в выступлении в 1931 году говорил: «Особо выделить необходимо вопрос о переселении в Крым трудящихся евреев. Небезизвестно всем, что одно время – года четыре тому назад – против еврейского переселения в Крым была развёрнута широкая кампания. Возглавили её буржуазные националисты (Милли-Фирка); непосредственное участие в этом принимал В. Ибраимов.

Даже ряд коммунистов-татар выступали против еврейского переселения. Сломлено ли это националистическое сопротивление? Безусловно» [17, с. 12].

Идея создания национальной крымскотатарской автономии была широко поддержана национальной интеллигенцией в середине 1920-х годов. Так, в адрес ОГПУ от группы крымскотатарских активистов пришло обращение с просьбой разрешить создать общество «Коч-Ярдым» для содействия обустройству крымскотатарских реэмигрантов из Добруджи [18, л. 96]. Однако эта инициатива была вторичной. Коммунисты крымские татары взяли инициативу в свои руки. Президиум ЦИК Крымской АССР 8 сентября 1926 года утвердил Устав созданного властью крымского общества помощи переселенцам и расселенцам «КОПР». Обращает на себя внимание факт создания общества на уровне высшей крымской власти, как попытки перехватить инициативу. В документе задачами общества определялось «содействовать переселению и расселению коренного крестьянского населения внутри Крыма, а также способствовать татарам-эмигрантам и их потомкам в возвращении на родину и устройству на местах [...] содействует Комитету по земельному устройству трудящихся татар при КрымЦИКе [...] в осуществлении ими задач по укреплению малоземельного крестьянского населения Крыма и возвращающихся на родину татар-эмигрантов и их потомков» [19, л. 69]. Советские руководители крымские татары рассматривали Крым как национальный очаг и территорию для возвращения реэмигрантов. В 1924 году была создана комиссия по национальному вопросу при ОК РКП(б) в составе А. Иванова, Дерен-Айерлы, Мустафа, Шварца, Ногаева, Бекирова, У. Балича разработавшая «Проект плана работы крымской парторганизации в области национального вопроса». В документе указывалось: «В виду поступающих заявлений от ранее эмигрировавших из-за угнетательской политики царизма в Румынию и Болгарию трудящихся татар о предоставлении им возможности вернуться на родину, разработать вопрос об их реэмиграции в Крым» [20, с. 8].

Одним из важнейших направлений национальной политики был комплекс мероприятий в области образования и культуры. Для евреев Крыма был характерен очень высокий уровень грамотности. В 1925 году среди мужчин грамотных было 75,7%, среди женщин 70%, обоего пола – 72,6%. Из детей старше семи лет грамотных было: мальчиков – 91%, девочек – 81%, обоего пола – 85%. Эти

статистические данные свидетельствуют о том, что практически все дети из еврейских семей в городах посещали школу. Высокому уровню грамотности евреев способствовало то обстоятельство, что до 1925 года, то есть начала плановой аграрной колонизации в Крым, евреи являлись практически исключительно жителями городов. Организовать школу в городе было значительно проще, чем в сельской местности да и культурно-образовательные запросы горожан были выше. Особенностью евреев Крыма являлось использование русского языка, а не идиш. Это обстоятельство существенно влияло на структуру еврейских школ. Урбанизированное население быстрее подвергалось ассимиляционным процессам. Не стоит упускать из внимания последствий русификаторской политики в бывшей Российской империи. Ассимилированным оказалось фактически целое поколение еврейской молодёжи. Национальных школ, в узком смысле слова, где обучение проводилось на идиш, в Крыму было очень мало. Партийное руководство в качестве языка для еврейских школ рассматривало только идиш, считая, что для большинства евреев иврит является чужеродным. Еврейская молодёжь училась в русских городских школах.

В 1923 году в Крымской АССР существовало 5 еврейских начальных школ, что составляло 0,7% от общего количества начальных школ [21, с. 136]. Увеличение количества школ сдерживал материальный фактор. Крым переживал последствия голода. Для названных школ еврейские благотворительные организации оказывали помощь, в том числе продовольственными пайками и топливом. В начале 1926 года в Крыму работало 4 еврейские школы. В них обучалось 450 учащихся, педагогический процесс вели 15 учителей. Нехватка учителей являлась одной из главных проблем сдерживавших расширение школьной сети. Так, в 1925 году в начальных школах преподавало 808 учителей. Из них еврейских учителей насчитывалось всего 16 или 2% от общего числа педагогов [22, с. 43]. С улучшением экономической ситуации, когда НЭП стал приносить результаты, количество еврейских школ возросло. К концу 1925/26 учебного года насчитывалось уже 12 еврейских школ первой ступени в которых обучалось 600 учеников, педагогический процесс вели 25 учителей. В Симферополе работала одна школа повышенного типа с 9 учителями и 150 учениками [23, с. 191]. Значительным был удельный вес евреев в школах второй ступени. В школах десятилетках Наркомпроса Крыма училось 2524 человека, что составляло 24% от общего количества

учеников. В школах семилетках обучалось 651 учащихся-евреев, что составляло 12% всех учащихся. До середины 1920-х годов характерна почти 100% посещаемость еврейскими детьми школы. Родители стремились дать детям хорошее среднее образование чтобы подготовить их к поступлению в институты. Так, в Симферополе во всех школах обучалось 2014 учеников-евреев. Это составляло порядка 80% всех еврейских детей школьного возраста. Этот показатель весьма высок, если учесть что в данный период в среднем по Крымской АССР обучалось около 57% детей школьного возраста. Собственно же еврейская национальная школа охватывала незначительный процент детей. Этот факт объясняется, вероятно, тем, что городское еврейское население подверглось языковой ассимиляции и небольшое количество населения чувствовало потребность в национальной школе.

Еврейские школы стали не только местом столкновения двух языков, но и столкновения двух идеологий. Орудием проведения большевистской идеологии и практики национальной политики стала еврейская секция крымского обкома РКП(б). Так, в мае 1924 года в Симферополе состоялось Первое Всекрымское совещание по просвещению еврейского населения. Прибывший в Крым на совещание представитель еврейской секции ЦК РКП(б) Абрам Мережин поставил перед просвещенцами задачу перевода педагогических кадров на «классовые рельсы» и «освобождения еврейских школ от буржуазных нетрудовых элементов» [24, с. 2]. Среди молодёжи коммунистическая пропаганда находила определённое понимание. В еврейских местечках сложился патриархальный быт со строгим соблюдением религиозных обрядов. Восприятие большевистской идеологии являлось своеобразной формой протеста. Участие в общественной работе в школе, в пионерском движении расценивалось как стремление освободиться от родительской опеки. Этот процесс сознательно стимулировали партийные и комсомольские ячейки, районные отделы народного образования. В школы направлялись учителя-комсомольцы, работавшие по новым идеологизированным программам. Советские учителя не были знакомы с еврейской религиозной традицией, не чувствовали влияния общины. Указанному процессу способствовали изменения в организации педагогического процесса в школах. 1920-е годы явились временем широких педагогических экспериментов. Они

были направлены на подчинённость интересам построения нового государства и общества.

Несмотря на сложившуюся тенденцию в использовании русского языка в еврейских школах, НКП Крыма стремился увеличить число национальных еврейских школ до 10, чтобы в них обучалось до 50% детей школьного возраста. На формирование еврейских школ отрицательно сказывалась двойственность и противоречивость установок властных органов. С одной стороны, в процессе коренизации предполагалось развитие еврейской культуры и образования, а с другой власти вели борьбу с сионистскими организациями и преподаванием на иврите. Не стоит упускать из внимания и общих трудностей, свойственных для всех школ, из-за недостатка финансирования и материальных ресурсов, учебников и пособий. Середина 1920-х годов отличалась возможностями для проявления общественной инициативы. Она находила проявление в работе национальных клубов, библиотек, изб-читален в сельской местности. Инициатива была возможна в условиях относительного политического плюрализма, так как тоталитарная система ещё не укрепилась. Но партийное руководство опасалось инициативы в культурном строительстве со стороны еврейской общественности. Так, на заседании Бюро еврейской секции ОК ВКП(б) 11 октября 1927 года было принято решение отказать в создании «Гезкульта» – Общества содействия еврейской культуре [25, л. 41]. Фактически произошло столкновение двух тенденций. Существовала традиция еврейского религиозного образования, этими учебными заведениями был накоплен большой опыт. Светская еврейская школа в 1920-х годах создавалась в условиях господства большевистской идеологии. В учебных планах и программах идеологический компонент занимал значительное место. Русифицированная еврейская молодёжь довольно быстро воспринимала компартийные догмы. Важное место в работе еврейской секции крымского обкома ВКП(б) занимала борьба с религией в еврейской общине и недопущение в школах существования национальных молодёжных организаций. Так, в отчёте еврейской секции Джанкойского райкома в ноябре 1925 года указывалось: «Проведён вместе с секретарём Областной Еврейской секции сбор пионерской группы в колонии Авода и проведена беседа о друзьях и врагах пионеров. Останавливались особо на вреде Гехолуца» [26, л. 33]. Но национальный характер еврейских школ был неотделим от религиозности. После проведённого обследования

школ, в своём отчёте еврейская секция Крымского ОК ВКП(б) констатировала: «Существующие школы представляют собой тип советизированных хедеров» [27, л. 32]. Зачастую преподавателями этих школ были бывшие меламеды. Национальный характер прежде всего был свойственен еврейским школам в сельскохозяйственных колониях в Джанкойском и Евпаторийском округах (районах). Прибывавшие переселенцы из местечек Белоруссии и Украины использовали идиш. В 1926 году были открыты 2 еврейские школы первой ступени в деревне Агдас Биюк-Онларского района и деревне Основа Шунукского сельского совета. В 1927 году были открыты ещё 4 школы первой ступени в сельскохозяйственных колониях Авода, Ойфленбург, Ратендорф, Нойлебен [28, с. 3]. Во второй половине 1920-х годов увеличение количества еврейских школ происходило за счёт их создания в сельскохозяйственных колониях. Большую помощь в этом процессе оказал Агро-Джойнт, выделяя средства на капитальное школьное строительство. За время с 1925 по 1928 год всего было затрачено средств на программу переселения 6000000 рублей. Из них Агро-Джойнт выделил 4500000 рублей, ЦП ОЗЕТ – 1000000 рублей, а из госбюджета всего 500000 рублей. С использованием этих источников финансирования на переселенческих фондах к 1928 году были созданы 25 начальных школ, одна школа крестьянской молодёжи (ШКМ), и 3 избы-читальни [29, с. 35-36]. Статистические данные показывают, что открывались в основном еврейские начальные школы. Школ второй ступени и ШКМ были единицы. Их недостаток объяснялся прежде всего нехваткой учителей. По мере подготовки педагогов в школах создавались вторые комплекты. Наркомпрос Крымской АССР готовил учителей через курсовые мероприятия, а также путём получения квот в педагогических учебных заведениях УССР. Основным условием для работы в этих школах было знание идиш. По начальной школе идиш в преподавании использовался: в 1930/31 учебном году – 2194 учащихся, 1931/32 – 2542 учащихся, в 1932/33 – 3490 учащихся, в 1933/34 учебном году – 3052 учащихся. В неполной средней школе (5–7 классы) идиш был языком преподавания в 1930/31 году – 234 учащихся, в 1931/32 – 585, 1932/33 уч. году – 794, 1933/34 – 945 учащихся [30, с. 141-142].

Количественный рост числа начальных школ объяснялся притоком переселенцев извне Крыма в колонии. По данным переписи 17 декабря 1926 года в Крыму проживало 713823 жителя. Из них евреев 39921 человек или 5,6%. Цифры свидетельствуют как об абсо-

плотном, так и об относительном увеличении, по сравнению с другими национальными группами, количества еврейского населения [31, с. 4]. В начале 1930-х годов в Крымской АССР насчитывалось уже 82 начальные еврейские школы, в которых обучалось 2200 детей, 16 ШКМ с 1250 учащимися, 2 сельскохозяйственных техникума и один трактороуч с 300 курсантами [32, с. 179]. 25 июля 1930 года ЦК ВКП(б) в постановлении «Об очередных задачах культурного строительства» признал целесообразным для подготовки персонала средней квалификации увеличить число техникумов. Для еврейских переселенцев эта мера была очень необходима. Прибывавшие переселенцы были жителями местечек, не знакомыми с трудом на земле, без специальных аграрных знаний. Переезд сопровождался резкой ломкой их жизненного уклада.

Нижней ступенькой для профессионального обучения еврейской молодёжи стали школы крестьянской молодёжи. В 1931 году работало 2 еврейские ШКМ [33, л. 300]. ШКМ являлись школой семилеткой. Так, в Хаклайской ШКМ училась молодёжь из переселенческих семей евреев, прибывших в Джанкойский и Евпаторийский районы. Эта сельскохозяйственная школа финансировалась КОМЗЕТОм. На её содержание в 1929 году было выделено 29 тысяч рублей [34, л. 26].

В 1930-х годах техникумы находились в ведении определённых наркоматов. В 1933 году в Чеботарском еврейском животноводческом техникуме обучалось 109 человек и насчитывалось 28 выпускников. Во Фрайдорфском еврейском техникуме механизации училось 40 человек. Чеботарский и Фрайдорфский техникумы обладали достаточным количеством преподавателей, поэтому обучение по всем предметам велось на идиш. Существенным препятствием в организации учебного процесса являлся недостаток литературы на идиш [35, л. 93]. Чеботарский сельскохозяйственный техникум был создан в 1930 году в Евпаторийском районе и носил имя Ю. Ларина. Его специализация состояла в подготовке национальных кадров специалистов для еврейских переселенческих колхозов на севере Крыма. В декабре 1931 года в техникуме училось 74 учащихся [36, л. 20]. В 1932 году в техникуме насчитывалось 100 учащихся. Руководство учебной частью осуществлял завуч Меламед и директор техникума Люстин [37, л. 11]. В 1932 году КОМЗЕТ на развитие Чеботарского техникума выделил 85 тысяч рублей, из них 10 тысяч в валюте. Наркомзём Крымской АССР профинансировал только 56 тысяч рублей, что было безусловно недостаточно, поэтому член КОМЗЕТа ЦИК СССР Санин

обращается с просьбой об увеличении ассигнований к председателю ЦИК Крымской АССР Тархану [38, л. 5]. Евреи-переселенцы были объединены в артели и колхозы. Среди переселенцев господствовал дух национального единства и коллективизма. Поэтому партийные руководители сетовали на то, что нет «советизации еврейской деревни»: «Основной дефект еврейской деревни – это почти полное отсутствие ясно выраженных форм классового расслоения [...] Это скрадывание и стирание граней между различными социальными группами еврейских переселенцев» [39, с. 18].

Таким образом, анализируемый период в жизни еврейских школ был сложным и противоречивым. С одной стороны, в 1920-х годах открылись широкие перспективы для национально-культурного творчества, создания новых школ, обучения детей на родном языке. Еврейская община не испытывала более унижительного ущемления со стороны государства. Увеличилось количество выпускаемых книг, газет и журналов, активно развивалась театральная деятельность. Политика коренизации принесла результаты в форме создания еврейских сельсоветов и двух национальных районов: Фрайдорфского и Лариндорфского в Северном Крыму. Однако культурно-образовательный процесс в 1930-х годах контролировался государством.

Список использованных источников и литературы

1. Рабинович Я. На зламі віків (До 1000-річчя проживання євреїв в Україні) / Рабинович Я. – К., 1998.
2. Самарцев І. Євреї в Україні на початку ХХ ст. / Самарцев І. // УІЖ. – 1994. – №1.
3. Хонігсман Я. Колективізація, голод і занепад єврейського землеробства в Україні / Хонігсман Я. // УІЖ. – 1994. – №2-3.
4. Орлянський В. Євреї України в 20–30 роки ХХ сторіччя: соціально-політичний аспект / Орлянський В. – Запоріжжя., 2000.
5. Евреи в Крыму. Сборник статей / под ред. Могаричёва Ю.М. – Симферополь, 1999.
6. Отчёт Крымского экономического совещания на 1 октября 1921 года. – Симферополь, 1921.
7. Предварительные итоги переписи в Крыму в 1921 г. – Симферополь, 1922.
8. Статистико-экономический атлас Крыма. – Симферополь, 1922.
9. Вегер Е. Отчёт Крымского ОК ВКП(б) XVI партконференции / Вегер Е. – Симферополь: Крымское государственное издательство, 1932. – 72 с.
10. Коренизация аппарата Крымской АССР. – Симферополь: Издание орготдела КрымЦИКа, 1929. – 29 с.

11. Отчёт правительства Крымской АССР VI съезду Советов. – Симферополь: Крымское государственное издательство, 1929. – 120 с.
12. Рейтановский Г. На колхозной земле. Евреи-переселенцы в Крыму / Рейтановский Г. – Симферополь: Гос. издательство Крымской АССР, 1933. – 79 с.
13. Отчёт правительства Крымской АССР VI съезду Советов. – Симферополь: Крымское гос. издательство, 1929. – 120 с.
14. ДААРК. – Ф. П 1. – Оп. 1. – Д. 441. – Л. 17об.
15. Отчёт правительства Крымской АССР VI съезду Советов. – Симферополь: Крымское гос. издательство, 1929. – 120 с.
16. ДААРК. – Ф. П. 1. – Оп. 1. – Д. 441. – Л. 7-8.
17. Там же. – Д. 701. – Л. 51.
18. О национальном строительстве в Крыму: переработанная стенограмма доклада на VI Объединённом Пленуме ОК и ОКК / Козлов И. – Симферополь: Крымское гос. издательство, 1931. – 60 с.
19. ДААРК. – Ф. П 1. – Оп. 1. – Д. 382. – Л. 96.
20. Там же. – Ф. Р.-515. – Оп. 1. – Д. 46. – Л. 69.
21. Коммунистический вестник. – 1924. – № 9.
22. Отчёты КрымЦИКа, Совнаркома, Наркоматов и Госучреждений КрАССР III-му Всекрымскому Съезду Советов. – Симферополь, 1923.
23. Крымский ЦИК IV созыва. Отчёт о деятельности (январь-март 1925г.). – Симферополь, 1925.
24. Крым. – 1927. – № 2.
25. Красный Крым. – 1924. – 20 мая.
26. ДААРК. – Ф. П.-1. – Оп. 1. – Д. 701. – Л. 41.
27. Там же. – Ф. П.-121. – Оп. 1. – Д. 26. – Л. 33.
28. Там же. – Ф. П.-1. – Оп. 1. – Д. 701. – Л. 32.
29. Красный Крым. – 1927. – 7 июня.
30. Отчёт правительства Кр.АССР VI съезду Советов. – Симферополь, 1929.
31. Материалы к отчёту Правительства КрАССР VIII съезду Советов КрАССР. – Симферополь, 1935.
32. Бюллетень Крымского ЦСУ. – 1928. – № 9.
33. Материалы к докладу правительства КрымАССР о советском, хозяйственном и культурном строительстве КрАССР на IV сессии XV созыва ВЦИК. – Симферополь, 1933.
34. ДААРК. – Ф.-Р.-663. – Оп. 3. – Д. 405. – Л. 300.
35. Там же. – Оп. 1. – Д. 1389. – Л. 26.
36. Там же. – Д. 1843. – Л. 93.
37. Там же. – Л. 20.
38. Там же. – Л. 11.
39. Там же. – Оп. 4. – Д. 464. – Л. 5.
40. Бюллетень ЦИК и СНК Крымской АССР. – 1929. – № 4.

В.А. Тучинський
кандидат історичних наук
доцент кафедри історії слов'янських народів
Інституту історії, етнології і права
Вінницький державний педагогічний універ-
ситет імені М. Коцюбинського

С.В. Роїк
студент 4-го курсу
Інституту історії, етнології і права
Вінницький державний педагогічний універ-
ситет імені М. Коцюбинського

Польсько-німецькі міжнаціональні відносини напередодні Другої світової війни

В статті досліджуються особливості польсько-німецьких відносин напередодні Другої світової війни. Виокремлено й проаналізовано ряд фактів, які розкривають становище польської національної громади в Німеччині в 1935–1939 рр. Проаналізовано політику уряду III Рейху щодо поляків, які проживали на теренах Німеччини в передвоєнний період. Визначено особливості диверсійних актів німецьких спецслужб на польській території, спрямованих на розпалювання міжетнічних конфліктів.

Исследуются особенности польско-немецких отношений накануне Второй мировой войны. Выделено и проанализировано ряд фактов, которые раскрывают положение польской национальной общины в Германии в 1935–1939 гг. Проанализирована политика III Рейха относительно поляков, которые проживали на территории Германии в предвоенный период. Определены особенности диверсионных актов немецких спецслужб на польской территории, направленных на разжигание межэтнических конфликтов.

The paper focuses on the Polish-German relations before The Second World War. A number of facts which reveal the position of the Polish national community in Germany in 1935–1939 have been selected and analysed. The government policy of the Third Reich towards the Poles who lived in Germany in the pre-war period has been described. Specific features of German security services sabotage operations on the Polish territory, aimed at inciting ethnic conflicts have been determined.

В сучасному світі існує понад 180 держав і лише не більше 20-ти з них є етнічно однорідними – тобто національні меншини в них складають менше 5%. В понад 40% держав проживає 5 і більше національних меншин. Загалом у світі нараховують близько 8 тисяч народів – великих і малих – і, теоретично, кожен з них може претендувати на незалежність. Таким чином, переважна більшість країн можуть стати ареною міжетнічних конфліктів [1, с. 43].

Ситуація в Європі наприкінці 1930-х рр. була ще більш показовою: кордони держав були «штучними» і не враховували інтереси не лише національних меншин, а й чималих етносів, які були поглинуті великими державами. Безглуздий переділ світу після Першої світової війни призвів до розпалення ворожнечі між великими за чисельністю народами: між французами і німцями, чехами й поляками, українцями й румунами, німцями й поляками. Саме польсько-німецьким відношенням в переддень Другої світової війни буде присвячена дана стаття.

В Німеччині наприкінці 30-х рр. XX ст. проживала численна польська громада. Передусім, це були автохтонні поляки з Заолжя (близько 700 тис. осіб) та Вармії, Мазур і Повісля (близько 400 тис.), яких поділ кордонів після Першої світової війни залишив поза відродженою Польською державою. Не варто й забувати про еміграцію – польські заробітчани, які оселялися в Німеччині з економічних причин (певний виняток становить період 1932–1937 рр., коли кордони Німеччини було закрито). Досить чисельна польська національна меншина проживала у Рурському басейні ще з кінця XIX ст., але більшість з них – «Ruhrpolen» – були онімечені. Загалом, польські дослідники схиляються до думки, що на території Німеччини напередодні Другої світової війни проживало щонайменше 1,5 млн німецьких громадян польської національності [2].

Цікавим в даному аспекті є факт, що прийшовши до влади, німецькі націонал-демократи на чолі з Гітлером неодноразово критикували польський уряд, звинувачуючи його в недбалій політиці щодо національних меншин, утисках німецької громади в Польщі. Саме тому, 29 серпня 1939 р. в щоденній газеті «Express Poranny» було опубліковано статтю, яка викривала безпідставність й цинічність закидів німецького уряду щодо утисків німців на теренах Польщі. В артикулі наводилася статистика чисельності поляків в Німеччині (1 млн 500 тис. осіб) та німців в Польщі (741 тис. осіб), а також їх становище серед місцевого населення (репрезентація в державних установах,

друковані органи на мові національних меншин, власні політичні та громадські організації та інше) [3]. Аналізуючи ці дані можна прийти до висновку, що абсолютно необґрунтованим є твердження про безправ'я й утиски німецької громади в Польщі, натомість становище поляків в Німеччині було більш, ніж пригніченим.

Підтверджуючи вищенаведені тези, варто конкретизувати, що прихід Гітлера до влади і його діяльність швидко торкнулися громадськості Німеччини, яка розмовляла польською мовою. З 1936 р. в значній мірі погіршилися умови дії національного руху поляків. Основний удар було направлено на польські школи. Так, батьків, котрі відправляли дітей до польських шкіл, було позбавлено пільг для багатодітних сімей. Крім того, відбувалася боротьба з читанням польських книг і преси (особливо творів Генріка Сенкевича). Саме в таких складних умовах в Берліні було скликано представників польської громади на Конгрес Поляків в Німеччині, організатором якого виступило Об'єднання поляків в Німеччині. У величезній залі в Theater des Volkes зібралися понад 5 тисяч делегатів від півторамільйонного польського населення III-го Рейху. Даний конгрес став найбільшою в історії маніфестацією польського населення Німеччини. Делегати Конгресу оголосили «5 істин», які стали своєрідним дороговказом для поляків:

1. Ми є Поляками.
2. Віра Батьків наших є вірою наших дітей.
3. Поляк Полякові – брат.
4. Щодня Поляк Народові служить.
5. Польща є нашою Матір'ю – не дозволено говорити погано про Матір.

В неділю, 6 березня 1938 року о 12 годині д-р Болеслав Доманський відкрив Конгрес, на якому були присутні також близько 200 представників світової польської діаспори, а також представники датської, лужицької та литовської меншин в Німеччині. Перебіг Конгресу було записано на магнітофонну стрічку, яка стала основою 30-хвилинного репортажу на Польському Радіо в суботу 12 березня 1938 р.

Цікавим є той факт, що Польське Радіо з 1934 року користувалося технічними послугами берлінської радіостанції «Deutschlandsender» і уклало угоду щодо магнітофонного звукозапису перебігу Конгресу. Проте керівництво Об'єднання Поляків Німеччини (ZPwN) висловило думку, що такий звукозапис одразу ж відправиться до берлінського Гестапо, але ніколи не надійде до Польського Радіо.

Тому ZPwN таємно встановив в Theater des Volkes два магнетофони. Радіостанція Deutschlandsender, яка повинна була з'явитися за годину до початку Конгресу прибула лише в його половині. Наступного дня представники берлінського радіо повідомили Польське Радіо, що внаслідок «технічних збоїв апаратури звукозапис не вдалося записати». Тим часом два працівники ZPwN: технік Антоній Бжозовський і редактор Едмунд Османьчик змонтували в берлінській студії шведської фірми «Mix & Goenes» два документи з таємно записаних стрічок: півгодинну радіопередачу для радіо і 60-хвилинний запис на альбом платівки. Вже за тиждень ZPwN розвіз по Німеччині і за кордоном 500 альбомів із звукозаписом, що стало значною несподіванкою для Гестапо. Вже після початку війни такі альбоми розшукували і знищували агенти Гестапо, а війну пережили тільки два комплекти [4].

Ще одним прикладом національної дискримінації поляків на території Німеччини стала позиція Служби Праці Рейху: «німцем є кожен громадянин Рейху», саме тому відмова від служби в німецьких військових формуваннях або ж праці на промислових об'єктах III Рейху вважалася за державну зраду. Дивним є те, що починаючи з 1937 р. польський уряд не заперечував проти вербування польських сільськогосподарських робітників німецьким урядом на роботи в Німеччину. Так, в 1937 р. було завербовано 10 тис. поляків, в 1938 р. – 60 тис., а у 1939 р. – 90 тис. робітників сільського господарства з Польщі [5].

Польські газети влітку 1939 р. часто звертали увагу на диверсії та провокації німецьких агентів в Гданську та Сілезії. Саме вони стануть «приводом» до польсько-німецької війни й будуть головним аргументом урядовців III Рейху в наступі на Польщу. Головне ж протиріччя в польсько-німецьких відносинах ґрунтувалося на існуванні, передусім, Польського Помор'я (частини території Польщі з балтійським узбережжям). Німеччина визначала Помор'є як «Польський коридор» – територіальний простір, який відділяв Східну Пруссію від III Рейху. Цікавим в даному контексті є той факт, що німецькі залізничні перевізники систематично порушували транзитне законодавство Польщі (не сплачували збір за транзит товарів через «польський коридор»), тому в лютому 1938 р. відбулося тимчасове обмеження німецького транзиту через територію Польщі до часу порозуміння двох країн з даного питання. Крім того, Німеччиною постійно здійснювалися спроби обмеження прав II Речі Посполитої у вільному

місті Гданську (пронімецькі організації постійно з 1933 року здійснювали антипольські виступи у місті під гаслами приєднання Гданська (Данціга) до III Рейху) [6, s. 159].

Тим не менш, слід визнати, що до певного часу (аншлюс Австрії, виступ проти Чехословаччини в 1939 році) політика Гітлера по відношенню до Польщі ґрунтувалася на взаємній неагресивності. Злам в даній ситуації наступив після закінчення Мюнхенської конференції 30 вересня 1938 р., яка показала справжню суть як Німеччини, так і союзової Польщі Великої Британії з її політикою «умиротворення».

Ще 24 жовтня 1938 р. міністр закордонних справ III Рейху Йоахім фон Ріббентроп в розмові з польським послом в Берліні Юзефом Ліпським висунув таку пропозицію (залишалася в таємниці аж до березня 1939 р.): приєднання до Німеччини Гданська, проведення екстериторіальної автомагістралі і залізниці через Польське Помор'я, приєднання Польщі до антикомінтернівського пакту (тобто, по суті, перетворення Польщі на політичного партнера Німеччини); за таких умов Польща отримувала: взаємне визнання польсько-німецького кордону, пропозицію пакту про ненапад на наступні 25 років, згоду Німеччини щодо зміну на користь Польщі її східного кордону (польсько-радянського), співпрацю в сфері колоніальної політики, взаємне консультування щодо закордонної політики. 6 січня 1939 р. ці вимоги в особистій розмові з Ріббентропом отримав вже Ю. Бек, який одразу провів консультації з президентом І. Мосціцьким та Е. Ридз-Смігли [7, s. 20].

Коли німці окупували Прагу, Велика Британія спробувала відійти від попередньої політики потурання Німеччині. Так, 30 березня 1939 року англійський посол у Варшаві надав міністрові Ю. Беку гарантії британської допомоги на випадок агресії з боку III Рейху. До цих гарантій приєдналася Франція. Проте 28 квітня 1939 року, виступаючи в Рейхстазі, А. Гітлер відмовився від договору про ненапад з Польщею. У відповідь на цю заяву, Юзеф Бек промовив у Сеймі такі слова: «Ми в Польщі не знаємо поняття миру за будь-яку ціну. Є лише одна річ у житті людей, націй і держав, що залишається безцінною. Цією річчю є честь» (5 травня 1939 р.). Ці слова були підтримані польською громадськістю, яка навіть розпочала сплату добровільних внесків до створеного тоді Фонду національної оборони [8, s. 124].

Повертаючись до німецьких диверсій, то перші згадки про диверсійну діяльність в Польщі відносяться до весни 1939 року. В квітні 1939 року уряд Поморського воєводства в Торуні інформував

повітових та міських старост про проникнення на польську територію агентів Гестапо, завданням яких було поширення неспокою серед населення і проведення провокацій серед німецької та української національних громад. Усі німецькі агенти мали фальшиві польські паспорти з підробленими особистими даними. Місцем їх зустрічі мала бути Познань [6, s. 167].

Польський дослідник Томаш Хінчінський звертає увагу й на те, що проникнення німецьких диверсантів до Польщі підтверджується й німецькими документами, зокрема й актами Генерального Консульства Німеччини в Торуні та іншими. Інший польський історик Томаш Рабонт вказує на те, що деякі так звані «фольксдойче» (як-от доктор Ганс Кохнерт з м. Бидгощ) знали про приготування диверсії ще навесні 1939 року [6, s. 168].

В квітні-травні 1939 року польська контррозвідка арештувала за підозрою в шпигунстві кілька десятків осіб в Гдині, Бидгощі, Торуні та деяких інших містах. Головною метою агентів Гестапо була вербовка тих таки «фольксдойче» для співпраці, щоб на випадок війни вони: захистили німецьке населення Польщі перед терором польських військ; створили штурмові загони, які б мали запобігти знищенню важливих для життя підприємств та об'єктів інфраструктури; пересилати розвідувальну інформацію через організовану систему. В травні 1939 р. абвер-групи в Сілезії налічували 2465 осіб з 62 населених пунктів. Вроцлавська абвер-група у червні 1939 р. налічувала 2077 осіб з 49 містечок і сіл. В липні кількість «бойовиків» подвоїлась, а на початку серпня 1939 року МВС II Речі Посполитої почало отримувати інформацію про організацію замахів на польських владних діячів. Німецьке командування на чолі з Генріхом Гімлером, за даними польських істориків, планувало здійснити 180 замахів на 223 об'єкти. Всього ж вдалося здійснити близько декількох десятків таких диверсій.

Ми підтримуємо думку тих дослідників, котрі вважають, що диверсійна діяльність носила характер психологічного тиску на польський уряд та суспільство і мала на меті, в першу чергу, підірвати авторитет польської влади, «підігріти» інтерес європейської спільноти до польсько-німецького конфлікту, показати могутність німецьких спецслужб.

Надзвичайно інформативним джерелом для висвітлення диверсій, здійснених німцями на польській території, та свавілля про-німецьких сил у Гданську є преса. Особливо це стосується останніх тижнів серпня 1939 року.

Так, «Gazeta Polska» від 26 серпня 1939 року повідомляє: «Вчора опівночі німецька диверсійна банда перетнула польський кордон біля Шциглова (Сілезьке воєводство) і обстріляла будинок прикордонної застави в місцевості Кривальдз. Здійснила 30 пострілів й кинула 4 ручні гранати. В цій справі польське посольство в Берліні склало офіційний протест [...]» [9]. Поряд з цим інцидентом висвітлено ще 3 подібні диверсії на кордоні, які свідчать про агресивність та організованість німецьких диверсійних груп.

Щоденна газета «Діло» від 1 вересня 1939 року оповідає про деякі польсько-німецькі інциденти, що сталися в період з 26 по 31 серпня 1939 р. в Гданську. Так, зокрема, наведено такі приклади німецького свавілля у вільному місті, як напад на автомобіль польських митних інспекторів в місцевості Пскло та побиття шофера (варто зазначити, що гданська поліція проігнорувала цей інцидент і митні інспектори з шофером змушені були повертатися до Гданська потягом); репресії проти поляків (в ніч з 29 на 30 серпня і перед полуднем поліція силою викидала поляків з помешкань, зафіксовано 20 випадків арештів поляків, здійснених гданською поліцією); 31 серпня було проведено нову хвилю арештів поляків, зокрема було схоплено відомого власника кораблів Боссельмана, котрий намагався відплисти до Данії [10].

Львівський україномовний тижневик «Правда» від 3 вересня 1939 року подає цікаві відомості про німецькі провокаційні військові дії на прикордонні за тиждень до початку війни. Автори повідомляють, що «[...] здовж цілого польсько-німецького пограниччя були з кінцем минулого тижня численні випадки обстрілу польської граничної сторожі, прим. в околиці Млави, на Шлеську, а навіть від словацької границі. Різночасно над границею появлялися німецькі воєнні літаки. Приходило до кривавих сутичок, а до літаків стріляно з протилетунських гармат [...]», крім того вказується, що польський уряд вислав до Берліну ноту протесту проти порушення прикордонного режиму. Оглядачі наголошують на тому, що за два дні (25–26 серпня 1939 р.) сталося понад 30 порушень кордону. Крім того, в ніч з 26 на 27 серпня німецькі вояки обстріляли польські дороги на кордоні в районі Мале Полько, Вільча Долина, Бжезе і Скошів. І, хоча польські прикордонники відбивали ці напади, вони безупинно продовжувалися й надалі [11].

Інша львівська газета «Земля і воля» подає матеріал про вибух бомби на залізничному вокзалі в Тарнуві 27 серпня 1939 року (поне-ділок). Далі вказано: «1/3 будівлі пошкоджена, 18 осіб забито [...] в зв'язку з цим замахом арештовано двох німців, в тім один горожанин

Германії, котрі нещодавно прибули до Тарнува [...]». Також на шпальтах газети повідомлено, що протягом 25/26 серпня було скоєно 34 випадки порушення польсько-німецького кордону (найбільше в околицях Гдині та в районі Сілезії) [12]. Кульмінацією німецької диверсійної діяльності став Гляйвіцький інцидент.

Отже, можемо зробити висновок, що напередодні Другої світової війни польсько-німецькі відносини набули рис міжнаціонального конфлікту. Відверта диверсійна діяльність німецьких військових формувань й секретних служб спрямована проти польського уряду й загалом проти Польської держави обернулася жертвами серед мирного населення. Дискримінація поляків-жителів Німеччини на національній основі стала підвалиною для розпалення локальних між-етнічних сутичок. Цинічна політика німецького уряду щодо поляків була абсолютно неадекватною і носила агресивний характер. Саме тому загострення польсько-німецькі відносини кінця 30-х рр. XX ст. призвело до формування конфлікту на міждержавному рівні, який став приводом до початку Другої світової війни.

Список використаних джерел та літератури

1. Авксентьев В.А. Этнические конфликты: история и типология / В.А. Авксентьев // Социологические исследования. – 1996. – № 12. – С. 43.
2. Zmyslony W. Polacy obywatele III Rzeszy / Zmyslony W. – Режим доступу до джерела: <http://www.wehrmacht-polacy.pl/obywatele.html>.
3. Express Poranny. – 1939. – № 238.
4. Kongres Polaków w Niemczech Berlin, 6 marca 1938 roku. – Режим доступу до джерела: www.berlin.polemb.net.
5. Birgit Maaß. Praca przymusowa Polaków i Polek w III Rzeszy // Przyczynek do historii stosunków między Śląskiem a Berlinem-Brandenburgia. – Berlin, 1995. – Режим доступу до джерела: www.instytutslaski.com.
6. Chinciński T. Niemiecka dywersja w Polsce w 1939 r. w świetle dokumentów policyjnych i wojskowych II Rzeczypospolitej oraz służb specjalnych III Rzeczy część 1 (marzec – sierpień 1939 r.) / T. Chinciński // Pamięć i Sprawiedliwość. – 2005. – № 2(8). – S. 159.
7. Szwedowski S. Uwagi o stanie Polski sprzed 1 września 1939 roku / S. Szwedowski. – Warszawa, 1943. – S. 20.
8. Дильонгова Г. Історія Польщі 1795–1990 / Дильонгова Г. [пер. з пол. М. Кір-сенка]. – К.: «Києво-Могилянська академія», 2007. – С. 124.
9. Gazeta Polska. – 1939. – № 237.
10. Діло. – 1939. – № 198.
11. Правда. – 1939. – № 36 (Львівський тижневик).
12. Земля і воля. – 1939. – № 34 (584).

Г.И. Кондратюк
ассистент кафедры отоларингологии и офтальмологии
Крымский государственный медицинский университет
имени С.И. Георгиевского, г. Симферополь

Деятельность еврейских лечебных учреждений в Таврической губернии в конце XIX – начале XX века

В статті висвітлюється діяльність Єврейської лікарні в губернському центрі – місті Сімферополі в кінці XIX на початку XX століття. Аналізується характер подання медичної допомоги різним соціальним та національним верствам населення. Вивчені джерела фінансування Єврейської лікарні.

В статье освещается деятельность Еврейской больницы в губернском центре – городе Симферополе в конце XIX начале XX века. Анализируется характер оказания медицинской помощи различным социальным и национальным группам населения. Изучены источники финансирования Еврейской больницы.

The article describes the activity of the Jewish hospital in Simferopol at the end of the XIXth – the beginning of the XXth century. The nature of medical assistance to various social and national groups is analysed. The sources of funding for the Jewish hospital have been studied.

В конце XVIII столетия в Российской империи начинает формироваться специальное законодательство, устанавливающее «черту оседлости» для еврейского населения. Ограничивая права и свободы, эти законы способствовали миграции евреев и заселению ими Таврической области. Рост численности еврейской общины привел к формированию таких социальных институтов на территории полуострова, как синагоги, учебные заведения, благотворительные организации и лечебные учреждения.

1 февраля 1854 года была открыта в Симферополе Еврейская больница, которая оказывала широкую врачебную помощь и была известным лечебным учреждением на протяжении почти 70-ти лет. Заведение возникло благодаря стараниям губернатора В.И. Пестеля и членов еврейского общества – Самуила Розенштейна,

Исаака Фронштейна, Самуила Неймана, которые пожертвовали значительные денежные средства на его строительство. По поводу необходимости создания учреждения, где бы больным евреям предоставлялась медицинская помощь, В.И. Пестель писал: «Бедный класс евреев в случае болезни большей частью остается дома и, не будучи в состоянии воспользоваться необходимыми средствами, умирает, заражая болезнью прочих членов семейства» [1].

Нельзя не отметить деятельность врачей-евреев в годы Крымской войны. Из доклада военного министра императору Александру II: «В минувшую войну, когда на значительное число больных в армиях не доставало военных врачей, были приглашены для службы в военных госпиталях вольнопрактикующие врачи. В том числе из явившихся на такой призыв правительства находились шесть вольных частных врачей еврейского закона: отставной титулярный советник Розен и не имеющие чинов Маргулиус, Шорштейн, Бертензон, Дрей и Пинскер [...] Они явили собой блистательный пример бескорыстия и самоотвержения, в особенности лекарь Шорштейн, служивший казне безвозмездно долее других и, кроме того, лечивший бесплатно многих офицеров в своем гидропатическом заведении». По докладу военного министра от 12 апреля 1856 года Александр II выразил согласие о награждении названных медиков орденом Святого Станислава III степени. Это был первый случай награждения евреев российскими орденами [2].

Поражение в Крымской войне привело к неизбежному реформированию всех сфер жизни общества. Были проведены отмена крепостного права, городская (муниципальная), судебная и земская реформы. Происходят изменения и в законодательстве о евреях. В частности врачи-евреи получили свободу в выборе места для медицинской практики, и на них не распространялось требование «черты оседлости», согласно Закона от 27 ноября 1861 года. Евреи занимали должности городских, а затем и земских врачей, работали в больницах и школьными врачами в учреждениях министерства народного просвещения. В 1887 году в Российской империи насчитывалось 1116 врачей евреев, составлявших 6,2% от общего количества медиков. Дантисты составляли 20,9%, повивальные бабки 19% и фельдшера 22% общего количества медицинского персонала [3, с. 779].

В результате Великих реформ в 1866 году в Таврической губернии создаются органы местного самоуправления – земства, руководившие и финансировавшие работу почт и телеграфов, дорожное

строительство, образование и медицинское обслуживание населения. Земская медицина становится уникальным и неповторимым опытом организации врачебной помощи населению. Наибольшее влияние на развитие больниц и земской медицинской системы в целом оказывали объёмы выделяемых финансовых ресурсов, общественная инициатива, а также самоотверженность, высокие гражданские идеалы и общественная деятельность земских врачей. Базируясь на фундаментальных принципах бесплатности и общедоступности, земская медицина оказывала непосредственное влияние на создание и развитие благотворительных лечебных заведений. Не была исключением и, созданная к тому времени, Еврейская больница. Помимо благотворительных пожертвований и процентов с капитала, а также недвижимости, больница получала пособия от Симферопольской городской управы и Таврической губернской земской управы. И если раньше больница могла разместить лишь 8 человек, то в начале XX века в структуру входили собственно больница, амбулатория и богадельня.

Основным нормативным документом, определявшим характер работы Еврейской больницы, был Устав. Финансово-материальной деятельностью руководил Совет Больницы во главе с М.И. Каменкой. В него в частности, входили Шикинази Абрам Исаакович, Волштейн Моисей Леонович, Зак Лазарь Липпович, Кейлин Давид Маркович, Недель Абрам Борисович, Телишевский Ефим Маркович. Совет, как правило, собирался один раз в месяц. Известно, что в 1909 году Совет состоял из 12 человек и собирался 14 раз, решая важнейшие текущие вопросы. Среди таких проблем были, прежде всего те, которые обеспечивали эффективность работы больницы (например, решение вопросов о найме сиделок для больных и необходимом количестве кроватей). Совет Еврейской больницы создавал также комиссии для решения определённых, прежде всего финансово-хозяйственных вопросов. Как уже упоминалось, основным источником финансирования больницы являлись благотворительные пожертвования, и жертвователи образовывали Общее Собрание, обладавшее достаточно широкими полномочиями. Совет больницы стремился не только получать помощь в виде взносов членов Общего Собрания, но и привлекать благотворителей. Так, в 1909 году Совет Еврейской больницы организовал и провёл благотворительный вечер позволивший собрать 815 рублей. Эти средства были направлены в запасной капитал лечебного учреждения [4, с. 54].

О медицинской деятельности Симферопольской Еврейской больницы известно по сохранившимся статистическим сведениям о количестве больных, получивших медицинскую помощь, как в стационаре, так и амбулаторно. Так, в 1892 году в стационаре пролечено 315 человек, амбулаторию посетило 4964 больных [5, с. 5]. В 1893 году медицинскую помощь в стационаре получили 346 человек, а количество посещений амбулатории достигло 7263 [6, с. 15]. **Врачом Симферопольской еврейской больницы** с начала 1890 годов и вплоть до 1914 года был Ю.А. Моргулис. О Юлие Абрамовиче известно, что родился он в 1856 году, с отличием закончил Санкт-Петербургскую Медико-Хирургическую Академию. В Таврической губернии проживал с 1881 года. Поначалу выполнял обязанности общественного врача, а затем работал врачом Еврейской больницы. Был женат. Проживал в Симферополе на Салгирной улице в доме Бухштаба. Вознаграждение его на то время было достаточно скромным и составляло 600 рублей [7, с. 68].

В 1897 году в стационаре пролечилось 459 человек. Амбулаторную помощь получили 5512 человек сделавших 7463 посещения. При этом необходимо отметить тот факт, что медицинская помощь оказывалась представителям всех национальностей. Из общего числа посещений на долю евреев пришлось – 4736, христиан – 2412, мусульман – 315 [8, с. 45]. Этот факт говорит о том, что больница не была закрытым заведением, а в ней доминировал общечеловеческий и общегуманистический принцип. 1898 год стал рекордным по количеству посещений за период предыдущего десятилетия. В стационаре пролечилось 440 человек, что было больше на 100 человек, чем в 1896 году. В амбулатории побывало 6178 человек, сделавших 8730 посещений [9, с. 46].

Основная помощь больницей оказывалась амбулаторно. Амбулаторный вариант оказался достаточно эффективным, так как он позволял охватить медицинской помощью значительное количество людей. Из года в год масштабы амбулаторной помощи расширялись. Так в 1900 году в стационаре пролечилось 435 человек, а амбулаторию Еврейской больницы посетило – 14275. Причем из общего количества амбулаторных больных евреи составили 7570 посевтивших, христиане – 5623 и мусульмане – 1082 человека [10, с. 38].

Необходимо обратить внимание на то, что быстрый рост числа пациентов не сопровождался увеличением медицинского персонала. Доктор Ю.А. Моргулис один продолжал вести практику.

Амбулаторию в 1909 году посетило 26153 человека. Из них евреев – 16779, православных – 5113, мусульман – 3640, других национальностей – 621 человек. В стационаре пролечилось 454 пациента [11, с. 47].

Так, в 1910 году амбулаторию Еврейской больницы посетило 24158 человек. Из них первичные больные составили 14224 человека, а повторных пациентов было 9934 человека. Еврейская больница продолжала оказывать амбулаторную помощь любому человеку вне зависимости от его вероисповедания. Так, в 1910 году было принято 15060 евреев, 4800 русских, 3209 крымских татар и 1089 составляли представители других национальностей [12, с. 50].

К сожалению, размеры финансовых ресурсов не успевали за ростом числа амбулаторных и стационарных больных, а также растущими потребностями больницы, в связи с развитием медицины. В 1911 году было потрачено на потребности Еврейской больницы 14103 рубля. При этом был сделан перерасход на 1004 рубля [13, с. 47].

Хотелось отметить, что Юлий Абрамович, как «врач-энциклопедист» своего времени оказывал и узко специализированные виды помощи. В частности, по данным за 1912 год получили соответствующее лечение 136 больных с трахомой, 229 с блефаритом, 794 с конъюнктивитом и 156 с другими офтальмологическими заболеваниями [14].

Больница, амбулатория и богадельня помещались в собственном здании. Однако, оно было достаточно старым и ремонт не приносил желаемого улучшения. Поэтому Совет Еврейской больницы поставил задачу постройки нового специального здания. Решению этой задачи помогла экономическая ситуация. В 1912 году существенно возросли цены на недвижимость в Симферополе. Тогда председатель Совета Михаил Исаакович Каменка продал от лица Совета здание, принадлежавшее больнице. Сумма, вырученная от продажи, вместе со специальными пожертвованиями позволяла реализовать цель строительства нового специального здания для Еврейской больницы [15, с. 1].

В 1913 году в стационаре Еврейской больницы пролечено 477 больных. Амбулатория приняла 28215 человек, из которых первичные больные составили 15923 человека. Из общего количества амбулаторных больных евреи составили 20109 человек, православные – 5583 человека, представители других национальностей – 2523 [16, с. 40]. В 1914 году Еврейская больница вместе с амбулаторией насчитывала 24 койки. По количеству лечебных коек это было

среднее медицинское учреждение. Для сравнения в больницах при Духовной Семинарии и Епархиальном женском училище было по 25 коек. В Лечебнице им. Мюлленталя 54 места, а вот водо-свето-электро-механо-лечебница доктора Левина была рассчитана всего на 8 пациентов [17, л. 40 об.].

В начале XX века в губернской столице действовал Симферопольский Родильный Приют (по нескольким упоминаниям – Родильный еврейский приют). В 1905 году в этот родильный дом поступило 165 женщин, из которых 121 роженица – из еврейских семей. Ещё 21 – из семей крымчаков. Врачом роддома работал Моисей Леонович Волштейн. Необходимо отметить профессионализм доктора, так как за 1905 год не было ни одного случая материнской и детской смертности [18, с. 28]. Для финансового обеспечения работы родильного дома был создан Попечительный Совет. До мая 1907 года председателем Попечительного Совета был доктор А.Г. Бухштаб, а его заместителем С.Б. Иоффе. Членами Попечительного Совета были доктора Ф.П. Розенштейн, Р.И. Таубин, А.М. Левин [19, с. 2]. При Симферопольском Родильном Приюте действовало Общество, участники которого поддерживали больницу членскими взносами. Так, на собранные средства к началу 1908 года в здании Родильного Приюта был сделан ремонт. Для того чтобы собрать больше средств на потребности роддома Попечительным Советом была проведена лотерея и устроен музыкально-литературный вечер. Свою деятельность больница продолжила и в период мировой войны под названием Родильный Еврейский приют. В 1915 году в роддоме насчитывалось 8 стационарных коек [20, л. 98].

К началу XX-го века в Симферополе насчитывалось около 30 различных благотворительных обществ, оказывающих помощь нуждающимся. Деятельность еврейской общины в медицинской сфере ярко проявила себя созданием Еврейской больницы, амбулатории, богадельни и Родильного Приюта, в которых оказывалась бесплатная медицинская помощь и призрение жителям Таврической губернии, независимо от вероисповедания.

Еврейская больница сумела сохраниться и продолжить оказывать помощь в сложных экономических и социальных условиях мировой и гражданской войны, а также в условиях голода и разрухи на территории полуострова. В середине 1920-х годов Еврейская больница была объединена с территориальной советской больницей и прекратила своё существование как самостоятельное структурное подразделение [21, л. 99].

Список использованных источников и литературы

1. Савочка А.Н. Благотворительные заведения Симферополя XIX – начала XX века / Савочка А.Н. // Историческое наследие Крыма. – 2007. – № 18. – Режим доступа к источнику: <http://www.commonuments.crimea-portal.gov.ua/rus/index.php?v=1&tek=102&par=74&l=&art=572>.
2. Гельман Б. Еврейская страница в истории города-героя / Гельман Б. // Агентство Еврейских новостей. – Режим доступа к источнику: http://www.aen.ru/index.php?page=article&category=sketches&article_id=656&PHPSESID=h80rd1mcl0tio3oupo7i73euc7.
3. Еврейская энциклопедия / [под общей редакцией А.Гаркави, Л. Каценельсона]. – Санкт-Петербург: Издание Общества для Научных Еврейских Изданий и Издательства Брокгауз-Ефрон, 1896.
4. Отчёт Симферопольской Еврейской больницы за 1909 год. – Симферополь: типография М.М. Эйдлина, 1910. – 54 с.
5. Отчёт Симферопольской Еврейской больницы за 1892 год. – Симферополь: типография газеты «Крым», 1893. – 33 с.
6. Отчёт Симферопольской еврейской больницы за 1893 год. – Симферополь: типография Вересотской, 1894. – 19 с.
7. Список врачей Таврической губернии П.И. Кольского. – Симферополь, 1891.
8. Отчёт Симферопольской еврейской больницы за 1897 год. – Симферополь: Паровая Типо-Литография Вересотской, 1898. – 46 с.
9. Отчёт Симферопольской Еврейской больницы за 1898 год. – Симферополь: Паровая Типо-Литография Вересотской, 1899. – 48 с.
10. Отчёт Симферопольской Еврейской больницы за 1900 год. – Симферополь: Паровая Типо-Литография Вересотской, 1901. – 40 с.
11. Отчёт Симферопольской Еврейской больницы за 1909 год. – Симферополь: типография М.М. Эйдлина, 1910. – 54 с.
12. Отчёт Симферопольской Еврейской больницы за 1910 год. – Симферополь: типография М.М. Эйдлина, 1911. – 57 с.
13. Отчёт Симферопольской Еврейской больницы за 1911 год. – Симферополь: типография М.М. Эйдлина, 1912. – 60 с.
14. Отчёт Симферопольской Еврейской больницы за 1912 год. – Симферополь: типография М.М. Эйдлина, 1913. – 48 с.
15. Там же.
16. Отчёт Симферопольской Еврейской больницы за 1913 год. – Симферополь: типография М.М. Эйдлина, 1914. – 50 с.
17. Государственный архив Автономной Республики Крым (ГААРК). – Ф. Р-26. – Оп. 1. – Д. 110. – Л. 40 об.
18. Отчёт Общества Симферопольского Родильного Приюта за 1905, 1906, 1907 годы. – Симферополь: типография Нитуса, 1908. – 30 с.
19. Там же.
20. ГААРК. – Ф. Р-26. – Оп. 1. – Д. 110. – Л. 98.
21. Там же. – Д. 110. – Л. 99.

Л.В. Гуцало
кандидат історичних наук
доцент кафедри всесвітньої історії
Житомирський державний університет імені Івана Франка

Єврейське населення УСРР в системі соціально-економічних експериментів

У пропонованій статті висвітлено участь єврейського населення УСРР у системі соціально-економічних експериментів.

В предложенной статье освещается участие еврейского населения УССР в системе социально-экономических экспериментов.

In the article the participation of the Jewish population of the USSR in the system of social and economic experiments has been analysed.

У контексті висвітлення змін у господарсько-економічному становищі національних меншин України в 20-ті – 30-ті роки окремого підходу заслуговує проблема залучення єврейського населення республіки до сільськогосподарського виробництва. Планове переселення євреїв на землю в Україні почалося в 1925 році. Уже протягом двох років в Україні було зареєстровано близько 40000 єврейських сімей, які бажали перейти до землеробства [16, арк. 53]. За твердженням Б. Чирка, протягом 1925–1926 років для євреїв-переселенців з Київщини, Волині, Полтавщини, Чернігівщини та Поділля було виділено 128460 десятин земельних угідь, розрахованих на створення 8347 господарств [7, с. 74]. Щоб збільшити кількість переселенців на землі колонізаційного фонду, вживалися різні заходи, зокрема й агітаційна робота. Незважаючи на це, були й певні проблеми з реєстрацією єврейського населення. У документах зазначено, що «реєстрація не проводилася скрізь і недостатньо популяризувалася» [16, арк. 53].

Так, до 26 грудня 1925 року в Новоград-Волинському районі Волинської округи не йшов процес реєстрації євреїв. Головною причиною цього стало те, що в 1924 році така кампанія вже проводилась, але бажаючих перейти до землеробства не було переселено на відповідні території, внаслідок чого єврейське населення зневірилось у такій роботі. Окрім того, у Новоград-Волинському районі спостерігалось

ще й недбайливе відношення єврейського населення до реєстрації [10, арк. 12].

Основними регіонами єврейського аграрного переселення в Україні стали Херсонська, Криворізька, Маріупольська, Запорізька, Мелітопольська округи. Слід зауважити, що в таких місцях компактного поселення євреїв виникала необхідність у створенні адміністративно-територіальних одиниць, які піклувалися б про інтереси та потреби приїжджих. Тому на Півдні України було створено низку єврейських національних сілрад та три національні райони: Калініндорфський, Сталіндорфський та Новозлатопільський [7, с. 74; 1, с. 71; 5, с. 40].

Якщо глибше дослідити витоки цієї проблеми, то слід відзначити, що заохочення єврейського населення до землеробської праці було одним із напрямів соціальної політики радянської влади в галузі національних відносин. Як зазначають М. Панчук і Б. Чирко, «однією із причин цього був тяжкий економічний стан єврейського населення, в першу чергу містечкової бідноти, у зв'язку із штучним згортанням непу (занепад ремесел, обмеження дрібної торгівлі тощо)» [8, с. 40-41]. Ф. Турченко вказує і на політичні цілі цього планованого експерименту. Він зазначає, що у районах колонізації, «у сільських районах більшовики прагнули одержати додаткову соціальну базу, бо у надійності і відданості комунізму українського селянства у них були великі сумніви» [2, с. 247]. Отже, ця широкомасштабна кампанія із залучення єврейського населення до сільськогосподарської праці була політично вигідною для партійно-радянської влади.

Переселення євреїв у південні регіони України та Крим не було турботою про їх соціальний захист та розвиток єврейського хліборобства. Цей переселенський процес був примусовим і вносив соціальну напругу в середовище місцевих жителів, українського та російського селянства, викликав масове невдоволення з боку самих євреїв.

Проведений нами аналіз документів та матеріалів, які стосуються історії національних меншин у досліджуваній період, дозволяє зробити висновок про те, що в результаті громадянської війни, голоду і політики воєнного комунізму економіка країни була у важкому становищі. Руїнація торгівлі, грошового обігу, ігнорування значення товарних відносин поглиблювали економічний занепад, призводили до зубожіння і голоду як українців, так і національних меншин.

Після X з'їзду РКП(б) у країні запроваджується нова економічна політика. Сутність непу полягала в проведенні принципово нової економічної політики, заснованої на ринкових відносинах, засобах

управління народним господарством. Неп повинен був підготувати економічну базу для будівництва соціалізму в радянській державі. Певну роль у цьому процесі повинні були відіграти і національні меншини. Нова економічна політика передбачала деяку лібералізацію у сфері економіки: продрозверстка замінювалася продподатком, селянам дозволялося надлишок продукції продавати на ринку, організовувати кооперативи, орендувати землю та використовувати найману працю. Але неп повністю усував дискримінацію щодо національних меншин (наприклад, німецьких селян неупереджено продовжували розглядати як заможний куркульський елемент, тому щодо них здійснювалася жорстка податкова політика).

Оскільки при непі дозволялось організовувати кооперативи, то на початку 20-х років у місцях компактного проживання національних меншин почали створюватися кооперативні товариства. Функціонували вони відповідно до особливостей соціальної структури певних національних груп та традиційних напрямів їх господарської діяльності. В основному товариства національної кооперації займалися виробничою, торговельною або посередницькою діяльністю. Доцільно, мабуть, відзначити, що у квітні 1921 р. було створено єдину систему споживчої кооперації для міста і села. Їй надавалося право заготівель і збуту продукції. Через кілька місяців, у жовтні, з цієї системи відокремилася сільськогосподарська кооперація. Набули розвитку її спеціальні види: машинно-тракторні, тваринницькі, цукробурякові та інші. Кооперація давала змогу частково усунути несприятливі для споживача наслідки монопольного становища державних підприємств. Поставлені в умови конкуренції, вони повинні були працювати більш ефективно.

У 1923–24 рр. вводиться єдиний сільськогосподарський податок, який повсюдно міг вноситися грошима. Простір для господарського маневрування різко зріс; був зроблений великий крок на шляху подолання наслідків військового комунізму. Грошовий обіг ставав нормою і для міста, і для села. До того ж він, як і передбачалося, за короткий проміжок часу перетворився в дієвий засіб відродження і підйому радянської економіки. Система грошових податків дозволила не тільки ліквідувати натуральне обкладання, що відразу ж активізувало бажання селянства брати участь у ринковій торгівлі.

Робота в галузі кооперації почала налагоджуватися лише протягом 1925–1926 року. Простежимо, як у 1928 р. розвивалася споживча

кооперація в Україні. На цей час у споживчій кооперації було задіяно 18,7% населення республіки, в тому числі росіян – 8,9%, євреїв – 4,4%.

Серед кількості членів кустарно-промислової кооперації національні меншини мали 59,8%, у тому числі євреїв – 49,8%.

Ми з'ясували, що середні показники дуже коливаються поміж окремими видами кустарно-промислової кооперації національних меншин. Наприклад, серед членів виробничих кооперативів національні меншини мали 40,8%, у тому числі євреїв – 23,7%.

До кооперативів із постачання – збуту входило 24,8% національних меншин, у тому євреїв – 15%.

В ощадно-позичкових товариствах із 71,2% всієї кількості членів припадає на національні меншини, в тому числі на євреїв – 76,7%.

У трудових артілях цей показник становив 28,9% всієї кількості членів (росіян – 18,8%, євреїв – 7,5%, [6, с. 30]).

З кількості членів інвалідної кооперації на національні меншини припадало 40,3%, у тому числі 22,1% на євреїв.

У сільськогосподарській кооперації питома вага етнічних груп складала 10,7%, з яких на росіян припадало 4,8%, на німців – 1,8%, молдаван – 1,4%, поляків – 0,8% і євреїв – 0,6% [6, с. 31].

У 1928 р. Укрсільбанком проводилося вибіркове обстеження в п'яти округах (Маріупольській, Одеській, Первомайській, Зінов'ївській та Херсонській). Усе населення цих округів було скооперовано на 29,9%, а серед національних меншин кооперація найкраще пройшла серед греків (75%), болгар (53,3%), євреїв (52,6%).

Основним населенням єврейських селищ і сіл були кустарі та крамарі, потім – робітники, службовці та інші верстви, за винятком Чорно-Островської сільської ради, де 42,2% становили селяни. У деяких сільрадах був навіть високий відсоток кооперування. Наприклад, у Зінківській сільській раді було скооперовано 101 господарство (43,6%), в Яруцькій сільській раді ЄСТ нараховувало 180 членів, кредитова кооперація – 153. На теренах Смотрицької сільради скооперовано 250 осіб єврейського населення, на теренах Львовської – 566 господарств.

У тих сільських радах, де слабо розвивалася колективізація і кооперування, активну роботу проводили кредитові товариства. Наприклад, Ново-Борівське сільськогосподарське кредитове товариство протягом 1926–1927 років видало 64 тис. крб. короткострокових кредитів і 22 тис. крб. довгострокових [6, с. 31–32].

У Калініндорфському районі сільськогосподарська кооперація об'єднала 78,7% усіх господарств, а споживча – 88,8%. У районі

діяло 17 колективних об'єднань, з яких: 3 артіль, 9 машинно-тракторних товариств і 5 товариств для громадського обробітку землі. Разом об'єднано в колективи 222 господарства. У Калініндорфі було побудовано кооперативний погріб, який міг умістити 30 тисяч відер вина [3, с. 91].

У цілому зазначимо, що кооперація серед єврейського населення, головним чином серед кустарів, розвивалася у формі кредитної кооперації, а серед землеробів – у вигляді сільськогосподарської.

За даними на 1925 р., сільськогосподарська єврейська кооперація нараховувала 22 кооперативи й охоплювала 39 єврейських поселень. Сільськогосподарські кооперативи займалися, насамперед, кредитними операціями, а 20 із 22 – ще й операціями постачання та збуту [17, арк. 74].

Отож, підводячи підсумок щодо кооперації серед національних меншин, ми констатуємо, що найкращою і найміцнішою порівняно з іншими була кооперація в німецьких колоніях. Тут головним чином уваги заслуговують сільськогосподарські та кредитові товариства. Гіршим був стан справ у кооперації всіх видів серед польського і молдавського населення. Основним недоліком кооперування серед національних меншин – слабка участь бідноти.

Звичайно, ті господарства, які об'єднувалися, мали істотну підтримку з боку держави: забезпечувалися кредитами, посівними матеріалами, технікою. Зміцнюючи колективні сільські господарства, владні структури намагалися показати їх переваги над індивідуальними і, у свою чергу, збільшити масштаби колективізації в країні, що була однією із чинників у будівництві соціалізму.

Оперуючи певними даними про стан колективізації на 1929 р. серед національних меншин, ми спробували розмістити їх у таблиці наступним чином:

Таблиця 1

Національність	Всього колективних об'єднань	Колективізовано від загальної кількості господарств округів	% усієї кількості господарств відповідної національної меншини
Росіяни	266	3,94	42,7
Євреї	94	5,28	23,5
Поляки	11	0,71	22,6
Німці	248	14,79	36,4
Болгари	149	20,75	82,4
Молдавани	12	2,53	21 (без АМСРР)
Греки	49	–	–

[15, арк. 1-2 зв.]

При складанні таблиці щодо росіян використано повні дані в Одеській, Харківській, Старобільській, Луганській, Мелітопольській округах, неповні – в Кременчуцькій, Куп'янській та Артємівській; щодо євреїв повні дані в Уманській, Одеській, Харківській, Кам'янецькій, Шепетівській і Мелітопольській округах, неповні – у Бердичівській, Конотопській, Проскурівській, Коростенській та Чернігівській; польське населення, за повними відомостями, представлено наступними округами: Кам'янецькою, Шепетівською і Мелітопольською, неповні – Коростенською; щодо німців повні дані в Одеській, Старобільській, Луганській, Херсонській, Мелітопольській округах, неповні – в Артємівській та Сталінській; болгарське населення представлене трьома округами – Першомайською, Одеською і Мелітопольською; молдавани (повні дані) – в Одеській та Мелітопольській округах, неповні – в Артємівській; щодо греків використані неповні відомості у Сталінській окрузі.

З суцільною колективізацією пов'язана ще одна проблема в єврейських національних районах. На початку 1930-х років розпочалося переселення (а швидше відплив) євреїв. Масовий відплив єврейських переселенських господарств з національних районів розпочався ще у 1931 р., а в перші місяці 1932 р. він став тотальним. У зв'язку з цим утворювалася загроза розпаду окремих колгоспів та господарського занепаду єврейських районів.

Створення колгоспів у єврейських колоніях, усупільнення реаненту та сільськогосподарських угідь викликало негативну реакцію серед переселенців. Вони почали покидати колгоспи. Пленум Калініндорфського райкому партії в 1931 році в резолюції «Про боротьбу з масовим від'їздом переселенців» констатував існування самовільного від'їзду членів комуни ім. Діманштейна та артїлі «Іскра»; наголошував на посиленні кулацької агітації в комуні у зв'язку з лінією партії на ліквідацію кулацтва та здійсненні заходів щодо очистки комуни й артїлей від кулацьких елементів. Цим пояснювалися від'їзди кулацьких та заможних елементів, супротивників колективізації, які з початку переселення утворили сильні фермерські господарства. Останні потягнули за собою і середняків. У зв'язку з цим на Український КОМЗЕТ покладалося вжити заходів з ліквідації хутірської політики (створення десятків дрібних господарств та поселень), посилити масову організаційну роботу проти кулацьких господарств [9, с. 120].

Осіб, які проводили антирадянську агітацію серед переселенців (закликали до від'їзду), притягували до кримінальної відповідальності з проведенням політичного процесу і виселенням цих осіб на північ країни.

Партійним осередкам було запропоновано вивчити причини від'їздів з переселенських фондів єврейського населення, простежити, щоб правління артїлей і сільськогосподарських товариств не видавали їм ніяких довідок, а якщо і це не допоможе, то притягувати до кримінальної відповідальності тих, хто від'їжджає, як порушників трудового фронту.

На 1 травня 1932 р. до єврейських районів прибуло 1712 родин (Калініндорфського – 942 родини, Сталіндорфського – 550, Ново-Златопільського – 220), з них повернулося назад 623 родини (79,5%) (Калініндорфський – 470 родин (50%), Сталіндорфський – 148 (27%), Ново-Златопільський – 5 (2,5%)) [12, арк. 22].

Причин масового відпливу переселенців та деякої частини корінного населення було декілька. По-перше, незадовільний прийом нових переселенців. Не було підготовлено транспорту для перевезення переселенців та їхніх речей від залізничних станцій до місць переселення. Переселенці сиділи по декілька днів у вагонах або просто на станціях. Так, у лютому-березні окремі переселенські родини з дітьми цілу добу перебували на морозі на станціях Снігурівка та Калганівка [11, арк. 10]. Їхні речі лежали на станції, частину з них було розкрадено, а частину використано на

опалення вагонів. По-друге, вільні помешкання не було підготовлено до прийому переселенців та не забезпечено паливом. До того ж не надавалася медична допомога і т.і. Оргінструктор РПК С. Кац оцінив переселення 1932 р. дуже низько, зазначивши, що воно «звелось до знущання над єврейським населенням» [11, арк. 12]. По-третє, багато переселенців – непрацездатні. Були такі родини, де не було жодного працездатного, а переселенські родини, як правило, великі (5–6 чол. на одну родину). Свідченням цього можуть слугувати наступні цифри: з 3352 чол., які переселились у 1932 р. у Калініндорфський район, на дітей з підлітками до 17 років припадало 1669 чол. і на дорослих віком 40 і більше років – 543 чол. [11, арк. 6].

Тяжкі умови життя «старих» переселенців також впливали на відтік як «старих», так і нових переселенців. Чимало колгоспників під час розподілу «наслідків господарювання» зовсім не одержали або одержали надто малу кількість хліба, тому вони змушені були «купувати хліб на приватному ринку коштом продажу майна та худоби» [12, арк. 20-21]. Грошові прибутки колгоспників також були невеликими, бо значну частину грошей за здану колгоспам продукцію вони повертали, щоб погасити борги. На ґрунті того, що нові переселенці одержували харчову допомогу, а частина старих голодує, поміж новими та старими переселенцями в деяких колгоспах виникали непорозуміння. Особливо відчутними вони були у колгоспах Калініндорфського району серед окремих колгоспників та керівників колгоспів. Їхнє незадоволення зводилося до того, що внаслідок переселення «колгосп перетворювали в собез (так у тексті – Л.Г), витрати на колгосп з переселення перекладають, а користі від цих переселенців аж ніякої, бо такі, мов, робить не будуть, краще коли б хліб та інші харчові продукти, які видаються переселенцям, було видано старим колгоспникам» [11, арк. 11-12]. Своє ставлення до переселенської кампанії висловив на засіданні бюро РПК й редактор Калініндорфської районної газети С. Пинхасик: «Нічого з переселення та укомплектування району не вийде, бо Калініндорфський район – це рваний мішок, за гроші, що витрачаються на переселення, краще збудувати завод і покращити життя у містечках» [11, арк. 12].

Відзначимо, що вплив населення відбувався не лише за рахунок національно-єврейських сіл. Так, у семи єврейських сільрадах Калініндорфського району (Калініндорф, В. Кут, Фрайлебен, Шолом Алейхем, Емес, Ерштмайськ, Львово) з 1927 р. по 1932 р. населення зменшилося на 15,5%. У двох українських – Чубаря та Ворошилова – зменшилося на 22,4%, а от у німецькій сільраді ім. К. Маркса населення

на 1932 р. порівняно з 1927 р. збільшується на 9% [11, арк. 6]. Щоб замаскувати масовий виїзд переселенців, Калініндорфський райком партії наказав місцевому осередку товариства на місце вибулих єврейських сімей приймати за програмою переселення українців. Так, у 1932 році у Фрайлебкинський колгосп із Ново-Полтавського району прибуло 50 українських сімей [9, с. 124].

Цілком зрозуміло, що вищезазначені факти та умови, в яких перебували переселенці, відіграли свою роль в організації масового відпливу з єврейських районів. У доповідній записці про стан у Калініндорфському районі Одеської області зазначалося, що «Калініндорфська парторганізація та радянський апарат району недооцінили політичного значення переселення та труднощів, не зуміли розгорнути відповідної масово-політичної роботи в районі, провести низку заходів щодо поліпшення умов переселенських родин та щодо втягнення переселенців у виробничий процес колгоспів і тим припинити відплив з району» [11, арк. 11].

Звичайно, за зрив переселення було покарано деяких керівників – секретаря Калініндорфського РПК С. Абрама та голову РВК О. Рабічева: їм було оголошено догану «за відсутність боротьби з шовіністичними ліквідаційними настроями й формальне ставлення [...] до прийому переселенців» [12, арк. 1]. На Одеський та Дніпропетровський обласні парткоми покладалася контроль за справою влаштування єврейських переселенців і розвитком єврейських колгоспів.

Посилювалися серед єврейських колгоспників і прагнення повернутися назад до містечок. Доповідна записка про стан партійної роботи в Ново-Златопільському районі Дніпропетровської області за 1933–1934 роки повідомляла про сильне поширення серед переселенців, особливо серед молоді, прагнення покинути колгоспи та переїхати до великих міст. Так, тільки протягом 1934 року переселенські колгоспи залишили 194 єврейські сім'ї. Багато єврейських колгоспів для заміни вибулих переселенців залучали до роботи українців та німців з навколишніх сіл. Тільки в колгоспі ім. 8-го Березня протягом 1935 року було прийнято на роботу 30 українців.

Прагнення залишити колгоспи виявило і обстеження, проведене Дніпропетровською філією товариства. Серед дітей старших класів однієї з місцевих єврейських шкіл було проведено анкетування. З 220 опитаних дітей тільки один прагне залишитися працювати в колгоспі. Про прагнення залишити колгоспи свідчило і проведення товариством агітаційної кампанії з обговорення проекту радянської конституції, яку проводив ТЗЕТ серед переселенців протягом 1934–

1935 років. Так, у колгоспі ім. Фабріциуса Сталіндорфського району єврейські колгоспники ставили працівникам товариства такі запитання: «Чому, якщо немає кардинальних відмінностей між робітником та селянином, робітники користуються пільгами та відпустками, а колгоспники ні? Чому в робітника робочий день 7 годин, а у колгоспника майже дванадцять? Чому робітники не голодують, а у колгоспників постійний голод?» [9, с. 123].

Єврейські колгоспники, які прийшли в сільське господарство з малих містечок, довго не могли звикнути до нових умов праці на основі суспільної власності. Вони не сприймали ведення спільного сільського господарства ні економічно, ні психологічно. Це відразу відбилися на дисципліні праці. Люди почали ставитися до своїх обов'язків без ініціативи, інертно. Продуктивність праці падала, погіршилася врожайність. У багатьох колгоспах різко впали економічні показники. Безвідповідальність, безгосподарність стали характерними рисами ставлення до всього, що було за межами власної присадибної ділянки.

Багато господарств не в змозі були виконати план хлібозаготівель. Криза охопила більшість колгоспів. Газета «Дер Штерн» від 12 березня 1932 року писала: «У багатьох господарствах Сталіндорфського району плани хлібозаготівлі за минулі роки досі не виконані. Ці господарства не готові до сівби й у цьому році». Та ж газета 8 лютого 1932 року писала, що єврейські колгоспи Херсонщини не мають хліба для своїх колгоспників до нового врожаю, в багатьох сім'ях люди голодують [9, с. 122-123].

Незважаючи на подібні перепони, в більшості національних районів темпи колективізації були високими. Стан колективізації в районах національних меншин на початок 1935 року характеризувався наступними даними: Спартаківський, Високопільський німецькі та Калініндорфський єврейський райони – 100%, Сталіндорфський єврейський – 99,8%, Молочанський німецький – 98,7%, Зельцький і Карл-Лібкнехтівський німецькі та Ново-Златопільський єврейський – 99,2%, Коларівський болгарський – 97,8%, Вільшанський болгарський – 96%, Люксембургський німецький – 95,7%, Велико-Янисольський грецький – 95,5%, Благоевський болгарський – 94%, найгіршим стан колективізації був у Мархлевському польському – 69% та Пулинському німецькому – 61,3% [4, с. 57].

Як ми вже відзначали, національні райони були переважно сільськогосподарськими. Але наявність на їх території покладів сировини сприяла розвитку невеликих місцевих підприємств, переважно

легкої та кустарної промисловості, які займалися переробкою місцевої сировини або ж продукції сільськогосподарського виробництва. На 1931 р. загальна сума капіталовкладень у промисловість національних районів становила 5,7 млн крб., а на 1932 р. передбачалося збільшити капітальні витрати на промисловість національних районів на 80% (порівнюючи з планом на 1931 р.) та довести її до 10,2 млн крб. Основними принципами при складанні плану розвитку промисловості в національних районах були такі: максимальне використання місцевої недефіцитної сировини, зокрема корисних копалин та місцевого палива, поширення виробництва будматеріалів, поширення виробництва, що мало б експортне значення, тощо.

Для розвитку місцевої промисловості майже в усіх національних районах була певна база (місцеве паливо, різні корисні копалини, виробництво будматеріалів з місцевої сировини). Місцева промисловість повинна була б розвивалася здебільшого внаслідок виявлення місцевої ініціативи, але вона не проявлялася. Мали місце факти, коли підприємства передавалися кустарній промисловості та іншим організаціям.

У справі промислового розвитку національних районів значне місце відводилося кустарній промисловості, яка в національних районах зростала значно більшими темпами, ніж в інших районах УСРР. На 1931 р. кількість кооперованих кустарів у національних одиницях становила 7190 чол. Це на 1,95% більше порівняно із загальноукраїнськими показниками. Загальний розмір капіталовкладень у кустарну промисловість національних районів становив на 1931 р. 450 тис. крб. Капіталовкладення на одного кустаря в цей період становили 88 крб., а в 1932 р. – 202 крб., а в усій Україні відповідно 75 та 81 крб. [14, арк. 27]. Отже, кустарна промисловість національних районів більше була забезпечена коштами на капітальне будівництво, ніж кустарна промисловість УСРР у цілому. Питома вага національних районів по капіталовкладеннях зростає з 1,73% у 1931 р. до 6,13% у 1932 р. Але «РВК та колгоспна система в більшості недооцінювали та не сприяли розвитку кустарної промисловості в нацрайонах (відбирання від кустарів – членів колгоспів – заробітної платні на користь колгоспу (у Калініндорфському районі – Л.Г.) тощо)» [13, арк. 11, 12]. Такі факти часто призводили до недовиконання плану кооперування кустарів та перешкождали утворенню нових підприємств і промислів у єврейських національних районах.

Протягом 1932 р. планувалися геологорозвідувальні роботи у 9 національних районах: розвідки на залізну руду в Коларівському районі («Корсак-Могила») та Високопільському районі, горючі гази в – Коларівському, графіт – у Пулинському, металургійний вапняк – у Калініндорфському, каолін, польовий скалінець, вогнетривкі глини, болотний газ – у Мархлевському районі тощо.

В єврейських національних районах кустарна промисловість теж зростала: на 1932 р. кількість кооперативних кустарів у єврейських національних районах сягнула 1091 чол. Розвивалися такі працемісткі промисли, як вишивання, виготовлення різних виробів з лози та соломи, панчішно-трикотажне виробництво. Було організовано виробництво поташу, виннокам'яної кислоти та ін. Капіталовкладення в кустарну промисловість єврейських районів становили 190 тис. карб. На геологорозвідувальні роботи (пошуки металургійного вапняку) у Калініндорфському районі протягом 1932 р. планувалося витратити 96 тис. карб. [14, арк. 29].

Отже, сприяти формуванню радянських цінностей серед мешканців національних районів, селищних та сільських рад покликані були місцеві органи КП(б)У. Однак у процесі дослідження виявлено, що осередків КП(б)У в місцях компактного проживання національних меншин було дуже мало, тому що справжньої підтримки серед інонаціонального населення комуністична партія не знайшла. Ряд документів свідчать про перебільшення кількості членів у партійних та комсомольських організаціях.

Одним із критеріїв суспільно-політичної активності населення національних адміністративно-територіальних одиниць була його участь у нових органах влади – радах. Проте ці вибори здійснювалися методами жорстокого тиску нового режиму і велися в інтересах держави. На основі аналізу широкого кола джерел автором з'ясовано, що у досліджуваний період населення національних територіально-адміністративних одиниць України з кожним виборчим роком збільшували свою чисельну присутність у радах усіх рівнів. А це свідчило про значне залучення інонаціонального населення до радянського будівництва.

Що ж до господарсько-економічного життя серед національних меншин, то вже на початку 20-х рр. XX ст. у місцях компактного проживання етнічних груп утворюється національна кооперація, яка базувалася на традиційних напрямках господарської діяльності й, безперечно, особливостях соціальної структури німецького, єврейського, польського, грецького та іншого населення. Найкраще кооперація

проходила у німецьких колоніях, де перевагу надавали сільськогосподарським та кредитовим товариствам, гірше – серед польського та молдавського населення. Однією з головних проблем кооперування серед національних меншин у національних одиницях, так і в цілому в республіці була слабка участь бідноти. Однак національна кооперація активно витіснялася сільськогосподарськими колективами, які створювалися за канонами радянської економічної системи. Наприкінці 20-х – початку 30-х рр. XX ст. кооперативні товариства поступаються місцем колгоспам, за допомогою яких владні структури не лише здійснювали господарські заходи, а й втілювати політику партії.

Селянство з національно-адміністративних одиниць намагалося будь-яким чином уникнути участі в колгоспному русі, чинило опір насильницьким діям влади. Лише на 1931 р. завдяки пропагандистсько-політичній роботі, тиску та репресіям у національних селах вдалося залучити значну частину селянства до колгоспів. Найскладніше процес колективізації проходив у німецькому Пулинському та польському Мархлевському районах.

Національні райони переважно були сільськогосподарськими з незначним розвитком промисловості. На території національних районів розвивалися невеликі підприємства, переважно легкої та кустарної промисловості, що переробляли місцеву сировину та продукцію сільського виробництва, хоча у семи районах мала місце і велика промисловість (республіканська та союзна). Відзначимо, що у цих районах кустарна промисловість зростала значно більшими темпами порівняно з іншими районами України. На 1931 р. кількість кооперованих кустарів у національних одиницях перевищувала загальноукраїнські показники на 1,95%. На це, очевидно, вплинуло те, що кустарна промисловість національних районів більше забезпечувалася коштами. Та, незважаючи на наявність усіх передумов для розвитку місцевої промисловості в національних районах, місцеві організації не виявляли належної зацікавленості та ініціативи в цьому напрямку, а це, у свою чергу, сприяло лише занепаду місцевої промисловості. Однак в умовах функціонування соціалістичної економічної системи свідомо руйнувалися особливості традиційної господарської діяльності національних меншин.

Список використаних джерел та літератури

1. Хонігсман Я.С. Колективізація, голод і занепад єврейського землеробства в Україні / Я.С. Хонігсман // Український історичний журнал. – 1994. – № 2-3. – С. 66-74.
2. Турченко Ф.Г. Володимир Жаботинський і питання єврейської сільськогосподарської колонізації на півдні України / Ф.Г. Турченко // Міжнаціональні відносини на півдні України: історія та сучасність. – Ч. III. – Запоріжжя, 1993. – С. 245-249.
3. Сапов І. Вірним шляхом (Підсумки організації першого в СРСР єврейського адміністративно-територіального району) / І. Сапов // Радянська Україна. – 1928. – № 7-8. – С. 89-95.
4. Мац Д. На высоком подъеме (О работе среди национальных меньшинств Украины) / Д. Мац // Революция и национальности. – 1935. – №6. – С. 56-63.
5. Гитлянський А. Ленінська національна політика в действии (Национальные меньшинства на Украине) / А. Гитлянський // Революция и национальности. – 1931. – № 9. – С. 35-44.
6. Буценко А. Господарське й культурне будівництво серед нацменшостей України / А. Буценко // Радянська Україна. – 1928. – № 10-11. – С. 8-34.
7. Чирко Б.В. Національні меншини в Україні (20–30 роки XX століття) / Б.В. Чирко. – К.: Асоціація «Україно», 1995. – 215 с.
8. Національні меншини в Україні. 1920–1930-ті роки. Іст.-картогр. атлас / Упор: М.І. Панчук та ін. – К.: Четверта хвиля, 1996. – 104 с.
9. Журба М.А. Шестикутна зірка над полем: Життя і смерть єврейського землеоблаштування в Україні (20–30-ті роки XX століття) / М.А. Журба, В.А. Доценко. – К.: «МП Леся», 2005. – 230с.
10. ДАЖО. – Ф. р. – 326. – Оп. 1. – Спр. 247. Протоколи засідань районних і сільських комісій по переселенню євреїв на землі колонізаційного фонду. Списки переселенців. – 114 арк.
11. ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 20, Спр. 5252. Докладные записки, справки инструкторов оргинструкторского отдела ЦК КП(б)У о деятельности районных партийных организаций, проведении хозяйственно-политических кампаний, состоянии районов и национально-еврейского Калининдорфского района Одесской области, случаях голодной смерти, работе зерносовхозов, нарушении революционной законности при проведении коллективизации сельского хозяйства и др. вопросам. – 209 арк.
12. ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 20, Спр. 5548. Проект постановления ЦК КП(б)У, докладные записки ВУЦВК, Наркомзема УССР по вопросу переселения евреев в национальные еврейские районы. – 24 арк.
13. ЦДАВОВУ. – Ф. 413. – Оп. 1. – Спр. 581. Протоколи №№ 1-15 засідань ЦК національних меншин при ВУЦВК. – 30 арк.

14. ЦДАВОВУ. – Ф. 413. – Оп. 1. – Спр. 553. Тези доповіді про перспективи промислового розвитку національних районів на 1932 р., контрольні цифри геологорозвідувальних робіт в районах, де проживають національні меншини, та листування з райвиконкомами про організацію МТС. – 66 арк.
15. ЦДАВОВУ. – Ф. 413. – Оп. 1. – Спр. 456. Документи про стан колективізації серед нацменшостей (протоколи, відомості, листування, списки, таблиці). – 116 арк.
16. ЦДАВОВУ. – Ф. 413. – Оп. 1. – Спр. 249. Звіт РНК УСРР про роботу серед нацменшостей, витяги з протоколів ІХ, Х Всеукраїнських з'їздів Рад. Постанова Політбюро ЦК КП(б)У «Про стан народної освіти на Україні». – 201 арк.
17. ЦДАВОВУ. – Ф. 413. – Оп. 1. – Спр. 10. Звіти про роботу ЦК національних меншостей за 1924–1925 рр. – 122 арк.

Ю.Й. Новіцька
аспірантка кафедри історії України і філософії
Київський національний лінгвістичний університет

Політика Другої Речі Посполитої щодо національних меншин у міжвоєнний період

У статті проаналізовано політику Другої Речі Посполитої щодо національних меншин. На прикладі єврейської та української національних меншин розглянуто заходи, які втілювали різні уряди Другої Речі Посполитої у міжвоєнний період.

В статье проанализировано политику Второй Речи Посполитой в отношении национальных меньшинств. На примере еврейской и украинской национальных меньшинств рассмотрены меры, которые воплощали разные правительства Второй Речи Посполитой в межвоенный период.

The article analyzes the politics of the Second Ordinary Thing on national minorities. On the example of the Jewish and Ukrainian minorities considered measures that embodied different governments of the Second Ordinary Thing wealth in the interwar period.

Після закінчення Першої світової війни Польща отримала незалежність. Почалася розбудова держави. В польській історіографії вживається термін Друга Річ Посполита, щодо назви Польщі. Метою статті є дослідження політики Другої Речі Посполитої щодо національних меншин, зокрема єврейської та української. Хронологічний період від 11 листопада 1918 року до 1 вересня 1939 року.

Відроджена Польща займала територію 388,6 тис. км² на якій проживало 27,2 млн осіб. За цими показниками вона посідала шосте місце в Європі. В адміністративному відношенні вона була поділена на 17 воєводств. Територія країни складалася із земель, які попередньо належали трьом державам і відрізнялися за національним і соціальним складом, рівнем господарського розвитку, традиціями та ментальністю населення. Умовно можна виокремити чотири територіальні райони: центральний – Варшава і варшавське, лодзинське, келецьке, люблінське і білостоцьке воєводства; східний – віленське, новогрудське, поліське і волинське воєводства; південний –

краківське, львівське, станіславське і тернопільське воєводства; західний – поморське, познанське і сілезьке воєводства. Польща мала вузький вихід до Балтійського моря, затиснутий між двома німецькими територіями: Західним Помор'ям і Східною Пруссією («Гданський коридор»), що створювало проблеми як для Польщі, так і для Німеччини. На сході лежали терени, на яких переважало литовське, білоруське та українське населення. У західній частині значний відсоток населення становили німці [5, s. 32].

Польща була багатонаціональною державою, що створювало для її правлячих кіл проблеми політики щодо національних меншин. З одного боку, ці кола прагнули інтегрувати та зміцнити унітарність Польщі як національної держави, а з другого – змушені були постійно обмежувати відцентрові та сепаратистські прагнення тих національностей, які компактно заселяли цілі регіони (українці, німці, литовці). За переписом 1921 р. у державі проживало 65% поляків, 16% українців, 10% євреїв, 5% білорусів, 4% німців, а також 1% росіян, чехів, литовців та інших, разом узятих. Поляки переважали у центральному регіоні, натомість з наближенням до кордонів їхня частка зменшувалася. А на Поліссі, Волині, Східній Галичині – 26%. Польське населення переважало у великих містах – Познані (94%), Кракові (84%), Варшаві (72%), Лодзі (62%), Львові (62%), Вільно (56%) [5, s. 32].

Гострою проблемою відбудованої національної держави було національне питання. На першому місці стояла справа українців. Польсько-українська війна залишила величезний слід у свідомості українців усіх земель, де вони становили переважну або значну частку населення (Холмщина, Підляшшя, Волинь, Східна Галичина, Лемківщина). Але найбільш свідомим елементом українського національного руху були українці Східної Галичини. З огляду на це після окупації східногалицьких земель польська адміністрація вдалася до репресій проти діячів українського руху, ЗУНР, УГА. Близько 100 тис. Осіб були ув'язнені за підозрою участі, сприянні або співчутті ЗУНР і УГА. У тяжких умовах війни тисячі українців померли від голоду і хвороб у таборах для ув'язнених та інтернованих в Домб'є, Вадовіцах, Пікуличах та ін. Польська адміністрація усунула українців з усіх урядів, заборонила вживати термін «українець», «Галичина», запровадивши замість них «русин» і «Східна Малопольща», вжила заходів для роз'єднання та ізоляції українців різних земель. У січні 1920 р. уряд ліквідував галицький крайовий сейм, а його будинок передали Львівському університету, надавши йому ім'я Яна Казимира.

Усе це болісно сприймалося українцями, принижуючи їхню гідність [6, с. 460].

Після рішення Ради Послів від 14 березня 1923 р. польський уряд відмовився від виконання сеймового закону 1922 р. про воєводське самоврядування, продовжив політику стримування та обмеження прав української меншини в Польщі. В урядових інстанціях переважала точка зору ендеків про необхідність національної асиміляції українців, перетворення їх на поляків. З цією метою у 1924 р. сейм ухвалив закон про освіту, який запровадив, замість національної, т. зв. «утраквістичну» двомовну школу, в якій викладання поступово переходило на польську. Якщо у 1924 р. в Східній Галичині ще було 2151 українська школа, то у 1930 р. їх залишилось 716, а кількість утраквістичних збільшилась до 1793. Конституційна вимога вживання двох мов в адміністрації та суді демонстративно ігнорувалась [6, с. 461].

Політика польських властей викликала стихійний та організований опір українців. Він проявлявся у розвитку партизанського руху, акціях диверсій і саботажу. У 1922 р. діяли 19 партизанських загонів, було здійснено 2300 підпалів польських маєтків. У вересні 1921 р. українець Степан Федак здійснив замах на Ю. Пілсудського під час відвідин ним Львова, тяжко поранивши львівського воєводу А. Грабовського. Українська суспільність гуртувалася навколо українських політичних партій та громадських організацій, спиралася на добре розбудований кооперативний рух (у 1930 р. діяло 3146 українських кооперативів). До 1929 р. більшість українських політичних партій стояла на засадах невизнання польської державності в Східній Галичині. Після рішення Ради Послів щодо східного кордону Польщі в українському національному русі відбулося розмежування позицій, яке остаточно скристалізувалось у другій половині 20-х років. Більшість галицьких українців підтримували ліберально-демократичне Українське національно-демократичне об'єднання (УНДО), яке виступало за надання українцям національно-територіальної автономії у складі Польщі. Частина молоді й радикально налаштованих українських діячів підтримували нелегальну націоналістичну Українську військову організацію (УВО), створену 1920 р. в Празі полковником колишньої УГА Є. Коновальцем. УВО ґрунтуючися на засадах ідеології т. зв. «інтегрального націоналізму», робила ставку на збройний шлях боротьби за створення самостійної соборної Української Держави. УВО, а пізніше створена на її основі Організація українських націоналістів (ОУН), зайняла непримиренні позиції щодо Польщі,

організувала диверсії й терористичні акти проти польських урядовців, розраховувала на такий розвиток міжнародних подій, який би зробив можливим у ході європейської війни створити незалежну Україну. УВО і ОУН діяли в Польщі нелегально, керуючи рухом з-за кордону. Ліве крило представляли комуністичні організації: Комуністична партія Західної України (КПЗУ), яка входила до КРПП на правах автономної організації і діяла в руслі вказівок Комінтерну. Український національний рух створював серйозні проблеми в суспільно-політичному житті Польщі [6, с. 461].

Після підписання Ризького миру з радянськими республіками польський уряд був змушений інтернувати українських вояків союзної армії УНР і розмістити їх, а також численних цивільних емігрантів у восьми таборах для інтернованих (Вадовіце, Ланьцут, Пікулице, Александрув Куявський, Пьотркув, Ченстохова, Каліш, Щепюрна). Хоча умови перебування в таборах були тяжкими, але це дало можливість їм пережити лихоліття післявоєнних років. Польський уряд тривалий час підтримував Державний Центр УНР в Тарнові, очолюваний С. Петлюрою. Однак дипломатичні демарші радянських республік змусили польський уряд створити видимість його ліквідації. Замість Центру було створено Український Центральний Комітет і ряд інших формальних організацій, які фінансувалися урядом Польщі. З часом становище української еміграції в Польщі погіршилось, і чимало емігрантів виїхали в інші європейські країни. Частина українських військових співпрацювала з польською армією (П. Шандрук, М. Садовський), цивільні урядовці працювали в польських установах (Л. Білецький, І. Феценко-Чопівський, І. Огієнко, В. Біднов, О. Лотоцький та ін.), діяв створений 1930 р. Український науковий інститут у Варшаві. Польський уряд категорично заборонив українським емігрантам встановлювати контакти з галицькими українцями [6, с. 462].

Поважну частку населення Польщі становили євреї – 2,8 млн осіб. Вони заселяли переважно міста і містечка у східній частині країни. В деяких містечках люблінського, волинського і поліського воєводств вони сягали 50% населення, яке займалося торгівлею та дрібними промислами (74%). Серед євреїв помітною була соціальна поляризація, багата єврейська буржуазія посідала впливові позиції у фінансах, підприємництві, серед єврейської інтелігенції була значна частка лікарів, правників. Переважна більшість євреїв належала до малозаможних міщанських верств. Ставлення держави і поляків до євреїв було не найкращим, давалися взнаки антисемітські погляди,

поширювані ендеками ще перед війною; певний осад залишила також нейтральна або антипольська позиція євреїв під час польсько-української війни, приналежність багатьох євреїв до лівих партій. Набули поширення сіоністська й ортодоксальна течії, які наполягали на релігійній та культурній замкненості життя єврейських громад. Польща була значущим осередком культурно-релігійного життя світового єврейства [6, с. 462].

Справами національних меншин у Другій Речі Посполитій займалися чотири міністерства: Міністерство внутрішніх справ, Міністерство закордонних справ, Міністерство військових справ та Міністерство релігійних визнань та публічної освіти. А на місцях їхні розпорядження втілювали воєводи та старости [1, s. 27].

Простежимо динаміку політики польських урядів щодо єврейської національної меншини.

В травні 1923 р. було підписано ланцкоронський пакт, який обмежував права національних меншин в галузі освіти, економіки, права, зокрема засада *numerus clausus*, яка стосувалася євреїв і обмежувала їхню кількість при вступі у вищі навчальні заклади Польщі. Це було зроблено для зміцнення позиції польського населення в кожній галузі державного життя та поширення католицької церкви за рахунок інших віросповідань [1, s. 33].

В листопаді 1923 року уряд прийняв постанову про т. зв. «акції самооборони» проти «єврейської небезпеки». В цілю дослідження перспективи розв'язання єврейського питання було створено міжміністерську комісію і як наслідок було відразу усунуто євреїв, які не мали польського громадянства та відмова їм в реєміграції. Виключення були для ортодоксального напрямку, який був визнаний лояльним до держави [1, s. 34].

4 липня 1925 р. була підписана польсько-єврейська угода. З польської сторони її підписали Скшинський і Станіслав Грабський, з єврейської сторони – Леон Рейх, Авраам Озйяш Тхон, Генріх Росмарін (всі троє були діячами Сіоністської організації в Польщі). Ця угода передбачала здійснення ряду єврейських вимог при умові, що єврейське коло в сеймі буде лояльним до кожного польського уряду. Зокрема, вони стосувалися політичної і культурної сфери. До найважливіших належала обітниця ліквідувати обов'язок святкувати неділю, рівноправ'я у можливості отримати кредити, які видавали державні банки, та працю в державних установах. Частина гімназій з єврейською та гебрайською мовою викладання мала отримати права

державних шкіл. Також мали відмінити обмеження доступу єврейської молоді до вищих навчальних закладів. Але ця угода була не-тривалою, тому що уряд почав виконувати лише деякі свої обіцянки [1, s. 44].

Ще одним питанням було релігійне питання національних меншин, зокрема і питання юдаїзму на терені Другої Речі Посполитої. В лютому 1919 року вийшов декрет президента Польщі, який окреслював компетенцію єврейських гмін, як релігійних установ на терені давнього Конгресового королівства. Цей декрет повторював положення, які були видані німецькою окупаційною владою в листопаді 1916 року. Він мав діяти лише тимчасово. Але з часом в міру стабілізації польських кордонів – його постанови були поширені на територію всієї Другої Речі Посполитої, з винятком шльонського воєводства [1, s. 49].

Декрет носив назву «Правила організації гмін єврейського віросповідання на терені Речі Посполитої Польщі з винятком шльонського воєводства», його зміст викликав різні оцінки. В ході дискусії виникали питання чи гміни мають носити характер світський чи релігійний. Прихильники національної гміни висували ряд пропозицій, які б допровадили до культурної автономії єврейської національної меншини. Прикладом такої гміни була гміна у Вільно в 1919 році. Тимчасом польське законодавство, всупереч єврейській ортодоксії, визначило євреїв як релігійну групу оминаючи національний аспект проблеми. Згідно з цим положенням компетенції гмін були обмежені лише релігійними завданнями – утримання рабинату, синагог, ритуальної купелі і цвинтарів, організацією релігійної шкільної освіти та постачанням мешканцям кошерного м'яса, а також розвиток благодійної діяльності. Ці «Правила організації гмін...» утворювали з усіх євреїв – мешканців Польщі (т. зв. віруючих юдаїзму) публічно-правний союз, який носив характер корпорації. Принцип примумової приналежності до союзу послаблював законодавець, дозволяючи на утворення в середині гмін окремих релігійних товариств з метою утримання синагог та інших релігійних установ. Члени таких товариств могли бути звільнені від сплати членських внесків у гміну, однак втрачали активні і пасивні виборчі права. [1, s. 49] Вибори до гмінних правлінь були оперті на демократичному, загальному, безпосередньому, рівному, пропорційному і таємному виборчому праві, на чолі Союзу мала стати Релігійна рада єврейських гмін. Рада мала складатися з

34 членів світських та 17 рабинів (які були вибрані на виборах). Міністр релігійних визнань і публічної освіти міг призначати додатково 8 світських і 4 духовних членів. Але через брак виконавчих постанов уряду в практиці вибір до цієї ради не відбувся, а наглядову владу виконував міністр релігійних визнань і публічної освіти [1, s. 50]. Незалежно від контroversійності деяких положень «Приписів організації гмін» їхнім незаперечним досягненням було впровадження до гмін демократичних виборчих прав та стандаризація ситуації єврейської національної меншини в цілій державі (без шльонзького воєводства).

18 серпня 1926 року Казимир Млодзяновський, міністр внутрішніх справ представив Раді Міністрів проект «Керівництво в справі відносин уряду щодо національних меншин». Головною засадою політики щодо національних меншин була державна асиміляція національних меншин [1, s. 75]. Передбачалося надання єврейським приватним школам (в основному професійним) урядових субсидій, визнання науки в хедерах за виконання шкільного обов'язку (за умови реформування хедерів і впровадження польської мови як предмету), та запевнення єврейській молоді вступу до вищих навчальних закладів. Уряд також мав створити «відповідну кількість публічних шкіл для єврейських дітей польською мовою викладання та викладанням релігійних наук (юдаїки)» [1, s. 76].

Єврейськими проблемами був зацікавлений Інститут міжнаціональних досліджень, в рамках якого було створено Єврейську комісію, яка оголосила конкурс на наукову працю на тему політичних рухів серед євреїв в Польщі, розпочала опрацьовувати анкету, що стосувалася єврейських партій на польських землях [1, s. 136]. Вирішення цих справ було розв'язане нерівномірно. В першу чергу були прийняті рішення щодо релігійних справ. Дякуючи постанові президента Другої Речі Посполитої про організацію Єврейського релігійного союзу влітку та восени 1928 р. відбулися вибори до релігійних гмін у східних воєводствах та Галичині, що значно оживило політичне життя на тих теренах [1, s. 136]. У сфері прав єврейської національної меншини було прийнято 13 лютого 1931 року постанову «Про ухилення виняткових правил пов'язаних з походженням, національністю, расою чи релігією громадян Речіпосполитої» [1, s. 137]. Щодо освіти, то тут залишалися приватні школи з гебрайською (ідиш) мовою викладання, які утримувала

фінансово сама єврейська громада за допомогою закордонних дотацій [1, s. 137].

Незалежно від культурно-релігійних проблем єврейське питання мало виразний економічно-суспільний аспект. Особливо була перевага євреїв в ремеслі, торгівлі та серед вільних професій. Це створювало перешкоди щодо внутрішнього перетворення єврейської спільноти, одночасно створювало конфліктні ситуації з іншими національними меншинами, що сприяло т. зв. господарському антисемітизму. Політичні кола, що ставилися приязно до єврейської національної меншини, бачили розв'язання цієї проблеми в еміграції євреїв, або в перекваліфікації її суспільно-професійної структури, що змусило б допровадити до традиційно-культурних перемін. Ця друга позиція була можлива лише при генеральних суспільно-політичних змінах в Польщі, які йшли б в напрямі соціалізму [1, s. 137]. Також звертала-ся увага на залежність заможності євреїв і економічною ситуацією в державі. Свідомість того мала привести до того, що даючи гроші на покращення економічної ситуації в державі, єврейська національна меншина мала поступово асимілюватися в державі. Внаслідок економічної кризи 1929–1935 років в Польщі, більшість населення почала займатися торгівлею поступово витісняючи євреїв з цієї галузі [1, s. 138].

Антисемітизм був одним з основних програмних положень головного правого табору польської Народної демократії. Особливо антиєврейську позицію займали Студентський відділ партії Табору Великої Польщі та Вшехпольська молодь. Діячі обох організацій висловлювалися за цілковиту ізоляцію євреїв від суспільного життя польського населення, та заборону доступу до польської освіти: засаду *numerus clausus* мала змінити засада *numerus nullus*. «Населення, яке має громадянство Польщі, – стверджував один з керівників Вшехпольської молоді, Ян Мосдорф у 1932 році – повинно бути поділене на громадян та приналежних, які не мають політичних прав. До останніх потрібно зарахувати євреїв без огляду на те, чи вони юдейського віровизнання чи ні. В політиці євреї не можуть мати жодних виборчих прав, не можуть бути урядовцями, професорами, вчителями, навіть біржовими маклерами. Повинні бути звільнені з військової служби в заміні за сплату спеціального податку. Вони не мають права брати собі польські прізвища. В галузі культури – обов'язок видимості єврейства автора і видавця на усіх книжках і журналах, заборона

ритуального забою тварин і заборона шлюбів з корінною нацією» [1, s. 169].

В «Газеті Варшавській» за 19 липня 1931 року містилася стаття Р. Рибарського в якій євреїв обвинувачували в потуранні санаційного режиму Юзефа Пілсудського проти якого були налаштовані ендеки [4, s. 3-4].

Стаття Рибарського була сигналом того, що керівники Народної демократії були намірені загострити методи боротьби з «єврейською небезпекою». Дійсно, восени 1931 року країна стала свідком кривавих антиєврейських заворушень. Вони тривали від 28 жовтня до половини листопада, а непосредньою причиною непорозуміння між єврейською та християнською молоддю Ягеллонського університету. Приводом непорозумін було привезення недостатньої кількості трупів єврейськими похоронними організаціями до університетських анатомічних клінік. Цей локальний інцидент швидко переріс в політичний виступ народної молоді, яка поширювала гасла «оборони польськості» вищих навчальних закладів та боротьби з «євреїзацією» польського економічного життя. Одночасно студентські єврейські організації сіоністичного напрямку, також прагнули фізичної конфронтації з вшехполяками, підливаючи цим масла у вогонь [1, s. 170].

19 грудня 1935 року на засіданні Ради міністрів було утворено Комітет міжнаціональних справ. До складу Комітету увійшли, крім прем'єра, міністри внутрішніх та закордонних справ, військових справ, релігійних визнань та сільського господарства. До його завдань належало опрацювання і представлення урядові пропозицій, які стосувалися політики національних меншин. Виконавчим органом Комітету було т. зв. Бюро міжнаціональної політики в президії Ради Міністрів, для його потреб працювала теж т. зв. Комісія наукових досліджень східних земель. В першому півріччі 1936 р. Комітет запланував проведення 15 засідань, в практиці частота засідань була меншою [1, s. 207-208].

У 30-х роках ХХ століття єврейська проблема досягла своєї критичної межі. В економічному та суспільному житті відбувалася щораз більша конкуренція польсько-єврейська, а на східних землях українсько-єврейська: до усунення єврейського конкурента прагнуло дрібне міщанство і вихідці з села, які шукали заробітку, конкуренція за місця у вищих навчальних закладах та місця роботи після їхнього закінчення точилася між польською та єврейською молоддю, селянство вимагало усунення єврейського посередництва у торгівлі, деякі кола

польської інтелігенції говорили, що євреї загрожують польській культурі [1, s. 220]. Ці всі суперечності були наслідком Великої депресії.

Польсько-єврейські конфлікти набирали щораз більших інцидентів, ареною яких ставали, як маломістечкові базари, так і студентські осередки. В 1937 році під впливом молодіжних єндецьких націоналістичних організацій, зокрема Вшехпольської молоді та Табору Великої Польщі, ректори багатьох польських університетів створили т. зв. «лавкові гетта». В лекційних аудиторіях визначалися спеціальні лавки, в яких мали сидіти студенти єврейського походження [2]. Також почали ставити позначки приналежності до єврейської національності в залітках. Відбувалися протести єврейських студентів разом з деякими поляками, вони не займали місць в лавках, а слухали лекції стоячи [3].

Для того, щоб розв'язати єврейську проблему уряд поставив питання про переселення євреїв за межі Польщі. Польська дипломатія почала вести переговори з закордонними єврейськими організаціями про створення єврейської держави на території Палестини з доступом до Червоного моря [1, s. 224].

За міжвоєнний період влада Другої Речі Посполитої не виробила конкретної доктрини політики щодо національних меншин. Через економічну слабкість держави та піднесення титульної нації – польської, вище над усіма іншими постійно виникали різні міжетнічні конфлікти, зокрема це ми простежили на прикладі української та єврейської національних меншин.

Список використаних джерел та літератури

1. Chojnowski A. Konceptcje polityki narodowościowej rządów polskich w latach 1921–1939 / Chojnowski Andrzej. – Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk: Zakład Narodowy imienia Ossolińskich, Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, 1979. – 262 s.
2. http://pl.wikipedia.org/wiki/Getto_jawkowe
3. http://www.diapoztyw.pl/pl/site/slownik_terminow/getto_jawkowe/
4. Rybarski R. Polityka żydowska / Rybarski R. // Gazeta Warszawska. – 19.VII.1931. – № 220. – S. 3-4.
5. Roszkowski W. Historia Polski 1914–2005 / Roszkowski Wojciech. – Warszawa: Wydawnictwo naukowe PWN, 2007. – 510 s.
6. Зашкільняк Л.О. Історія Польщі: Від найдавніших часів до наших днів / Л.О. Зашкільняк, М.Г. Крикун. – Львів: Львівський національний університет імені Івана Франка, 2002. – 752 с.

О.А Мельничук
доктор історичних наук, доцент кафедри правознавства
Вінницький державний педагогічний
університет імені М. Коцюбинського

І.П. Мельничук
кандидат юридичних наук, доцент
завідувач кафедри правознавства
Вінницький національний аграрний університет

Загальнообов'язкове державне страхування як форма соціального захисту найманих працівників УСРР у період НЕПу

В статті розкриваються причини запровадження соціального страхування як однієї із організаційно-правових форм соціального захисту робітників та службовців в період НЕПу. На основі аналізу основних партійних документів визначається місце даного інституту у більшовицькій доктрині суспільного розвитку.

В статье раскрываются причины введения социального страхования как одной из организационно-правовых форм социальной защиты рабочих и служащих в период НЕПа. На основании анализа основных партийных документов определяется место данного института в коммунистической доктрине общественного развития.

The article describes the reasons for the introduction of social insurance as one of the organisational and legal forms of social protection of workers and employees in the period of NEP. On the basis of the analysis of major party documents the place of this institution in the communist doctrine of social development is defined.

Вимушений перехід більшовиків до НЕПу, що супроводжувався частковою децентралізацією промисловості через розвиток її приватної сфери і торгівлі, переходом державних підприємств на госпрозрахунок, відмовою від загальної трудової повинності та збільшенням кількості осіб, що потребували соціальної допомоги змусили радянську владу шукати нові форми соціального захисту населення. Соціальне забезпечення, що базувалося на зрівняльному принципі розподілу і найбільш відповідало положенням комуністичної доктрини

в умовах обмеженості державних фінансових ресурсів втрачало свій зміст. Вихід із ситуації вбачався в переході до забезпечення соціальними виплатами робітників та службовців за рахунок коштів соціального страхування.

Початок соціальному страхуванню на території України було покладено декретом РНК УСРР від 10 грудня 1921 р. Перед цим питання обговорювалося на VI конференції КП(б)У. Виступаючи з доповіддю про звіт уряду Х. Раковський звернув увагу присутніх на поглиблення соціальної нерівності в умовах непу та необхідність більш серйозного підходу до соціального захисту трудящих. «Пережитий нами період зрівняльного комунізму створював, вичерпуючи ресурси, загальну убогість. Але в розподілі він запроваджував принцип, який був прийнятним для мас – принцип зрівнялівки. Неп створює та посилює соціальну нерівність [...] Питання про всі види страхування повинно і вже встало перед нами не в тій формі, абстрактній чи ілюзорно пустій, в якій воно раніше існувало, коли собез, позбавлений засобів, давав смішні пайки з декількох тисяч карбованців на місяць. Ні, воно постоїло перед нами як конкретне питання» [15, арк. 13]. Х. Раковський повідомив делегатів про розроблений комісією ЦК РКП(б) декрет про соціальне страхування, який має бути запроваджений в Україні [15, арк. 14]. У резолюції конференції підтверджувалася необхідність запровадження страхування робітників від нещасних випадків та професійних хвороб [8, с. 186].

Більш предметно питання про соціальне страхування розглядалося на засіданні Політбюро ЦК КП(б)У від 12 травня 1922 р., на якому з доповіддю виступив нарком соціального забезпечення УСРР І. Корнєєв. Було прийнято рішення про запровадження в Україні всіх страхових декретів, прийнятих у РСФРР [17, арк. 82 зв.]. Рішення Політбюро було схвалено на травневому (22–24 травня 1922 р.) Пленумі ЦК КП(б)У [16, арк. 72 зв.]. Для організаційного забезпечення запровадження соціального страхування на засіданні Політбюро 29 червня 1922 р. було створено спеціальну комісію у складі Х. Раковського, Д. Мануйльського, М. Скрипника, І. Корнєєва, які мали детально вивчити питання про соціальне страхування та доповісти на наступному засіданні 4 липня [17, арк. 101]. Загалом протягом 1922 р. питання про соціальне страхування в Україні 8 разів заслуховувалося на засіданнях Політбюро ЦК КП(б)У. При обговоренні всіх найважливіших питань остаточне рішення завжди залишалося за ЦК РКП(б).

Соціальне страхування, що запроваджувалося в період НЕПу, за змістом суттєво відрізнялося від того, що було проголошене з приходом більшовиків до влади. Тепер соціально-страхове законодавство мало особливості, запозичені від системи соціального забезпечення. Забезпечення вже не залежало від факту страхування, сплати внесків, а обумовлювалося ступенем потреби в забезпеченні та класовим принципом. У радянському соціальному страхуванні періоду НЕПу для отримання забезпечення недостатньо було факту належності до застрахованих, потрібно було довести також відсутність доходів від господарства та промислу. З іншого боку, несплата страхових внесків підприємцями не позбавляла працюючих за наймом передбачених законом видів забезпечення. Сплата внесків покладалася на підприємства та установи, при цьому для приватного сектору встановлювалися підвищені їх розміри [12, с. 63].

Роз'яснюючи важливість класового підходу в соціальному страхуванні, ЦК КП(б)У в одному з директивних листів, визначаючи основну відмінність соціального страхування від соціального забезпечення, зазначав: «У соціальному страхуванні більш яскраво виражений класовий характер, воно поширюється лише на працюючих за договором особистого найму. Яскравою характеристикою такого договору є власна залежність від наймача» [14, арк. 47]. Таким чином намагання зберегти пролетаріат як свою соціальну опору в ринкових умовах через посилення класових протиріч було основним політичним завданням соціального страхування в умовах НЕПу.

Головним документом, який відображав лінію партії щодо соціального страхування в умовах НЕПу, були тези, затверджені ЦК РКП(б) 4 вересня 1922 р. У них наголошувалося на необхідності переходу до соціального страхування, як «необхідної умови відродження промисловості та залучення робітничих мас до боротьби з прогулами та фіктивними захворюваннями» [11, с. 6].

Посилаючись на складне економічне становище в країні та акцентуючи увагу на забезпеченні в першу чергу робітників, від яких залежало відродження промисловості, керівництво РКП(б) проголошувало деякі обмеження в проведенні соціального страхування. Зокрема, влада відмовлялася від страхування старості та забезпечення інвалідності з низькою втратою працездатності. Окрім того, встановлювався високий робітничий стаж для страхування інвалідності та безробітних з низькою кваліфікацією. В окремих випадках допускалося зниження допомог з тимчасової втрати працездатності. Усі обмеження

визнавалися тимчасовими і мали бути скасовані із покращенням господарського становища. Соціальне страхування при цьому визнавалося необхідною умовою оздоровлення промисловості, оскільки зацікавлювало широкі верстви працюючих у боротьбі за «соціалістичне ставлення до праці» [3, с. 23]. Як виправдання, зазначалося, що радянське страхове законодавство на даній стадії дає робітникам відносно більше, ніж законодавство капіталістичних країн, царського та меншовицько-есерівського Тимчасового уряду. Для підтвердження проголошувалося звільнення застрахованих від сплати внесків, позбавлення підприємців права брати участь у страхових органах та об'єднання страховими органами всіх видів страхування [4, с. 34].

Таким чином, у тезах РКП(б) було викладено основні принципи побудови та організації соціального страхування. Основний акцент робився на те, що в умовах диктатури пролетаріату страхування не може бути незалежним від органів пролетарської влади. Об'єднання соціального страхування в державних органах соцзабезу, на думку більшовиків, забезпечувало єдність керівництва всіма видами соціального страхування, гарантувало стабільне становище фондів страхування та максимальну економію їх витрат. Така економія досягалася встановленням єдиного запасного фонду з усіх видів страхування, скороченням організаційних витрат і недопущення подвійного забезпечення. Для безпосереднього запровадження в життя соціального страхування пропонувалося організовувати страхові каси, підпорядковані НКСЗ та контролювані профспілками, яким відводилася роль «організатора та ідейного керівника страхових організацій». На профспілки покладалося формування складу страхових органів шляхом виборів членів комітетів кас на загальносоюзних чи спеціально скликаних профспілками конференціях. Між страховими органами і органами охорони здоров'я мала бути встановлена тісна співпраця шляхом активної участі страхових органів у розробці та реалізації плану організації медичної допомоги застрахованим та обслуговуванні застрахованих лікувальними установами. Робота страхових кас та страхових управлінь із тарифікації підприємств мала проводитися спільно з органами охорони праці, що сприяло зменшенню витрат на страхування [4, с. 35].

Викладені в тезах РКП(б) основні положення з організації соціального страхування визначали його місце у загальній системі державних та профспілкових органів. Запорука успіху соціального страхування

вбачалася в рішучій протидії ідеї незалежності страхових органів від органів пролетарської диктатури, яку проповідували меншовики, свідомій участі робітників у роботі страхових кас. Обіжником ЦК РКП(б) «Про кампанію соціального страхування» від 3 вересня 1922 р. перед місцевими партійними організаціями ставилися завдання з залучення робітничих мас в роботу по соціальному страхуванню. З цією метою пропонувалося розпочати широку агітаційну кампанію по ознайомленню робітничих мас із змістом радянського соціального страхування, проводячи порівняльний аналіз із законодавством європейських країн, царської Росії та тимчасового уряду. Для розгортання пропаганди пропонувалося висвітлення в періодичній пресі найбільш актуальних питань соціального страхування: принципів виборів у страхові каси; зв'язків кас із профспілками та органами соцзабезу. Обіжник містив вказівку про введення в радпартшколах курсу соціального страхування. Питання соціального страхування виносилися на порядок денний партійних і делегатських зборів робітників. Партійним органам на місцях висувалося завдання протидіяти спробам меншовиків потрапити у страхові установи, всіляко розвінчуючи їх «зрадливу тактику». З організаційних заходів пропонувалося взяти на облік всіх відповідальних, в тому числі і колишніх, працівників страхових органів з метою використання їх для агітаційної діяльності та для роботи у страхових органах. Особлива увага акцентувалася на дотриманні партійними органами класового принципу побудови страхових органів. Організаційну роботу планувалося завершити до кінця жовтня 1922 р. [4, с. 36-37].

За постановою ВУЦВК від 15 січня 1923 р. всі функції з соціального страхування в Україні переходили від Наркомсоцзабезу до Уповноваженого Народного комісаріату праці (УпНКП) [7, ст. 53]. З цього часу власне й розпочинається частковий відхід системи соціального страхування від собезвіських принципів соціального забезпечення та її активне становлення. Період 1923–1929 рр. характеризується інтенсивною правотворчістю у сфері соціального страхування. При цьому завданням радянсько-партійного керівництва була спроба забезпечити дотримання класового принципу соціального захисту населення. В нормативних актах того часу декларувалося поширення соціального страхування на всіх осіб найманої праці, незалежно від форм власності підприємств, характеру, тривалості і способів оплати праці. В той же час законодавець чітко визначав категорії працівників, на яких соціальне страхування не поширювалося [9, с. 36].

Позитивні зрушення у розвитку соціального страхування наприкінці 1920-х рр., аж ніяк не підтверджували серйозності намірів більшовиків щодо його подальшого функціонування. Як і НЕП, соціальне страхування у більшовицькій доктрині було явищем тимчасовим. Колишній народний комісар соціального забезпечення РСФРР Б. Мілютін у 1927 р. писав: «Соціальне страхування як система забезпечення має відмерти разом із закінченням перехідного періоду, причому цей процес повинен був розвиватися поступово, у міру зміни форм господарчого життя країни» [13, с. 48].

Курс на реалізацію вказаних принципів був взятий одночасно із згортанням НЕПу. Визначаючи чергові завдання у сфері страхування робітників, один із партійних функціонерів Б. Любимов з цього приводу зазначав: «Період соціалістичного наступу, період соціалізму, в який вступила наша держава, докорінним чином змінює завдання соціального страхування, розширює його базу і змушує переглянути у світлі нових фактів всю систему соціального страхування, створену нами за роки НЕПу та пристосовану до часткового збереження приватно-капіталістичних відносин. Соцстрах у період соціалістичного наступу повинен бути опорою робітничого класу і служити йому в боротьбі за соціалістичну перебудову суспільства» [10, с. 18]. Таким чином, у реконструктивний період соціальному страхуванню відводилася роль стимулюючого фактора у забезпеченні соціалістичного наступу. Відповідно до цього, соцстрах всю свою роботу акцентував на виробничих функціях, спрямовуючи всі заходи на забезпечення ефективності виробництва, підвищення продуктивності праці, зміцнення індустріальної бази.

Із вступом до соціалізму, на переконання більшовиків, соціальне страхування із системи переважно індивідуального грошового забезпечення пролетаріату, із системи пристосованої для здійснення захисних функцій, мало перерости в організацію заходів по фінансуванню оздоровлення робітничого класу і соціалістичної реконструкції його побуту. Ці завдання були визнані пріоритетними в умовах індустріалізації країни та соціалістичної перебудови сільського господарства [2, с. 8]. У зв'язку з цим правлячою партією був гостро розкритикований проєкт першого п'ятирічного плану, який передбачав збільшення витрат на надання допомог застрахованим.

Подальші завдання для страхових органів вбачалися у проведенні більш чіткої класової лінії з забезпечення пролетарських кадрів, а також здійсненні ряду заходів з переходу від грошових та

індивідуальних до трудових та колективних видів допомоги. Пропагуючи інтенсифікацію праці в умовах соціалістичного наступу, державна партія різко засудила необґрунтовані пропуски через хворобу та відмови без поважних причин від запропонованої роботи, як негативні явища, що наносили істотну шкоду соціалістичному виробництву, та закликала керівництво соцстраху переглянути існуючу систему виплати допомог із тимчасової непрацездатності, безробіття, інвалідності та медичної допомоги [1, с. 3]. Страховим органам на місцях пропонувалося посилити лікарський контроль та боротьбу із «симулянством та членоушкодженням»; не видавати допомогу по безробіттю «вихідцям із дрібнобуржуазного середовища» та особам, що відмовлялися від запропонованої роботи; організувати кращий контроль за використанням фонду медичної допомоги [5, арк. 14]. Для більш чіткого проведення класової лінії ставилося завдання із покращення та зміцнення страхового апарату. Для цього при вузах і промислово-економічних інститутах засновувалися кафедри та цикли соціального страхування, розширювалася мережа курсів для підготовки та перепідготовки страхових працівників, запроваджувалася в практику контракція студентів вузів [6, с. 589-590].

Таким чином, визначаючи роль і місце соціального страхування у більшовицькій доктрині суспільного розвитку, можемо стверджувати, що перехід до вказаної організаційно-правової форми соціального захисту робітників та службовців в умовах НЕПу був вимушеним кроком. Головним завданням, пристосованого до нових умов «буржуазного інституту», було прагнення більшовиків не допустити декласування пролетаріату в умовах ринкової економіки. Із згортанням НЕПу та відновленням комуністичного штурму в кінці 20-х – на початку 30-х рр. соціальне страхування втрачає свої захисні функції та перетворюється у систему матеріально-побутового забезпечення робітників провідних галузей економіки в умовах соціалістичного наступу.

Список використаних джерел та літератури

1. Алуф А. Социальное страхование на службу индустриализации / А. Алуф // Вопросы страхования. – 1930. – № 32. – С. 3-5.
2. Барит А. Задания соцстраха из вступлением в социализм / А. Барит, Б. Милютин // Вопросы страхования. – 1931. – № 34-35. – С. 7-8.
3. Барит А.В. Основные принципы социального страхования: Лекции / А.В. Барит, Б.Т. Милютин. – М.-Л.: Государственное социально-экономическое издательство, 1933. – 88 с.
4. Всесоюзная коммунистическая партия (большевиков) о социальном страховании. Сборник документов / Подготов. к изданию А. Таубер и И. Ахматовский. – М.: Профиздат, 1940. – 112 с.
5. Державний архів Вінницької області (ДАВО). – Ф.Р. 155. – Оп.2. – Спр. 2.
6. Директивы ВКП(б) по хозяйственным вопросам. – М.: Профиздат, 1931. – 628 с.
7. Збірник узаконень УСРР. – 1923. – № 4.
8. Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. – Т. 1. (1918–1941). – К.: Політвидав України, 1976. – 1062 с.
9. Котов В.А. Соцстрах в социалистическом строительстве / В.А. Котов. – М.: Профиздат, 1953. – 56 с.
10. Любимов Б. Против оппортунистических и буржуазных теорий / Б. Любимов // Вопросы страхования. – 1931. – № 36. – С.18-20.
11. Тезисы о социальном страховании, утвержденные ЦК РКП 4.IX. 1922 р. // Вопросы страхования. – 1922. – № 1. – С.6-8.
12. Теттенборн З.Р. Советское социальное страхование / З.Р. Теттенборн. – Л.: Тип им. Гуттенберга, 1926. – 139 с.
13. Трефилов И.М. Страховик. Справочник по вопросам социального страхования и медицинской помощи застрахованным. Изд. 2-е / И.М. Трефилов. – М.: Вопросы труда, 1927. – 428 с.
14. ЦДАВО України. – Ф. 2623. – Оп. 1. – Спр. 1338.
15. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 1. – Спр. 59.
16. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 1. – Спр. 91.
17. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 6. – Спр. 29.

А.С. Чирков
доктор філологічних наук, професор, академік АН ВО України
Житомирський державний університет імені Івана Франка

Почему «стонали часы»? Или о потаенном смысле рассказа Шолом Алейхема «Часы»

У статті запропоновано авторське розуміння ідейного сенсу оповідання Шолом Алейхема «Годинник».

В статье предлагается авторское понимание идейного смысла рассказа Шолом Алейхема «Часы».

The article presents the author's understanding of the ideological meaning of Sholom Aleichem's short story «The Clock That Struck Thirteen».

«Часы пробили тринадцать...» Нет, это не фантом. Не фантазия воспаленного ума. Это было на самом деле: часы реб Нохума пробили тринадцать. Не больше и не меньше. Часы, по которым жила Красивовка и по которым сверял свой хронометр сам Лейбуш-философ, начали показывать неправильное время. Они испортились...

А может быть что-то случилось с самим Временем?

Шолом Алейхем, который никогда не стремился напаяливать на себя тогу философа, не мог не размышлять над сущностью бытия, не мог не задумываться над простым и трагичным в своей простоте вопросом: жить всегда и всем трудно, но почему этот труд для еврея превращается в непосильный? Почему жизнь для еврея превращается в бесконечное выживание?

Подобные вопросы не встают перед юношами, которые только вступают в жизнь: в молодости не до философии. Молодость пора чувств и страстей. Но они, эти проклятые вопросы быта и бытия, неизменно и с какой-то роковой неумолимостью возникают перед теми, кому время и пережитое не посеребрили, нет, – окрасили в белый цвет не волосы – душу.

Шолом Алейхему оставалось прожить в этом мире всего шестнадцать лет, когда он рассказал простую историю о том, как сломались часы реб Нохума.

«Конец часам, произносит побледневший отец, низко опустив голову, словно перед ним лежит покойник. Отец ломает руки, и слезы стоят у него в глазах. Я смотрю на отца, и мне тоже хочется плакать».

Так писал Шолом Алейхем в рассказе «Часы». В рассказе, который почему-то считается детским, хотя в нем – трагическая история народа, никогда не терявшего своего лица в истории, не смотря на жертвы, принесенные на алтарь этой истории.

Итак, шел 1900 год. Начало нового века никогда не бывает спокойным: старые времена уходят в вечность, новые наступают. Что было – известно, что будет – покрыто тайной еще не состоявшегося времени. И это неведение порождает тревожное ожидание грядущих перемен, которые (как этого хочется!) приведут к тому, что завтрашний день наконец-то будет лучше и светлее вчерашнего. Люди всегда живут ожиданием чуда, которое вот-вот свершится. Но не всегда ожидаемое, становится частью исполнившегося, состоявшегося. Скорее всего, вечно вчерашнее так и остается вечно ожидаемым. Ибо невозможно реализовать то, что лежит за пределами возможного...

Шел 1900 год... Год написания Шолом Алейхемом «Часов», «Ножика», «Флажка», «Ханукальных денег» – рассказов-притч, в которых был запечатлен мир Красиловки – этого еврейского «рая», который за печально знаменитой чертой оседлости превращался для людей живущих в этом раю в сущий ад. В этом раю свирепствовал туберкулез, а еврейские матери с поседевшими от боли глазами смотрели на заходящихся от чахоточного кашля своих детей.

Так и появляется в рассказе «Грошок» Ента Куролапа – шолома-лейхемовский вариант древнегреческой Персифоны, только спустившейся с Олимпа на эту грешную и забытую Богом землю. У Енты, у этой несчастной женщины, муж умер от чахотки, а ее единственное солнышко, ее «сынеле», ее «хайес», ее Давид болен не менее тяжело. Вот и варит бедная Ента ему «юх», полагая, что это обязательно поможет сыну.

Так возникает не выдуманный, а выхваченный из самой жизни рассказ об Иосифе, который «сам знает, что все на счете должно кончаться», а посему не ждет, когда слушающие его достанут часы, чтобы оборвать его исповедь перед казнью.

Задевает за самые тонкие струны человеческой души трагическая история «И о селе соловья» – история загубленного таланта. В отгороженном от огромного мира еврейском гетто явно было не до соловьев.

И уж совсем грустно звучит сентенция «мальчика Мотла», исповедующего безысходную в своей оголенной трагичности философию: «Мне хорошо – я сирота». Философию одинокого человека, которому только и остается, смеясь рыдать, не пуская в своё одиночество никого: ведь трагедия его – это только, увы, его трагедия. Остальные могут в лучшем случае пожалеть сироту, чтобы через минуту, забыв о его существовании, залиться беззаботным смехом.

Да, говорят, Горький «смеялся и плакал», читая эту «чудесную книгу». Только вот мальчику Мотлу было все-таки не до смеха, ибо перед ним был мир, в котором сироте холодно и тяжело, неуютно и больно. Особенно, если этот сирота – еврейский мальчик. Быть изгоем всегда не легко. Быть изгоем в родном отечестве – просто невыносимо. Вот и иронизирует мальчик Мотл над своим сиротством, чтобы над ним не смеялись другие...

И уж совсем надрывно в своей исповедальной трагичности зазвучит история Тевье – молочника, потерявшего в конечном итоге все, что можно было потерять. Одна дочка (Годл) уходит с Перчиком в далекую ссылку. Хава выходит замуж за не-еврея (а ведь, как верил Тевье в то, что весь мир делится на евреев и на не-евреев). Шпринца кончает жизнь самоубийством, а кроткая Белка, чтобы обеспечить старость отца, выходит за богатого, но нелюбимого. Верная же Голда – жена Тевье – умирает от горя, ибо смерть для нее – избавительница.

И начертает едва ли не в отчаянии Шолом Алейхем слова, которые будут звучать как реквием надежде и самой жизни: «Растет в лесу дерево, дуб... Приходит человек с топором, обрубают ветвь, другую, третью... К чему дерево без ветвей, – возьми уж лучше, сын человеческий, подруби все дерево... Зачем голому дереву в лесу торчать?».

Так и состоится у Шолом Алейхеа трагедия отца, потерявшего самое дорогое в его жизни – семью, детей. И трагедия Тевье сродни трагедии шекспировского Лира. Только у Шолом Алейхеа такую трагедию переживает не король, неразумно распорядившийся своими землями, а маленький человек из забытого Богом, но не забытого погромщиками еврейского местечка. Но от этого ведь трагедия не перестает быть трагедией. Напротив, она сильнее поражает человеческое сердце, ибо большинство живущих, по большому счету, маленькие люди, которым, а не которые творят историю. И такая история не считается с маленькими людьми. Она их просто не замечает...

Когда-то и кто-то сочинил легенду о лирическом характере произведений Шолом Алейхеа, истолковав таким образом негромкость

его интонаций. Лирическое, личностное начало в произведениях Шолом Алейхема, безусловно есть. Но это – всего лишь одежды для его трагического видения и восприятия жизни. Трагизм Шолом Алейхема не громогласен, не надрывен. Он – тих. Но именно поэтому он такой болевой. Ведь он – плоть от плоти трагедии еврейского народа, вечно находящегося в рассеянии и так же вечно мечтающего о воссоединении.

Как-то гениальный еврейский актер Михоелс, рассуждая по поводу упомянутого нами рассказа «Часы», заметил: «Как известно, часы пробили тринадцать после того, как на гири навесили всякий домашний скarb и перегрузили их. На первый взгляд смешно. Через минуту – фантастично. А несколько позже понимаешь, что часы окаменелого быта пришли в негодность, что они не могут больше ударами и звоном чеканить минуты и часы точного времени». Великий Михозлс сказал то, что мог сказать – в 1939 году...

Шолом Алейхем – писатель и мыслитель, а, точнее, мыслитель и писатель, для которого изображение быта еврейского местечка – это лишь повод для создания философских притч о свете и тьме, добре и зле, радости и горе, святости и греховности, рае и аде.

Вспомним, когда именно сломались часы у реб Нохума...

«Свечи оплывают. Тени ползут по стене, взбираются все выше и выше. Семечки трещат, люди мирно беседуют, рассказывают истории о том о сем, просто так, каждая история сама по себе. Больше всех говорит тетя Ента.

– Постойте! – восклицает она. – Недавно случилась история еще почище. Недалеко от Ямполья, версты за три, разбойники напали на корчму, целую семью вырезали, даже малое дитя в люльке – и то не пощадили. Уцелела только служанка, которая спала в кухне на печи; услышав, что кричат. Она, служанка эта, спрыгнула с печи, посмотрела в дверную щель, и увидела она, служанка эта, на полу зарезанных хозяина и хозяйку. А крови – река целая...».

Вот после такого рассказа и сломались часы реб Нохума.

В искусстве, особенно в искусстве великих мастеров, ничто случайно не происходит. Ведь художник, по точному определению Гюстава Флобера, «должен присутствовать в своем произведении, как Бог, во вселенной: быть вездесущим и невидимым».

Шолом Алейхем из этих, из первородных художников, которые властвуют в своих творениях. Он властвует настолько, что в безыскусном рассказе Енты непредубежденный читатель слышит стоны тех

380 тысяч растерзанных во время погромов евреев (около 40% общей численности), которые жили в Европе до 1500 года.

В сумерках этого жутковатого вечера рассказов, пробуждалась генетическая память еврейского народа, вечно гонимого и третируемого, оболганного и лишенного родной земли. В таких воспоминаниях всплывали картины первых погромов в России 1821, 1859, 1871 годов. В них слышны были отзвуки погромов и 1881–1883 годов. Ведь именно в эти окровавленные приснопамятные годы впервые еврейские погромы приобрели массовый характер. Они охватили территорию на юге и юго-востоке Украины, а затем перекинулись в Елисоветград и Полтаву, в Черниговскую, Волынскую и в Подольскую губернии, в Херсон и в Киев.

За безхитростным рассказом Енты стояло предощущение жутких кровавых расправ с евреями в Одессе в октябре 1905 года, когда погибло около 500 человек. Это тогда на улицах города, как писали «Киевские отклики», лежали «дети, разорванные на части, без ручек и ножек, женщины с отрезанными грудями, вспоротым и выпотрошенным животом...». Это именно тогда один из полицейских чинов цинично заявил: «Захотели они (еврей) свободы, – вот мы их уложим две-три тысячи, тогда они будут знать, что такое свобода».

Вот такая не простая история... Не потому ли и сломались часы у реб Нохума, что услышали этот рассказ, навевающий воспоминания совершенно не ностальгического характера тетушки Енты о разбойниках, убивших еврейскую семью...

И не потому ли и сам рассказ о сломавшихся часах завершился совершенно неожиданным признанием его творца: «Всю ночь после этого мне снились часы. Я видел: наши старые часы лежат на полу, одетые в белый саван. Я видел: часы идут, но вместо маятника болтается из стороны в сторону длинный язык, человеческий язык. И часы не бьют, а стонут, и каждый их стон отзывается во мне болью...».

Часы всегда стонут, когда люди калечат время. И в этом высший, потаенный смысл рассказа-притчи Шолом Алейхема.

Список использованных источников и литературы

1. Шолом Алейхем. Часы // Шолом Алейхем. Собрание сочинений / Шолом Алейхем. – Т. 5. – М., 1961. – С. 385.
2. Михозлс С.М. Статьи. Беседы. Речи. Воспоминания о Михозлсе / С.М. Михозлс; вступ. ст. К.Л. Рудницкий. – М., 1965. – С. 171.
3. Шолом Алейхем. Часы // Шолом Алейхем. Собрание сочинений / Шолом Алейхем. – Т. 5. – М., 1961. – С. 393.
4. www.hrono.info/organ/rossiya/pogromy.html
5. www.eleven.co.il/article/13251
6. Еврейская энциклопедия. – С-Пб., 1908–1913. – Т. 12. – С. 65-68.
7. Киевские Отклики. – 1905. – № 289. – режим доступа: www.pseudology.org/
8. www.pseudology.org/
9. Шолом Алейхем. Часы // Шолом Алейхем. Собрание сочинений / Шолом Алейхем. – Т. 5. – М., 1961. – С. 395.

О.П. Ференець
кандидат історичних наук, доцент
Житомирський національний агроекологічний університет

Харцфелд (Пострелко) Аврахам – видний діяч єврейського національно-визвольного руху

Автор описує життєвий шлях і громадсько-політичну діяльність діяча єврейського національно-визвольного руху Аврахама Харцфелда (Пострелка).

Автор описывает жизненный путь и общественно-политическую деятельность деятеля еврейского национально-освободительного движения Аврахама Харцфелда (Пострелка).

The author describes the life and socio-political activity of the Jewish national liberation motion leader Avraham Harzfeld (Postrelka).

Серед багаточисленної когорти борців за національне і соціальне визволення єврейського народу значне місце посідає Харцфелд (Пострелко) Аврахам. Він народився в 1888 році в містечку Ставище, (Київська губернія, тепер районний центр Київської області). Родина була типовою ортодоксальною іудейською. В такому напрямку виховувався майбутній діяч робітничого визвольного руху. Він навчався спочатку в початковій релігійній школі в Бердичеві, потім у Литві в м. Тельмай. Але релігійні догми мало цікавили юнака, який хотів зрозуміти розвиток людського життя, пояснити сучасність, що оточувала його. На ці питання він одержує відповідь в марксизмі. Потім в сіоністському робітничому русі. Він стає одним із організаторів та ідеологом сіоністської соціалістичної робітничої партії, підтримує ідею територіалізму, а також агітує єврейське робітництво поринути у вир російського визвольного руху. А. Харцфелд активно діє в революції 1905–1907 роках. Після чого у нього з'являється велике розчарування в російському робітничому русі і він повертається знову до сіонізму, разом з Б. Кацнельсоном, Д. Ремезом.

В 1908 р. А. Харцфелд був заарештований і засуджений на пожиттєву каторгу в Сибіру. В 1914 році йому вдалося утикти із заслання і емігрувати до Паластини. Довгий час він був безробітним, потім працював на різних роботах сільськогосподарського виробництва. А невдовзі служить на біржі праці у м. Петах-Тикве, де

ніс відповідальність за благополуччя сільськогосподарських ферм та працівників, що працювали на цих фермах.

В роках 1914–1919 А. Харцфелд – член партії Поалеї Ціон. Тоді він започатковує першу робітничу касу взаємодопомоги в Палестині. У 1916 році стає членом поселення Тельб-Адашим, заснованим організацією Ха-Шомер. У 1917 році турецька влада висилає А. Харцфелда до Дамаська.

У 1918 році після закінчення Першої світової війни він повертається в Єрець-Ізраель. У 1919 році була створена партія Ахдут ха-Авода. А. Харцфелд стає її членом і в наступному році був обраний до її правління. А в 1920 році він очолює загін робітників, посланих партією для захисту поселень Верхньої Галилеї від повстанців арабів. **А. Харцфелд також був один із захисників Тель-Хая і першим засвідчив передсмертні слова І. Трупельдора (лист, що був написаний 1 березня 1920 року).**

В створеному в кінці 1920 року Хістедруте А. Харцфелд захищав інтереси робітників сільськогосподарського виробництва, підтримував зв'язок Хістадрута з всесвітньою сіоністською організацією, а також був учасником сіоністських конгресів з 12-го (1921 р., був обраний членом виконкому) по 28-й (1972 р), котрі відбулися за його життя. З 1930 року член партії Мапай.

У цей час А. Харцфелд один із самих авторитетних лідерів робітничого руху Ерц-Ізраеля. Він виконує головну роль в розробці і реалізації планів сільськогосподарського виробництва. У 30-ті роки він був ініціатором програми розселення сімей імігрантів, що прибували на поселення. В 1936–1947 роках був керівником проекту Хома у-Мігдал, згідно якого було створено десятки нових поселень в Негеве та інших регіонах. **А. Харцфелд активний будівник єврейської держави – Ізраїль.** З 1949 по 1965 рік він був депутатом Кнесета і партії Мапай. **А. Харцфелд був автором багато численних статей в ізраїльській і закордонній пресі, а також був удостоєний Державної премії Ізраїлю.** Помер в 1973 році в Ізраїлі.

П.С. Долганов
кандидат історичних наук
старший викладач кафедри міжнародних відносин і країнознавства
Рівненський інститут слов'янознавства
Київського славістичного університету

Євреї в спектрі економічної політики ЗУНР

У статті досліджуються особливості економічної політики уряду Західноукраїнської Народної Республіки. Увага зосереджується на тих заходах, які безпосередньо стосувалися підприємницької діяльності єврейського населення.

В статье исследуются особенности экономической политики правительства Западноукраинской Народной Республики. Внимание сосредоточивается на тех мероприятиях, которые непосредственно касались предпринимательской деятельности еврейского населения.

The economic policy of the West Ukraine National Republic government is analysed in the article. The main emphasis is laid on the activities directly related to the entrepreneurship of the Jewish population.

Не зважаючи на те, що період функціонування ЗУНР на сьогодні досить ґрунтовно досліджується українськими істориками, констатуємо наявність серйозної прогалини у вітчизняній історіографії, що стосується економічної політики держави по відношенню до євреїв. Хоча ставлення влади ЗУНР до останніх відзначалося особливою ліберальністю у порівнянні з іншими державами міжвоєнного періоду, в економічних діях уряду простежувалися елементи дискримінації цієї національної меншини.

Зважаючи на бідність українців, та переконання їх у тому, що причиною такого стану речей були дискримінація і визиск з боку інших націй, ідея соціальної справедливості стає основоположною у сфері економічної політики новопосталої ЗУНР [4, с. 2]. Її влада намагалася побудувати суспільство в якому не було б серйозних контрастів між багатими і бідними і, перш за все, врегулювати проблему пауперизації українців. У цьому, припускаємо, криється каталізатор прагнення до перерозподілу багатства із «соціально пригнобленою»

новопосталою титульною нацією в ім'я побудови більш справедливого суспільства.

Одразу після утворення ЗУНР серед українців Східної Галичини популяризувалася ідея встановлення державної монополії у сфері торгівлі продуктами харчування. Такими діями українці мали намір потіснити єврейських посередників і отримати пільговий доступ до відповідної продукції і її реалізації [14, с. 4]. Ідея використання держави для наступу на економічні позиції євреїв у Східній Галичині одразу зазвучала і у виступах депутатів Української Національної Ради. Зокрема, А. Шпигельський вважав, що влада повинна надати максимальну економічну підтримку робітникам і селянам, які складають основу української нації, в супереч буржуазній національно чужій верстві, в тому числі і євреям. На його думку, лише встановивши таку міжнаціональну ієрархію в задоволенні економічних інтересів, українцям вдасться потіснити єврейський бізнес у містах і встановити контроль над їхньою економікою [11, с. 3].

Інший депутат Національної Ради М. Лозинський був радикальнішим. Він запропонував націоналізувати власність усіх міських підприємств [13, с. 2]. Антиєврейський контекст звучання відповідних ідей є беззаперечним, оскільки саме ця нація складала основу підприємницьких кіл у містах Східної Галичини. На сторінках преси також пропагувалися ідеї націоналізації промисловості регіону, оскільки вона майже повністю перебувала у власності неукраїнців [6, с. 2]. Із зрозумілих причин ці наміри найбільше загрожували інтересам євреїв.

Поворотним пунктом, який сприяв зміні економічної політики ЗУНР щодо євреїв, стало проголошення їхнім Національним комітетом нейтралітету в українсько-польській війні. Така невизначена позиція мала для них негативні економічні наслідки. Як постулює С. Гольдельман, «[...] шкідливі наслідки об'яви нейтралітету майже не піддаються обрахункові. Навіть державна влада поставила себе не так уважно до інтересів жидівського населення, а в своїй господарській політиці навіть негативно [...]» [1, с. 28].

Справді, низка заходів влади в економічній сфері (перш за все в торгівлі і підприємстві), буквально поставила єврейську меншину регіону на коліна. Перш за все, керівництво Української Галицької Армії рекомендувало не допускати євреїв до економічних адміністративних посад, які мали в той час військово-стратегічне значення: керівництво державними магазинами, складами, касами, що

здійснювали забезпечення армії. Такі обмеження бачаться наслідком недовіри влади до цієї національної меншини [16, арк. 185-186].

Згодом Державний Секретаріат без зайвих вагань озвучив наступну програму економічної політики: «[...] **планова і систематична соціалізація** вже нині дозрілих до цього галузей народного господарства» [3, с. 144]. Тимчасовим розпорядженням Державного Секретаріату від 19 листопада 1918 р. держава монополізувала торгівлю нафтою і всі зовнішньоекономічні операції. Також було введено контроль над продажем тютюнових виробів і оподатковано їх перевезення з одного повіту до іншого (10 крон з 1 кг тютюну) [3, с. 146]. Подібні заходи здійснювались у сфері торгівлі спиртними напоями. Спочатку на продаж спирту і алкогольних напоїв влада ввела високі податки: 10 крон з кожного літра чистого спирту [3, с. 125]. Для порівняння, в Австро-Угорщині цей податок з 1901-1914 рр. зріс з 0,9 до 1,4 крони [10, с. 54, 63]. Звісно, слід врахувати воєнну інфляцію, але всеодно стрибок податків виявився значним. 25 лютого 1919 р., згідно розпорядження Державного Секретаріату фінансів, було взагалі зупинено роботу всіх гуралень, весь спирт викупувався державою за встановленою нею ціною [8, с. 1]. Подібні заходи нанесли значних збитків єврейським шинкарям.

Також жорстких обмежень зазнала торгівля зерном і виробами з борошна. Зокрема, ціни на них встановлювались державними повітовими комісарами [3, с. 342]. **Аналогічні заходи застосували і до торгівлі м'ясом.** На сферу виробництва і продажу шкіряних виробів держава взагалі ввела свою монополію [9, с. 1]. Також вона, за встановленою урядом ціною, скупила весь запас олії в країні та сировину для її виробництва, встановивши свій контроль і над даною сферою торгівлі продуктами харчування [7, с. 1].

За словами М. Гелбера, встановлюючи державну монополію у торговельній сфері, влада ЗУНР перетворила українську кооперативну сітку «Сільський Господар» у привілейовану посередницьку інституцію, якій на пільгових умовах дозволялося здійснювати торговельні операції [17, с. 258-259]. Припускаємо, таким чином уряд хотів «замінити» єврейських посередників на українських.

Подібні дії влади буквально зв'язали руки євреям «прикривши» або зробивши нерентабельним їхній бізнес. Це завдавало значних збитків і державі, яка, по-перше, розорювала і налаштовувала проти себе найбільш платоспроможне населення республіки, а по-друге, витісняла з економічного організму його органічну частину. Як

стверджує С. Гольдельман, «господарка державна, особливо в області харчової політики й торгу, стала на шлях своєрідної націоналізації, шкідливої, щоправда, не лише для жидів, але й для цілої держави, як це завше буває при політиці штучного усунення природного господарського чинника» [2, с. 91]. На підтвердження цих міркувань наведемо той факт, що встановлення державної монополії у торгівлі і промисловості, усунення з них єврейського бізнесу породило катастрофічний дефіцит товарів першої необхідності [12, с. 2]. Вигідніше було використати єврейських підприємців на власну користь. Як зазначав сучасник подій, «[...] євреї з їх активністю та підприємливістю зможуть і для себе віднайти сприятливе положення і принести користь процесові державного будівництва» [5, с. 118].

Тому економічна політика ЗУНР, переслідуючи завдання покращення соціального становища її титульної нації, призвела до дещо неочікуваних результатів. Оскільки українці не володіли достатнім досвідом торгівельної діяльності, особливо у здійсненні міждержавних торгових операцій, які в умовах простою виробництва у ЗУНР були життєво важливими для її економіки, українські чиновники всеодно змушені були неофіційно залучати єврейських спеціалістів. Окрім того, найбагатші представники єврейської меншини, використовуючи розгул корупції в бюрократичній ланці держави, обходили будь-які встановлені обмеження в економічній сфері [1, с. 28].

Загалом, припускаємо, правомірно стверджувати, що окремі ініціативи влади ЗУНР найбільше вдали по дрібних єврейських посередниках і підприємцях, які не мали можливості лобіювати свої інтереси в бюрократичному апараті республіки. Відповідну ситуацію, що склалася в економічній сфері, за словами сучасника, народ умовно називав «хведька гандлює», де під «хведькою» мався на увазі корумпований український чиновник, який «продавав» євреям ті привілеї в економічній сфері, яких українська держава їх перед цим позбавила (описані вище державні обмеження у сферах торгівлі і підприємництва) [1, с. 28].

Отже, економічна політика ЗУНР завдавала їй чимало збитків. Почасті вона була викликана умовами воєнного часу. В українсько-польській війні держава ніби обстоювала ідею своєрідного міжнаціонального поділу обов'язків. Українці, будучи бідними, могли захищати її лише на фронті, але не фінансувати, тоді як оплатити війну мали євреї, які отримали всі громадянські права в ЗУНР і повинні були допомогти в її захисті. У зв'язку з цим, навіть набула поширення

практика сплати відкупного податку всіма євреями призовного віку, які не служили в українському війську [15, арк. 222]. В умовах бюджетного дефіциту член Української Національної Ради М. Петрицький пропонував «оголосити примусову процентову позичку. Й не українці мусять [її] дати» [3, с. 186]. Розглядаючи всі торгівельні обмеження в даному ракурсі, їх, припускаємо, можна вписати в контекст відповідної стратегії: якщо євреї відмовилися надати підтримку ЗУНР у війні, то їх слід змусити профінансувати її будь-якими засобами, навіть шляхом націоналізації їхньої власності, якщо буде потрібно.

Список використаних джерел та літератури

1. Гольдельман С. Листи жидівського соціал-демократа про Україну. Матеріали до історії українсько-жидівських відносин за час революції / С. Гольдельман. – Відень: «Гаймон», 1921. – 45 с.
2. Гон М.М. Особливості міжетнічної взаємодії в контексті політичних процесів на західноукраїнських землях в міжвоєнний період / М.М. Гон. – Рівне: Волинські обереги, 2006. – 431 с.
3. Західно-Українська народна республіка 1918–1923. Документи і матеріали. Том 2. – Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2003. – 712 с.
4. Лозинський М. Будова нашої держави // Републіка. – 1919. – 9 березня. – Ч. 31. – С. 2.
5. Наконечний Є. «Шоа» у Львові / Є. Наконечний. – Львів: ЛА «ПІРАМІДА», 2006. – 284 с.
6. Піднесення промислу і чужі капітали // Народ. – 1919. – 21 травня. – Ч. 29. – С. 1-2.
7. Розпорядок Державного Секретаріату Західної Области УНР з дня 19 марта 1919 // Републіка. – 1919. – 20 березня. – Ч. 40. – С. 1.
8. Розпорядок Державного Секретаріату скарбових справ з 25 лютого 1919 р. в справі припинення руху ґуралень // Републіка. – 1919. – 28 лютого. – Ч. 23. – С. 1.
9. Розпорядок Державного Секретаріату торгу і промислу з дня 18 марта 1919 // Републіка. – 1919, 22 березня. – Ч. 42. – С. 1.
10. Савчук Б. Корчма: алкогольна політика і рух тверезості в Західній Україні у XIX – 30-х роках XX ст. / Б. Савчук. – Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2001. – 248 с.
11. Українська Національна Рада. Засідання 8 квітня // Републіка. – 1919. – 10 квітня. – Ч. 58. – С. 2-3.
12. Українська Національна Рада. Засідання з 31 марта // Републіка. – 1919. – 2 квітня. – Ч. 51. – С. 2-3.

13. Українська Національна Рада. Земельна реформа. Засідання 3 квітня // Републіка. – 1919. – 6 квітня. – Ч. 55. – С. 2-3.
14. Харчеві справи // Нове життя. – 1918. – 29 грудня. – Ч. 28. – С. 4.
15. Центральний державний архів вищих органів влади та управління (далі – ЦДАВО України). – Ф. 2192 Директор Західної Области УНР м. Чортків (Галичина), м. Кам'янець-Подільський Подільської губернії. 1919–1922 рр. – Оп. 1. – Спр. 1. Листування з Начальною Командою Галицької армії та накази по армії про організацію 4-го та 5-го корпусів, про покращення роботи штабів, 13. 06. 1919 р. – 22. 06. 1919 р. – 357 арк.
16. ЦДАВО України. – Ф. 2192 Директор Західної Области УНР м. Чортків (Галичина), м. Кам'янець-Подільський Подільської губернії. 1919–1922 рр. – Оп. 1. – Спр. 2. Листування з начальною командою Галицької Армії, накази по армії про виділення коштів для потреб армії, призначення на службу, військову мобілізацію старшин, 27. 06. 1919 р. – 06. 07. 1919 р. – 336 арк.
17. The national autonomy of Eastern-Galician Jewry in the West-Ukrainian Republic, 1918–1919 / Nahum Michael Gelber // History of Polish Jewry during the revival of Poland. – New York : Shengold Publishers, 1990. – P. 221-232.

Влада Російської імперії та єврейський етнос Волині наприкінці XVIII ст.: перші враження від зустрічі

У статті розглянуто заснування Волинської губернії, організація її управління та функціонування місцевих адміністративних структур. Також з'ясовано сфери та форми взаємодії влади та єврейського етносу на території Волині наприкінці XVIII століття.

В статье рассмотрено основание Волынской губернии, организация ее управления и функционирование местных административных структур. Также выяснено сферы и формы взаимодействия власти и еврейского этноса на территории Волыни в конце XVIII века.

The article has considered the foundation of Volhyn' province, the organization of its management and functioning of its local administrative structures. The spheres and forms of co-operation between the authorities and the Jewish ethnic group in Volhyn' in the late XVIIIth century have been disclosed.

Становлення нової влади – це складний і тривалий процес, а тим більше якщо він протікає на територіях, людність якої до цього жила за іншими законами, мала інший спосіб управління. Після входження до складу Російської імперії земель Правобережної України, на них одразу розпочалося поширення імперських законів та впроваджувалася організація управління за зразком внутрішніх губерній. Найперше, замість воєводств створювались нові адміністративні одиниці: губернії і повіти.

Нашим завданням буде простежити, як відбувалося заснування Волинської губернії, з якими труднощами зіткнулась верховна влада Російської імперії під час організації управління та його місцевих структур. А також розглянути сфери та форми взаємодії влади та єврейського етносу на території Волині.

Під кінець XVIII століття з політичної карти світу зникає держава Річ Посполита, а її значні території внаслідок поділів отримала Російська імперія. За другим поділом Польщі до неї відійшли Київщина,

Східна Волинь, Поділля і Брацлавщина, а за третім 1795 р. до її складу включені Західна Волинь, Західна Білорусія, Литва і Курляндія. З цього часу землі майбутньої Волинської губернії зосередились під одним правлінням. Катерина II з самого початку пояснювала даний акт, як „міри вимушеної і на благо безпеки самих поляків та Російської імперії» [13, с. 410-411]. Дані території, в роз'ясненні імператриці, являлись не чим іншим, як областями, що перебували колись у складі єдиної держави – Київська Русь – потім відібрані і нині з'єднані з землями „единоплеменного российского народа» [14, с. 420]. Катерина II намагалася одразу дати зрозуміти, що ці землі здавна належали російській короні, а тому немає жодних сумнівів у легітимності її дій. На увічнення цієї події було випущено святкову монету, на одній стороні якої зображувався портрет Катерини II, а на іншій – двоголовий орел, символ влади Російської імперії, який тримав у руках карту земель з надписом «отторженная возвратих».

Облаштування ново приєднаних територій було доручено російському генералу М.М. Кречетнікову (1729–1793), якому наказувалося, щоб дані області були скорені не лише силою. Аби серед людей, які в них проживають, «запанувало добре, порядне, правосудне, поблажливе, лагідне і гуманне управління Російської імперії», слід вважати відторгнення від анархії Речі Посполитої за перший крок до їх благополуччя [12, с. 390]. На перших порах імператриця була переконана, що цей край, як здавна російський, має управлятись згідно її законів.

Однак М.М. Кречетников не встиг виконати накази верховної влади. Після його смерті генерал-губернатором Мінським, Ізяславським та Брацлавським було призначено генерал-поручика Т.І. Тутолміна (1793–1809), якому також наказувалось негайно розділити землі на округи і створити три губернії (Волинську, Брацлавську та Подільську) та відкрити у них присутствені місця [21, с. 267]. У своїх діях він мав керуватися «Учреждением для управления губерний Российской империи» від 7 листопада 1775 року, а також врахувати досвід, який отримав при облаштуванні Мінської губернії [15, с. 691].

Відкриття цієї, як і будь-якої губернії, йшло за чітко визначеним порядком. Спочатку видавався указ про її утворення, після цього схвалювався штатний розпис установ, а на завершення – готувався сенатський указ, який оголошував про її відкриття [2, с. 313].

Указом від 5 липня 1795 року створювалася Волинська губернія [16, с. 727], у складі 13 повітів: Новоград-Волинського, Лабунського, Заславського, Острозького, Рівненського, Домбровецького,

Овруцького, Радомишльського, Житомирського, Чуднівського, Луцького, Володимирецького, Ковельського. Тоді ж Т.І. Тутолмін затвердив штат Волинського намісництва. Кількість та склад новоутворених установ практично не відрізнялися від внутрішніх губерній.

Губернатор, губернське правління, палати кримінального і цивільного суду, казенна палата, губернський прокурор, верхній земський суд, губернський магістрат, верхня розправа, совісний суд, приказ громадської опіки з штатом чинів засновувались за цим загальним положенням. Городничих зі штатом, повітових судів і повітових казначейств, дворянських опік, нижніх земських судів, міських магістратів утворювалось по 13, згідно з кількістю повітів, за винятком нижніх розправ, яких було три [17, с. 263].

В середньому на утримання штату губернії в імперії виділялося від 120 до 150 тисяч рублів [2, с. 336], а для роботи присутствених місць Волинської губернії – 135278,60 рублів [17, с. 263]. Однак, врахувавши особливості ново приєднаних територій, крім необхідної суми, цій додатково надавалось ще 14686 рублів для оплати служби додаткових чинів і службовців [18, с. 728].

Відкриття Волинської губернії відбулося 6 серпня 1796 року [19, с. 940]. Першим губернатором призначався В.С. Шереметьєв, який обіймав посаду з 6 серпня по 15 листопада 1796 року. Урочистості розпочались з освячення преосвященним Варламом Єпископом житомирським приміщень, назначених для намісництва. На урочисте засідання прибули генерал-губернатор, генерал-аншеф Т.І. Тутолмін, губернатор, генерал-майор В.С. Шереметьєв, радник, колезький асесор Сумбулов і секунд-майор Пономарев [1, с. 12].

Створення губернії відбувалося впродовж 6–8 місяців – Волинської ж – зайняло майже 13. Серед основних причин, що затримали її відкриття, були складності з визначенням адміністративного центру та знаходження приміщень для перебування присутствених місць. Губернським містом було обрано Новоград-Волинський, стара назва Звягель. Його навіть викупили в державну власність у графині Зубової за 333,570 рублів. За відсутності в ньому підходящих приміщень, губернським центром тимчасово призначили Житомир. Провідну роль у цьому виборі зіграло те, що там уже було намісницьке правління, а для відкриття присутствених губернських місць використали стару монастирську будівлю. Саме місто на той час перебувало у власності графа Августа Ільїнського. Між губернською адміністрацією і власником розпочався пошук порозумінь, який остаточно

завершилась на поч. XIX століття. Тому офіційно Житомир було проголошено губернським центром лише 24 червня 1804 року [20, с. 57].

Складна ситуація з наявністю приватновласницьких містечок змусила владу шукати для присутствених місць ті будови, які вже були в казенній власності, або які можна придбати без значних витрат. Якщо вони все ж відкривалися в приватних спорудах, то верховна влада намагалася стежити, аби їх власники не були учасниками повстання Тадеуша Костюшка. Водночас наказувалось докласти всіх зусиль, щоб ці містечка з часом таки стали державними [4].

Починаючи з 6 серпня 1796 року, по всій території Волинського намісництва розпочинається відкриття місцевих органів влади. Згідно з сенатським указом цей процес мав завершитися до 14 серпня [6]. Внаслідок зазначених труднощів він тривав весь серпень, а останнє повідомлення про відкриття нижніх присутствених місць датується 2 вереснем. Цього числа за поданням радника Волинської казенної палати Ходоровського запрацювали Ковельська нижня розправа та Ковельський городовий магістрат [7]. Таким чином на початку вересня 1796 р. завершився процес створення адміністративних управлінських структур.

Новостворені органи влади стали наповнюватися чиновниками та канцелярськими службовцями згідно штатного розпису. У своїй переважній більшості вони були вихідцями із східних губерній та уже мали досвід служби в державних установах. Зачасту прибували сюди за вимогою губернатора В.С. Шереметьєва або генерал-губернатора Т.І. Тутолміна, зокрема починаючи з 1795 року для роботи в трьох комісіях по розбору справ колишньої Речі Посполитої ще до відкриття намісництва. Їх заохочувала можливість зайняти вигідні посади та отримати компенсацію за дорогу і облаштування, які надавали бажаним служити у Волинській губернії, та що становила третину від їх окладу [8]. Незважаючи на це, присутствені місця заповнювалися повільно. Наприкінці XVIII століття відчувалася гостра нестача секретарів, реєстраторів і, особливо, перекладачів.

Під час організації чиновницького апарату та налагодження його роботи генерал-губернатор стикався з труднощами, пов'язаними з соціальною строкатістю краю. Йому нерідко доводилося відступати від «Учреждений...», враховувати місцеві умови. Зміни впроваджувалися на основі окремих височайших повелінь, але, як стверджував В. Григор'єв, незначні відхилення були настільки частими, що

генерал-губернатори не вважали за необхідне щоразу запитувати особливого дозволу [2, с. 325].

До таких, в першу чергу, слід віднести наявність у Волинській губернії єврейського етносу. Більшість населення краю становили українці, яких нараховувалось близько 88% і вони, переважно, належали до селянського стану. Польський елемент – це в основному шляхта, становив лише 5%. Значний відсоток населення припадав на євреїв, їх налічували 110 тисяч, що відповідало приблизно 3,5%. Поступово їх чисельність зростала, особливо з впровадженням «смуги осілості». До середини XIX століття вони склали 10%, що становило другу після українців етнічну групу [3, с. 19]. Чисельність євреїв та їх ситуативна модель поведінки вимагала від органів влади цілеспрямованої політики. Починаючи з указу від 23 липня 1794 року, Катерина II намагалася розселити їх по містах і містечках, зареєструвати у міських книгах і підпорядкувати місцевим магістратам. Пропонувалось переселити євреїв у повітові міста, щоб вони «не скитались во вред обществу». Поряд з цим їм дозволили користуватися торгами та міщанськими промислами, а також заохочувалось заняття рукоділлям і ремеслами [4]. Розселення євреїв мало поживати торгівлю в містах, а значить пришвидшити їх розвиток та збагачення, тим самим принести користь державі. Хоча у повній мірі заплановане реалізувати так і не вдалось, однак маси єврейського населення почали зосереджуватися у містах і містечках Волинської губернії, а тому городничі і повітові стряпчі отримали додаткове розпорядження слідкувати за діями єврейських кагалів і доносити про порушення безпосередньо намісницькому правлінню. Останнє і вирішувало, коли дозволити, а коли заборонити їх діяльність [11]. Земські справники мали пильнувати за порядком у містах, особливо під час відкриття там ярмарків. Земський комісар в Бердичеві стежив, аби орендарі не порушували договірних умов, не підвищували ціни [5].

Водночас місцева влада була зацікавлена у співпраці з єврейським населенням, особливо у традиційній для цього етносу сферах торгівлі, оренди, позики. Зокрема, під час відкриття присутствених місць увагу привернули саме будівлі, що належали євреям. Кожна з сторін бачила тут свої вигоди. Так, житомирський міщанин єврей Мортни Іцкович надав власний будинок для дворянської зали з тим, щоб всі інші його будинки були звільнені від постою. В даному випадку він навіть витрачав власні кошти на переоблаштування будівлі.

Невдовзі місцева влада відмовлялась від подальшої оренди через надто високі ціни. У наглядному випадку з євреєм Іцковичем розпочалася довга судова тяганина по відшкодуванню збитків, яка була остаточно вирішена військовим губернатором І.В. Гудовичем на користь власника приміщення. Понесені витрати відшкодовувалися з губерньської казни [5].

Самі євреї не брали безпосередньої участі в управлінні губернією. В розпорядженнях Волинського намісницького правління голові палати кримінального суду йшлося, що кагали єврейські, які знаходяться в повітових і губерньському містах, можуть вирішувати справи, пов'язані з їх внутрішнім життям. Якщо вони втручатимуться у з'ясування цивільних справ, то будуть оштрафовані згідно російських законів [4].

Натомість саме євреї забезпечували канцелярським начинням відкриті присутствених місця. Так, за 1796 рік місцева влада закуповувала у євреїв для своїх потреб галяс, сургуч, нитки, свічки та інші необхідні товари [9]. В окремих випадках вони надавалися у борг. Під час відкриття та налагодження роботи Волинської верхньої розправи в єврея Сруля Виддеровича у серпні-вересні 1796 року було взято потрібні канцелярські припаси: папір білий та сірий, сургуч, ножиці і, навіть, рахівниці [10].

Отже, територія Волинської губернії остаточно увійшла до складу Російської імперії після третього поділу Речі Посполитої. Одразу ж розпочалося її облаштування згідно з «Учреждений для управления губерний Российской империи» від 7 листопада 1775 року. Катерина II всіляко намагалася пришвидшити уподібнення її на одну з внутрішніх губерній: створювались місцеві структури за загально-російським зразком, для управління залучались службовці зі східних регіонів імперії. Водночас під час організації управління виникли складності, пов'язані з соціально-етнічним населенням. Чисельність євреїв вимагала проведення гнучкої політики. З одного боку, відбувалась співпраця з єврейським населенням, якщо це стосувалось оренди приміщень та закупки канцелярського начиння при відкритті присутствених місць, а з іншого – місцеві органи влади постійно стежили за ними і намагалися регламентувати сфери їх діяльності.

Список використаних джерел та літератури

1. Вербжицкий Т.І. Краткое описание города Житомира / Т.І. Вербжицкий. – Житомир, 1889. – 32 с.
2. Григорьев В. Реформа местного управления при Екатерине II (Учреждение о губерниях 1775 г.) / В. Григорьев. – СПб., 1910. – 387 с.
3. Грицак Я.Й. Нарис Історії України. Формування модерної української нації ХІХ–ХХ століття / Ярослав Грицак. – К.: Генеза, 2000. – 359 с.
4. Державний архів Житомирської області (далі – ДАЖО). – Ф.16. – Оп. 4. – Спр. 55. – Арк. 3.
5. ДАЖО. – Ф. 70. – Оп. 1. – Спр. 2. – Арк. 3-8.
6. ДАЖО. – Ф. 16. – Оп. 4 – Спр. 1. – Арк. 2.
7. Там само. – Спр. 2. – Арк. 11-12.
8. Там само. – Спр. 1. – Арк. 6-8.
9. Там само. – Ф. 324. – Оп. 1. – Спр. 3. – Арк. 6.
10. Там само. – Ф. 325. – Оп. 1. – Спр. 15. – Арк. 23.
11. Там само. – Ф.23. – Оп.1. – Спр. 1. – Арк. 40 зв.
12. Полное собрание законов Российской империи (далі – ПСЗ). – СПб., 1830. – Т. 23: 1789–1796. – №17090.
13. Там само. – №17108.
14. Там само. – №17114.
15. Там само. – №17323.
16. Там само. – № 17352.
17. ПСЗ. – СПб., 1830. – Т. 44: Книга штатов. – № 17353.
18. ПСЗ. – СПб., 1830. – Т. 23: 1789–1796. – № 17354.
19. ПСЗ. – СПб., 1830. – Т. 23: 1789–1796. – № 17512.
20. Теодорович Н.И. Историко-статистическое описание церквей и приходов Волынской епархии / Н.И. Теодорович. – Почаев, 1888. – 430 с.
21. Шандра В.С. Генерал-губернаторства в Україні: ХІХ – початок ХХ століття / В.С. Шандра. – К.: НАН України. Ін-т історії України, 2005. – 427 с.

Особливості призначення євреїв присяжними засідателями окружних судів Правобережної України в умовах судової реформи 1864 р.

В статті на прикладі Житомирського окружного суду показано особливості призначення присяжних засідателів на Правобережній Україні в пореформений період.

В статье на примере Житомирского окружного суда показаны особенности назначения присяжных заседателей на Правобережной Украине в пореформенный период.

In this article the peculiarities of the appointment of jurors in the Right-bank Ukraine in the post-reform period have been analysed on the example of Zhytomyr district court.

Реформаційні процеси 60-х – 70-х рр. ХІХ ст. в Російській імперії були покликані внести зміни в суспільно-політичне життя держави, лібералізувати його, адже реально виникала загроза стабільності існуючого режиму. Ліберальні реформи другої половини ХІХ ст. мали на меті розв'язати ряд проблем в різних сферах життя: економічній, військовій, судовій, освітній та інших. Ці перетворення з одного боку мали значну підтримку в суспільстві, але з іншого наражалися на супротив з боку консервативних кіл держави.

Очевидною стала необхідність ефективного управління країнами імперії. Самодержавству потрібна була опора для проведення реформ на місцях, але таку опору влада мала не у всіх регіонах держави. У випадку з Правобережною Україною імперський уряд не міг покладатися на місцеве дворянство, адже його склад ще з кінця ХVІІІ ст. не зазнав суттєвих змін, більшість в краї становили поляки. Влада як не намагалася зменшити вплив польської шляхти зробити їй цього так і не вдалося. До того ж лише налаштувала поляків проти себе, що вилилося в повстання 1830–1831 рр. та 1863 р. Тому першочерговим завданням самодержавства на Правобережжі було зменшення суспільної ваги польського елементу. Основними

засобами була заборона придбання нових земель, а також обмеження права успадкування для осіб польського походження. Зрозуміло, що за такого перебігу подій реформаційні процеси на Правобережжі затягнулися на кілька десятиліть. В першу чергу це стосується судової та земської реформи, які були проведені в західному краї відповідно в 1880 р. та 1911 р.

Ще однією багаточисленною силою, що не могла залишатися осторонь реформаційних процесів на Правобережжі були євреї. Але влада як і у випадку з поляками зробила усе від неї залежне, щоб на практиці це так і сталося. Ставлення чиновників до служби євреїв чи то в державних, чи в громадських органах було чітко висловлене в 1884 р. в пояснювальній записці волинського губернатора до державної ради. В цьому документі чиновник наголошує на тому, що служба в суді чи в адміністрації була б для євреїв бажаною, але знаходячись в вищих урядових установах, вони можуть мати серйозний вплив на вирішення справ в судових, адміністративних, законодавчих установах, адже євреї не втрачають почуття солідарності з рештою одновітців і це може призвести до того, що в недалекому майбутньому вони витіснять той елемент на, який уряд може покластися [1]. Але відсторонити євреїв повністю від участі в громадському житті краю владі не вдалося, як би там не було, але самодержавство мало рахуватися з євреями особливо на Правобережжі, адже тут вони, особливо в містах складали більшість і тому ігнорування даного факту могло негативно відобразитися на становищі і так неспокійного краю. Тому указом від 30 червня 1839 р. уряд надав можливість євреям обиратися до державних органів (дум, магістратів, ратуш), але також чітко визначив перелік посад на які їм призначатися було заборонено: засідателі палат, повітових та совісних судів, міські голови, ратмани міських поліцій та члени словесних судів та інші посади, які в містах надані виключно християнам [2].

Початок правління імператора Олександра II позначився певним покращенням становища євреїв. Так особи, що мали вищу освіту отримали право на державну службу. Указ Миколи I про заборону обіймати державні посади євреям втрачав свою чинність. За законом від 27 листопада 1861 р. на службу дозволялося приймати тільки тих євреїв, які мали ступінь не нижче кандидата університету чи доктора медицини. Закон від 1 квітня 1862 р. розповсюджував право на службу і на тих євреїв, що мали ступінь не нижче дійсного студента. В 1865–1867 рр. це право було розповсюджене і на лікарів, які навіть

не мали звання доктора медицини (виключення складали Петербург та Москва) [3].

Впровадження судових статутів 1864 р. на Правобережжі, що розпочалося в 1871 р. введенням мирового суду і закінчилося в 1880 р., коли набрали чинності решта судових інститутів передбачених судовою реформою в значній мірі євреїв не торкнулося. Єдиним інститутом де вони могли брати участь був суд з присяжними засідателями. Присяжні засідателі за судовою реформою 1864 р. мали б обиратися повітовими земськими зібраннями. Але з огляду на те, що на Правобережжі не була проведена земська реформа, адже саме вона мала б регулювати процедуру формування земських зібрань, то відповідно і не діяло земське самоврядування. За таких умов російським урядом було внесено зміни до законодавства. Відповідно до закону від 19 липня 1877 р. списки присяжних засідателів формувалися особливими тимчасовими комісіями, склад яких був сталим. До їх складу входили: голова – повітовий маршалок, всі місцеві мирові судді, мирові посередники, повітовий справник, поліцеймейстер, якщо були. Списки присяжних засідателів передавалися повітовими комісіями до особливих губернських комісій, які складалися з головуючого – губернатора, губернського маршала, голів місцевого окружного суду та з'їзду мирових судів та прокурору окружного суду. Губернська комісія без зазначення причин могла виключити із загальних списків присяжних засідателів осіб, яких вона не могла допустити до виконання обов'язків. Постанови комісій з цього приводу приймалися більшістю голосів і оскарженню не підлягали [4].

До загальних списків вносилися наступні категорії громадян: почесні мирові судді, державні цивільні службовці. Виключення складали судові чиновники, дільничні мирові судді, судові пристави, нотаріуси, прокурори, віце-губернатор, чиновники за родом занять пов'язані з казначействами, а також чиновники поліції. Також дозволялося вносити в загальний список осіб, які перебували на місцевій службі за результатами виборів дворянських або міських товариств, крім міських голів, селяни обрані черговими суддями волосних судів, або ті, які не менше трьох років займали посади волосних старшин, голів, сільських старост та інші. Решта осіб, які володіли землею (не менше 100 десятин) або іншим не рухомим майном ціною в столицях не менше 2 тисяч рублів, в губернських містах не менше тисячі, в решті міст не менше як 500 або отримували прибуток від свого капіталу, заняття, ремесла чи промислу в столицях не менше 500 рублів, в

інших містах не менше 200 рублів на рік. В 1873 році до переліку осіб, які можуть бути внесені до загальних списків присяжних засідателів було внесено осіб, які отримують пенсію в розмірі 200 рублів [5].

Крім загальних списків присяжних засідателів особливими тимчасовими комісіям складалися чергові, запасні та четвертні списки присяжних засідателів. Складанням цих списків займалися теж вже зазначені тимчасові комісії під головуванням повітового маршала та за участю одного з мирових судів повітового міста. До чергових списків вносилися особи із загальних списків, і тільки ті, які протягом наступного року мали б брати участь в засіданнях суддів. Вибір таких осіб із загального списку тимчасова комісія робить на власний розсуд, чи відповідала особа зазначеним вимогам до присяжного засідателя, чи здібна за своїми моральними якостями та іншими причинами відомим комісіям, виконувати обов'язки присяжного засідателя. Скарги на постанови комісій стосовно визначення чергових списків не приймалися [6].

Кількість осіб внесених до чергового списку присяжних засідателів по повітам з населенням більше 100 тисяч жителів становить – 400 осіб, менше 100 тисяч – 200 осіб. Число присяжних засідателів внесених до загального списку по Житомирському окружному суду в кожному повіті становило 400 осіб.

Одночасно із складанням чергових списків, тимчасова комісія формує список запасних засідателів. До цього списку вносилися особи, які проживали в тих містах, де в певні строки (визначених окружним судом) проходять засідання суду за участю присяжних засідателів. Мається на увазі виїзні засідання окружних судів, так як засідання не завжди проходили в губернському місті, тобто місці постійного перебування суду. Кількість запасних присяжних засідателів становила 60 осіб [7].

Остаточні списки присяжних засідателів передавалися тимчасовими комісіями до 1 жовтня губернатору, який їх перевіряв на предмет дотримання всіх вимог законодавства і виключав зі списку осіб, які не правильно туди були внесені із зазначенням навпроти кожного причину його виключення. До 1 листопада списки поверталися до тимчасових комісій. Списки присяжних засідателів публікувалися в місцевих газетах [8].

Окремим пунктом даного законодавчого акту визначалася процедура формування списків присяжних засідателів від євреїв. При складанні чергових, запасних та четвертних списків присяжних

засідателів кількість євреїв, які вносилися до них, відповідала відсотковому співвідношенню їх загальної кількості в кожному повіті до чисельності всього населення повіту. Дане правило діяло і під час призначення з чергових списків 30 засідателів і 6 запасних на весь період засідань. За цим слідувало наступне: «якщо під час жеребкування число євреїв перевищило б визначену для них кількість в повіті, до списку вносилися лише імена перших, які витягнуті були до поповнення визначеної пропорції; інші місця серед присяжних засідателів розподілялися шляхом жеребкування між особами християнських та інших віросповідань»[9]. Дана норма вводилася в західному краї так як імперська влада побоювалася впливу євреїв серед присяжних засідателів, тому після оприлюднення указу від 19 липня 1877 р. міністр юстиції Д.М. Набоков в своєму дорученні губернаторам Київської, Подільської, Волинської губерній повідомляв, що повітовим комісіям, які мали складати списки присяжних засідателів, повинна бути надана інформація стосовно кількості євреїв, які відповідно до процентного співвідношення їх до загального населення, мають вноситися в кожному повіті до чергових, запасних, четвертних списків [10]. Такі обмеження мало під собою основу, так як за «Відомостями про кількість населення в губерніях Південно-Західного краю по повітам та про кількість євреїв, що мешкають в кожному повіті» впливало, що кількість євреїв в цілому в Київській губернії становила 13,1%, в Подільській – 12,5%, в Волинській – 13,5%. Відповідно в повітах Київської губернії їх було 9,8%, в Подільській – 10,2% , в Волинській – 10,3%. Тоді як в містах Київської губернії – 37,3%, в Подільської – 43,8%, Волинської – 54,7% [11]. Зрозуміло, що влада всій цій масі право бути присяжними засідателями надати не могла. Тому й було введено обмеження, яке й визначало кількість присяжних засідателів від євреїв. (див. табл.)

Таблиця 1.

**Кількість присяжних засідателів від євреїв
в Житомирському окружному суді**

Повіти	Чергові списки		Запасні списки		Четвертні списки			
	Євреї	Решта	Євреї	Решта	Євреї		Решта	
Житомирський	74	326	11	49	18	3	82	12
Заславський	55	345	8	52	14	2	86	13
Новоград-Волинський	61	339	9	51	15	2	85	13

Овруцький	45	355	7	53	11	2	89	13
Острозький	42	358	6	54	10	2	90	13
Старокостянтинівський	68	332	10	50	17	3	83	12

На час відкриття окружних судів на Правобережжі в червні 1880 р. саме така кількість присяжних засідателів від євреїв була визначена.

Сподіватися на більше в світлі подальших подій в Російській губернії євреям було марно. Вбивство імператора Олександра I не дало їм можливості сподіватися на лібералізацію з боку влади. Більше того законом від 3 травня 1882 р. євреям заборонялося селитися поза межами міст та містечок, орендувати та купувати нерухомість в сільській місцевості, торгувати в неділю та під час християнських свят. Зазначені пункти приймалися лише в губерніях постійної осілості євреїв, тобто і на Правобережжі в тому числі [12]. За такого перебігу подій євреям марно було розраховувати і на покращення їхнього становища як присяжних засідателів окружних судів.

Підсумовуючи, слід зазначити, що російська влада в євреях як і в поляках Правобережної України вбачала небезпеку існування самодержавного режиму, тому й законодавчі зміни в першу чергу стосувалися погіршення, а не покращення їхнього становища в краї. Влада все робила від неї залежне, щоб нівелювати вплив єврейства на життя Правобережжя. І навіть в питанні про призначення присяжних засідателів, порушуючи всі закони логіки обмежувала права євреїв на участь в судовій системі краю, але не дивлячись ні на які підступні дії самодержавства як поляки так і євреї залишалися на Правобережжі досить впливовою силою, з якою владі слід було рахуватися.

Список використаних джерел та літератури

1. Центральний державний історичний архів України, м. Київ (далі – ЦДІА-УК). – Ф. 442. – Оп. 534. – Спр. 282. – Арк. 290.
2. Полное собрание законов Российской империи (далі – ПСЗ). – 2-е собр., – СПб., 1839. – Т. 14. – № 12486. – С. 594-595.
3. Ведерников В. Еврейский вопрос в политике самодержавия / В. Ведерников // Корни – 1997. – № 7-8. – С. 8-23. – Режим доступу: <http://www.ijc.ru/istoki25.html>
4. ПСЗ. – СПб., 1879. – Т. 52, отд. 2. – № 57589. – С. 43.
5. ПСЗ. – СПб., 1867. – Т. 39, отд. 2. – № 41475. – С. 186-187.
6. Там само. – С. 188.
7. Там само. – С. 188-189.
8. Сборник узаконений и решений Сената 1865–1880 гг. по введению судебной реформы в Западном крае. – Житомир: Волынская губернская типография, 1880. – С. 3-4.
9. Там само. – С. 5-6.
10. ЦДІАУК. – Ф. 442. – Оп. 517. – Спр. 329. – Арк. 1-2.
11. Там само. – Арк. 4-5.
12. ПСЗ. – 3-е собр. – СПб., 1882. – Т. 2. – № 834. – С. 181.

Н.М. Сингаївська
аспірант кафедри історії України
Житомирський державний університет імені Івана Франка

Євреї та поляки в суспільно-економічному житті Правобережної України на початку XX ст.

Євреї та поляки Правобережжя були одними з найчисленніших національних груп, які відігравали важливу роль в економічному, громадсько-політичному та соціально-культурному житті. Їх співпраця мала багато конструктивних моментів та позитивні результати в економічній сфері життя. Але, через різні політичні цілі та бачення свого майбутнього, протистежувались непорозуміння у сфері суспільно-політичного життя.

Евреи и поляки Правобережья были одними из самых многочисленных национальных групп, которые играли важную роль в экономической, общественно-политической и социально-культурной жизни. Их сотрудничество имело много конструктивных моментов и положительные результаты в экономической области жизни. Но, через разные политические цели и виденья своего будущего, прослеживались недоразумения в сфере общественно-политической жизни.

The Jews and Poles of the Right-bank Ukraine were the most numerous national groups, which played an important part in economic, socio-political and cultural life. Their cooperation had many constructive moments and positive results in economic sphere. But their different political aims and vision of the future caused misunderstandings in socio-political sphere.

В умовах національної, державної та культурної розбудови України все більшого значення набувають проблеми історії національних меншин, міжетнічних відносин, національної свідомості українського народу. Однією з проблем, що потребує переосмислення й об'єктивного висвітлення, є історія євреїв та поляків України, їх взаємовідносини. З одного боку, вони змогли зберегти власну етнічну, мовну, релігійну самобутність, а з іншого – намагалися активно інтегруватися в економічне, культурне життя України.

Притік євреїв на Правобережну Україну був започаткований королівськими привілеями XV–XVI ст., що дозволяли їм без перешкод оселятися на території Речі Посполитої. Після поділів Речі Посполитої та приєднання Правобережжя до Росії, Катерина II заборонила євреям оселятися власне в Росії, створивши так звану межу осілості євреїв, що територіально обмежувалася південно-західними губерніями Російської імперії [1, с. 227].

Росіяни та українці завжди вважали євреїв близькими до поляків. Офіційна влада та шовіністичні російські кола стверджували, що євреї слугують засобом польського гніту над росіянами [2, с. 5]. На думку відомого французького історика Данієля Бовуа, полякам євреї були потрібні як посередники та орендарі, завдяки яким, попри суворість російського обмежувального законодавства, поляки змогли передати в оренду понад 800 тис. дес. землі, а це майже третина всього польського землеволодіння [1, с. 239]. Проте безпосередньо причетні до формування групи єврейських орендарів польські землевласники відчували переважно зневагу до посередників, завдяки яким вони могли уникнути продажу маєтків. Саме вони охоче перебільшували загрозу єврейського «нашествя». Загнані в глухий кут неспроможністю зберегти власну землю, польські поміщики переносили свою образу на тих, кому здавали її в оренду. Але було і багато випадків співпраці та взаємодопомоги між євреями та поляками. Так, наприклад польський поміщик граф Мечислав Грохольський постійно допомагав єврейській громаді м. Гриців Волинської губернії, жертвував землі під єврейські молитовні доми, фінансував їх будівництво та утримання [3, с. 2].

Ще одним моментом польсько-єврейської акультурації було прийняття євреями католицької віри. Однією з серйозних проблем збереження етнічної самобутності в умовах російської асиміляторської політики було залучення іновірців (поляків, євреїв) до православ'я. Основними мотивами переходу євреїв у православ'я було бажання гідно жити та забезпечити майбутнє своїм дітям. Проте багато євреїв переходило в католицизм [4, с. 103]. Це насамперед стосується тих євреїв, які були безпосередньо пов'язані з польським поміщицьким господарством. За переписом 1897 р. ця група охоплювала 2,29% євреїв Волині, 1,94% євреїв Поділля та 1,56% євреїв Київщини. Матеріальне положення представників названої категорії дозволяло уникати переселень з сіл до міст [1, с. 229].

У 1882 р. на Правобережній Україні проживало мільйон євреїв, які розподілялися за губерніями наступним чином:

Волинь – 14,9%

Київщина – 14,6%

Поділля – 18,7%

Переважаюча більшість євреїв належала до міщанського стану, чергова заборона 1882 р. селитися в сільській місцевості, закріплювала подібний статус. Тому не дивно, що третина населення міст України сповідував іудаїзм, а в містечках Правобережжя євреї складали 70 – 80% їх мешканців [5, с. 125]. Про це також зазначав Новоросійський генерал-губернатор в звіті про стан Південно-Західного краю [6, с. 10]. Дійсно, євреї посідали вагоме місце в суспільно-політичному житті Правобережжя, особливо це стосувалося повітових міст та містечок (штетлів). Так, виключно євреї займали всі посади у міщанських управах та розкладочних комісіях з розподілу податку з нерухомого майна, а також були депутатами, що брали участь у розгляді скарг не неправильний розподіл, про що свідчать результати виборів в Київській, Волинській та Подільській губерніях за 1904–1907 рр. [7].

Російська революція 1905 р., проголошення свобод, наділення євреїв виборчими правами відновила їх надію на здобуття політичного рівноправ'я. Про політичну активність єврейського міського населення свідчать також вибори в Державну Думу 1906 р. Так наприклад за результатами виборів в Одесі близько 80% голосів отримала єврейська Партія народної свободи.

Бульварна дільниця – 82%

Александрійська – 75%

Херсонська – 80%

Петропавлівська – 80%

Михайлівська – 80%

Пересіпська – 61% [8, с. 5].

З огляду на наведені факти потребує детального вивчення питання дієвості репресивної політики царату щодо євреїв. В умовах економічної кризи 1901–1903 рр. російська влада стала лояльніша до євреїв.

Не дивлячись на чисельні обмеження, пов'язанні з можливостями володіння та обробку землі, в соціальній стратифікації євреїв були і селяни. Перепис 1897 р. засвідчив, що лише 1,94% від усіх євреїв безпосередньо займалось сільським господарством. Перед першою світовою війною євреям у деяких районах «смуги осілості» було дозволено жити в селах і займатись сільським господарством. Навесні 1914 р. в

Україні налічувалось 27 єврейських колоній, у яких проживало приблизно 27 тис. осіб [9]. Єврейські землеробські колонії почали створюватися ще на початку XIX ст. Вони знаходилися під керівництвом управління державним майном відповідних губерній. Внутрішнє управління колоніями здійснювалося за німецьким зразком. Керували колонією виборні шульц, два байзицери та приказ. На початку XX ст. **головним рабином єврейських землеробських колоній був доктор філософії М.А. Крепс** [10, с. 3].

У кінці XIX ст. орендування стає основним заняттям євреїв, відтіснивши торгівлю на другий план. Хоча законодавчі акти 1863 і 1865 рр. забороняли євреям тримати землю в оренді, вони різними шляхами і методами намагалися обійти закон, який обмежував їх права. Євреї укладали угоди з поляками на оренду землі, маєтків на довгі терміни – 30, 60 і навіть 80 років за високу плату. Ці фальсифіковані угоди були на руку і полякам, і євреям [11]. Не дивлячись на те, що царським законом від 6 травня 1882 р. було заборонено купівлю землі євреями та проживання їх у сільській місцевості, євреї купували землю на чуже ім'я. На кінець XIX ст. з 15 приватних цукрозаводів Поділля – 12 належало євреям, із 88 винокурних заводів 37 були їх власністю, більшість лихварів, візників, службовців, оптових поставників також були євреями [11, с. 257].

Проте, більшість єврейського населення перебувала на межі бідності, не мала постійної роботи. Всі засоби до існування у більшості євреїв були відібрані обмежувальним законодавством. Офіційно євреї могли займатися лише торгівлею чи жебрацьким промислом. Основний склад мільйонного єврейства Росії – це «слабкі, замучені злидінним життям люди, які могли бути тільки ремісниками, шевцями чи дрібними торговцями» [12, с. 28]. Ситуацію не змінила і буржуазно-демократична революція 1905–1907 рр. Звичайно, євреї багато чого добилися в ході революції. Так, міністру фінансів Російської імперії В. Коковцеву було доручено створити єврейський проект для винесення його на розгляд Державної Думи. Суттю проекту було повернення до умов, що діяли до 1882 р., тобто євреям дозволялося селитися в сільській місцевості в межах «межі осілості». Це був єдиний пункт, що стосувався всіх категорій єврейського населення. Євреям, що мали право жити до цих пір за «межею осілості», надавалося право купувати землю, але знову ж таки поза «межею». Таким чином, головним завданням проекту було створення ще більшу прірву між «привілейованими» євреями та єврейською

масою, яка задихалася в «межі осілості». Цей проект був побудований виключно на економічних засадах, які передбачали використання торговельно-промислового потенціалу частини єврейства. Щодо надання громадянських прав євреям, в ньому жодним чином не йшлося [13, с. 2].

Однією з особливостей єврейського національного руху, стала непримиримість окремих ідейно-політичних течій: сіоністів, автономістів, бундівців, членів партії «Паолей-ціон», та ін. Навіть в середовищі релігійних єврейських товариств, що перебували під контролем благодійних єврейських організацій, нерідко траплялися конфлікти на релігійному ґрунті [14, с. 21]. Для того, щоб вирішити проблему консолідації єврейського руху, в березні 1905 р. була створена спілка для досягнення повноправ'я єврейського народу Росії. На установчу конференцію у Вільно прибуло 68 делегатів з 32 міст [4, с. 183].

У 90-х рр. XIX – на поч. XX ст. євреї входили до різних політичних партій і груп, активно залучались до суспільно-політичного життя, сприяли розвитку національно-демократичного руху. В другій половині XIX ст. в робітничі та ремісничі єврейські кола почали проникати соціалістичні ідеї. Багато євреїв вступали до Польської Соціалістичної партії, в складі якої з 1902 р. діяла автономна Організація Єврейська. Частина єврейської спільноти входила також до Соціал-демократії Королівства Польського та Литви [15, с. 143]. Потрібно зазначити, що соціалістично-революційна ідеологія була фактором, що сприяв виходу частини єврейської молоді за межі релігійної традиції.

У 1903 р. в бесіді з Теодором Герцлем голова комітету міністрів Сергій Вітте вказував йому на те, що євреї складають близько половини чисельності революційних партій, хоча їх всього шість мільйонів в 136-мільйонному населенні Росії. Якщо Вітте і перебільшував, то не набагато [16]. Так, під час революції 1905 р. близько 15% членів партії соціалістів-революціонерів були євреями, а деякі терористичні групи «максималістів та анархістів майже повністю були єврейськими.

В єврейському середовищі було багато прихильників та борців за незалежність Польщі, переконаних у тому, що соціалістична, народна, незалежна Польща ліквідує всю соціальну та національну несправедливість, пов'язану з нерівністю народів, а отже, євреї стануть вперше справжніми громадянами.

У політичних революційних організаціях активну участь брала переважно єврейська молодь. Наприклад, в лютому 1906 р. у

м. Проскурів було заарештовано 19-річного анархіста-революціонера, члена Уманської організації РСДРП Пейсаха Гріншпуна [4, с. 168].

У відповідь на участь євреїв в революційному русі монархічні кола розгорнули погромну компанію. В чорносотенній агітації для посилення антисемітських настроїв на рубежі XIX–XX ст. були сфабриковані так звані «протоколи сіонських мудреців», складені у вигляді повідомлень ніби існуючого таємного єврейського уряду, який прагнув захопити владу над світом. Вперше ця інформація була надрукована в 1903 р. чорносотенній газеті «Знамя», що видавалася в Петербурзі Крушевеном. Результатом цієї фальсифікації став жорстокий кишинівський єврейський погром [5, с. 139]. Відомий своєю жорстокістю також і Гомельський погром 3 січня 1906 р., спровокований російською владою під прикриттям «патріотичного союзу» [8, с. 2]. Участь євреїв в Одеському повстанні 13 липня спровокувала погром, який тривав п'ять днів [5, с. 141].

Зберігаючи власну етнічну та релігійну самобутність, євреї Правобережжя були однією з найчисленніших національних груп, яка відігравала важливу роль в економічному, громадсько-політичному та соціально-культурному житті. Їх співпраця з поляками мала багато конструктивних моментів, та мала позитивні результати в економічній сфері життя. Але, через різні політичні цілі та бачення свого майбутнього, простежувались непорозуміння у сфері суспільно-політичного життя.

Попри існування обмежувального законодавства та репресивну політику царату, окремий, відносно не чисельний прошарок єврейства зумів стати економічно могутньою верствою та посісти чільне місце в системі ієрархічних відносин Російської імперії. Особливо це стосувалося Правобережжя, де економічна діяльність євреїв була надзвичайно продуктивною.

Тісна співпраця з поляками та лояльне ставлення до заможних євреїв з боку впливових російських чиновників, дозволило їм посісти чільне місце в економічній сфері життя Російської імперії. В одному з англійських видань 1890 р. таким чином замальовувалась ця ситуація: «По всьому південному заході Росії та Польщі майже неможливо укласти яку-небудь угоду без залучення єврейського, як тут кажуть «фактора». Коли треба найняти будинок, купити чи продати землю, укласти орендний контракт, знайти слугу – завжди присутній єврейський фактор» [1, с. 228].

Список використаних джерел та літератури

1. Бовуа Даніель. Битва за землю в Україні: 1863–1914: Поляки в соціо-етнічних конфліктах / Бовуа Д. – К.: Критика, 1998. – 334 с.
2. Юзефович Б. Еврейский вопрос в печати и в жизни / Юзефович Б. – К.: Типография С.В. Кульженко, 1904. – 16 с.
3. Панехида по графу Грохольському // Волинь. – 1899. – № 7. – С. 2.
4. Слободянюк П.Я. Єврейські общини Правобережної України: Наукове історико-етнологічне видання / Слободянюк П.Я. – Хмельницький, 2005. – 409 с.
5. Хонігсман Я.С. Євреї України: короткий нарис історії. Ч.І / Хонігсман Я.С., Найман О.Я.; за заг. наук. ред. Ф.Я. Горовського. – К.: НМК ВО, 1993. – 176 с.
6. Центральний державний історичний архів України, м. Київ (далі – ЦДІА). – Ф. 442. Канцелярія Киев., Подольс. и Волын. генерал-губернатора. – Оп. 633. – Спр. 510. О еврейском вопросе в Юго-Западном крае. Из записки генгубернатора. – С. 10-11.
7. ЦДІА. – Ф. 442. – Оп. 656. – Спр. 57. Дело об утверждении евреев в выборных должностях по мещанским обществам в Юго-Западном крае. – 350 с.
8. Результаты выборов // Одесские новости. – 1906. – № 6838. – С. 3.
9. Бородій І. Єврейське населення в аграрних відносинах Подільської губернії в XIX – на початку XX ст. / І. Бородій. – Режим доступу: <http://www.turism-kp.com.ua>
10. Еврейские колонии // Южное обозрение. – 1901. – № 1409. – С. 4.
11. Гульдман В.К. Подольская губернія. Опыт географ.-стат. описания / В.К. Гульдман. – Каменец-Подольский, 1889. – 150 с.
12. Луначарский А.В. Об антисемитизме / А.В. Луначарский. – М.; Л.: ГИЗ, 1929. – 48 с.
13. Еврейский проект // Одесские новости. – 1906. – № 7046. – С. 2.
14. ЦДІА. – Ф. 442. – Оп. 542. – Спр. 100. О существовании различных категорий еврейских обществ Подольской губернии. Из отчёта губернатора от 1887. – С. 20-21.
15. Tomaszewski J. Rzeczpospolita wielu narodow. Czytelnik / J. Tomaszewski. – Warszawa, 1985. – 285 с.
16. Будницкий О. Евреи и революция 1905 года в России: Встреча с народом / О. Будницкий // Неприкосновенный запас. – 2005. – № 6(44). – Режим доступу: <http://magazines.russ.ru/nz/2005/6/bud15.html>.

М.В. Хададова
викладач кафедри всесвітньої історії
Житомирський державний університет імені Івана Франка

Єврейське та польське месіанство XVIII–XIX ст.

Стаття присвячена питанням виникнення та порівнянню ідей єврейського та польського месіанства в XVIII–XIX ст.

Статья посвящена вопросам возникновения и сравнительной характеристике идей еврейского и польского мессианства в XVIII–XIX веках.

The article is devoted to the issues of the origin and comparative characteristics of the ideas of the Jewish and Polish messianism in the XVIII–XIXth centuries.

Одним з основних принципів іудаїзму є віра в прихід Месії, який має принести повне фізичне та духовне звільнення єврейського народу зокрема та й всього людства в цілому. Протягом століть склався і образ Спасителя людства, що походив виключно із іудейського середовища. А саме месіанство сприймалося як національне покликання євреїв та лягло в основу їх історичної самосвідомості. Однак, ідея месіанства була притаманна і полякам. При цьому місія покладалась не на окрему людину, а на цілу державу. Польща, що втратила цілісність та власну державність, своїми стражданнями мала спокутувати гріхи людства.

Згідно уявлень євреїв, Мешіах (Месія) був людиною, народженою звичайними людьми. Це, в свою чергу, сприяло тому, що в єврейському середовищі періодично з'являлись особи, що проголошували себе Месіями. Їх підтримували послідовники, зокрема і в польських та українських землях. А ортодоксальне іудейське духовенство оголошувало останніх єретиками.

Одним із найпоширеніших стало саббатіанство – єретичний напрям, що виник у 1665 році. Його лідер Саббатай Цві (Шабатуй Цві) проголосив себе Мессією. Ця течія була особливо поширена в Моравії та Польщі, при чому в останній її послідовники були ще на початку XIX ст. [1, с. 502].

На вказаних територіях вірили в те, що Саббатай повернеться і виконає свою месіанську місію. Про це попереджали у своїх проповідях

Мордехай Мокіах та Йешуа Хемел Цареф. Вони часто порівнювали особу Саббатая Цеві з Ісусом Христом. Саббатіанці часто вступали в диспути з представниками ортодоксального іудаїзму. Вказані диспути справляли враження на присутніх та мали певний вплив на засновника хасидизму Бааль Шем Това [2, с. 215].

Найбільш радикальним послідовником саббатіанства став Яків Франк (Яків Бен Іегуда Лейб). Він проголосив себе реінкарнацією Саббатая Цеві та, відповідно, Месією. Він та його послідовники – франкісти, перебували у постійному конфлікті з єврейськими общинами, що притримувались традиційного іудейства. Сам Франк проповідував на території Туреччини, Польщі, України. А на диспутах, які постійно влаштовувались між ортодоксами та франкістами, перші піддавали критиці практику переходу послідовників Франка до інших релігій. Так сам Франк спочатку прийняв іслам, а в подальшому і католицизм [1, с. 542].

Справа в тому, що Яків Франк образно пояснив сутність свого вчення: істина являє собою ядро горіха, щоб його зберегти потрібна оболонка, роль якої і виконувала релігія. Тому не було нічого поганого у (навіть неодноразовій) зміні релігії. І це стало одним із приводів проголосити франкістам Херем (відлучення). Херем було проголошено п'ять разів – у Бродах, Львові, Луцьку, Дубні, Старокостянтинові [3, с. 56].

Серед інших приводів для відлучення послідовників Франка було і те, що вони не визнавали Талмуд, а віддали перевагу кабалістичній книзі «Зоар». До речі, цю книгу визнавали і представники католицького духовенства. Сам Месія часто перебував під покровительством католицького духівництва, зокрема Кам'янець-Подільського єпископа Миколи Дембовського. А хрещеним батьком Франка став сам король Август III. До речі, в другій половині XVIII ст. відбулись масові хрещення євреїв – послідовників новоявленого Месії, якого, до того ж, вважали воскреслим Христом.

Охрещені євреї легше асимілювались у польському суспільстві. Певна частина охрещених відступила від ідей Франка, але дехто продовжував підтримувати їх. Серед останніх була і сім'я, в якій народилася і виховувалась мати великого польського поета, одного із засновників польського месіанства – Адама Міцкевича.

Ідея польського месіанства складається в кінці XVIII – в середині XIX ст. Одним із перших її проголосив Юзеф Вронський – польський математик та філософ-містик. В подальшому месіанство розвивається

в середовищі поляків-емігрантів. які musiли покинути батьківщину після поразки повстання 1830–1831 рр. Тож носієм месіанської ідеї було шляхетство. Найбільш відомим провідником ідеї месіанства був Анджей Тов'янський (1799–1878 рр.). Він створив у Парижі містичну секту «Коло Справи Божої». Серед його послідовників Адам Міцкевич, Юліуш Словацький, Северин Гошинський, Кароль Ружицький [4, с. 134].

Основними позиціями «тов'янізму» були наступні:

Польща – єдина християнська країна, що повинна спокутувати гріхи людства;

Поляки – це вибраний народ Нового Заповіту, розсіяні Богом по всьому світу за те, що не змогли відстояти Польщу, але у певний час вони мають зібратись в ній. Тоді переродиться Польща, а разом з нею і все людство;

Місія відновлення людства буде покладена на три найбільш достойні народи: євреїв, поляків та французів [5, с. 187].

Слід відзначити той факт, що Тов'янський серед вибраних народів називає єврейський. Однодумець Тов'янського полковник Кароль Ружицький, який під час повстання 1830–1831 рр. керував військовими діями в Волинській губернії, характеризував євреїв як «древню, страдальческую, покорно несущую свій крест націю» [6, с. 247-248].

Можна знайти спільні риси, що об'єднують польське та єврейське месіанство, а саме:

прагнення повернутися на батьківщину, як відплата за спокуту гріхів власного народу та людства в цілому;

оголошення пришествия Месії (у євреїв), або Божого посланця (у поляків);

релігійно-містичний характер ідеї;

зародження месіанства поза кордонами батьківщини (серед східноєвропейських євреїв чи в середовищі польської політичної еміграції) тощо.

Отже, можна припустити можливість певного впливу єврейського месіанства XVIII ст. на формування ідей польського месіанства, які склалися в 30-х – 40-х роках XIX ст.

Список використаних джерел та літератури

1. Дубнов С.М. Краткая история евреев / С.М. Дубнов. – М.: Фенікс., 2000. – 576 с.
2. Дубнов С.М. Саббатай Цеви и псевдомессианизм в XVIII веке / С.М. Дубнов // Восход. – 1882. – Вып. 7. – С. 189-216.
3. Дубнов С.М. Яков Франк и его секта христианствующих / С.М. Дубнов // Восход. – 1883. – Вып. 10. – С. 38-60.
4. Сабанская С. Товянский и его влияние / С. Сабанская // Научное обозрение. – СПб., 1900.
5. Макушев В. Учение Андрея Товянского преимущественно социально-политическое / В. Макушев // Славянский ежегодник. – К., 1882. – Кн. V. – С. 168-182.
6. Мстиславская С. Евреи в польском восстании 1831 года / С. Мстиславская // Еврейская старина. – 1910. – Вып. 2. – С. 235-252.

Місце чаклунства в звичаях євреїв та українців

У статті розглядаються стародавні звичаї євреїв та українців через призму чаклунства. Характеризується єврейське чаклунство, представлене імітаційною, словесною, відлякуючою магією. Описується українське чаклунство через деталізацію контактної, парцальної, катартичної, словесної магії.

В статье рассматриваются древние обычаи евреев и украинцев через призму колдовства. Характеризуется еврейское колдовство, представленное имитационной, словесной, отпугивающей магией. Описывается украинское колдовство через детализацию контактной, парцальной, катартичной, словесной магии.

In the article the old customs of the Jews and Ukrainians are examined in the light of witchcraft. The Jewish witchcraft, presented by imitative, verbal and frightening magic, is characterized. The Ukrainian witchcraft is described through specification of contact, partial, cleaning and verbal magic.

Протягом багатьох століть людина шукала допомоги у надприродних сил. Про це свідчать праці багатьох вчених, зокрема Б. Лобовик «Магія», О. Єлеонська «Сільськогосподарська магія», Дж. Фрезер «Золота гілка» тощо. Існують різні визначення чаклунства, однак всі вони мають одну особливість: віру в надприродні сили і в здатність людини за допомогою цих сил контролювати оточуючий світ. Магічна дія складається з наступних основних елементів:

- а) матеріальний предмет (речовина), тобто інструмент;
- б) словесне заклинання – прохання чи вимога, з якою звертаються до надприродних сил;
- в) певні дії та рухи без слів – обряд.

Існує багато різних класифікацій чаклунства. Найбільш прийнятною та повною є класифікація етнографа С. Токарева у відомій праці «Сутність та походження магії» [6]. У залежності від

загального спрямування магічної дії, С. Токарев розрізняє дві групи магії:

1. Агресивна (протрепетична), спрямована на перенесення магічної сили на об'єкт будь-яким способом;
2. Захисна (профілактична), зумовлена прагненням людини оберегти себе від шкідливих магічних впливів.
3. Агресивне чаклунство базується на контакті з об'єктом і, відповідно, поділяється на безпосереднє і опосередковане.

Контактне чаклунство. Найпростішим способом передачі магічної сили є безпосередній контакт носія цієї надприродної сили з об'єктом, на який спрямоване чаклунство. При цьому носій магічної сили буває різним: це і неживий предмет (амулет, талісман), і людина (сам чаклун). Така магія пов'язана з вірою в те, що шляхом дотику до носія магічної сили можна здобути здоров'я, достаток. Характер контакту теж може бути різним: ношення амулету, прийняття чаклунського зілля всередину чи обтирання ним тіла.

- *Ініціальне (часове) чаклунство.* У зв'язку з недосяжністю об'єкту проводиться тільки початок бажаної дії, а її закінчення і поява очікуваного результату покладається на магічну силу. Це магія «першого дня», тобто усе, що відбувається на рубежі років чи у перший день свята, має вплив на весь рік, місяць тощо.

- *Парціальне чаклунство.* Будується на вірі, що частина замінює ціле. Тобто надприродні сили спрямовуються не на об'єкт, а на предмети, що йому належать. Ними можуть бути відрізане волосся, частинки нігтів, слина, а також залишки їжі, речі, відбиток ноги.

- *Імітативне чаклунство.* Воно базується на вірі в те, що подібне породжує подібне. У якості посередника виступає зображення цього об'єкта (дерев'яні, глиняні, воскові фігурки, зображення ворога на піску, землі).

- Захисне чаклунство С.А. Токарев поділяє на два види.

- *Чаклунство відлякування.* Воно полягає у тому, щоб відігнати ворожі сили і впливи. Для цього носять амулети, обереги, талісмани. Також застосовують різні жести, звуки.

- *Катартичне (очищувальне) чаклунство.* Обряди і звичаї очищення від уявних злих впливів, які проникли в тіло людини, його житло, тварин. Сюди відноситься ритуальне омовіння, підкурювання, піст, кровопускання.

Незалежно від класифікації за технікою магічних обрядів, останні можуть класифікуватися за позитивним чи негативним характером

своїх рецептів. Виокремлюється магія позитивна, яка зазначає, що необхідно робити для бажаного результату, і негативна магія, яка вказує, чого не потрібно робити, щоб не отримати негативний результат.

Щодо *словесної (вербальної) магії*, то вона заснована на замовляннях, вірі у зв'язок слова і дії та передбачає обов'язкове вживання певних традиційних словесних формул. За своєю природою вона є лиш словесним супроводом здійснюваного обряду. Однак на пізніх етапах розвитку магії замовляння виступають самостійною магичною силою і є окремим видом магії.

Поглянемо на давні звичаї українців та євреїв крізь призму чаклунства, узявши за основу класифікацію С. Токарева.

Євреї, як і інші народи, активно використовували магію. Не зважаючи на сувору заборону усіх видів чаклунства, магична традиція існувала і в період Першого Храму, існує й сьогодні. Джерелом, з якого черпається інформація про єврейську магію, є Вавилон. Адже саме там знайдені документи, що свідчать про традиційні ритуали чорної магі. Вавилонський Талмуд розповідає про відьом, що жили окремо від суспільства. Особливо небезпечними вважались жінки зрілого віку, які чаклували на перехресті доріг.

Імітаційне чаклунство у євреїв представлене «ляльками-вуду» – маленькими фігурками зі зв'язаними руками й ногами. Така лялька символізувала ворога, а зв'язані руки і ноги позбавляли його рухів.

Чаклунство відлякування у євреїв зумовлене страхом зурочення. Успішні люди намагалися приховати свої досягнення, оскільки боялися привабити «погане око». Тут широко представлені амулети, обереги, талісмани. Одним з найпоширеніших амулетів є дзеркало, яке використовувалось для відведення «поганого ока». На гіпсовій основі розміщувався маленький шматочок дзеркала – око, яке вловлювало недобрый погляд і повертало його заздріснику.

Особливого захисту потребувала оселя. Щоб потрапити всередину, необхідно було переступити через глиняні миски, які помережані спіралеподібним письмом і перевернуті вверх дном. Вони слугували пасткою для злих духів. Закляття написані у формі витків, від центру до зовнішнього краю чаші. Існує припущення, що таким чином заляття викликало у нечисті запаморочення. На багатьох чашах присутні зображення злих духів зі зв'язаними руками, інколи й ногами. Таким чином захисне чаклунство містить елементи агресивного чаклунства, зокрема імітаційного.

Також є талісман, написаний на папері та «йменням святих ангелів», який відводить практично всі види зурочення. Зазвичай такий талісман вішався на стіні будинку або в чотирьох варіантах на всіх чотирьох стінах.

Магія, покликана захищати матір та дитину, в давні віки була найбільш розвинута у зв'язку з різноманітністю проблем, що супроводжували процес продовження роду. Найбільшим ворогом матері і дитини, за переконаннями євреїв, є Ліліт, перша дружина Адама, котра після розлучення з чоловіком поклялася шкодити немовлятам. На всіх берегах, охороняючих материнство, Ліліт зображена зі зв'язаними руками. Навколо малюнка написані замовляння і закликання різних ангелів, покликаних захищати людей. Серед них Саной, Сансаной, Самангалоф. Існує повір'я: дитина уві сні сміється – ознака того, що з нею грається Ліліт, тому потрібно торкнутися дитячого носа, щоб захистити дитину від злого впливу.

Словесна магія. У чаклунстві особливого значення надавалось букві й слову. Для євреїв важливими є не тільки магичні символи, але й магія слова. Існують різноманітні поєднання букв і слів, віднайдені археологами. Спочатку вважалося, що це чернетки давніх письменників. Але дуже часто букви вибудовувалися певним чином, що дало підставу вченим вести мову про магичність цих поєднань. Адже поєднання букв та слів івриту з певною магичною метою здатні покликати на допомогу «вищі сили». Також є книги, які містять конкретні магичні рецепти: як закохати в себе, як посварити і як помирити подружню пару, як лікувати і насилати хвороби тощо. Наприклад: «Щоб привернути кохання, напиши ім'я на яйці і кинь його у вогонь, і нехай, як цей вогонь спалює яйце, також запалає кохання такої-то до такого-то, і не буде їй спокою, і ні на кого поглянути вона не зможе, допоки не запалає в її серці вогонь кохання».

Щодо українців, то про ритуально-магічні дії жінок, що чаклували, відомо ще за часів язичництва. З прийняттям християнства в Україні жінка, що вміла передбачати майбутнє і вміло користувалася замовляннями, стала негативною постаттю. І. Чеховський зазначає: «Загалом образ відьми в українській демонології сформувався в основному в межах середньовічної народної культури і позначений як язичницькими реліктами (у вигляді архаїчних уявлень про надприродні можливості чаклунок-знахарок), так і книжними християнськими поглядами, що сягають середньовічних європейських вчень про магію та чаклунство» [8, с. 14].

Відьма належить одночасно і до світу людей, і до «нечистої сили». Її образ свідчить, що це не проста жінка. І. Огієнко зазначає, що відьмами стають особливо гарні дівчата чи бридкі жінки [5, с. 182]. Також відомо, що вони бувають родимі й навчені. Родимі багато знають, можуть зашкодити і «відробити» зроблене, а навчені – роблять здебільшого шкоду.

З-поміж відомих усім вмінь чаклувати, перетворюватись й літати, відьма все ж має слабку сторону. Вона «боїться знахарки, яку вважає вешною від себе» [7, с. 404]. Таким чином, відьма є представником агресивного чаклунства, а знахарка – захисного.

Нечуй-Левицький пише: «Такий образ відьми з розпущеними косами, в білій сорочці, з хвостом, з цідилком та дійницею в руках нагадує образ водяної німфи русалки з розпущеними косами і в білій сорочці, або міфічної білої дівчини [...] Відьма – то образ німфи небесної води, перенесений на землю в побутове життя народу» [4, с. 61].

Відьма вміла приймати різні подоби. Набір відьомських перетворень в українському фольклорі досить широкий. За свідченням О. Курочкіна, є «понад 30 потенціальних варіантів, серед яких антропомічні й зооморфні образи, різні предмети та матеріальні субстанції» [3, с. 27]. З погляду християнства в метаморфозах переважають «нечисті» тварини.

Контактне чаклунство. Поряд з відьмою завжди знаходиться чорний кіт, який підсилює її магичні дії. Саме кіт стоїть на межі двох світів, оскільки був створений Богом, але «нечистий», бо з'їв чорта. До нечисті відносять і жабу, що символізує підземне царство. Часто її використовують в приворотних цілях. Амулетом є жаб'яча кістка у вигляді гачка чи виделки, адже саме нею потрібно заколупнути легенько під серцем бажаної людини. Не менш важливу роль відігравала й лобова кісточка, а також пересушене жаб'яче серце, яке у народному уявленні було центром життєвої сили. Відомо, що в любовній магії використовувались кістки не тільки жаби, а й летючої миші. Все це мало прикріплюватись до бажаної людини, щоб приворожити її до себе. Кістки, як і волосся, в уяві українців наділялись особливою магичною силою, бо мали здатність зберігатись, не руйнуючись.

Парціальне чаклунство. Любовна магія українців передбачала комплекс дій, які мали б бути виконані в певній послідовності і не обмежувались одним днем. При цьому важливу роль відігравав процес підготовки. Сюди належить обряд «виймання сліду». І. Огієнко зауважує: «Слід від ноги людини здавна вважається за саму люди-

ну, а тому закляття може відбутися й над слідом того, кого закликають» [5, с. 193]. Відомі деякі магічні дії зі слідом. Треба зібрати слід і зав'язати. Згодом цю землю розділити порівну. Одну частину всипати до мішечка із жаб'ячими кістками, а іншу додати до тіста, з якого має пектись коржик для причаровування. Приготування тіста теж вимагає особливих знань, оскільки до нього має входити кошачий мозок.

Важливим є використання приворотного зілля з особливих трав, наділених магічною силою. Їх склад залежить від знань ворожки та місцевості. Особливої популярності набув любисток, який має властивість причаровувати людей. Кожна відьма повинна мати тирлич-траву, бо саме вона наділяє відьму здатністю літати.

Катартичне (очищувальне) чаклунство. Відьми завжди вміли складати слова в магічні формули, бо знали, що слово, сказане голосно і в певний час, обов'язково мало збутися. На основі цієї стародавньої віри в силу слова складено замовляння. Яскравим зразком є замовляння від бешихи – гострого запалення шкіри. Дослідник народної медицини українців З. Болтарович підтверджує, що «дохристиянська основа була первинною, християнство ж є пізнішим нашаруванням. Ось замовляння від «бешихи» з Чернігівщини: «Виговорує сам Ісус Христос і просить тебе, водиця-цариця, щоб ти текла, гуляла, коріньє промивала, од раба божого (ім'я) народженого, молитвенного, хрещеного «бешиху» виганяла» [1, с. 148]. Очищувальна магія підсилюється словесною і, відповідно, має подвійну силу. Одним з найпоширеніших способів лікування бешихи було її спалювання. Цей процес притаманний як слов'янським, так і не слов'янським народам, маючи незначні розбіжності. Необхідними атрибутами були ляне прядиво й шматок червоної тканини.

Отже, елементи чаклунства присутні у єврейських та українських традиціях ще у давні часи. Вони ґрунтувалися на язичницьких вірувань у добрих і злих духів. Згодом віра у надприродні сили зазнала впливу християнства і відповідно трансформувалася. Єврейське чаклунство представлене імітаційною, словесною магією, а також магією відлякування. Натомість українське чаклунство – контактною, парціальною, катартичною, словесною магією. Можна припустити, що першооснова всіх магічних дій є спільною для всіх народів, яка зазнавала індивідуальних та регіональних впливів.

Список використаних джерел та літератури

1. Болтарович З.Є. Народна медицина українців / З.Є. Болтарович. – К.: Наукова думка, 1990. – 229, [2] с.
2. Григоренко А.Ю. Разноликая магия / А.Ю. Григоренко. – М.: Советская Россия, 1987. – 190, [1] с.
3. Курочкін О.В. Відьма в українській міфологічній традиції / О.В. Курочкін // Народна творчість та етнографія. – 1990. – № 4. – С. 23-29.
4. Нечуй-Левицький І. Світогляд українського народу. Ескіз української міфології / Іван Нечуй-Левицький. – К.: Обереги, 1993. – 85, [2] с.
5. Огієнко І. Дохристиянські вірування українського народу: історично-релігійна монографія / Іван Огієнко. – К.: Обереги, 1992. – 424 с.
6. Токарев С. Сущность и происхождение магии / С. Токарев // Исследования и материалы по вопросам первобытных религиозных верований. – М., 1959.
7. Українці: народні вірування, повір'я, демонологія / [упоряд. А. П. Пономарьова, Т. В. Косміної, О. О. Буряк]. – К.: Либідь, 1991. – 437, [1] с.
8. Чеховський І. Українська відьма на Лисій горі / Ігор Чеховський // Береги. – 2002. – № 3. – С. 13-34.

М.О. Михайлова
аспірант кафедри філософії
Житомирський державний університет імені Івана Франка

«Світ колекціонера» як риса культури XX століття у філософії Вальтера Беньяміна

Культурний феномен колекціонування речей як складова філософії Вальтера Беньяміна виступає об'єктом дослідження даної розвідки.

Культурный феномен коллекционирования вещей как составляющая философии Вальтера Бенямина выступает объектом исследования данной статьи.

The article focuses on the cultural phenomenon of collecting things as a component of Walter Benjamin's philosophy.

«Дім, у якому немає книг, подібен тілу без душі» – говорив Цицерон, давньоримський оратор та філософ, автор даного афоризму, котрий був відомим пропагандистом колекціонування. Колекціонування починає зароджуватися у державах Давнього Сходу, у Давній Греції та Римі. На вітчизняних теренах воно стало відомим з X–XI ст. Це, в першу чергу, збирання книжних та рукописних зібрань у храмах, монастирях, сакральних та меморіальних пам'ятників у захристях, зброї у арсеналах. У часи Відродження людьми керується потреба у нових знаннях, свідченнях, просвітництві. Вони починають цікавитись власним минулим. Тому флорентійські патриції вважаються першими колекціонерами (у сучасному значенні цього слова). У предметах своїх колекцій вони шукали не тільки красу, а й історичну цінність. Саме в цей час стає зрозумілою і економічна сторона колекціонування. З диференціацією наук у XIX ст. почали створюватися спеціалізовані колекції однорідних предметів, об'єднані загальною пізнавальною метою. З цього часу повністю проявляється колекціонерська пристрасть, яка чим далі, тим більше переплітається з науковими інтересами та художнім смаком.

Колекціонування – це вид діяльності, в основі якої збір колекції, тобто чогось, що має цінність. Існує велика кількість різновидів колекціонування. Виділяють навіть термін «інклюзионізм», яким позначають тягу до колекціонування сміття, більш відомий як «Синдром

Плюшкіна». Проте, найпоширенішими видами колекціонування є нумізматика, боністика, колекціонування живопису та бібліофілія. Бібліофілією називають любов до книг та збирання рідкісних та цінних видань. Звідси походить і термін «бібліофілософія» – філософська дисципліна, що пояснює принципи книги, які визначають, з одного боку, її буття та розвиток, з другого – пізнання.

Беньямін Вальтер, німецький історик культури та філософ, єврей за походженням, так описував свій власний світ: «Світ колекціонера – магічний світ, що перебуває як поза культурою, так і в середині неї. Позиція колекціонера охоронно-консервативна, це позиція спадкоємця, який надає «старим речам» культову влади, магічний ореол недоторканності». Образ колекціонера єдиний, з яким співставляв себе Беньямін Вальтер і біографічно, і як дослідник культури. Мотиви колекціонерства багатолітні і не завжди легко осяжні. Як помітив Беньямін, збирання – пристрасть дітей, для яких речі ще не товар і оцінюються незалежно від корисності, та улюблена розвага заможних людей, що можуть дозволити собі розкіш – зробити «перевтілення речей» заняттям усього життя.

Найголовніша пристрасть філософа, яку він сам охрестив «бібліоманією», невдовзі осмислилася як культурний феномен у XX ст. Коливання речі між її «близькістю» саме в цьому місці, «під рукою» та її віддаленістю, звідки вона прийшла, Беньямін називає «ефектом аури». Друга, хоча й не завжди визнана пристрасть колекціонера – це руйнування, тяга до бунту. Крок, коли він не просто ховається від публічності у приватності чотирьох стін, але й забирає з собою заради їх прикраси численні скарби, що раніше належали громадськості. Бунт колекціонера – це спосіб зберегти успадковане, не дати йому бути знищеним, принцип беньямінівської техніки колекціонування: зруйнувати, щоб зберегти. Таким чином, спадкоємець та зберігач несподівано перетворюється на руйнівника, який знищує контекст, у якому його частка складала лише маленьку частину значно більшого та живого цілого, а оскільки цінується лише першотвір, то неминуче стирає з обраної речі будь-які ознаки типовості.

Фігура колекціонера є старомодною, але може знайти у Беньяміна й сучасні риси лише тому, що сьогодення вже позбавило його завдання руйнувати, і тепер йому потрібно тільки нахилитися та вибрати дорогоцінні залишки з «гори уламків». Іншими словами, речі сьогодні самі повертаються тими сторонами, якими раніше відкривалися лише дивакуватому погляду колекціонера. Звертання до минулого є

природною потребою кожної людини. Проте, на відміну від єврейського народу, який зумів відродити власну мертву мову, сучасній Україні не властива тяга до відродження скарбів минулого. Колекціонування можна назвати вторинним опредметненням, тобто процесом, у ході якого здійснюється спроба перетворити явища особистої культури на традицію.

Кожна особистість належить до спільноти, яка у процесі життєдіяльності виробляє власні культурні коди, що є ознакою буття нації. В Україні надзвичайно багата етнічна спадщина обрядів, звичаїв, традицій, художніх ремесел. Обрати з-поміж усього елементи, які задовольнятимуть і власні духовні потреби, і складатимуть цінність для суспільства дуже важко. Однак, вміння колекціонувати за спрямованістю є обов'язковим атрибутом становлення національної культури та важливим кроком на шляху до культурного відродження. Саме тому, сьогодення вимагає замінити апатію та пасивність на активні дії заради підняття з глибини традиції унікальний культурний капітал.

В.О. Венгерська
кандидат історичних наук, доцент
Житомирський державний університет імені Івана Франка

Єврейські політичні партії та євреї в політичних партіях: дилеми соціально-класового, громадянського та національного (к. ХІХ ст. – лютий 1917 р.)

Формування чисельних національних «проектів» стало визначальною рисою «довгого» ХІХ ст. Пожвавлення націотворчих процесів припадає на період з 1905 р. до завершення Великої війни. В статті наголошується на особливостях функціонування єврейських політичних партій в окреслений період та відображення в їх діяльності різних модифікацій єврейського національного «проекту».

Формирование многочисленных национальных «проектов» определяло лицо «долгого» ХІХ в. Ускорение процессов национального строительства связывается с периодом начала революции 1905 г. и до завершения Великой войны. В статье акцентируется внимание на особенностях функционирования еврейских политических партий в названный период и отображение в их деятельности разных модификаций еврейского национального «проекта».

Formation of numerous national «projects» defined the face of the «long» 19th century. The article focuses on the characteristics of the functioning of the Jewish political parties and displays their work, various modifications of the Jewish national «project».

Протягом ХІХ ст. стосунки між російською владою та євреями вибудовувались досить неоднозначно. Власне, коливання в ставленні та знятті гостроти «польського», «українського», «єврейського» питання засвідчували відсутність єдності у владному середовищі щодо методів та тактики діяльності стосовно названих проблем. Оскільки зміни в національній політиці мали певну циклічність, чергова хвиля антисемітизму припала на початок 80-х рр. ХІХ ст. Це явище набуло загальноєвропейського характеру [1]. Гасло «Жид гряде» було проголошено в Німеччині, в економічному житті якої євреї відігравали дуже помітну роль. В економічній сфері євреї демонстрували більші

успіхи в порівнянні з менш повороткими сусідами, хоча цей факт не заперечував існування помітного прошарку єврейської бідноти.

Суттю нової фобії, модернізованого варіанту (епоха модерну ви-магала оновлення в усіх сферах життя) антисемітизму став страх перед втратою економічних позицій, за якими, гіпотетично, могли потягнутися наступні неминучі втрати.

В Росії чергова хвиля антисемітизму була спричинена гучним скандалом довкола махінацій, в яких звинуватили кампанію, що займалась постачанням армії в умовах російсько-турецької війни 1877-1878 рр. Співвласниками названої структури були три єврейські підприємці. Своєчасність постачання, якість товарів (продуктів та обмундирування) викликали серйозні нарікання. Цей факт було використано для нагнітання антиєврейської істерії. Її підтвердження на загальнодержавному рівні стала поява «Тимчасових правил», запроваджених у травні 1882 р. У відповідності з ними, євреям заборонялось оселятися, купувати та орендувати нерухомість в сільській місцевості, тобто поза межами міських поселень, до яких відносили і містечка. Влада докладала значних зусиль до зменшення числа містечок, що негативно позначилось на умовах життя єврейських громад. На цей час в Російській імперії вже сформувався досить численний прошарок акультурованих та асимільованих євреїв. Однак суспільні настрої підігрівались новою антисемітською хвилею, що загрожувало посиленню відчуження. Лише в ліберальному та соціалістичному колах євреїв не сприймали як «чужих».

Хоча в імперії зберігалась дія межі осілості, назвати її нездоланим муром було складно. Залишити окреслені території могли євреї з вищою освітою, фармацевти, повивальні бабки, інші фахівці, потреба в послугах яких залишалась гострою. Обмеження не поширювались на заможних підприємців та купців І гільдії. Збереження відсоткової норми вступу до середніх, спеціальних та вищих навчальних закладів, хоча і регламентували кількість єврейських юнаків, які могли здобувати світську освіту, досить часто порушувалась. Це призводило до збільшення кількості молоді, яка виривалась за межі традиційного єврейського світу та набували нових навичок, потрапляла під дію модернізаційних процесів.

В монографіях А. Іванова [3; 4, с. 89-90] наводяться цікаві цифри, які досить промовисто змальовують темпи та рівень асиміляції євреїв, що потрапляючи в умови русифікованих міст, виходили за межі містечкового світосприйняття. Високі темпи асиміляції та позитивне

ставлення до цього явища в переважній більшості демонстрували студенти, які належали до вищих соціальних прошарків, та походили із більш заможних родин.

Асиміляційні процеси співпадали із захопленням модними в той час соціалістичними віяннями. Навіть один із суто єврейських національних «проектів» – сіонізм мав соціалістичні відгалуження. Ця складова сіонізму передбачала наявність національно-культурної автономії для євреїв в межах нових держав, що дозволяло зберігати свою специфіку. Як приклад, єврейські робітники повинні були мати свої їдальні з кошерною їжею, вихідні в суботу та на єврейські свята, ін. Значна соціалістична «компонента» містилась і в іншому «проекті» – автономізмі. Ідеологічна платформа соціалістичного автономізму будувалась на тому, що єврейський робітничий клас є складовою частиною світового пролетаріату, а також рушійною силою в боротьбі за звільнення євреїв Росії. Саме тому, наголошувалось на існуванні специфічних завдань, розв'язання яких можливе виключно в межах політичної організації єврейського пролетаріату в кожній окремій країні. Прибічники територіалізму, не наполягали на тому, щоб створювати державу виключно в Палестині. Як можливі варіанти розглядалися Канада, Австралія, Лівія, та навіть Кенія.

У 1899 р. було створено сіоністську партію соціалістичного типу «Поалей Ціон». Базова ідея організації полягала в наступному: єврейський пролетаріат, поділяючи долю світового пролетаріату, разом із тим, має особливі, специфічні проблеми, які можуть бути вирішені лише шляхом концентрації єврейського робітничого класу в Ерец-Ісраель.

Децю раніше, а саме в 1897 р. у Вільно заснували соціал-демократичну партію **марксистського спрямування під назвою «Все-загальний єврейський робітничий союз в Литві, Польщі та Росії»** – Бунд. «Батьком» Бунду вважається Аркадій Кремер. Центральним друкованим органом Бунду стала газета «Арбейтер штімме» (на поч. ХХ ст. її змінила «Дер Бунд»).

На початкових етапах Бунд не висував вимог досягнення національних прав, вважалось, що всі класові проблеми знімуться після перемоги пролетаріату в класовій боротьбі. З часом керівництво партії розробило програму національно-культурної автономії. Це викликало різку негативну реакцію з боку більшовиків на чолі з В. Леніним. Їх позиція ґрунтувалась на запереченні існування єврейської нації, оскільки у євреїв, які були розсіяні по всьому світу, не існувало

спільної мови та території. Тому, у відповідності з окресленою логікою, єдиним виходом для євреїв лишалась асиміляція.

Національні партії різних політичних спектрів активізували свою діяльність в умовах першої російської революції 1905 р. Бунд не став винятком. В складі загальноросійських політичних партій як соціалістичного, так і ліберальних спрямувань також були представлені євреї, власне як і українці з поляками, що було доволі типовим явищем для того часу. Пов'язувалось це і з ідентифікаційними процесами, які розвивались на тлі асиміляційних процесів. Частина політичних діячів прийнялась ідеєю політичної модернізації Росії, в умовах якої, гіпотетично, могли б відкритись нові можливості та перспективи для самовизначення (традиційно – втілення ідеї національно-культурної автономії).

У відповідності з проголошеними Маніфестом 17 жовтня свободами, та умовами проведення виборчої кампанії до вищого законодавчого органу, євреї отримують право формувати власні комітети виборщиків. Хоча єврейські партії так і не отримали можливості пройти до складу парламенту, можливою стала підтримка своїх представників в списках інших політичних сил. Однак боротьба за владу, яка передбачає наявність жорсткої конкуренції, позначилась і на стосунках між євреями, що представляли різні політичні табори. Гострі «профілі» соціальної стратифікації суспільства провокували політичну поляризацію. Паралельно зі створенням політичних партій, спостерігається піднесення та пожвавлення елементів громадянського суспільства, крім всього іншого, з'являється досить специфічний феномен – єврейські громадсько-політичні об'єднання (як, наприклад, Єврейська народна група, до складу якої входили кадети та автономісти, а також Єврейської демократичної групи). В Києві створюється Товариство безпартійних євреїв-виборщиків губернії. Головною метою діяльності засновники проголосили об'єднання безпартійних виборщиків-євреїв для захисту їх виборчих прав. В статуті організації наголошувалось на необхідності сприяння проведенню у виборщики та члени Державної Думи таких осіб, які б всіма дозволеними методами намагались «позитивно» вирішувати єврейське питання в законному порядку [5, арк. 240].

Результатом спільної діяльності стало проведення (на загальноімперському рівні) до I Російської Думи 12 депутатів-євреїв, п'ятеро з яких були сіоністами. Ще до виборів висувалась ідея створення в майбутній думі єврейської фракції, що мотивувалось наявністю

специфічних єврейських інтересів у новій Росії. Врешті-решт перемогла точка зору одного із засновників партії кадетів, ліберала Максима Вінавера, який був прибічником ідеї асиміляції євреїв. Саме за його наполяганням євреї-депутати розійшлися за фракціями – кадетській (9) та трудовиків (3) [6, с. 78]. **Від українських губерній в думу пройшли:** київський доктор медицини Мейлах Червоненкіс, (працював у бюджетній комісії), лікар Соломон Френкель, а також юрист та катеринославський депутат М. Шефтель (працював в аграрній комісії). Розпуск думи позначився черговою погромною хвилею. В цих умовах в Києві було створено Коаліційну Раду із представників комітетів УСДРП, «Спілки», «Серп» та Бунд, сіоністів-соціалістів. Найголовнішим завданням створеної Ради та координаційного центру стало протистояння єврейським погромам. В першу чергу були організовані загони самооборони, місто поділено на декілька районів, в кожному з яких чергувала своя бойова дружина. Можливо через подібну активізацію та об'єднання зусиль, погромів не відбулося. У названому конкретному випадку мова йшла про соціалістичні партії, УСДРП та «Спілка» мали багато спільного з Бундом, а саме – переважна більшість членів цих партій не були робітниками великих промислових підприємств (у першому випадку – селяни, серед членів Бунду – дрібне ремісництво); і ті і інші представляли собою відмінну культуру, що не належала до пануючої в Росії. [7, арк. 20-22].

До складу останньої, IV Думи за списком конституційних демократів (кадетів) пройшли троє євреїв – Н.М. Фрідман, М.Б. Бомаш та І.Б. Гуревич. Зазначимо, що в ліберальних колах імперії в цілому, та в українських губерніях, зокрема, саме ця політична сила користувалась найбільшою підтримкою та популярністю. Єврейські ліберальні діячі для керівництва діяльністю єврейських депутатів та надання їм підтримки, утворили політичне бюро. До його складу увійшли: І. Грінбаум (сіоніст), М.М. Вінавер, Г.Б. Слізберг (обоє – Єврейська народна група та одночасно, члени партії кадетів); С.М. Дубнов, М.Н. Крейнін; обоє – Фолкспартей) до цієї групи приєднався відомий адвокат О. Грузенберг, який пізніше стане членом названої партії; Л. Брамсон, Я. Фрумкін – представляли інтереси Єврейської демократичної групи [8].

Однією з помітних рис передвоєнного періоду, яка засвідчувала розширення публічного простору, та, відповідно, зростання числа «читаючої» публіки, стало збільшення кількості періодичних видань та їх накладів. На сторінках тогочасної преси зустрічаємо

різноманітні повідомлення, в яких, опосередковано знаходили відображення найпомітніші напрямки в єврейському суспільному та політичних рухах. Переважна більшість видавців газет в Російській імперії були євреями, що не могло не позначатись на змісті окремих публікацій. Скажімо, в одній із щоденних газет півдня України, «Аккерманському слові» темі Палестини, в якій втілювалась ідея єврейського національного проекту, фактично в кожному номері присвячувались окремі «замальовки»: «30 років як на Священну Землю ступив перший виходець із Росії. У сїоністів відсутня потреба скликати конгреси. На обличчях відсутня турбота за завтрашній день, за шматок хліба, за можливі погроми [...]» [9, с. 2]. Розміщувалась інформація про постановки театру «Модерн», присвячені життю євреїв в Палестині. На противагу подібній інформації, в розділі «Вести й слухи» містилось повідомлення про закриття в листопаді 1913 р., в Лодзі 20 хедерів, в яких було викриті факти таємного (!) викладання польської мови, арифметики та історії [10, с. 2]. Тобто, як бачимо, акультурація лишалась необхідною складовою співіснування євреїв із «іншими» (у цьому випадку – поляками), а вихід за межі суто релігійного наповнення навчання в хедері, скоріше за все, відображав вимоги часу. Реакція представників російської влади, в свою чергу, засвідчувала прагнення законсервувати єврейську освіту виключно у релігійних межах. Асиміляція ж передбачала лише російський варіант.

З початком Першої світової війни одним із головних завдань єврейських депутатів стала боротьба проти антиєврейської кампанії, яку розгорнув російський Генштаб. Окремі кроки проти євреїв, здійснювала й цивільна адміністрація. Так 5 липня 1915 р. було опубліковане урядове розпорядження, у відповідності з яким тимчасово заборонялось видання всіх газет та журналів на їдиш та ївриті (виправдовувалось це проблематичністю здійснення цензурного нагляду).

Після того, як 23 серпня 1915 р. були зміщені з вищих командних посад Ніколай Ніколаєвич та генерал Н. Янушкевич, з діяльністю яких пов'язувалась чергова антиєврейська хвиля, політика військової влади дещо пом'якшилась. З ініціативи вже згаданого політичного бюро, депутат-соціаліст А. Керенський відвідав фронтову смугу та, після повернення, викрив з трибуни Державної думи антиєврейський наклеп військового керівництва. Бюро підготувало протест депутатів думи з приводу урядових меморандумів 1916 р., в яких євреї звинувачувались в саботажі [8]. Після Лютневої революції 1917 р., яка

зрівняла євреїв в правах з іншим населенням Росії, «єврейське питання» зняли з порядку денного думи.

Перша світова надзвичайно оголила проблема імперій, друзів-ворогів, які протягом століття підпитували сепаратистські рухи на полі «супротивника», тим самим, фактично своїми руками створили ситуації неминучості «роз'їзду» за національними квартирами. Єврейські політичні та громадські рухи відображали загальні тенденції та суспільні настрої. Лютнева революція в Росії, яка проголосила демократичні свободи, активізувала діяльність політичних організацій різних спектрів, а підготовка до виборів в Установчі збори стала головним стимулом подібної активізації. Особливості громадсько-політичного життя знаходили відображення на сторінках періодичних видань. Якщо з початком війни частина газет та журналів були заборонені, то лютнева революція повернула до життя видання, почали з'являтися нові. Однією із подібних стала газета, яку в умовах виборів започаткував Полтавський осередок ліберальної єврейської партії «Ідише Фолкспартей» під назвою «Єврей-виборець». Напередодні виборів склалась досить напружена ситуація, оскільки різні конкуруючі сили намагались позиціонувати себе як єдиних представників національних інтересів.

Матеріали, розміщені в газеті, відображають гостроту протиборства в єврейському політичному середовищі. Використання «революційної» лексики, у відповідності із загальносуспільним настроєм («трудоий народ», «громадяни», «громадянки», «маси» та ін.) стає неодмінним атрибутом політичної періодики. Ключова частина номеру відведена зверненню «Громадянки та громадяни євреї! Голосуйте за список № 1 кандидатів в Установчі збори від партії «Ідише Фолкспартей» [11, с. 1-2]. В тексті наголошувалось, (зазначимо, досить несподівано, як для ліберальної партії), що названі кандидати будуть «представляти інтереси не одного класу, робітників або капіталістів, а всього єврейського трудового народу» і далі – «не мрії про далеке майбутнє, а потреби народу в теперішньому – такий наш девіз» [11, с. 1]. Як бачимо, активно використовувалась популярська риторика. «Для єврейської маси, для якої важлива та дорога ідея єврейського національного представництва, близькими є лише списки єврейські». Сіоністи, які, фактично не пов'язували свого майбутнього з Російською імперією, не лишались осторонь політичного життя. Вони виступили в якості найбільшого конкурента «ІФП».

У Полтавській, Могилевській та Волинській губерніях сіоністи виставили свої окремі списки.

Револьюційний вир втягнув у політику і представників єврейських клерикальних кіл. Представники «ІФП» з обуренням наголошували на неможливості використання авторитету релігії для розв'язання не властивих для неї завдань. На сторінках газети з'явився заклик «засудити клерикалів, які блюзнірські перетворюють релігію у зброю суспільної боротьби» [11, с. 3]. На розгляд потенційних виборців пропонувався список, до якого увійшли відомі громадські та політичні діячі. Історик С. Дубнов став однією з ключових постатей партії. Категоричний противник асиміляції, твердо переконаний у тому, що єврейська нація являє собою вищий тип культурно-історичної, або «духовної» нації. Його обурювала сама думка можливої відмови від національних прав заради досягнення прав громадянських. Одним із перших вказав на роль та значення розмовної мови в літературі та житті. На його думку, євреї є незнищеною нацією, оскільки їх існування базується на автономній організації, на самоврядуванні єврейських громад у всіх країнах. Щодо відношення до країн проживання, воно виражалось наступною формулою: любов до країни постійна, любов до гоїв, тобто до неєврейських народів – перемінна та залежить від відношення цих народів до євреїв.

У назві партії – «Єврейська народницька» знайшов відображення досить типовий підхід для ліберальної партії окресленого періоду. Свого часу представники української так званої Старої громади, намагаючись завуалювати свій лібералізм, з метою залучення до своїх лав революційно налаштованої молоді, створили організацію під назвою «Українська радикальна партія».

Наведений список кандидатів від Ідіше Фольцпартей в Установчі збори, переконує що з «трудовим» народом представники названої політичної сили не могли спілкуватися зрозумілою для них мовою (соціальні, та освітні відмінності явно не дозволили б цього зробити):

- Грузенберг О.О. – сенатор;
- Дубнов С.М. – історик, головний ідеолог автономізму;
- Єфройка С.Р. (Єфройкін) – літератор, кооперативний діяч;
- Крейнін М.М. – к.ю.н., голова організаційного комітету зі скликання Всеросійського Єврейського з'їзду;
- Крайнін А.Н. – присяжний повірений, лектор університету Шинявського, редактор журналу «Новый путь»;
- Лацкий Я.-В.Є. (Бертольд) – літератор;

- Чернихів І.Ш. (Данієлі) – присяжний повірений;
- Лозинський С.Е. – приват-доцент Петроградського університету [11, с. 2].

Як відомо, Установчі збори так і не розпочали свою роботу, а подальший розвиток політичних подій сприяв посиленню поляризації в національних та суспільних настроях. Частина єврейських політичних діячів, в переважній більшості, у відповідності з тогочасною термінологією, соціал-демократичного спрямування, приєдналися до здійснення нового політичного експерименту в межах колишньої імперії. Інша ж частина долучилась до безпосередньої реалізації єврейського національного «проекту» в Ізраїлі. Пожвавлення сіоністського руху напередодні та в роки війни було досить симптоматичним, оскільки у цьому випадку йшлося не про сепаратизм, а про наявність критичної маси зі стійким небажанням пов'язувати своє національно-державне майбутнє з майбутнім імперії у будь-якому вигляді.

Для єврейських національних діячів вирішити єврейське питання значило розплутати складний клубок внутрішніх єврейських проблем та хвороб – або шляхом культурно-національної автономії (бундівці), або шляхом створення єврейської держави (сіоністи). Причому, сіоністи розглядали демократичне суспільство в Росії не як самоціль, а як чудову базу для подальшої алії, як сприятливий клімат для виховання вільних громадян майбутньої єврейської держави.

Список використаних джерел та літератури

1. Империя Романовых и евреи / Лекция Алексея Миллера – [Электронный ресурс] – [www. Polit.ru](http://www.Polit.ru)
2. Шейнис Д.И. Еврейское студенчество в цифрах (по данным переписи 1909 г. в Киевском университете и политехническом институте) / Д.И. Шейнис. – К., 1911.
3. Иванов А.Е. Студенческая корпорация России к. XIX – нач. XX в.: опыт культурной и политической самоорганизации / А.Е. Иванов. – М., 2004.
4. Иванов А.Е. Еврейское студенчество в Российской империи начала XX в. Каким оно было? Опыт социокультурного портретирования. / А.Е. Иванов; под ред. О.В. Будницкого. – М, 2007 – 436 с.
5. Центральний державний історичний архів (далі – ЦДІА). – Ф. 442. – Оп. 636. – Спр. 647. – Ч. 1.
6. Законотворчество думских фракцій 1906–1917 гг.: документи и материалы / Общ. ред. П.А. Пожинайло. – М, 2006. – 767 с.
7. ЦДІА – Ф. 275. – Оп. 2. – Спр. 79.
8. Электронная еврейская энциклопедия. – [Электронный ресурс]. – www.eleven.co.il
9. Аккерманское слово. – 1913. – 5 ноября. – № 553.
10. Аккерманское слово. – 1913. – 8 ноября. – № 556.
11. Еврей-избиратель. Предвыборная газета Полтавского губернского комитета партии «Идише Фолкспартей». – 1917. – 9 ноября, . – № 3.

Ю.О. Нікітін
кандидат історичних наук, доцент кафедри
гуманітарних дисциплін
Сумська філія Харківського національного
університету внутрішніх справ

Іудейське населення в містах Чернігівської, Харківської та Полтавської губерній у II половині XIX ст.

Проаналізовано зміни в структурі міського населення Чернігівської, Харківської та Полтавської губерній у другій половині XIX ст. під впливом буржуазних реформ, чисельність іудеїв та їх участь в житті міст.

Проанализированы изменения в структуре городского населения Черниговской, Харьковской и Полтавской губерний во второй половине XIX в. под влиянием буржуазных реформ, численность иудеев и их участие в жизни городов.

The changes in the structure of the urban population of Chernihiv, Kharkiv and Poltava provinces in the 2nd part of the 19th century under the influence of the bourgeois reforms, the number of Jews and their participation in the life of cities have been analysed.

На початку XXI століття Українська держава переживає важливі зміни, що охопили всі сфери життя суспільства. В результаті урбаністичних процесів посилюється роль міст, відбуваються зміни в складі населення, посилюється міграція. Це змушує дослідників все частіше звертатися до вивчення історичного досвіду нашого народу у розв'язанні демографічних та конфесійних проблем для врахування досягнень і помилок у наш час. Зокрема, малодослідженим залишається питання становища і участі іудеїв в житті міст України у другій половині XIX ст. Зокрема, і на теренах Слобожанщини та Лівобережжя, що і обумовило тему статті.

Дослідники неодноразово зверталися до вивчення впливу буржуазних реформ другої половини XIX ст. на міське населення. Проте, знайомство з відповідною історіографічною літературою засвідчує недостатній рівень вивчення проблеми на регіональному рівні. В сучасній історіографії існує стійка традиція вивчення етносоціальної структури населення українських губерній. В другій половині XIX – на початку XX ст. різні аспекти даної проблеми досліджували М. Домонтович, М. Драгоманов,

П. Чубинський, О. Русов, І. Петровський, І. Павловський [1] та ін. Вчені в цей час ввели у науковий обіг цікавий статистичний матеріал і зробили перші спроби його аналізу. За часів СРСР найбільш цікаві дослідження в даній сфері вели М. Сумцов, А. Рапін, В. Япунський, В. Наулко, Л. Іванов, Л. Писарькова [2] та ін. Головним досягненням радянської історіографії слід вважати перехід від констатації фактів до їх аналізу, а також розширення проблематики. Сучасний період розвитку історичної науки в Україні пов'язаний зі зміною методологічних орієнтирів, що призвело до перегляду напрямків наукових досліджень. Якщо раніше головну увагу вчені приділяли, як правило, історії формування робітничого класу і класовій боротьбі, то в наш час дослідники в своїх працях розглядають темпи урбанізації, розвиток усіх соціальних груп міського населення та ін. Особливу увагу науковці звертають на трансформацію соціально-класової структури населення міст під впливом буржуазних реформ другої половини XIX ст. **Саме цим питанням присвячені публікації О. Солопенко, С. Куліньської, А. Гуменюка, О. Іванюка [3] та ін.**

Буржуазно-демократичні реформи другої половини XIX ст. частково законодавчо закріпили перехід Російської імперії до буржуазного ладу. Під впливом реформ відбувається розвиток економіки, активізується суспільне життя, відбуваються зміни у соціальній і національній структурі міського населення. Зазначені процеси вплинули і на іудеїв, що мешкали в містах та містечках України. Історично так склалося, що дана група населення в різних європейських губерніях Російської імперії була достатньо численною не зважаючи на так звану межу осілості, не були виключенням і згадані губернії. Підвищена увага саме на іудейському факторі характерна для царського режиму, який намагався усілякими засобами (і в першу чергу законодавчо) зберегти панівне становище в політиці та економіці за великоросами [4]. Відношення урядовців до представників зазначеної конфесії ілюструє вислів київського губернатора М.І. **Черткова, який, перебуваючи на своїй посаді, побоювався, що швидке збільшення іудейського населення в Києві призведе до ситуації, коли Київ «мать городов русских» залишиться православним лише за назвою [5, с. 100].**

За кількістю іудейського населення по відношенню до загального числа мешканців європейські губернії Російської імперії часто поділяли на чотири категорії. До першої категорії відносилися губернії де іудеї складали від 10 до 12 відсотків, до другої – від 7 до 8 відсотків, до третьої – від 1 до 4, до четвертої – менше одного відсотка. Чернігівська, Харківська та Полтавська губернії була віднесені до третьої

категорії (дані 1865 р.) [6, с. 156]. Для Чернігівської та Полтавської губерній другої половини XIX ст. були притаманні дрібна та середня промисловість і торгівля. Промисловість була переважно пов'язана з переробкою сільськогосподарських продуктів. Торгівля носила місцевий характер і не мала великих обігів. Саме в цих галузях міського господарства місцеві чиновники реєстрували значну кількість іудеїв. Відсутність великої промисловості в губерніях (за виключенням Харкова) вплинула на повільні темпи росту міського населення. Так, Чернігів і Полтава у другій половині XIX ст. відігравали більше роль адміністративних та культурних центрів, ніж економічних. Повітові міста сильно відрізнялися одне від одного не лише чисельністю населення, але й ступенем економічного розвитку. Більшість міст за укладом свого життя, рівнем економіки та виглядом мало чим нагадували повітові центри. Вони виконували певні адміністративні функції, але містами деякі з них були лише номінально. В містах та містечках слабо велось кам'яне будівництво і роботи по благоустрою.

За даними міських управ і поліцейських управлінь, що охоплювали період 70-х – 80-х рр. XIX ст., **іудейське населення в містах** зазначених губерній постійно зростало. Наприклад, кількість іудейського населення в містах Чернігівської губернії за період 1874 по 1879 рр. зросла з 28891 чол. до 38218 чол. [7, с. 11]. Особливо швидкі темпи були зафіксовані в містах, які відігравали роль центрів місцевої торгівлі.

Матеріали перепису 1897 р. зафіксували, що серед міського населення Харківської губернії іудеї складали – 11795 чол. (3, 21%). Найбільше представництво іудеї мали у Харкові (9848 чол.). Запроваджена офіційною владою межа осілості певним чином впливала на чисельність даної конфесії в містах. Однак, це не змінило «спеціалізацію» іудеїв, які продовжували контролювати дрібну і середню торгівлю в багатьох українських губерніях [8, с. 102, 180, 200].

У 90-х рр. в містах Чернігівщини мешкало **54401 іудеїв** [9, с. 8]. Значний відсоток населення Чернігова та Ніжина приходився на іудеїв (відповідно 8780 чол. і 7578 чол.). В Суражі вони навіть домінували (60%), а в Новому Місті населення складалося лише з росіян і іудеїв.

Історичне минуле Полтавщини обумовило домінування православних в регіоні. Другою групою були іудеї. В одних містах вони були представлені мінімально (Глинськ – 7,7%), а в інших на їх долю приходилося 20–30% всього населення (Полтава, Гадяч, Золотоноша, Кобеляки, Лохвиця, Лубни, Ромни, Прилуки, Переяславль, Хорол, Пирятин). Лише в

Кременчузі іудеї становили майже половину мешканців (47,4%) [10, с. 2-3]. З розвитком торгівлі в регіоні чисельність іудеїв збільшувалась.

За соціальною структурою в містах зазначених губерній міщани були найчисельнішою групою населення і значна їх частина була іудеями (від 20 до 30 відсотків). Занепокоєння місцевих адміністрацій пояснював і той факт, що значний відсоток купців, торговців і власників нерухомого майна також належав до іудеїв. Даний факт вказував на те, що економічне життя міст інколи майже повністю контролювалося представниками зазначеної конфесії. Місцеві чиновники, як правило займали дві позиції або відстоювали офіційну державну позицію по стримуванню впливу іудеїв та їх чисельності, або закривали на різні порушення очі за отриманий хабар. У щорічних же звітах губернських адміністрацій лише з певним занепокоєнням відмічалася тенденція посилення економічного впливу представників зазначеної конфесії в житті регіонів взагалі і міст в тому числі.

Занепокоєння місцевих чиновників базувалося на тому, що в губерніях була достатньо слабо розвинута промисловість. Іудеї ж часто вкладали кошти в різноманітні шинки, що формувало негативний імідж їх серед населення і перед адміністрацією. Наприклад, на Чернігівщині іудеї складаючи всього $\frac{1}{4}$ населення міст губернії (26,4%) тримали в своїх руках майже половину усієї місцевої торгівлі і промисловості (особливо переважаючи в торгівлі) [11, с. 504]. Таке домінування іудеїв (іноді навіть тотальне) в економічному житті міст посилювало стурбованість місцевих адміністрацій, які часто розглядали іудеїв, як деструктивний фактор життя міст. Ці побоювання лише посилилися після запровадження Положення 1870 р. Міська реформа 1870 р. запроваджувала ценз на обрання гласних за релігійною ознакою: гласні нехристиянського віросповідання не повинні були складати більше однієї третини від загальної кількості гласних [12, с. 87]. Це положення поширювалося і на іудеїв. Розподіл виборців за віросповіданням частково відповідав чисельності різних конфесій серед міського населення в губернії. Однак, у тих містах, де відсоток іудеїв був значно більший за середній, ніж у губерніях, там і представництво їх у виборчих списках досягало 20–40% [13, арк. 31]. Тенденція збереження майже максимальної присутності іудеїв у новостворених муніципальних структурах простежується при аналізі складу міських управ.

Відношення до іудеїв яскраво ілюструють події весни 1881 р., коли Російською імперією прокотилася хвиля іудейських погромів.

Представники самоврядування давали їм свою оцінку: «Причины этого печального и позорного явления констатируют различно. Одни говорят, что эта «расправа» вызвана еврейскою экономической эксплуатацией, будто бы тяготеющей над массой юго – западного края; другие полагают, что беспорядки на юге имеют источником не возбуждение исключительно против евреев, а вообще стремление произвести смуты и неурядицы в общественной жизни» [14, с. 490]. Але при аналізі погромів з боку органів самоврядування і місцевих адміністрацій був відсутній всебічний і неупереджений розгляд проблеми. Створюючи штучні заборони для не великоросів в державі і формуючи негативний або меншвартосний їх імідж, царизм в першу чергу ніс відповідальність за розпалювання міжнаціональної ворожнечі в імперії.

Додатково представників уряду дратував факт певного домінування іудеїв в окремих галузях економіки (в деяких секторах економіки значного). Міста і новостворені муніципальні структури після запровадження Положення 1870, 1892 рр. розглядалися урядовцями, як союзники в реалізації офіційної внутрішньої політики. Значна ж кількість іудеїв серед міського населення, гласних і членів управ викликала занепокоєння та посилювала шовіністичні настрої. Багатьом чиновникам на місцях і урядовцям здавалося, що частково саме з причини іудейського фактора недостатньо спрацьовувала міська реформа 1870 р. При цьому часто офіційні посадовці, а за ними і прості обивателі забували про позитивний внесок іудеїв в життя міст (сплата податків, меценатство та інше). Посилення шовінізму та антисемітизму в кінці XIX ст. на державному рівні вказує на перехід офіційної влади з позицій буржуазно-демократичних перетворень до консервативно-реакційних.

Дана розвідка лише окреслила коло питань, що потребують подальшого вивчення на всеукраїнському і регіональному рівнях. Подальшого вивчення потребують питання участі представників різних соціальних верств, конфесій та національностей у різних сферах життя міст, формування національної еліти та ін.

Список використаних джерел та літератури

1. Домонтович М. Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами генерального штаба. Черниговская губерния / М. Домонтович. – СПб.: Типогр. Ф. Персона, 1865. – 686 с.; Драгоманов М.П. Евреи и поляки в Юго-Западном крае / М.П. Драгоманов // Вестник Европы. – 1875. – Кн. 7. – С. 113-146; Чубинский П.П. Труды этнографическо-статистической экспедиции в западно-русский край / П.П. Чубинский. – СПб., 1876. – Т. 6. – С. 117-146; Русов А. Описание Черниговской губернии. В 2 т. / А. Русов. – Чернигов: Типогр. Губернского правления, 1899. – 438 с.; Петровский И.Е. Черниговская губерния в этнографическом, административном, экономическом, промышленном, учебном и других отношениях / И.Е. Петровский. – Чернигов: Типогр. Губернского правления, 1915. – 495 с.; Павловський І.Ф. Статистические сведения Полтавской губернии сто лет назад: Архивные материалы / И.Ф. Павловський. – Полтава, 1905. – 107 с.
2. Сумцов М.Ф. Слобожане: історично-етнографічна розвідка / М.Ф. Сумцов. – Харків, 1918. – 239 с.; Рашин А.Г. Население России за 100 лет (1811–1913). Статистические очерки / А.Г. Рашин. – М.: Госстатиздат, 1956. – 351 с.; Яцунский В.К. Изменение численности говорящих на главнейших языках мира и роль этих языков в общении между народами (XVIII–XX вв.) / В.К. Яцунский. – М.: Наука, 1962. – 127 с.; Наулко В.І. Етнічний склад населення Української РСР / В.І. Наулко. – К.: Наукова думка, 1965. – 135 с.; Иванов Л.М. О сословно-классовой структуре городов капиталистической России / Л.М. Иванов. – М.: Наука, 1971. – 210 с.; Писарькова Л.Ф. Социальный состав городских гласных накануне конгресса 1892 г. / Л.Ф. Писарькова // История СССР. – 1989. – № 6. – С. 152-158.
3. Солошенко О.М. Зміни чисельності та складу населення Лівобережної України в II половині XIX ст.: Дисертація ... канд. іст. наук / О.М. Солошенко. – Х., 1997. – 288 с.; Кулінська С.Ю. Зміни в соціально-класовій структурі населення Києва в II половині XIX ст. / С.Ю. Кулінська // Український історичний журнал. – 1986. – № 12. – С. 61-67; Гуменюк А.О. Соціальна і національна структура міського населення Правобережної України в II половині XIX ст.: автореферат дис. на здобуття ступеню канд. іст. наук / А.О. Гуменюк. – К., 1993. – 16 с.; Іванюк О.Л. Етнічний склад міського населення Харківської губернії за матеріалами переписних документів Російської імперії 1897 р. / О.Л. Іванюк // Сумська старовина. – Суми, 2008. – № XXV. – С. 278-284.
4. Сборник действующих узаконений о праве евреев на жительство и производство торговли в Российской империи, с сенатскими и министерскими разъяснениями: По последним официальным изданиям Свода Законов, с изменениями и дополнениями по Предложению 1895 г. и позднейшим узаконениям по 1 июля 1896 г. – СПб., 1897. – 503 с.; Исторический очерк русского законодательства о евреях. – О., 1882. – 231 с.

5. Нікітін Ю.О. Зміни в становищі сільського й міського населення Київської та Чернігівської губерній після селянської і міської реформ 60–70 років XIX ст.: Дис. ... канд. істор. наук / Ю.О. Нікітін. – К., 2004. – 221 с.
6. Географическо-статистический словарь Российской империи / Сост. П. Семенов. – СПб., 1873. – Т. 5. – 1100 с.
7. Записка сенатора А. Половцова о состоянии общественного управления и хозяйства в городах Черниговской губернии. – СПб., 1882. – Ч. II. – 503 с.
8. Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. Черниговская губерния. – СПб., 1905. – Т. 48. – 344 с.
9. Там само.
10. Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. Полтавская губерния. – СПб., 1904. – Т. 33. – 317 с.
11. Записка сенатора А. Половцова... – Ч. II.
12. Чудовский Д. Городовое положение с дополнениями и разъяснениями по указаниям и распоряжениям правительства, последовавшим после обнародования Положения до 1 октября 1874 года / Д. Чудовский. – СПб., 1874. – 321 с.
13. Російська національна бібліотека м. Санкт-Петербург. – Ф. 600. – Спр. 1637.
14. Записка сенатора А. Половцова... – Ч. II.

Німецька професійна історіографія середини XIX ст. як демиург образу національної держави

У статті розкриваються соціально-політичні, ідеологічні й наукові передумови формування концепції національної держави в німецькій професійній історіографії середини XIX ст. Це був той час, коли план Бісмарка вступив у стадію практичної реалізації. Зміст і характер полеміки щодо концепції побудови об'єднаної держави в Німеччині показують їхню обумовленість так званим соціально-політичним запитом. Доводиться, що концепція національної держави сформувалася представниками малонімецької школи як синтез політичної теорії лібералізму і національної ідеї із широким використанням «історичного аргументу».

В статье раскрываются социально-политические, идеологические и научные предпосылки формирования концепции национального государства в немецкой профессиональной историографии середины XIX в. Это было то время, когда план Бисмарка вступил в стадию практической реализации. Содержание и характер полемики относительно концепции построения объединенного государства в Германии показывают их обусловленность так называемым социально-политическим запросом. Доказывается, что концепция национального государства сформировалась представителями малогерманской школы как синтез политической теории либерализма и национальной идеи с широким использованием «исторического аргумента».

The article describes the socio-political, ideological and scientific background for the formation of a national state concept in German professional historiography of the middle XIXth century. It was a time when Bismarck's plan came into the stage of practical realization. The content and nature of the controversy regarding the concept of building a united state in Germany show their conditioning by so-called social-political inquiry. It is proved that the conception of national state, formed by the representatives of Kleindeutsche School is the synthesis of political theory of liberalism and national idea with broad usage of «historical argument».

Англійський вчений Е.Х. Карр, доводячи соціальну обумовленість історичного пізнання, наголошував, що ми можемо дивитися на минуле лише очима сьогодення і воно стає нам зрозумілим лише у світлі останнього [15, с. 99-100]. **Імпульси, що йдуть від сучасності є тією домінантою, що визначає як загальне ставлення до минулого, так й оцінки та інтерпретації його найважливіших подій і персонажів** [7, с. 12]. Для сучасної України осмислення конструктиву національної держави складає далеко не абстрактний інтерес. Наше ж завдання полягає у висвітленні концептуальних засад прусської націонал-ліберальної історіографії 50-х – 60-х рр. XIX ст., зосереджених в дефініції національної держави, а також її роль в легітимації об'єднання Німеччини «залізом і кров'ю» під егідою Пруссії. Середина XIX ст. – це час, коли загострилась боротьба між Австрією і Пруссією, які претендували на головування в ході цього процесу. Австрофілів нарекли великонімцями, а пруссофілів – малонімцями. Професійна історіографія стала однією з рушійних сил перетворення світу. Ніхто і ніщо в суспільній свідомості не були більш значимими, ніж нація, її суверенітет, національні цінності [9, с.88-89]. Становлення національних держав, розклад абсолютистських режимів, ліберальне реформаторство, міжнародно-політичні процеси активізували науково-історичні студії. **В рамках короткого проміжку часу – 1848-1871 рр. – сформувався і досяг зрілості національно-політичний напрям в німецькій історіографії.** Не лише перебіг політичних подій обмежує його революцією 1848–1849 рр. та завершенням об'єднання країни, але й логіка розвитку самої науки історії і сформованої під її впливом історичної свідомості.

Початок «боротьби пер» – «*Federkampf*» – між малонімцями і великонімцями виявляється ще в 40-х рр. XIX ст., що пов'язано із зростанням національної самосвідомості німців, їх прагненням до створення єдиної держави. Гальмом цьому ставала Австрія, зацікавлена в політичній розпорошеності країни [48, с. 110-117]. У творчості плеяди вчених Й.Г. Дройзена, Г. Зібеля, Г. Трайчке, Т. Моммзена, М. Дункера, Г. Баумгартена виявляються зміни в епістемологічних підходах німецької історіографії, резюме котрих зосередилося в категорії «національна держава», яка синтезує поняття нації і держави. Відправним пунктом політичного мислення цих істориків слід вважати як негативне ставлення до системи сучасного їм німецького дрібнодержав'я, так і негативну оцінку середньовічної роздробленості взагалі, і в Німеччині в особливості. Більшість із вказаних істориків ще в 1848–1849 рр., а то й раніше

активно включилась в ідейно-політичну боротьбу, обстоюючи необхідність об'єднання Німеччини. Політична і наукова діяльність істориків-малонімецьців відзначалась в 50-ті – 60-ті рр. XIX ст. певною єдністю, ідейно-теоретичною основою якої, при всіх розбіжностях відтінків, був лібералізм. Тому національно-політичний напрям німецької історіографії сер. XIX ст. синонімічно іменується також націонал-ліберальним.

Йоганна Густава Дройзена (1808–1884) називають «фундатором і керівником малонімецької школи» [33, s. 367], котра іноді іменується «школою Дройзена». Головний інтерес на початку кар'єри для нього складала епоха, котра перекликалась з його суспільними ідеалами – час об'єднання аморфного світу крихітних грецьких полісів у єдину територіальну державу, котра почала виконання грандіозного військово-політичного завдання – завоювання Сходу. Через «Історію еллінізму» проходить інтегральна ідея – обґрунтування прогресивного значення діяльності македонських царів Філіпа II та Олександра [3]. Апологія царів-об'єднувачів безпосередньо поєднувалась з протилежним ставленням до їхніх супротивників, насамперед до великого захисника грецької свободи і демократії – афінського оратора Демосфена за його «історичну сліпоту і протидію прогресові» [13, с. II]. Б. Кроче точно підмітив, що «Дройзен втілює свій потяг до міцної централізованої держави у форму історії Македонії – свого роду давньогрецької Пруссії» [6, с. 23]. Відповідно, засуджуючи Катона, як носія староримських цінностей Дройзен, не приховуючи прозорих аналогій із сучасністю, робить закид проти легітимістських порядків «меттерніхівської» Європи, і Німеччини зокрема. В «Історії еллінізму» широко використовуються терміни «національні сили», «національна боротьба», «національна могутність». Цілком очевидно, що національний принцип, як феномен модерної доби, переноситься в античність.

У 1840 р. вчений був запрошений до Кільського університету, де відмовився від «безглуздої, занепакої давнини» [21, s. 195]. Настав момент істини. Історик вирішив застосувати свій «моральний вимір», вивчаючи історію Німеччини через призму прусської політики. Дройзен вірить у майбутнє Пруссії, в те, що вона довершить свою історичну місію і пером ученого намагається всіляко посприяти цьому. Виступаючи за єдину Німеччину, він має на увазі, що Пруссія є єдиною силою, здатною створити в країні національно-державний організм. Дройзен, тим не менше прагне не поглинення нею решти німецьких земель, а розчинення Пруссії в Німеччині. Вона, за його

словами, не має інших інтересів, крім інтересів усієї Німеччини. Одночасно, Дройзен був переконаний, що багатонаціональний склад Австрійської монархії виключав її здатність перетворитися у провідну силу національного об'єднання [22, с. 60, 50-57]. В 1846 р. він опублікував лекції з історії визвольних воєн, прочитані в 1842–1843 рр. [18]. Основною темою епопеї визволення стає боротьба Пруссії проти Наполеона. Пов'язаною з цим курсом була біографія прусського військово-політичного діяча тих часів фельдмаршала Йорка фон Вартенбурга [19]. Обрання цих тем не випадкове, адже «національна свідомість кристалізується виразно сама собою тільки у часи зовнішньої небезпеки, масового патріотичного напруження і піднесення» [10, с. 162].

Досвід діяльності Франкфуртського парламенту доби революції 1848–1849 рр., в котрому Дройзен перебував у складі правочентристського крила визначається, як плачевний, адже ідея національної єдності виявилась поки слабшою від партикуляризму. «Наші докорінні права і конституційні форми, – писав він, – нічого не варті, якщо ми не зуміємо перетворити нашу державу в силу» [23, с. 184], а парламентська єдність без сильної урядової влади трактується як дурниця [11, с. 76]. **Держава перетворюється для Дройзена з синоніма установлених соціальних і правових відносин в інститут, котрий породжує силу і є її органом** [24, с. 323].

Підсумком вивчення й апологетики історії Пруссії стала праця Дройзена «Історія прусської політики» (1855–1886). Сам вчений розглядав її як важливу підмогу у вирішенні завдань сучасної політики і як свій патріотичний обов'язок. Однак ця об'ємна робота, будучи одним з найвищих досягнень німецької історичної науки того часу (небагато праць ґрунтувались на такій кількості нових документів, почерпнутих, правда, майже виключно з прусських архівів) не була прийнята ні публікою, ні колегами. Громадськості цей твір Дройзена видався нудним, історикам – пристрасним навіть за критеріями того політично ангажованого століття [27, р. 140]. Так, намагаючись довести провідницьку роль Пруссії в історичних долях Німеччини, Дройзен твердив, що серцем німецької нації завжди був Бранденбург і Пруссія, котра виросла на його основі [27, р. 6, 57].

Інший лідер малонімецької школи Генріх фон Зібель (1817–1895) першим кинув гасло писати історію «з гнівом і пристрасстю» [34, с. 48]. Щоправда, йшлося не про довільне використання фактів і джерел, а про потребу мати визначені морально-політичні переконання. Вже однієї з перших робіт Зібеля «Виникнення німецького королівства»

(1844) стверджувалось, що племінну організацію і королівську владу у германців не слід ототожнювати з сучасною державністю і вбачати в них вираз німецької національної свідомості, котрої не було, оскільки нація ще не склалась [35, s. 18, 30-31, 134, 142]. Дана робота вигідно вирізнялась своїм тверезим реалізмом, відсутністю романтичних захоплень, послідовним додержанням критичного методу і цілком відповідала критеріям науковості.

Лекції про політику, котрі професор Зібель протягом 1847/1848 навч. року читав у Марбурзькому університеті присвячувались злободенному моменту, коли «німецька нація знову відчувала потребу існувати в якості нації, або, що те ж саме, створити політичну форму для своєї спільності» [39, s. 310]. Співвідношення нації і держави Зібель розумів так: нація прагне стати державою, тоді як держава є важливою силою, що формує націю [12, с. 130]. Тому до політичної єдності історик ставився як до передумови національної єдності і самосвідомості, бо «єдність нації – пустий звук без існування національного уряду, суверенного, пануючого, який застосовує в разі необхідності насильство» [39, s. 309]. Державну форму суспільного буття вчений відносив до визначальних ознак людини, як соціальної істоти. Людина, стверджував Зібель, має державу в якості елементу своєї натури подібно мові [32, s. 28]. Твердження свого наставника Л. фон Ранке, що німці об'єднані як нація духовно і культурно, а відтак цілком можуть зберігати свою ідентичність в умовах політичної дисперсності, він відкидав.

В кінці 1850-х рр. спалахнула знаменита полеміка щодо ролі Священної Римської Імперії в історії Німеччини та історичного значення італійської політики її правителів. Вона була викликана появою в 1855 р. 1-го тому солідно документованої «Історії Німецької Імперії» В. Гізебрехта, в котрій, автор ставив за мету «пробудити в серцях німецької молоді переконаність в необхідності єдності» [40, р. 195]. Її корені він шукав у ідеалізованій середньовічній імперії X-XII ст., коли німецький народ, «сильний завдяки своїй єдності, досяг найвищого розвитку своїх сил [...], коли німець стояв вище від усіх у світі, а німецьке ім'я звучало в найповнішу силу» [26, s. XII]. Відповіддю Зібеля стала промова в Баварській академії наук «Про нове зображення німецької імперії» (1859) [36]. В ній доводиться, що дарма зображують політику середньовічних імператорів, як блискуче уособлення німецьких національних інтересів. В дійсності ж, вони прагнули теократичного світового панування, чим шкодили національним інтересам і самі собі підготували загибель. Хоча робота Зібеля не

містила прямих аналогій із сучасністю і не виходила за межі наукового розгляду, вона викликала широкий резонанс. Зібель зачепив одне з найбільш важливих питань сучасного йому життя: становище Австрії і Пруссії серед інших німецьких держав, адже Австрія вважалася спадкоємицею середньовічної імперії. Вістря історико-політичного твору-промови Зібеля націлювалось на обґрунтування неприпустимості великонімецького шляху об'єднання Німеччини. Цей момент є початком активної фази полеміки малонімецької і великонімецької історичних шкіл.

Опонент Зібеля професор Іннсбрукського університету Юліус Фіккер (1826–1902) твором «Німецька імперія в її універсальних та національних зв'язках» (1861) виступив на захист середньовічного імператорства, вказавши, що політично загострена концепція Зібеля, «служить лише історичною опорою новітнім політичним устремлінням» [цит. за: 1, с. 16]. Фіккер представляв середньовічний рейх як взірць у вирішенні проблеми єдності Німеччини, цілком придатний для сучасності. Австрійська монархія є прямою продовжувачкою Священної Римської імперії, втіленням німецької державницької ідеї, автономії і свободи. Пруссія ж, навпаки, набагато більше містить в собі слов'янського елементу, а також ґрунтується на принципах централізації і відсутності свободи [25, s. 69–96].

Відповіддю Зібеля став трактат «Німецька нація та імперія» [37]. У передмові висловлено тверде переконання, що «як річки течуть в напрямі моря, так вірним є те, що німецькі держави прийдуть до більш тісного союзу під головуванням його найсильнішого члена» [37, s. X] (зрозуміло Пруссії – Г.С.). «Оскільки для мене усе минуле, – пише Зібель, – свідчить про політику імператорів, як про могилу нашого національного добробуту, то я віддаю перевагу «малій Німеччині» з 55 мільйонним населенням перед великою німецько-угорсько-слов'янською імперією з 70 мільйонами» [37, s. X]. В полеміку вступили австрійський історик Оттокар Лоренц, учень Ранке Георг Вайц та Онно Клопп на боці Фіккера, а на боці Зібеля – історики-малонімці, насамперед Й.Г. Дройзен. Щоправда, останній не копіював поглядів свого колеги. Імперію Гогенштауфенів Дройзен вважав вершиною німецької історії з огляду на потенціарний критерій. До взірця сили держави тих часів слід прагнути і в умовах ХІХ ст. Так само позитивно оцінювалась італійська політика німецьких імператорів, адже потреба зайняти провідне становище в Європі слугувала, на думку вченого, джерелом єдності нації [20, s. 4, 8].

У середині 1860-х рр. розпочинається нова фаза боротьби за об'єднання Німеччини, пов'язана з війною Пруссії і Австрії проти Данії в 1864 р. та австро-пруської війною 1866 р. Ці події перемістили центр наукової полеміки на відносини обох країн у війнах проти революційної Франції, про що Зібель писав у «Історії революційного часу 1789–1795» (перший том вийшов у 1853 р.). За його переконанням початок підкорення Німеччини французькою зброєю був покладений саме в ту хвилину і тим самим договором, яким Австрія здійснила другий поділ Польщі. «Отрута німецьких розбратів» дала змогу революційним силам вийти за межі Франції і охопити роз'єднану Європу [4, с. 227, 302]. Контрапунктом дискусії став Базельський мир 1795 р. Австрієць Альфред фон Вівено та боннський професор Герман Гюффер звинуватили Зібеля в упередженому зображенні політики Австрії й умисному «покращенні» поведінки Пруссії, яка укладенням цієї угоди зрадила союзницю, інтереси Німеччини і першої коаліції [29; 47].

Зібель відповів великонімцям статтями «Австрія і Пруссія в революційній війні» (1866), «Занепад Польщі і революційна війна» (1870), брошурою «Австрія і Німеччина» (1868), звинувативши, у свою чергу, Вівено і Гюффера в тенденційному підборі джерел, в ідеалізації недостойної політики Австрії. Габсбурги, здійснивши разом з Росією третій поділ Польщі в 1795 р., зрадили Пруссію. А тій нічого не залишилось, як укласти не вигідний для неї Базельський мир. Зібель висловився: «Реальні інтереси Німеччини й Австрії не тотожні і, відтак, колишнє керівництво і панування Австрії в Німеччині створює неприродне, шкідливе для обох сторін відношення» [38, с. X]. Достойну оцінку Зібеля як політика і вченого дав не хто інший як Отто фон Бісмарк. Підводячи підсумки його 50-річної науково-політичної діяльності, канцлер у спеціальній вітальній адресі висловив історика глибоку вдячність «за його багаторічне співробітництво у спільній патріотичній справі» [1, с. 31].

Третій представник малонімецької школи Генріх фон Трайчке (1834–1896), пишучи історію «з гнівом і пристрастю», легко перетворив її у слухняну служницю політики. З усіх малонімців Трайчке був найрішучішим прихильником об'єднання країни засобом завоювання [44, с. 236–237]. Не випадково А. Дове назвав його випробуваним герольдом величчя і честі Пруської імперії німецької нації, «національним Прометеем» [17, с. 383–384, 386]. Розвиток поглядів Трайчке є показовим для еволюції лібералізму в Німеччині. Спочатку він вважав, що конституційний устрій Пруссії і майбутньої

об'єднаної Німеччини має будуватись на правових засадах [30, s. 5-6]. Разом з тим етатизм Трайчке є очевидним вже його ранніх творих. Держава, за його переконанням, і ціль і засіб поступу історії. Поки ці твердження ще опосередковуються ліберальними ідеями, оскільки історик не припускає можливості жертвувати в ім'я цієї цілі благом індивідів. Навпаки, найважливішим обов'язком держави він визначав всемірне сприяння найбільш повному задоволенню потреб усіх громадян [43, s. 7, 16]. Впорядкування буття нації (читай об'єднання Німеччини), котре є метою держави, має здійснюватись через побудову громадянського суспільства – *bürgerliche Gesellschaft* [41, s. 83]. В 60-х рр. XIX ст. погляди Трайчке еволюціонують вправо, з більш вираженою апологією монархічного принципу. Сутність монархії, за твердим переконанням Трайчке далека від її парламентської форми, що у Британії. Вона править власною суверенною, а не делегованою владою [42, Bd. 2, s. 53, 161]. **Держава оголошується феноменом, споконвічно притаманним людству**, адже людина за визначенням Аристотеля є істота політична. Безумовно відкидаються теорії природних прав та суспільного договору, котрі, при усій їхній штучності, містилися раціональну ідею про державу як результат розвитку суспільства, його певну стадію [42, Bd. 1, s. 15-16].

За точкою зору історика «природна тенденція полягає в тому, щоб поняття «нація» і «держави» співпадали» [42, Bd. 1, s. 271]. **Переконання** щодо визначальної ролі в історії саме націй на противагу людству в цілому у Трайчке знайшли крайній вияв у формулі: «**Людина спочатку німець, француз, а потім людина**» [42, Bd. 1, s. 19]. Нація, за твердженням Трайчке, має не лише тенденцію до утворення держави, але і до виключення інорідних в національному відношенні елементів. «Нормальним, – стверджував він, – завжди є єдність держави на національній основі» [42, Bd. 1, s. 278]. Він виступав також проти федерального устрою майбутньої об'єднаної Німеччини, котра мала, фактично, перетворитись у збільшену до масштабів усієї країни Пруссію [44, s. 236-237].

Підсумком історичних студій Трайчке стала 5-томна «Німецька історія в XIX ст.» (1879–1894). Предмет його уваги – зростання ваги Пруссії, яку він розглядав як антитезу імперії в минулому. Розглядаючи державотворчу тенденцію національно-політичного життя як позачасову, Трайчке, подібно Зібелю і Дройзену виділяв XVIII–XIX ст. як період сучасної національної держави. Він наголошував, що зростання національного принципу є основою державності і умовою правильного розуміння історії XIX ст. [46, s. 456; 82, s. 172]. Автор на усі лади

пропагує легенду про історичну місію Пруссії, вважаючи її єдиною німецькою державою, котра неухильно і послідовно втілювала національні інтереси. Династія Гогенцоллернів предстає під пером Трайчке як галерея видатних історичних діячів, справжніх героїв німецької історії. Одержавши доступ до фондів прусських архівів, «Прометей німецької єдності» **пообіцяв Бісмарку використувати джерельні матеріали винятково на користь Пруссії**. Опус Трайчке, за котрий він був ушанований офіційним званням «історіографа прусської держави», носив настільки тенденційний і навіть фальсифікаторський характер, що від автора публічно відмежувались його багаторічні колеги Й.Г. Дройзен та Г. Баумгартен [5, с. 260]. Войовничий націоналізм Трайчке був принципово несумісним з «німецьким об'єктивізмом», а щодо партійності він висловився таким чином: «З тих пір, поки існує світ, в бурхливих періодах його буття історик завжди іменувався безпартійним лише в одному випадку: коли він лежав у могилі» [31, с. 360]. Вузкий прусський патріотизм і суб'єктивізм Трайчке згодом довів до шовінізму і фанатичної проповіді національної і політичної ненависті. До таких крайнощів не доходили інші історики-малонімці.

Ще одним із стовпів малонімецької школи був визначний антикоз-навець, професор університетів Лейпцига, Цюріха, Бреслау й Берліна Теодор Моммзен (1817–1903), котрий якось зауважив: «Якби я заради своїх [...] студій хоча б на день забув німецьку вітчизну, я вважав би себе негідним жити в наш великий час» [14, с. 161]. Моммзен був всесвітньо відомим ученим, котрий посідав «королівське становище» серед німецьких істориків [28, с. 31]. **Широку славу він здобув завдяки своїй «Римській історії» (1854–1856).** В ній ставились найактуальніші проблеми німецького тогодення, що перетворювало її в «біблію сучасності». Вона являла, за словами моммзенового учня К. Бардта «невід'ємну суттєву частину всього того, що складає історико-політичний сенс нашого часу» [16, с. 35]. **Ядро концепції «Римської історії» сформувалося під впливом процесу об'єднання Німеччини, тому утворення давньоримської держави і її поширення на всю Італію кваліфікувалося як процес національного об'єднання** [8, Т. I, с. 428]. Національну державу як вищу форму суспільного буття історик трактував так: **історія кожного народу починається з роз'єднаності, а її завершення виражається в національній єдності, під якою розуміється національна держава** [8, Т. I, с. 41]. Стосовно завоювань Риму і його перетворення у світову імперію, то Моммзен оцінює їх негативно, вбачаючи в цьому втрату державою її докорінної національної основи [8, Т. I, с. 737].

Свобода і порядок, демократія і єдність – принципи, які під впливом етичного імперативу Канта визначали політичне кредо Моммзена. Він послідовніший у відстоюванні суспільного переустрою на ліберальних засадах. «Представницьке народне правління» являло собою ідеал Моммзена і було назване «великою установою нового часу» [8, Т. I, с. 428]. **Разом з тим, він поділяв з малонімецькими переконаннями у недоцільності об'єктивізму ранкеанського гатунку.** Моммзен рішуче заперечує здатність кабінетного вченого відкрити істинний ідеал державного устрою, оскільки плодом його зусиль стане спрощена схема, безжиттєва схоластика. Це буде, свого роду, бухгалтерський звіт – нудний і цілковито непотрібний [8, Т. III, с. 475-478].

Полеміка великонімецької і малонімецької шкіл стала зразком політичної обумовленості наукової суперечки. Зібель в передмові до історико-політичного памфлету «Німецька нація та імперія» хоч і погоджувався з тим, що наука не створена для служіння політиці, вже ж вважав, що вона не повинна зберігати в тиші кабінету зібрані нею скарби, а зобов'язана вводити їх в суспільний обіг «на благо людства і вітчизни» [37, с. XIV-XV]. Минуле, котре вивчається істориками може досягатися лише в світлі категорій, котрі подаються їм культурою, в межах котрої їм судиться існувати і мислити [2, с. 60]. **Концепція національної держави тому й стала квінтесенцією історичної науки Німеччини середини XIX ст.** Обґрунтування історичної місії Пруссії і створення єдиної держави на помірковано-ліберальних засадах визначало зміст громадської та наукової діяльності істориків малонімецького напрямку. **Інтерпретація минулого, представлена у відпрепарований картині історії, була цілком поставлена на службу німецько-прусським ідеям.** На зміну незворушному об'єктивізму Ранке прийшла афішована політична спрямованість та полемічна загостреність. Хоч, справедливості заради, зазначимо, що відвертий відхід від критеріїв науковості продемонстрував лише Трайчке. Інші ж представники малонімецької школи, в силу як спадкоємності дослідницьких традицій, так внутрішнього переконання намагались стояти на ґрунті наукового дискурсу, хоч це і не перешкоджало створювати історичні твори у вигляді квадратного рівняння, результат якого вже відомий.

Список використаних джерел та літератури

1. Бузескул В.Г. Зибель как историк-политик / Бузескул В.Г. – Харьков: Типография и литография Зильберберг, 1896. – 35 с.
2. Вжозек В. Историография как игра метафор: судьбы «новой исторической науки» / Вжозек Войцех // Одиссей. 1991. Человек в истории. Культурно-антропологическая история сегодня. – М.: Наука, 1991. – С. 60-74.
3. Дройзен И.Г. История эллинизма. В III тт. / Дройзен И.Г.; пер. с нем. – Т. I. История Александра Великого. – СПб.: Наука, Ювента, 1997. – 447 с.
4. Зибель Г. История французской революции и ее времени (1789–1795). В 2 тт. / Зибель Г.; пер. с нем. – Т. 2. – СПб.: Из типографии А.С. Голицына, 1864. – XII, 302 с.
5. Историография истории нового времени стран Европы и Америки / под ред. И.П. Дементьева. – М.: Высшая школа, 1990. – 512 с.
6. Кроче Б. Теория и история историографии / Кроче Б. – М.: Школа «Языки русской культуры», 1998. – 191 с.
7. Могильницкий Б.Г. Историческое сознание и историческая наука / Б.Г. Могильницкий // Исторические воззрения как форма общественного сознания. В 2 частях. – Ч. 1. – Саратов: Издательство Саратовского университета, 1995. – С.10-18.
8. Моммзен Т. История Рима. / Моммзен Т; русский пер. под общ. ред. Н.А. Машкина. – Т. 1. – М.: Соцэкгиз, 1936. – XXVII, 892 с.; Т. 3. – М.: Соцэкгиз, 1941. – 560 с.
9. Пленков О.Ю. Мифы нации против мифов демократии. Немецкая политическая традиция и нацизм / Пленков О.Ю. – СПб.: Издательство Русского Христианского гуманитарного института, 1997. – 570 с.
10. Ребет Л. Теорія нації / Ребет Л. – Мюнхен: Buchdruckerei «Logos», 1955. – 191 с.
11. Смоленский Н.И. Понятие «государство» в историографии И.Г. Дройзена / Смоленский Н.И. // Актуальные вопросы истории и историографии всеобщей истории XIX–XX веков. – Вып. 2. – Горький: Горьковский пединститут, 1975. – С. 68-80.
12. Смоленский Н.И. Политические категории немецкой буржуазной историографии (1848–1871) / Смоленский Н.И. – Томск: Издательство Томского университета, 1982. – 214 с.
13. Фролов Э.Д. Предисловие к новому русскому изданию «Истории эллинизма» Иоганна Густава Дройзена / Фролов Э.Д. // Дройзен И.Г. История эллинизма. В III тт. – Т. I. История Александра Великого. – СПб.: Наука, Ювента, 1997. – С. I-III.

14. Хто є хто в європейській та американській політичній науці. Малий політологічний словник. – Львів: Кальварія, 1997. – 277 с.
15. Шарифжанов И.И. Английская историография в XX веке / И.И. Шарифжанов. – Казань, Издательство Казанского университета, 2004. – 238 с.
16. Bardt K. Theodor Mommsen / Bardt K. – Berlin: Weidmansche Buchhandlung, 1903. – 38 s.
17. Dove A. Der Prophet unseres Reichs / Dove A. // Dove A. Ausgewählte Schriften vornehmlich historischen Inhalts. – Leipzig: Verlag Duncker & Humblot, 1898. – S. 383-387.
18. Droysen J.G. Vorlesungen über das Zeitalter der Freiheitskriege. 2 Bd-e. / Droysen J.G. – Kiel, Universitäts-Buchhandlung, 1846. – 480 s; 728 s.
19. Droysen J.G. Das Leben des Feldmarschalls Grafen York von Wartenburg. 3 Bd-e. / Droysen J.G. – Berlin: Veit, 1851-1852. – X, 554 s.; VI, 510 s.; VI, 354 s.
20. Droysen J.G. Geschichte der preussischen Politik / Droysen J.G. – Bd.1. – I-II Teile. – Leipzig: Veit, 1868. – VIII, 471 s.
21. Droysen J.G. An A. Heideman, 14.VIII.1841 / Droysen J.G. // Droysen J.G. Briefwechsel. Hrsg. von R. Hübner. In II Bd-e. – Bd. I. – Stuttgart-Berlin-Leipzig: Deutsche Verlags-Anstalt, 1929.
22. Droysen J.G. Die politische Stellung Preußens / Droysen J.G. // Droysen J.G. Politische Schriften. – München – Berlin: R. Oldenbourg, 1933. – S. 30-64.
23. Droysen J.G. Die Spitze der Reiches / Droysen J.G. // Ebenda. – S. 178-185.
24. Droysen J.G. Zur Charakteristik der europäischen Krisis /Droysen J.G. // Ebenda. – S. 307-342.
25. Ficker J. Das deutsche Kaiserreich in seinem universalen und nationalen Beziehungen / Ficker J. // Universalstaat oder Nationalstaat. Die Streitschriften von H. von Sybel und J. Ficker zur deutschen Kaiserpolitik des Mittelalters. Hrsg. von F.Schneider. – Innsbruck: Universitäts-Verlag Wagner, 1941. – S.19-158.
26. Giesebrecht W. Geschichte der deutschen Kaiserzeit. 4 Bd-e in 5 Teilen / Giesebrecht W. – Bd.1. Gründung des Kaiserthums– Braunschweig: Schwetschke und Sohn, 1873. – XXXII, 928 s.
27. Gooch G.P. History and Historians in the Nineteenth Century / Gooch G.P. – London – New-York – Toronto: Longmans, Green and Co°, 1928.
28. Gradenwitz O. Theodor Mommsen / Gradenwitz O. // Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte. – Bd. 25 – Wien: H.Böhlau's, 1904. – S. 1-31.
29. Hüffer H. Diplomatische Verhandlungen aus der Zeit die französischen Revolution / Hüffer H. – Bd.I. Österreich und Preußen gegenüber der französischen Revolution bis zum Abschluss des Friedens von Campo Formio. Vornehmlich nach ungedruckten Urkunden der Archive in Berlin, Wien und Paris.– Bonn: Marcus, 1868. – VII, 490; Hüffer H. Die Politik der deutschen Mächte im Revolutionskriege bis zum Abschluss des Friedens von Campo

- Formio: zugleich als Erwiderung auf Heinrich von Sybel's Ergänzungsheft zur Geschichte der Revolutionszeit / H. Hüffer. – Münster: Aschendorf, 1869. – 242 s.
30. Katsch H. Heinrich von Treitschke und die preußisch-deutsche Frage von 1860–1866 / Katsch H. – München – München-Berlin: Druck und Verlag von R. Oldenbourg, 1919. – XVI, 161 s.
  31. Schiemann Th. Heinrich von Treitschke. Lehr- und Wanderjahre / Th. Schiemann. – München-Leipzig, Druck und Verlag von R. Oldenbourg, 1896. – VII, 270 s.
  32. Seier H. Die Staatsidee Heinrich von Sybel in den Wandlungen der Reichsgründungszeit. 1862–1871 / Seier H. – Lübeck – Hamburg: Matthiesen, 1961. – 211 s.
  33. Srbik H. v. Geist und Geschichte vom deutschen Humanismus bis zur Gegenwart / H. v. Srbik. – Bd.I. – München: Bruckmann – Salzburg: Müller, 1950. – X, 436 s.
  34. Sybel H. v. De fontibus libri Jordanus de origine antiquae Getarum. Phil. Diss. / H. v. Sybel. – Berolini: typis Nietackianis, 1838. – 45 s.
  35. Sybel H. v. Entstehung des deutschen Königtums / H. v. Sybel. – Frankfurt am Main: Varrentrap, 1844. – VIII, 267 s.
  36. Sybel H. v. Über die neuere Darstellung der deutschen Kaiserzeit / H. v. Sybel. – München: Verlag der J.B. Gotta'schen Buchhandlung, 1859. – 24 s.
  37. Sybel H. v. Die deutsche Nation und Kaiserzeit / H. v. Sybel. – Düsseldorf: Budd'eus, 1862. – XVI, 126 s.
  38. Sybel H. v. Österreich und Deutschland im Revolutionskrieg. Ergänzungsheft zur Geschichte der Revolutionszeit 1789 bis 1795 / H. v. Sybel. – Düsseldorf: Budd'eus, 1868. – XIV, 183, LVII s.
  39. Sybel H. Das neue Deutsche Reich / H. v. Sybel // Sybel H. Vorträge und Aufsätze. – Berlin: A. Hoffmann & Co°, 1874. – S. 303-330.
  40. Thompson J.W. History of historical Writing. 2 Vol. / J.W. Thompson. – Vol. 2. The Eighteenth and Nineteenth Centuries. – New-York: The Macmillan Co°, 1942. – 676 p.
  41. Treitschke H. v. Die Gesellschaftswissenschaft. (Ein kritischer Versuch) / H. v. Treitschke. – Leipzig: Verlag von G. Hirzel, 1859. – 107 s.
  42. Treitschke H. v. Politik: Vorlesungen gehalten an der Universität zu Berlin. 2 Bd-e. / H. v. Treitschke– Bd. 2. – Leipzig: Verlag von G.Hirzel, 1898. – 575 s.
  43. Treitschke H. v. Freiheit / H. v. Treitschke // Treitschke H. v. Historische und politische Aufsätze. – Bd. 1. Die Einheitsbestrebungen zertheilter Völker. – Leipzig: Verlag von G. Hirzel, 1907.

44. Treitschke H. v. Bundesstaat und Einheitsstaat / H. v. Treitschke // Treitschke H. v. Historische und politische Aufsätze. – Bd. 2. Freiheit und Königtum. – Leipzig: Verlag von G. Hirzel, 1913.
45. Treitschke H. v. Zehn Jahre Deutscher Kämpfe. Auswahl / H. v. Treitschke. – Berlin: Druck und Verlag von Georg Reimer, 1913. – IV, 213 s.
46. Treitschke H. v. Deutsche Geschichte im neunzehnten Jahrhundert. In 5 Teile / H. v. Treitschke. – Teil 4. Bis zum Tode König Friedrich Wilhelms III. – Leipzig: Verlag von G. Hirzel, 1927. – VIII, 753 s.
47. Vivenot A.V. Herzog Albrecht von Sachsen-Thesen als Reichs Feldmarschall. Ein Beitrag zur Geschichte des Reichsverfall und des Baseler Friedens. In 2 Bd-e / Vivenot A.V. – Wien: Braumüller, 1864–1866. – XXI, 438, 635 s.; XIX, 650 s.
48. Wandruszka A. Großdeutsche und kleindeutsche Ideologie (1840–1871) / Wandruszka A. // Deutschland und Österreich. Ein bilaterales Geschichtsbuch. Hrsg. von R.A. Kann und Fr.E. Prinz. – Wien – München: Jugend und Volk Verlagsgesellschaft, 1980. – S. 110-142.

А.К. Лисий
кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України
Вінницький державний педагогічний
університет імені М. Коцюбинського

Євреї Вінниці у 1917 році

Автор висвітлює громадсько-політичне життя єврейської громади Вінниці у 1917 році. Досліджується участь єврейських організацій у виборах до міської думи.

Автор освещает общественно-политическую жизнь еврейской общины Винницы в 1917 году. Исследуется участие еврейских организаций в выборах в городскую думу.

The author analyses the public and political life of the Jewish community of Vinnytsya in 1917. The participation of the Jewish organizations in the elections to the town дума is studied.

1917 рік – рік зламу епох в історії Вінниці. Він провів чітку межу до та після себе. Саме на переході від традиційної патріархальної ери до новітньої доби змін та потрясінь, у часи поєднання «старого» та «нового» якнайяскравіше вимальовується справжнє обличчя міста, виявляється глибинний характер його мешканців та закладаються підвалини наступного етапу розвитку.

Отже, якою вона була та, «стара» єврейська, Вінниця напередодні революції?

За національним складом місто було колоритно-строкатим. Більшість населення складали українці та росіяни, яких під час перепису не розділяли, відносячи до «православного віросповідання», багато було євреїв (за даними перепису 1897 року – 40%), близько 10% вважали себе поляками. Але жили і лютерани-німці, і мусульмани-татари, і росіяни-старообрядці. Всі національні групи складали окремі, доволі замкнені громади, які слабо спілкувалися поміж собою.

Широку сумнозвісну славу здобув заселений єврейською біднотою район «Єрусалимка», що спускався від центральних вулиць на північ до річки. Там, «від мостів майже до району Кумбарів на схилах вздовж Бугу стояли глинобитні і дерев'яні будиночки з підсліпуватими вікнами [...] Це було поселення типу містечка, і хто ставав багатшим, той

переселявся в більш престижні райони міста. В «Єрусалимці» жили бідняки й інші національностей. Євреї тримали кіз, курей, гусей, а не євреї вигодовували кабанчиків і називалися «кабанниками». Люди на «Єрусалимці» жили в тісноті, без елементарних зручностей» [1]. «За підсліпуватими вікнами, – писав у главі «Вулиця мого дитинства у Вінниці» радянський публіцист Цезар Солодар, – тулилися багатодітні сім'ї. І з першими же променями весняного сонця життя бідняків вишпескувалося на забруднені вулички, де ледве вдавалося роз'їхатися двом зустрічним візкам» [2].

Будівлі та приміщення на «Єрусалимці» стояли настільки щільно, що на подвір'ях не вистачало місця для помийних ям та клозетів, тому нечистоти виливалися прямо перед будинками. Антисанітарія на районі внаслідок цього була жахливою, у повітрі стояв щільний сморід випарів. «Відчайдушно брудні халупи [...] Вдивіться у натовп брудних, обірваних, напівголих, напівхворих діточок, що валяються на нестерпно брудних земляних підлогах цілими купами!» [3] – закликали до свідомості громадських діячів небайдужі до долі єврейства. Щоправда, таких були одиниці, і голос їх навряд чи був почутий навіть серед одноплемінників.

Були серед вінницьких євреїв і заможні люди – власники магазинів, доходили будинків, майстерень, лікарі та адвокати. Жили вони по всьому місту, хоча існували й цілі іудейські заможні квартали, наприклад, біля центрального скверу та каланчі. Найкраща садиба (нині – приміщення «Облрадіо») належала акціонеру цукрових компаній, хліботорговцю та фабриканту Боруху Львовичу. Серед населення побутовала приказка «Скупий як Львович, у нього снігу взимку не випросиш». Проте інколи він допомагав своїм одновітцям, утримував духовну школу «Талмуд-тору», співпрацював з Єврейським благодійним товариством «Гімнас коло».

Єврейська громада мала свою раду – кагал, на чолі зі старостою (рош ме-діна), який розв'язував судові та адміністративні справи. Значення кагалу у ХХ столітті, у порівнянні навіть з попередніми десятиліттями, занепало. Проте його вплив, насамперед, у найбільшніх колах ще залишався доволі значним. Ані російською, ані українською мовами єврейські низи, у більшості своїй, не володіли, спілкуючись між собою на їдиш.

У Вінниці було 3 синагоги та 14 молитовних іудейських шкіл — хедерів. Біднота молилася на «Єрусалимці», заможніші відвідували синагогу біля костельного двору, багатії вважали за краще молитися в синагозі поруч із готелем «Савой» [4].

Після повідомлення про перемогу Лютневої революції в Петрограді у Вінниці почалося створення Ради громадських організацій (РГО), яку

очолив граф Грохольський З.А., а секретарем став працівник взуттєвої фабрики Рабинович В.М. Серед організацій, які прийняли активну участь у формуванні цього демократичного органу місцевого самоврядування, було і Єврейське благодійне товариство.

Паралельно йшло формування ради робітничих депутатів, головою якого став один із фундаторів РГО, власник фотоательє І.Б. **Гросман** Політична позиція Ради першого скликання зводилася до проголошення свободи слова й друку, страйків, утворення спілок та легалізації політичних партій, відокремлення школи від церкви і церкви від держави, недоторканості особи і житла, демократизація міського і земського самоврядування, запровадження 8-годинного робочого дня, наділення селян землею тощо.

11 березня 1917 року відбулося розширене засідання РГО у розширеному складі. Неприємним для виконавчого комітету став виступ робітників-друкарів Шварца Х.Г. і Палатнікі Ш.Б., які заявили, що нинішній його склад далекий від представництва всіх верств населення.

Певні політичні колізії відбувалися і в Раді. Наприкінці березня із нез'ясованих причин виник конфлікт між Гросманом та Гантимуровим, внаслідок якого обидва були усунуті від керівництва, і на початку квітня новий об'єднаний виконком ВРПСД очолив офіцер, есер-інтернаціоналіст Казанмас П.С. Його товаришем (заступником) та керівником робітничої секції був обраний впливовий у пролетарських колах активіст Бунду друкар Лейбельман І.Ш. Свого представника в Раді мала і спілка громадян-євреїв.

30 березня відбулася масова демонстрація осіб, євреїв-дезертирів, які переховувалися від мобілізації. «Хай живе Тимчасовий уряд!», «Почуй Ізраїль! Благослови синів своїх на ратну справу!» – сповіщали плакати, якими добровольці засвідчували власну готовність хоч сьогодні рушити на фронт битися за вільну країну [7].

Чималої популярності у Вінниці навесні 1917 року здобули дві найбільші соціалістичні партії – соціалістів-революціонерів та меншовиків. Серед есерівського керівництва помітними фігурами були студенти Боксерман Н. та Лайнер С. Серед лідерів місцевих меншовиків виділялися лікар Пріцкер М., директор банку Фанстіль А.Р., Коган-Альтман Ф.Ю.

25 квітня відбулося організаційне засідання місцевого осередку РСДРП (б). Його активними членами стали робітники заводу «Молот» Фейншгейн, Гайсинер. Невдовзі до комітету організації було кооптовано Міллера І. та Пшвалінера П. Секретарем організації став Фенглер Б. Стали активістами і гімназист Снегов (Фаліксон І.І.) та вчитель Шлюгер М.

Значну кількість населення Вінниці репрезентували єврейські національні партії, які конкурували, передусім, одна з одною за вплив на іудеїв. Лідером лівого флангу був Бунд, який очолювали друкарі І.Ш. Лейбельман та Х.Г. Шварц, вчителі Б.М. Оршанський та Цорін, студент Моргенштерн, робітник Холоденко. До лівих належала й Соціалістична єврейська робітнича партія (СЕРП), провідниками якої були Х. Кіль, адвокат Ю. Радбиль, Ф. Кернер, М. Брускін, Г. Рехліс.

Партію «Поалей-Ціон» (сіоністи-соціалісти), нечисленну і маловпливову, в органах влади представляв перший голова виконкому ВРРСД І. Гросман та Ш. Палатник.

На правому фланзі єврейства знаходилися сіоністський гурток «Макавія» і доволі потужне Сіоністське бюро, яке очолював студент І. Хаймсон («Цейре-Ціон»). Лідерами сіоністів були адвокат І. Ройзенбурд, власник магазинів Е. Шапіро, комерсанти Г.Г. Сліозберг та І.А. Клейнман. Першочерговим завданням, яке стояло перед лідерами консерваторів, було підготуватися до «найближчої роботи у Палестині». Але вирішувалися і більш нагальні питання. Зокрема, у вересні 1917 року єврейська громада добилася відкриття у Вінниці двох єврейських роздільних гімназій [9].

Пробудження активного політичного життя набуло в замкненому єврейському середовищі особливо яскравих, а подеколи й гротескних форм. «У нас буквально діти, – розповідав автор «Винницького листка», – хлопчики і дівчатка від 10-12 років пхаються у суспільно-політичний галас, в будь-який час дня і ночі, всіх пір року [...] 13-14-річні і гімназисти і гімназистки з червоними від сильного нежиття носиками обзивають своїх батьків-торговців «буржуями», а ці останні посміхаються і розповідають знайомим, що «моя Розочка – більшовичка, а Льончик – меншовик...» А старша, 16-річна Ціля заявляє папі, власнику харчевні, «знаєш, папа, ми в класі всі більшовики... буржуї повинні загинути. Пролетаріат повинен захопити в свої руки все, все, папочка». А папа, розтираючи хрін для гостей, посміхається заплаканими очима і каже: «Так, так, Цільок, правильно. Повинні загинути. Ти у мене освічена, справжня сіцілістка». Уже скрізь «не хочу вчитися, а хочу бути сіцілістом і обов'язково більшовиком» [...] Нічого дивуватися, що в маленькій порівняно єврейській громаді у Вінниці нараховується 12 партій» [10]. Євреї-соціалісти називали сіоністів «клерикалами» і «реакціонерами», а ті відповідали їм звинуваченнями у зраді національної справи.

На багаточисельних мітингах тієї пори виступали промовці від різних політичних сил. Антибільшовицький же виступ 20-річної «делегатки народу № 1», як сповіщав напис на її червоній стрічці, – Рейзі Бломи

Вульвович і взагалі спричинив чималий скандал, який скінчився порушенням кримінальної справи. 4 червня, під час есерівського мітингу, молода дівчина, оточена групою «хлопчаків та якихось підозрілих осіб», вклинилася між ораторами і звернулася до натовпу із промовою, яку Боксерман зазначав, як «чисто істеричні вигуки і випадки проти низки осіб, як-то: проти Леніна, Столипіна, Мілюкова та інших, були випадки і заклики до вбивства чиновників, студентів, інтелігентів та інших. Зустрічалися протиріччя і недолугості, і чисто анархічні заклики змінювалися закликами до спокою і організації. На мене вся її промова справила враження промови хворої істеричної особи. Намагався її перервати (з публіки), але натовп був явно налаштований на її користь, і мені, і моїм товаришам довелося ретируватися. Вночі вона була затримана і за розпорядженням виконавчого комітету відправлена у Бердичів, де і залишена. Тепер вона знову у Вінниці, але поводитьсь вже по-іншому, приходять часто в клуб Ради, розмовляє із членами Ради...»

Муніципальні вибори влітку 1917 року стали тією подією загальнодержавного масштабу, яка не лише відобразила розстановку політичних сил напередодні Жовтневого перевороту, а й публічно зафіксувала основні програмні засади партій, що виявили готовність змагатись за владу, їх здатність до боротьби за вплив на маси. Ці вибори були першими (і останніми) виборами органів місцевого самоврядування в їх модерному розумінні (загальні, рівні, таємні, прямі), повторити які у Вінниці судилося лише за 70 років.

Одержавши постанову уряду, Вінницька міська управа ухвалила рішення про проведення у квітні-травні перепису міського населення для складання списків виборців. Всього до списку було внесено 19712 міських жителів та 15217 військовослужбовців. Після цього вибори були призначені на 27 серпня.

Впродовж липня – серпня 1917 року до міської управи подали списки 15 партій та блоків. Головна боротьба розгорнулася між кандидатами п'ятиох списків: об'єднаних соціалістів (меншовики, Бунд й есери), більшовиків, українських соціалістів, кадетів та єврейським блоком.

Перше місце здобув список більшовиків, за яких віддали свої голоси 3239 виборців (21%), у тому числі 2686 солдат (67%). Без голосів військових більшовики у місті потерпіли би фіаско. На другому місці опинився єврейський національний блок – 2632 (17%), на третьому – соціалістичний блок, де був Бунд – 1978 (12%). На дільницях у центрі міста голосували за польські або єврейські списки, на околицях – за українські, в казармах – за більшовиків [12].

В цілому ж більшовики отримали 12 місць в новій думі, а представники єврейського національного блоку, об'єднаної єврейської соціалістичної партії і Бунду – 15. Таким чином від вінницького єврейства пройшли до нового складу думи: Співак Я.І., Хаїмсон І.М., Ройзенбурд І.Л., Хайт Л.С., Шапіро Є.Г., Подлубник Ф.Ф., Лучанський М.Г., Радиновський Б.Н., Шварц І.С., Розенберг О.М., Кулішер О.М., Вейцман Е.М., Радбіль Ю.Б., Кіль Х.А., Піцек А.Л. [13].

Закінчуючи розмову про вибори до міської думи, можна сказати, що 20 вересня, на другому засіданні нової думи, її головою відкритим голосуванням був обраний Ізраїль Якович Слущкий (соціал-демократ, меншовик). Заступником голови став Бойно-Родзевич Г.М. (кадет). Членами управи обрані: Літвицький М.А. (український есер), Метельський М.А., Оршанський Б.М. (Бунд) та лікар Черняк (російський есер).

Список використаних джерел та літератури

1. Канторович Р. Были и небылицы старой Винницы / Р. Канторович. – Сент-Луис, 1998. – С. 11.
2. Солодарь Ц.С. Дикая полынь / Ц.С. Солодарь. – М., 1986. – С. 8.
3. Винницкий листок. – 1918. – № 9.
4. Канторович Р. Вказ. пр. – С. 12.
5. Лейбельман И. Воспоминания печатника / И. Лейбельман // Наша кузница. – 1922.
6. Свободный голос. – 1917. – 19 марта.
7. Лисий А.К. Вінниця 1917 року у спогадах двох військових ескадри повітряних кораблів / А.К. Лисий // Вісник інституту історії, етнології і права. – Випуск 5. – Вінниця, 2008. – С. 19.
8. Нариси історії Вінницької обласної партійної організації. – Одеса, 1980. – С. 20.
9. Логінов О.В. Вінниця у 1917 році / Логінов О.В., Семенко Л.І. – Вінниця, 2009. – С. 76.
10. Винницкий листок. – 1918. – № 14.
11. Логінов О.В. Вказ. пр. – С. 92.
12. Вінниця. Історичний нарис. – Вінниця, 2008. – С. 123.
13. Костецкий В. Новая городская дума / В. Костецкий // Свободный голос. – 1917. – 2 сентября.
14. Свободный голос. – 1917. – 1 октября.

Родом із Житомира: письменник Олексій Свірський

У статті розповідається про основні віхи життя та творчості письменника Олексія Свірського (1865–1942). Особливий акцент робиться на житомирські сторінки його біографії.

В статье рассказывается об основных этапах жизни и творчества писателя Алексея Свирского (1865–1942). Особый акцент делается на житомирские страницы его биографии.

The article describes the main stages of the life and creative activity of the writer Oleksij Svirskiy (1865–1942). A special stress is laid on the Zhytomyr period of his biography.

Дитячі враження найбільш яскраві, тому закарбовуються в людській пам'яті на все життя. Досить незначного поштовху і вони спливають різнобарвними фарбами: сумними, ліричними, а іноді і гумористичними, змушуючи людину повертатись в минулі часи і заново переживати давно минуле. А якщо ця людина до того ж письменник, тоді картини минулого лягають сторінками, стаючи реальністю народженого твору. Вище сказане саме про нього, російського радянського письменника Олексія Івановича Свірського.

Народився письменник 26 вересня 1865 р. (по старому стилю) у Житомирі в бідній єврейській сім'ї робітника Тютюнової фабрики, а вулиця дитинства назавжди залишилась в серці митця і він з ностальгічним почуттям буде згадувати про неї. Ось якою її бачить Рудько, прототип письменника з однойменної повісті «Береговая улица, или, как её иначе называли Голодаевка, спала крепким сном. Улица эта была расстроена только с одной стороны, другая же сторона представляла собой высокий берег, крутой обрыв, спускавшийся к реке».

Вірогідно, це район Павликівки, бо саме Павликівка розташована на пагорбі над річкою Кам'янкою при впаданні її в Тетерів. І далі про цю вулицю.

«Маленькие, хилые домишки тесной ломаной шеренгой толпились на краю обрыва. Хозяева этих хижин хотя и называли себя

домовладельцями, но были бедняками. Родовитая бедность, нужда и всякие невзгоды переходили к ним из рода в род, как переходят к богатым громкие титулы или миллионные наследства [...] Бедность жила здесь с незапамятных времен, так что голодаевцы давно уже привыкли к своей нужде».

Саме таке нужденне безпросвітне життя рано покляло в могилу батька письменника, а потім і матір. Смертю матері Свірський починає автобіографічний твір «Історія мого життя».

«В далекой загородной больнице умирает моя мать. А мне всего восемь лет. Я бегаю по нашей Приречной улице босиком, в длинной ситцевой рубаше [...] а там, далеко, за чужими улицами умирает мама. Моя мама...».

Хлопчик гостро переживає своє сирітство. Горе втрати батьків, безвихідь, що звалилась на плечі восьмирічної дитини назавжди відлунюватиме боєм в його серці, виливаючись смутком на папері: «Горе сразу как-то преобразило мальчика. Он сделался серьезным, задумчивым и молчаливым. Мальчишки, сады, игры, пакости – всё это мгновенно вылетело с головы. Ему теперь уже было не до игр и не до шалости. Он теперь был занят более важными вопросами» («Рижик»).

Восьмирічний сирота знайшов притулок у тітки, але її сім'я була такою ж бідною як і інші голодаївські сім'ї, які часто-густо не мали навіть куска хліба і тоді приходилось жити у борг «На Голодаевке это значило бать в долгу, как в шелку» («Рижик»).

Маленький Шіміле, так звали письменника, був зайвим ротом в новій сім'ї і саме на ньому тітчин чоловік напившись зганяв злість. Не витримавши знущань Шіміле втікає, стає безпритульним, займається крадіжкою. В один із днів ноги завели його на Малу Бердичівську і ця вулиця сподобалась Шіміле гарною архітектурою заможних будинків, але в першу чергу тим, що на ній «так багато хліба, м'яса і цукру» Він знову і знову повертається сюди, зупиняється біля двоповерхового будинку з просторим подвір'ям і садом. Це казенний єврейський учительський інститут, навчатись в ньому мріяло багато єврейських юнаків із бідних родин. Серед них був і Шолом Рабинович – майбутній письменник Шолом-Алейхем. Та повернімось до Свірського. Якось наважившись він увійшов у двір інституту і йому пощастило.

«Осторожно вхожу во двор. Сторожа не видать. Из одноэтажного длинного здания выходит человек с деревянной бадейкой в руках. Из бадейки поднимается легкий пар. Он ставит ее на землю и свистит.

Откуда-то из глубины двора прибегают беленькая лохматая собачка [...] Собачка подбегает к бадейке, а человек уходит. Голод шепчет мне: "Подойди, там съедобное..." [...] осторожно заглядываю в бадейку: вижу коричневый картофель, различный соус, рисовую кашу, объедки черного и белого хлеба, и по бокам куски жира... Меня всего трясет, голова кружится, шумит в ушах[...]

«Мальчик, подойди сюда!» – кличе його цієї миті чоловік, що вийшов на ганок («Історія мого життя»).

Це був буфетник, з доброї волі якого єврейський учительський інститут став місцем притулку майбутнього письменника. Його кормлять, а студент Нюрейберг стає його наставником. Він чує тут імена Магнета, Писарева та інших відомих представників літературного життя Росії. Потрапляє в театр.

«Всё, что происходит перед моими глазами, поднимает меня на вершину радости. Я на лету хватаю куски доселе неведомой мне жизни, заглядываю в тайны театрального волшебства» («Історія мого життя»).

Все добре швидко кінчається. Його покровителя і наставника студента Нюрейберга було заарештовано за участь у студентських заворушеннях і хлопчик пустився у мандри по величезній країні під назвою Росія. Поневіряючись по Бессарабії і Україні, Прибалтиці, містами Центральної Росії і Середній Азії він сумує за малою батьківщиною.

«На чужбине родина рисувалась ему прекрасной страной, где он с каждым предметом, с каждой пылинкой сроднился с малых лет. Но вот он увидел эту чудесную страну, увидел близких людей, и что же? На другой день ему всё наскучило. Жизнь на Голодаевке тянулась серо, однообразно» («Рыжик»).

І в віці приблизно дванадцяти років він назавжди прощається з рідним краєм.

Це були найважчі роки його життя про які пізніше письменник напише: «Я не умер с голода только потому, что всегда встречал добрых людей, таких же бедных».

Поневіряючись, Свірський набирався не тільки життєвого досвіду, але і вражень, які згодом лягли в основу його творів. Підростаючи та мужніючи майбутній письменник розуміє, що бродяче життя, це на півжиття, так жити не можна і самотужки здобуває освіту.

Свірський Олексій Іванович починає друкуватись в 1892 році в віці 27 років в газеті «Ростовские на Дону известия». Його нариси та розповіді зібрані в книгах «Ростовские трущобы» (1893), «В стенах тюрьмы» (1894). Ці твори користуються успіхом у передової інтелігенції та студентської молоді завдячуючи правдивому зображенню

життя дна Росії. У нього з'являються перші шанувальники, а критика порівнювала його твори з ранніми розповідями М. Горького.

Після переїзду до Петербургу Свірський О.І. видає три томи оповідань «Погибшие люди» (1898).

Кращі твори письменника, це розповідь про побачене і пережите, це світ дна, єврейської бідноти «Вечные странники» (1905), «Еврейские рассказы» (1909).

Особливо близька і пережита Свірським тема – діти вулиці, їх голодне та безрадісне життя, поневіряння і зневіра. Ця тема проходить лейтмотивом через всю творчість і роки письменника, а повість «Рудько» (1901) приносить справжню славу. Твір перекладається на багато мов, приваблює московських кінематографістів студії ім. М. Горького і вони в 1960 році приїждять на батьківщину письменника в м. Житомир, щоб зняти однойменний фільм.

Після революції Свірський приймає активну участь в культурно-просвітницькому житті країни. А після переїзду в Москву, обирається депутатом Московської міської Ради, стає членом правління Всеросійської спілки письменників, працює в періодичних виданнях Москви та Ленінграда.

Починаючи з 1928 р. і майже до самої смерті Свірський О.І. працює над підсумковою автобіографічною книгою «Історія мого життя».

З теплим почуттям згадуючи природу Полісся, скелясті береги Тетерева, греблю, околиці Житомира та саме місто.

Життя митця обірвалося 6 лютого 1942 року в Москві на 77 році життя.

Доля Свірського Олексія Івановича подібна до долі багатьох письменників кінця XIX – початку XX сторіччя, які ще в дитячі роки зазнали поневіряння, голод і холод, важку працю за кусень хліба. Його життєвий шлях подібний до М. Горького і П. Скитальця, Джозефа Конрада і Саші Чорного та багатьох інших митців пореформеної Росії – період романтичних мандрів в пошуках кращого життя.

Список використаних джерел та літератури

1. Большая советская энциклопедия. 23 т.
2. Краткая литературная энциклопедия. – М, 1971.
3. Літературна енциклопедія – М. 1966.
4. Свирский А.И. История моей жизни / А.И. Свирский. – Свердловск, 1964.
5. Свирский А. Рыжик / Алексей Свирский. – М., 1990.
6. Хлопчик з Голодаївки // «Зоря Комунізму». – № 27. – 1989.

Т.В. Арзуманова
кандидат історичних наук, доцент кафедри
українознавства та політології
Харківський державний технічний університет
будівництва та архітектури

Протиріччя і непослідовність в реалізації більшовицької політики українізації щодо етнічних росіян на території УСРР у 1920-х рр. (на прикладі Харкова)

Досліджується процес реалізації політики українізації в Харкові в 20-х рр. XX ст. В структурі населення міста домінували етнічні росіяни та російськомовні українці, євреї та інші етноси, а позиції російської мови та культури були досить міцними. Політика українізації була непослідовною через суперечливість її цілей – збереження позицій російської мови та культури поряд з українізацією сфер громадського життя.

Исследуется процесс реализации политики украинизации в Харькове в 20-х гг. XX в. В структуре населения города доминировали этнические русские и русскоговорящие украинцы, евреи и другие этносы, а позиции русского языка и культуры были достаточно прочными. Политика украинизации была непоследовательной в связи с противоречивостью ее целей: сохранение позиций русского языка и культуры наряду с украинизацией всех сфер общественной жизни.

The article is dedicated to the research of ukrainization policy realization in Kharkiv in 1920s. The ethnical Russians and Russian-speaking Ukrainians, Jews and other ethnic groups dominated in ethnical structure of the city. The position of the Russian language and Russian culture was rather strong there. The inconsistent aims of ukrainization policy made it ineffective. The Bolsheviks proclaimed the use of the Ukrainian language in all spheres of public life but they continued to support the Russian language as an international one in the USSR.

Задоволення потреб національних меншин в країні є тим лакмусом, який здатний відобразити рівень демократії, ступінь готовності громадян жити згідно з європейськими нормами. Як і в світі, так і в Україні національне питання є невирішеним до кінця, кожного дня постають нові проблеми, які потребують негайного реагування

з боку громадськості. Вирішення національних питань є необхідною складовою демократичного розвитку держави.

Залучення України до процесів європейської інтеграції неможливе без формування стратегії консолідації українського поліетнічного суспільства. Росіяни належать до найбільшої національної меншини в країні, а тому забезпечення їх національно – культурних інтересів має стати провідним завданням реалізації державної політики.

На початку 1990-х років, з часу розгортання державної політики українізації українського суспільства в рамках побудови незалежної України, питання становища етнічних росіян як національної меншини набуло актуальності. Цікавим для сучасних істориків, державотворців, політологів, етнополітологів, громадських діячів має стати проведення історичних паралелей між національною політикою, спрямованою на українізацію, в сучасній Україні та Радянській Україні в другій половині 20-х років XX століття щодо вирішення питання з російською мовою, захистом прав етнічних росіян.

Актуальність теми обумовлена і сучасними тенденціями розвитку історичної науки, що звертають увагу істориків на необхідність приділяти увагу регіональним дослідженням, мікроісторії та історії повсякденності. Зважаючи на сучасні вимоги, автор намагався проаналізувати особливості здійснення політики українізації в Харкові, який ще наприкінці XIX ст. перетворився на російськомовне місто із значною перевагою етнічних росіян в структурі населення. Особливий інтерес становило питання ставлення населення міста до заходів українізації, виявлення причин незадоволення або байдужості міщан.

Метою даної роботи став аналіз складних і суперечливих процесів в національній політиці правлячої партії більшовиків в радянській Україні щодо росіян та російськомовних громадян республіки.

В роботах сучасних українських дослідників відмічається суперечність цілей українізації: відродити українську мову з одного боку, зберегти міцні позиції російської мови – мови пролетаріату та інтернаціонального спілкування в межах Радянського Союзу [1, с. 2]. Однак поза увагою дослідників залишається ряд питань, наприклад, питання сприйняття українізації пересічними громадянами радянської України (в першу чергу росіянами та російськомовними українцями), захист прав національних меншин та розвиток їх національних культур в умовах тотального впровадження української мови.

Більшість сучасних дослідників національної політики більшовиків у 1920-х роках не відносять росіян до національної меншини, тому не розглядають проблеми впровадження українізації та ставлення до цієї політики росіян та російськомовних громадян республіки. Інші дослідники ж приділяють в роботах росіянам недостатню увагу, акцентуючи її на вивченні розвитку інших національностей [12].

Введення в науковий обіг архівних матеріалів дало автору змогу розглянути особливості проведення більшовиками національної політики в УСРР в другій половині 1920-х років щодо російської спільноти.

Початок політики українізації став відправним етапом на шляху вирішення «російського питання» в Радянській Україні в середині 1920-х років. Вперше етнічні росіяни зіткнулися з проблемою використання української мови в громадсько – політичному житті, культурі, освіті, що привело до надання статусу національної меншини російському населенню УСРР.

Першим кроком на шляху реалізації етнонаціональної політики більшовиків слід вважати законодавче закріплення рівноправ'я громадян УСРР різних національностей. Згідно з Конституцією УСРР в радянській республіці представники різних національностей визнавалися рівними у правах, а суперечним основним законам республіки оголошувалося «яке б не було пригнічення національних меншостей або обмеження їх рівноправності» [4, с. 14]. Таким чином були ліквідовані підстави для ганебної національної дискримінації, яка мала місце за часів царату.

Потреба вирішення питання з рівноправністю мов в умовах українізації було обумовлено протиріччям: з одного боку влада заявляла про потреби українізації в суспільстві, з іншого – провідний клас в радянській державі – пролетаріат – в УСРР був майже повністю російськомовним, а тому більшовики повинні були вирішити питання з захистом прав російськомовних робітників, а також селян – росіян, які компактно проживали по районах республіки. Саме початок українізації актуалізував вирішення національного питання в УСРР, бо згортання сфер вжитку російської мови торкалось не тільки росіян, а й представників інших національностей, які за часів Російської імперії були майже зрусіфіковані і якщо вдома і вживали рідну мову, то на роботі, в суспільному житті користувалися виключно мовою російською.

Оборотною стороною політики українізації стала дерусифікація, що не тільки дратувала росіян і значну кількість зрусифікованих українців, які остаточно перейшли на мову російську, як мову повсякденного спілкування. Дерусифікація не влаштовувала і правлячу партію через небажання втратити міцні позиції російського пролетаріату – власної опори в державі [6, с. 120].

Проведення українізації мало залучити корінне населення до радянського державного і господарського будівництва, комплектувати штат керівних органів держапарату, громадських організацій із людей, що знають мову, побут та звичаї українців, запровадити всебічне вживання української мови в державних установах, навчальних закладах, в цілому в суспільному житті. «Залишаючи на майбутнє обов'язковість для службовців знання російської мови, що є засобом взаємин з найбільшою національною меншістю на Україні [...] Вважаючи, що російська мова перестала бути засобом пригнічення в руках привілейованого класу і, навпаки, є засобом прилучення української культури до високорозвиненої російської культури, робітничо-селянський уряд України визнає за потрібне зосередити увагу держави поширення знання української мови», – значилося в Постанові ВУЦИКа «Про заходи забезпечення рівноправності мов і про допомогу розвитку української мови» від 1 серпня 1923 р. [3, с. 34].

Ця постанова фактично стала першим кроком на шляху до визнання і захисту прав національних меншостей в УСРР, бо поряд із проголошенням всебічного розвитку української мови, в документі також значилося, що «мови всіх національностей, що є на території України, проголошуються рівними, а кожному громадянину дозволяється в зносинах з державними органами користуватися рідною мовою». Всі державні документи, закони, накази і т. п. мали видаватися двома мовами – українською і російською. А на всіх публічних зборах (з'їздах, засіданнях, зборах, мітингах) громадяни могли вільно користуватися рідною мовою.

Мабуть вперше в цьому документі росіяни були названі національною меншиною («найбільша національна меншість на Україні») і той факт, що вони складали значну частину населення УСРР (навіть, якщо не брати до уваги російськомовних українців), примушував більшовиків визнавати необхідність збереження статусу російської мови як другої державної. Цей статус було обумовлено і тим, що

російська мова залишалася «інтернаціональною мовою» спілкування в багатонаціональному Радянському Союзі.

Початок українізації не був сприйнятий однозначно схвально українським суспільством, бо на початок 1920-х років значна частина українців своєю рідною мовою вважала російську мову. Російська мова була рідною не тільки для етнічних росіян, а й для представників інших народів – євреїв, греків, німців, поляків, білорусів та інших.

Росіяни в 1920-х роках складали значну частину в українському суспільстві. В цілому згідно з результатами перепису населення в 1926 році в УСРР їх частка складала 9,2% (тобто росіяни лідирували серед інших національних меншостей. За ними найбільш численними були євреї – 5,4%; поляки – 1,6%; німці – 1,3%; молдаване – 0,9%; греки – 0,4%; болгари – 0,3%; білоруси – 0,26%; інші народи – менше 0,01%) [5, с. 4].

За даними перепису 1926 року в Харківській окрузі українці складали 70,3%, росіяни – 22,5%, євреї – 5,3%, поляки – 0,4%, німці – 0,2%, інші – 1,3%. Найбільш строкатою була структура населення в Харкові. За даними Харківського окрвиконкому в 1926 р. в місті представники національних меншин складали 61,6% (з них 37% – росіяни; 1,3% – поляки; 0,9% – вірмени; 0,56% – німці, а також латиші, татари, білоруси та інші народи). Для них рідною мовою була саме російська мова, а тому перехід до української мови був досить проблематичним.

По округах росіяни були представлені так: 22,6% населення Харківської округи, 15,8% – Куп'янської округи, 14,9% – Ізюмської, 5,4% – Сумської [5, с. 19-20]. Для порівняння: найбільш представлені росіяни на території УСРР були також в Луганській – 42,8%, Сталінській – 34,3%, Одеській – 23,3%, Мелітопольській – 25% округах [там само].

В ряді районів Харківської округи росіяни складали понад 50% населення: Олексіївський район – 87%, Чугуївський район – 69,7%, Золочевський – 60,3%, Старо-Салтівський – 54,3%, в Липецький – 48,5%, Таранівський – 29,9%, Харківський – 18,5%, Велико-Колодезянський – 16,1%, Зміївський – 15,5%, Дергачівський – 10%, мінімальна кількість росіян 5% та 7,8% відповідно проживали в Печенізькому та Вовчанському районах відповідно. В Охтирській окрузі 52,6% росіян мешкало в Кариковському районі, 37,3% – у Велико-Писаревському, 21,7% – у Ново-Рябінівському, 9,8% – у Чупахівському, лише в Краснокутському районі кількість росіян не перевищувала 0,8%. В Ізюмській окрузі найбільш росіянами був заселений Отрадівський район – 56,4% населення, 41,5% мешкало в Петрівському районі,

17,7% – в Шандриголівському, 9,1% – в Андріївському, 6,2% – в Савинському, тільки в Барвенківському районі за результатами обстеження наркомату внутрішніх справ в 1925 році росіяни були повністю відсутні. У Куп'янській окрузі найбільш росіяни були представлені в Покровському районі – 48,5%, Велико-Бурлуцькому – 42,4%, Жовтневому – 36,6%, Ольшанському – 19%. В Сумській окрузі процент росіян у порівнянні з іншими районами Слобожанщини був незначним: Тростянецький район – 17%, Славгородський – 15,4%, Юнаківський – 13,7%, Красно польський та Хотенський райони – 8,4% та 8,3% відповідно [8, с. 67-68].

Що стосується міст, то тут росіяни мали значні показники, але не настільки великі, щоб стверджувати той факт, що росіяни в Україні в основній масі були міщанами. Традиційними жителями міст Слобожанщини були представники українського, російського та єврейського етносів.

Таблиця 1.

Етнічний склад населення міст Слобожанщини в 1925 році

Місто	Українці, %	Росіяни, %	Євреї, %	Місто	Українці, %	Росіяни, %	Євреї, %
Харків	21,3	50,5	20,6	Богодухів	92,1	5,1	2
Суми	64,7	24	8,7	Білопол'є	94,4	3,9	1,1
Охтирка	86,3	10	2,5	Зміїв	87,6	10,8	0,6
Ізюм	78,5	16,5	2,4	Вовчанськ	84,4	13,6	0,4
Лебедин	91,9	5	1,9	Золочев	77,8	15,7	2,2
Чугуєв	24,2	76,8	2	Валки	87	10,8	0,6

[8, с. 119].

На відміну від перепису населення, що був здійснений в Російській імперії в 1897 році, коли народність респондентів визначалась лише з питання про рідну мову, перепис 1926 року вже відокремлював ці питання: окремо ставилось питання про національність, окремо – про рідну мову. Населенню пояснювали, що відповідь на запитання про мову може й не збігатися з відповіддю на запитання про національність. І незалежно від визначеної національності рідною

мовою записувалась та мова, якою особа найкраще володіє або звичайно говорить [5, с. IX].

Виразне відокремлення національності та мови, як ознак, що не повинні обов'язково належати до тої самої етнічної маси, саме й мало на меті забезпечити можливість аналізу в визначеному напрямку: рідною мовою за переписом визнавалась та, якою людина краще володіла.

В цілому по Україні 98,2% росіян вважали своєю рідною мовою мову російську, а от серед українців рідною мовою називали мову українську 94%, серед українців – мешканців міст українська мова була визнана рідною 74% [5, с. XVI].

Результати перепису показали, що російську мову вважали за рідну не лише росіяни, а й представники інших народів – євреї, німці, поляки, в меншій кількості – українці. В Харківській окрузі російську мову рідною визнавали 31% населення (у містах – 52,7% населення, по селах – 19%). В загалі по Україні цей показник був значно меншим: в цілому по Україні російська мова визнавалася рідною 15,2% населення, у місті – 44,4%, у селі – 8,6% [5, с. 20].

З початком українізації етнічні росіяни та русифіковані українці почали відчувати певні труднощі, пов'язані з поширенням використання української мови як офіційної. Більшовицька влада на Україні зіткнулась з піднесенням незадоволення етнічних росіян та російськомовних громадян та їх ворожим ставленням до здійснюваних заходів з українізації державного апарату, освіти, преси і т. п.

Набуло актуальності питання про визначення статусу росіян як національної меншини та проведення заходів з захисту їх права на вільний розвиток мови та культури. Невизнання росіян національною меншиною, на думку М. Скрипника, слід було вважати шовінізмом: «Великодержавний шовінізм – російський чи український, чи який інше, але напевно якийсь є, що не визнає росіян на Україні за окрему національність, [...] за національну меншість і гадає за можливе зарахувати росіян до українців або навпаки» [11, с. 25-26]. В жодних документах першої половини 1920-х років росіяни не згадуються як представники національної меншини, питання про визнання статусу росіян в УСРР не набуло своєї актуальності до моменту початку реалізації політики українізації.

В квітні 1926 року в Харкові на промислових підприємствах були проведені опитування робітників щодо їх національності, мови спілкування, рівня розуміння української мови (були запропонова-

ні питання про вміння розуміти українську мову, читати і писати по-українськи).

Аналіз результатів дослідження дає нам змогу стверджувати, що на більшості харківських підприємств російська мова була основною мовою спілкування, як серед росіян (які складали приблизно 40% робітників), так, серед і українців.

Найбільш кількість росіян та російськомовних харків'ян була серед будівельників, друкарів та робітників промислових підприємств. Так, в 1926 р. серед будівельників Харкова українці становили 37%, решта – були росіяни, в основному вихідці з Білгородщини та Орла, які прийшли на заробітки (значна їх частина так і залишалася в Харкові на постійне місце проживання). Серед друкарів українці становили 42%, а мовою володіли лише 13%. На канатному заводі працювало 1787 етнічних українців та 537 росіян, а по мові росіянами себе визнавали 1430 осіб. На заводі «Серп і молот» серед 1446 робітників – українців лише 323 заявили, що володіють українською мовою. Етнічних росіян на заводі працювало 873 робітника, а рідною мовою російську визнавало 2254 працівника підприємства [3, с. 9].

Якщо на підприємствах етнічні росіяни складали близько 40% складу робітників, то російськомовних робітників було набагато більше. Можна з впевненістю заявити, що саме російська мова була мовою спілкування пролетаріату міста в другій половині 20-х рр. XX ст. Майже повністю зрусифікованими були євреї, поляки, німці, білоруси, татари. Під час опитування вони зазначали, що саме на російській мові вони спілкуються і на роботі, і вдома.

Що стосується освіти, то приблизно 20% робітників Харкова визнали, що вони вміють читати по – українськи, а 16,5% – можуть писати по-українськи. 73% працівників промислових підприємств заявили, що читають і пишуть по-російськи. Таким чином, можна зробити висновок, що кожен другий етнічний українець – робітник харківських підприємств не міг писати і читати на українській мові.

Згідно з діючим законодавством, громадяни, які не володіли українською та російською мовами, не могли бути прийняті на роботу до державних установ. А особи, які перебували на державній службі, і на момент початку українізації не знали української, протягом одного року зобов'язувалися її вивчити. Невиконання цього розпорядження загрожувало безумовному звільненню з державних посад. Тому протягом 1923–1924 рр. наркомом освіти для всіх держслужбовців

були розроблені програми курсів української мови (в залежності від рівня володіння – 3-х місячні та 9-ти місячні) [7, с. 38].

На засіданні харківської округової комісії з українізації в жовтні 1926 року підводилися підсумки українізації держслужбовців і було заявлено, що майже все діловодство ведеться українською мовою, за виключенням листування російською мовою з російськими райвиконкомками. Вказувалося і на покращення якості мови при оформленні ділових паперів. Поряд з тим зустрічалися і такі документи, зміст яких зрозуміти було майже неможливо. Як приклад, комісія наводила зразок листа, створеного співробітником планового відділу окрвиконкому: «У повернення Вами нашого відношення щодо подання Вами міркувань про утворення дачного тресту утворилося очевидно за причинами незрозумілості Вами безпосереднього відношення справи дачного господарства до галузів робіт Харківського міського комунального господарства [...]» [9, с. 28]. Ось такі шедеври складалися службовцями навіть після закінчення курсів української мови.

В 1926 р. всі службовці були поділені за рівнем знання української мови на III категорії: до I категорії відносилися особи, які добре володіли українською; до II – особи, знання мови яких потребувало удосконалення; до III – особи, які зовсім не знали української мови. За рішенням окрвиконкому до грудня 1926 р. планувалося провести перевірку знань української мови у всіх співробітників, і осіб, що не складуть іспит, звільнити з посад. А також вжити заходів до службовців, які за результатами екзамену можуть бути віднесені до II категорії (направити їх на повторний курс ділової української мови) [9, с. 2].

Однак, не зважаючи на вимоги використовувати українську мову, більшість співробітників спілкувалися на робочих місцях виключно російською і між собою, і з відвідувачами (навіть якщо останні зверталися до службовців українською). Українців, що природно володіли українською мовою, серед співробітників держапарату було досить мало, і, перебуваючи в російськомовному оточенні, вони мимоволі починали вживати російську мову як мову повсякденного спілкування [9, с. 28-28 зв.].

Невживання української мови як розмовної призводило до негативних наслідків: робітники, які складали іспит відмінно, через невживання української мови через деякий час втрачали свої знання, погіршували власний результат. Наприкінці 1920-х рр. комісією з українознавства було заявлено про «феномен рецидиву» – погіршення рівня володіння українською мовою. З метою постійного

вдосконалення розмовної мови та рівня ділової мови в установах створювалися гуртки української мови та українознавства, але відвідування гуртків службовцями було вкрай незадовільним. Не виписували вони і українську пресу, надаючи перевагу російським газетам і журналам.

Після державних службовців черга на перевірку володіння українською мовою дійшла до міліціонерів, продавців, кондукторів трамваїв, бібліотекарів. Курси для цих категорій робітників були за пільговими розцінками – 2,5% від зарплатні.

Представники окрвиконкому пильно стежили, щоб у Харкові всі службові документи, журнали, газети, афіші, плакати, реклама, оголошення – друкувалися виключно українською мовою [10, с. 11].

Не зважаючи на всі заходи влади, спрямовані на українізацію харків'ян, цей процес відбувався досить повільно. Комісія з українізації при окрвиконкомі в березні 1929 р. вкотре відзначала, що 90% службовців в Харкові розмовляють російською мовою під час виконання своїх службових обов'язків. А на промислових підприємствах, в торговельних закладах та закладах, які надають різні послуги населенню майже 100% використовують виключно російську мову [10, с. 15].

Російську мову використовували при проведенні засідань, загальних зборів та нарад на підприємствах та в установах. Не беручи до уваги всі урядові постанови про українізацію, керівники підприємств та організацій не вели точного обліку службовців за їх рівнем володіння українською мовою, не вимагали від них відвідування курсів по вивченню мови. «За пропозицією округової комісії з українізації адміністрація видає наказ, щоб усі робітники розмовляли в установі українською мовою та вступали на державні курси, але рідко де службовці виконували цей наказ, а адміністрація не вимагала виконання. Траплялися випадки, що адміністрація звільняла службовців на довгий час від відвідування курсів для виконання певних доручень (наприклад, складання звітів)» [10, с. 15-16]. Негативним явищем було ігнорування курсів української мови безпосередньо керівниками організацій та установ, на що пересічні службовці заявляли: «Ви тягаєте тільки дрібну рибку, а велику не чіпаєте!».

Проте не зважаючи на вкрай негативне ставлення харків'ян до примусового вживання української мови, вже в 1929 р. збільшилася кількість службовців, що були віднесені до I категорії (добре знання української мови). Так, в 1928 р. їх було 25,2%, а в 1929 р. – 42,6%. Помітно зменшилась і кількість службовців, віднесених до III категорії

(нерозуміння української): 13% в 1928 р. проти 1,9% в 1929 р. [10, с. 15]. Поширилося вживання української мови і в культурному житті Харкова: в 1929 р. 68,9% вистав у театрах йшло українською мовою, повністю українізованим був кінематограф.

Українська мова інтенсивно застосовувалася в роботі хорових, літературних, драматичних гуртків та гуртків з українознавства.

Щорічно збільшувалася кількість українських шкіл: в Харкові в 1929 р. діяло 63 школи: 33 – українські (охоплювали 60,3% загальної кількості учнів), 22 школи були російські (в них навчалося 33,4% учнів), 4 – єврейські, 1 школа німецька, 1 – польська, 1 – вірменська, 1 – татарська [17, с. 19]. Професійних шкіл в Харкові діяло 27, і 18 з них були українськими (охоплювали 66,7% учнів). Однак, за свідченнями сучасників, школярі і вчителі українських шкіл у повсякденному житті продовжували використовувати російську мову.

Таким чином, в умовах здійснення політики українізації в УСРР російське населення вперше було визнано національною меншістю, однак, на відміну від інших народів, культура і мова росіян мали певні привілеї (російська мова визнавалася рівною в правах з українською). Харків був містом, в етнічній структурі якого переважали росіяни, зрусифіковані українці та представники інших народів (євреї, поляки, татари та інші). Тому позиції російської мови у місті були дуже міцними. Незважаючи на цілий ряд заходів влади (українізація державного апарату, освіти, культури, преси), які, до речі, сприймалися харків'янами досить негативно, російська мова залишалася мовою повсякденного спілкування. Тому говорити про утиски росіян в УСРР в 1920-х немає жодних підстав, а згортання українізації на початку 1930-х років призвело до відновлення панівного статусу російської мови і російської культури.

Список використаних джерел та літератури

1. Гончарова О.С. Національні меншини Харківщини в умовах здійснення політики коренізації (20-ті – початок 30-х років XX століття): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук / О.С. Гончарова. – Харків, 2007. – 19 с.
2. Етнополітологія в Україні: здобутки, проблеми, перспективи. Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції м. Київ, 27–28 вересня 2003 р. – К.: Світогляд, 2004. – 256 с.
3. Затонський В. Національна проблема на Україні (Доповідь на пленумі ЦК ЛКСМУ, червень 1926 р.) / В. Рафальський. – Харків: Держ. вид-во України, 1926. – 64 с.

4. Конституція Української Соціалістичної Радянської Республіки. Затверджена Всеукраїнським З'їздом рад на засіданні 14 березня 1919 р. – Харків: Всеукр. держ. вид-во, 1920. – 15 с.
5. Короткі підсумки перепису населення України 17 грудня 1926 р. Національний і віковий склад, рідна мова та письменність населення. – Х.: Вид-во ЦСУ УСРР, 1928. – 210 с.
6. Кульчицький С.В. Національна політика Кремля в Україні / С.В. Кульчицький // Україна і Росія в історичній ретроспективі: Радянський проект для України. – К.: Наукова думка, 2004. – Т. 2. – С. 105-122.
7. Державний архів Харківської області (Далі – ДАХО). – Р-845. – Оп. 3. – Д. 35. Матеріали губернской комиссии по проведению украинизации аппарата губисполкома (май 1924 – январь 1925 гг.)
8. Национальный состав Советской Украины. Объяснительная записка к этнографической карте УССР. – Харьков: Изд-во народн. комиссариата внутрен. дел, 1925. – 130 с.
9. ДАХО. – Ф. Р – 845. – Оп. 3. – Д. 2863. Об украинизации советского аппарата.
10. ДАХО. – Ф. Р – 845. – Оп. 3. – Д. 2703. Об украинизации советского аппарата.
11. Первое Всеукраинское совещание по работе среди национальных меньшинств (8–11 января 1927 г.). Стенографический отчет, резолюции, постановления и материалы. – Харьков: Издание ЦК нацменьшин при ВУЦИК, 1927. – 230 с.
12. Рафальський О.Є. Національні меншини України у XX столітті: Історіографічний нарис / О.Є. Рафальський. – К.: Поліус, 2000. – 447 с.

В.О. Доценко
кандидат історичних наук
доцент кафедри теорії та історії держави і права
Національний університет Державної
податкової служби України, м. Ірпінь

Єврейська громадська ініціатива Української СРР в першій половині 20-х рр. XX століття

У статті розглядаються питання, пов'язані із історією єврейського громадсько-політичного руху першої половини 20-х рр. XX ст. та його знищенням компартійною системою, проведення репресій щодо єврейських активістів у 20-х рр. XX ст.

В статье рассматриваются вопросы, связанные с историей еврейского общественно-политического движения первой половины 20-х гг. XX в. и его уничтожением компартийной системой, проведения репрессий в отношении еврейских активистов в 20-х гг.

The article examines the history of the Jewish socio-political movement in the first half of the 1920s and its destruction by the communist party system through repressions of the Jewish activists in the 20s of the XXth century.

Демократичне суспільство що будується в Україні неможливе без існування громадських організацій. В політичній системі суспільства вони займають одне з ключових місць, взаємодіючи з державними органами влади та політичними партіями. Громадський рух ставить собі за мету задоволення потреб різних соціальних груп, національних меншин. Існування громадського руху дозволяє визначити міру демократичності суспільства. Тому на перехідному етапі нашої історії дуже важливо врахувати досвід попередніх років. Зокрема, періоду раннього тоталітаризму в СРСР, коли зароджувалися ідеї одержавлення добровільної ініціативи різних національних груп та меншин. Використання досвіду компартійної системи в боротьбі з проявами інакодомства та непокори влади, дозволить уникати помилок в розбудові громадянського суспільства та правової держави.

В українській історичній літературі, як в минулому, так і сьогодні, присвячений дослідженню життя нашої держави в 20-ті рр. XX ст., практично не висвітлюються питання присвячені боротьбі радянської

влади з сіоністським рухом та участь в ній єврейських добровільних організацій. Якщо і приводились деякі факти, то вони звинувачували єврейські організації в буржуазному націоналізмі, і звеличували діяльність громадських організацій, які керувалися в роботі «вірною рукою» комуністичної партії. Сіоністи різного толку, нібито не мали достатньої соціальної бази для наповнення своїх рядів, представляли інтереси національної буржуазії, і їх дні на «єврейському лоні» скінчились. Однобокість висвітлення даної проблеми призвела до відсутності монографічного дослідження за часів радянської доби. Лише зараз деякі дослідники сталінської доби звертаються до даної проблеми. Зокрема, це праці М.А. Журби, В.С. Орлянського, В.І. Гусева, Ф.Г. Турченка [1; 3; 6; 8]. Але в них лише побіжно висвітлені проблеми боротьби владних органів з єврейським громадсько-політичним рухом в Україні. Питання нажаль залишається малодослідженим.

Відсутність публікацій що проливають світло на проблему використання єврейського громадського руху органами компартійної системи в 20-х – 30-х роках ХХ століття для боротьби з опозиційними силами і є головною проблемою дослідження. Стаття має з'ясувати ступінь одержавлення єврейського громадського руху в УРСР. Особливості участі силових структур у процесі вирішення проблеми «єврейського містечка» Правобережної України та одночасного знищення сіоністських партій та громадських організацій.

На початку 20-х рр. склалась критична ситуація в єврейських містечках Правобережної України. Значні моральні, фізичні та економічні переслідування, яких зазнало єврейство під час революції та громадянської війни поставили його на межу виживання. Значного удару по дрібним єврейським ремісникам завдала політика «воєнного комунізму». Єврейський ремісник, дрібний торговець вбачав у радянських органах влади та в Комуністичній партії першого ворога своїх власних інтересів. Тому єврейство містечок дуже не охоче йшло на контакт з радянськими органами влади в особі єврейських секцій при ЦК КП(б)У.

На початку 1925 року НКВС України, Главбюро євсекції при ЦК КП(б)У та провладні громадські організації провели обстеження Правобережних губерній. Завершення обстеження, керівництвом УкрТЗЕТу надіслало до РНК СРСР секретний звіт про становище єврейського населення Правобережної України. В звіті зазначалось: «Економічне становище єврейської маси в УРСР продовжує погіршуватись із року в рік. В теперішній час постала надскладна

ситуація, заходи, котрі проводить радянська влада для залучення євреїв до виробничої праці є явно недостатніми в порівнянні з розміром потреб. Дії направлені на знищення приватної торгівлі, і одночасно кустарно-ремісничого виробництва, різко погіршили положення єврейського населення в останній час. Такого результату досягнуто комбінованими діями фінансового характеру, шляхом непомірного податкового тиску. В результаті масова ліквідація приватної власності з декласуванням зайнятих в ній осіб, масове безробіття єврейських кустарів і ремісників. Крім того становище значної частини неліквідованих торговців і кустарів можна охарактеризувати їх заробітками в 10–20 крб. в місяць (22%), (34%) – 20–30 крб., а в останніх 12 крб. в місяць» [7, арк. 20, 28, 30].

В 1925 р. єврейські містечка були виключені з плану допомоги хлібом: «в містечках навіть за гроші не можна дістати хлібу,» – зазначалося в протоколах обстеження [7, арк. 31].

Крім політики «воєнного комунізму» на соціально-економічне становище єврейства впливали непомірні штрафи, відсутність сировини для роботи, неможливість успішно конкурувати з кооперацією на селі, поява великих підприємств, що випускали для жителів порівняно дешеві товари.

Радянські органи нічого не робили по благоустрою містечок. Освітою було охоплено тільки 30–35% єврейських дітей. Недостатнім було і медичне обслуговування. Одна лікарня нерідко обслуговувала до 25–30 населених пункти. Єврейське населення не відчувало потреби звертатись до місцевих органів Радянської влади, натикаючись там на прихований і відкритий антисемітизм, що призводив до незаконного обмеження виборчих прав, порушення існуючого законодавства [1, с. 79].

На думку компартійних функціонерів така ситуація на місцях призвела до поширення свого впливу на єврейство сіоністських та дрібнобуржуазних партій. Тому місцеве єврейство знаходить в сіоністському русі підтримку в боротьбі з місцевою радянською владою [7, арк. 38].

Отже, на початку 1920-х років компартійні органи зіткнулись з широким небільшовицьким рухом, представленим єврейськими громадськими об'єднаннями та партіями.

Широку підтримку серед єврейства мав «Гехолуц», який діяв в Україні нелегально. Об'єднував в собі близько 6000 хлопців і дівчат. Організація виступала за об'єднання кустарно-ремісничої молоді,

яка зневірилась у можливостях розбудови нормального життя в умовах радянської влади. Їх об'єднувала думка переходу до заняття сільським господарством, що за Торою, щоб було сповна «молока і меду» [5, с. 44]. Тому організація одразу опинилась по різні боки барикад з радянською системою.

Секретна записка ЦККП(б)У від 15 грудня 1924 р. свідчить: «партія являється легальним апаратом боротьби сіоністів-соціалістів. Вона будує свої осередки з використанням усіх легальних та нелегальних можливостей. Представники організації, представляючи інтереси «Паолей-Цион», потрапляють до с/г артілей, кооперативів, ведуть пропаганду переселення єврейства України в Палестину. Тому потрібно боротись за ліквідацію «Гехолуцу» [7, арк. 1].

Крім «Гехолуцу» діяли Сіоністсько-соціалістична партія (ЦСП), партія Соціалістів-трудовиків (СТП), а також молодіжні організації: Єдина всеросійська організація сіоністської молоді (ЄВОСМ), Сіоністсько-соціалістична спілка молоді (ЦСЮФ), дитячі колективи (Гошо-вер, Гашоір) [10, арк. 50-51].

Найефективніше з перелічених партій діяв «Гехолуц». Найбільшого поширення рух набув на Одещині та Чернігівщині. В Ніжині його активісти намагались придбати ділянки землі площею 50-60 десятин для обробки її своїми силами. В Бердичеві «Перша робоча група», створена в 1920 р. за ініціативою «Цеірей Цион» та місцевого «Гехолуцу», що працювала на цукровому виробництві. Взявши частину членів групи виконувала столярні та слюсарні роботи, і працювала на цукровому заводі [4].

Основним напрямком роботи члени «Гехолуцу» вважали переселення до Палестини і побудову там єврейського с/г національного району. А в Україні товариство прагнуло відродження єврейства з його багатовіковою історією, створення національно-персональної автономії, національних рад на місцевому, республіканському рівнях, створення єврейських профспілок, кооперативів, ліквідацію Євсекцій і національного гноблення. Такої ж лінії в роботі підтримували і єврейські політичні партії. В своїх виданнях вони виступали проти перекручень у веденні національної політики комуністичною партією, відходу від задекларованих положень, перекручень в державній пресі діяльності сіоністських партій. Так, в журналі «Уізер-Вег» сіоністсько-соціалістичної партії наголошувалось на антиєврейській пропаганді компартії та ОДПУ [7, арк. 5].

Сіоністські організації випускали підпільні видання, листівки з закликом до боротьби з «перекрученнями» радянської преси. Зокрема, було випущено листівку до з'їзду національних меншин, де містилися заклики до єврейських кустарів, ремісників, робітників до боротьби проти «неправильних дій РКП(б) в єврейському питанні» [7, арк. 9]. В листівці від 31 серпня 1926 року Шепетівський осередок «Гехолуцу» наголошував: «Політика Євсекції, в результаті її експериментів до покращенню економічного положення привела до страшного збідніння єврейської маси. Навіть переселення до Херсонських степів не може вивести її з жебрацтва» [7, арк. 60].

Товариство активно критикувало більшовицькі єврейські громадські організації, як антидемократичний витвір правлячої партії. Делегати другого з'їзду Товариства «Гехолуц», що проходив в лютому 1926 р. в комуні Мішов, заявили: «ОЗЕТ протиставляє собою діяльність сіоністів і боротьба з їх впливом на єврейство Радянського Союзу» [4, с. 142].

Крім випуску лозунгів, прокламацій та листівок сіоністські організації вели жорстоку боротьбу з єврейськими секціями комітетів КП(б)У. Причому з актуальних проблем економічного положення єврейства республіки. «Озлоблена, позбавлена авторитета і довір'я зі сторони широких єврейських мас, євсекція продовжує з ще більшим ентузіазмом пригнічувати будь-яку сміливу ініціативу і вільну думку. Протестуючи проти непрошеної опіки над єврейським народом. Ховаючись за спиною військової сили влади, вона старається насильницьким шляхом задусити піднятий голос єврейських сільських і селищних мас», проголошувалось в одному із закликів [10, арк. 8].

Керівник Харківського відділення Блюм в листі керівництву партії писав: «На вечорі в підтримку ОЗЕТу і роботи євсекції з питань переселення керівник євсекції Харкова наголосив, що аграризація єврейства може проходити лише в Радянському Союзі, а не в Палестині. Вся робота Євр КРП та наближених до неї сіоністів, це лише боротьба проти радянської влади та її політики. Як можна після цього довіряти більшовикам та їх лозунгам?» [2, арк. 101-103].

Одночасно вони проповідували ідею переселення євреїв на Близький Схід. Активно пропагандувалась ідея про те, що «вирішення єврейського питання полягає в створенні самостійної економічної, політичної, соціальної і культурної одиниці в Палестині». Створення Світової єврейської держави. В жовтні 1920 року в Харкові на другій загальній конференції «Гехолуцу», представники місцевих

організацій України та Центральної Росії прийняли план дій для «Гехолуцу». В якому зазначалось прагнення переселитись до Єрець-Ізраелю і жити там за рахунок власної праці без експлуатації людини людиною. Метою діяльності відповідно визначалось створити трудовий центр єврейського народу [5, с. 46].

Вбачаючи в єврейському русі конкурента в боротьбі за голоси єврейства Правобережної України, органи ДПУ та КП(б)У з початку 20-х років почали боротьбу за знищення єврейських сіоністських партій: «що мали на Україні величезний ріст і розгалуження в понад 3000 населених пунктах, із значним впливом на прошарки працюючих, особливо дітей та молодь» [6, с. 186].

Першими під удар потрапили всі сіоністські партії, діяльність їх була заборонена. Вже в кінці 1919 р. проти них була проведена перша велика чистка.

На євсекції покладалась організація адміністративної боротьби з єврейськими організаціями на місцях. В 1922 році були заарештовані учасники третьої конференції «Гехолуцу» в Харкові. Всі заарештовані були допитані в ДПУ, а потім звільнені. В березні 1923 р. арештували близько 50 членів «Гехолуцу» в Одесі, в травні відбулися арешти в Києві, та Криму. У вересні заарештували майже всіх учасників Білоцерківського осередку. 10 липня 1924 року арешти членів «Гехолуцу» пройшли у містах та містечках Поділля. 9 серпня з заарештованих відібрали кілька десятків, протримавши їх декілька місяців у Вінницькій тюрмі, відправили до Харкова, а звідти – на три роки на заслання [5, с. 47]. 2 вересня того ж року близько сотні халуціанців заарештували в різних містах та містечках України. В жовтні арешти продовжилися в Харківській та Полтавській губерніях, а в грудні пройшли на Катеринославщині.

Арешти організовували і приймали в них участь єврейські секції на місцях. Арешти проходили в час проведення перевиборів до місцевих Рад. Учасники виборів, представники різних єврейських партій, потрапляли до ДПУ в переддень виборів, їх кандидатури знімали з голосування, а пізніше їх звільняли з під варти, приносили вибачення за непорозуміння.

Одночасно з арештами проходило вилучення майна організацій. Осередкам відмовлялось в оренді приміщень, проведенні вечорів, зустрічей. Часто приміщення передавались іншим особам, організаціям.

В 1924 році Харківський ліквідком закрити єврейський клуб «Герцлія». При ліквідації було відмічено цікавий злочин «злочин організації»: «клуб ставить своєю метою сприяти національному розвитку єврейських трудящих мас. Трудящі маси потребують не національний, а класовий ріст. Буржуазні організації прагнуть за допомогою розвитку національних почуттів затушувати класове розшарування єврейства [...] Членство, за статутом клубу, обмежено тільки віком, а не соціальним станом, що вказує на буржуазний характер клубу [...] Клуб «Герцлія» перебуває під керівництвом партії «Цейр-Ціон» [9, с. 37-38].

Але все ж, правлячий режим, не дивлячись на його потуги, не зміг дискредитувати сіоністів в єврейському суспільстві. В донесенні ДПУ республіки в ЦКП(б)У, відправленому в вересні 1925 року, відмічалось, що чекісти постали перед фактом надзвичайного характеру, міри адміністративної боротьби з сіоністським рухом не досягають успіху, так як з страшною силою ростуть активні сили сіоністів із середовища єврейських мас, де головним контингентом цих сил є молодь. Констатувалось, що їм потрібно боротися усім єврейством. Було зроблено висновки про те, що боротьба перетворюється з економічної, в боротьбу з народом [1, с. 84].

Отже, протягом 20-х років органи державної влади проводили боротьбу з єврейським національним рухом на Правобережній Україні та на території УСРР. Для проведення репресивно-каральних та агітаційних заходів влада використовувала різну зброю – від відкритих арештів, до замаскованої під вивіскою єврейської громадської ініціативи роботи по знищенню єврейських партій. Не зважаючи на силу репресій та арештів перемога дісталась владі тільки завдяки діяльності альтернативних добровільних організацій, що зуміли підпорядкувати «ненадійне» єврейство власному впливу.

Матеріали статті можна використати в подальших дослідженнях питань історії України доби радянського тоталітаризму, в політологічних дослідженнях розвитку політичного суспільства в Радянського Союзу в період встановлення тоталітарної моделі управління суспільними процесами.

Список використаних джерел та літератури

1. Гусев В. Сионистское движение в Украине в 20-е годы XX века: социальная база, политические группировки, практическая деятельность / В. Гусев // Записки Запорожского университета. – Запорожье, 1999.
2. Державний архів Російської Федерації м. Москва (ДАРФ). – Ф. 272. – Оп. 1. – Спр. 401.
3. Журба М.А. Етнонаціональні та міжнародні аспекти діяльності громадських об'єднань українського села (20–30 рр. XX ст.): [Монографія] / М.А. Журба. – К.: Науковий світ, 2002.
4. Краткая Еврейская Энциклопедия. Еврейский университет в Иерусалиме. – Иерусалим, 1992. – Т. 6.
5. Найман О. Холуціанський рух в Україні / Найман Олександр // Запорожские еврейские чтения. – Выпуск 2. – Запорожье, 2008.
6. Орлянський В.С. Евреї України в 20–30 роки XX ст. Соціально-політичний аспект / В.С. Орлянський. – Запоріжжя, 2000.
7. Російський державний архів соціально-політичної історії м. Москва (РДАС-ПІ). – Ф. 445. – Оп. 1. – Спр. 86.
8. Турченко Ф. Володимир Жаботинський питання єврейської сільськогосподарської колонізації Півдня України. / Ф. Турченко // Міжнародні відносини на Півдні України: історія і сучасність. – Запоріжжя, 1993. – С. 45-59.
9. Хонигсман Я.С. Евреи Украины. Часть II / Хонигсман Я.С., Горовский Ф.Я., Найман А.Я., Елисаветский С.Я. – К., 1995.
10. Центральний державний архів громадських організацій України (ЦДАГО України). – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 2019.

В.П. Мазурок
кандидат історичних наук, старший викладач
кафедри філософії та економічної теорії
Кременецький обласний гуманітарно-
педагогічний інститут імені Т. Шевченка

Л.А. Свирідюк
студентка
Кременецький обласний гуманітарно-
педагогічний інститут імені Т. Шевченка

Єврейська громада Кременеччини у XV – на початку XX століть

У статті досліджуються соціально-економічні відносини, культурні процеси єврейської громади на Кременеччині у XV – на початку XX століть.

В статье исследуются социально-экономические отношения, культурные процессы еврейской общины на Кременеччине у XV – начале XX столетий.

The socio-economic relationships and cultural processes of the Jewish community in Kremenets region in the XV th – the beginning of the XXth centuries are investigated in the article.

Актуальність теми дослідження визначається тим, що з розбудовою демократичної Української держави зріс інтерес до національних меншин, які проживають на нашій території. Саме міжнаціональний політиці відводиться одна з провідних ролей у формуванні сильної, демократичної країни. Незважаючи на певні позитивні зрушення у цьому питанні, потрібно докласти ще багато зусиль з метою консолідації усіх етносів, які проживають на території України. Перед сучасними державними та партійними керівниками постає завдання й подальше спрямовувати національну політику з врахуванням особливостей етнонаціонального розвитку як в цілому країни, так і конкретного регіону. Цікавим, на наш погляд, має стати аналіз взаємовідносин між різними націями в минулому, з метою не допущення помилок у майбутньому.

На Південній Волині можна віднайти різні національні культури: українську, польську, російську, білоруську, єврейську. Таке розмаїття пояснюється тим, що регіон перебував з 1366 по 1569 роки

під владою Великого князівства Литовського, пізніше входив до складу Речі Посполитої, понад 140 літ контролювався Російською імперією. Згідно Ризького мирного договору південна Волинь до вересня 1939 р. перебувала у складі Польської держави. З початком Другої світової війни у краї спочатку утвердилась радянська влада, а пізніше – німецький окупаційний режим. Після вигнання фашистів з Кременеччини, регіон перебував у складі СРСР до 24 серпня 1991 р.

Перебування краю у складі різних держав залишило свої карбування у багатьох сферах життя: соціально – економічних відносинах, культурних процесах. Одним із таких центрів став Кременець, який у поєднанні з природнім ландшафтом став неповторним куточком східної Європи. Місто зачаровувало і притягало до себе не лише письменників і поетів, художників та композиторів, науковців та дослідників, а й звичайних людей різних національностей. Причини поселення представників інших національностей у краї були різні: економічні, географічні, соціальні. Оселившись, вони активно включилися в життя регіону.

Уподолюб Кременеччину народ, який у різні часи іменувався по різному: євреї, іудеї, жидаї, ізраїльтяни. Згідно переказів, євреї прийшли в край із сусідніх польських земель у пошуках кращої долі. Для деяких із них Південна Волинь стала рідною.

Перший письмовий документ про кременецьких євреїв датується 1438 р. У ньому зазначається, що Великий литовський князь Свидригайло, даруючи місту Магдебурзьке право і призначаючи на посаду вйта німця Юрка, дарував останньому право у великих і малих справах «над русином, ляхом, німцем, вірменом, жидовином, татаром» [1, с. 562].

У XV–XVI століттях Кременець розвивався швидкими темпами в економічному і культурному відношенні і став одним із провідних ремісничо – торговельних центрів Волині, нараховував близько 1000 будинків [2, с. 139]. Однак для єврейської громади ці часи були не сприятливі. Народ зазнавав утисків із сторони литовської влади, вступив у силу закон про заборону проживати цій етнічній спільноті у місті. Лише у 1503 р. йому дозволено повернутися і поселитися у Кременці, при умові сплати значних сум податку. Дещо податковий тиск на євреїв зменшився у 1551 р. із сторони литовців, однак не надовго. У описі Кременецького замку за 1552 р. зазначалось, у місті нараховувалось 431 міщанських будинків, включаючи передмістя, з них 48 єврейські.

Після скасування місцевої автономії Волинь перетворилася на воеводства. Землі воеводства поділилися на повіти, якими управляли старости. Посилилась експлуатація населення. У 1557 р. шляхта домоглася виняткового права на землю [3, с. 106]. Виник новий тип господарства – фільварок, основою якого було виробництво хліба на продаж. Посилилось економічний тиск і на єврейську громаду. Польський король Сигізмунд II Август в одній із своїх грамот наказує: «Євреї, проживаючі у Кременці, не повинні користуватися правами, подарованим іншим жителям міста, ні заважати іншим користуватися торговельними пільгами» [4, с. 7].

Незважаючи на несприятливі умови господарювання, чисельність єврейської громади у Кременці збільшується від 240 осіб у 1552 до 500 у 1578 роках. А у 1629 р. вони нараховують 845 чоловік, що становить 15% всього населення міста. У цей час єврейська громада намагається активізувати свою економічну діяльність. Займається налагодженням обробки та продажу крейди, виробництвом пива. У центрі міста вони утримують дві корчми.

На цей час у інфраструктуру Кременеця входила Торговельна площа і 13 вулиць: Гірна, Середня, Жолобівська, Шпиколоська, Велика Дубенська, Вишнівська, Воскресенська, Грушвицька, Золотоцька, Боярська, Завальна, Липовецька та Жидівська [5, с. 566].

Згідно люстрації 1563 р. євреї володіли нерухомістю на різних вулицях міста: торговельними складами, будівлями, корчмами. Крім вищесказаного у розпорядженні єврейської громади у Кременці були: синагога, три будинки, де проживали рабини, єврейський госпіталь, будинок учня (синагогального служника).

За Люблінською унією 1569 р. Кременець відійшов до складу Речі Посполитої [6, с. 74]. У 1648 р. під час національно-визвольної війни під проводом Б. Хмельницького євреї зазнали утисків з боку українських розбурханих мас, було розграбоване їхнє майно, частина євреїв утекла.

У 1766 р. в місті проживало 649 євреїв, їх чисельність поступово зростала. На кінець 1794 р. їх нараховувалося 813, проживали в 152 приватних будинках, зосереджених на центральних вулицях міста. У віданні громади перебував кагальний общинний дім, де проживав рабин, єврейська школа, лазня.

За даними на 1883 р. єврейська громада міста становила 4228 особи, загалом у місті проживало 10212 жителів, у тому числі 4529 православних і 1460 римо-католиків [7, с. 567]. Високі темпи зростання чисельності євреїв можна пояснити наступними чинниками: багато-

дітністю родин, порівняно низькою дитячою смертністю, вагомою підтримкою єврейської громади своїх співвітчизників, які опинилися у скрутному становищі, наявністю лікарів, які надавали кваліфіковану медичну допомогу своїм членам. Євреї проживали в основному в центральних кварталах, найголовнішу транспортну артерію міста називали Жидівською вулицею, і тільки на межі XVIII–XIX століть вона почала іменуватися Широкою. Єврейська громада мирно співіснувала з християнською частиною населення міста, вступала з нею в інтенсивні господарські стосунки, однак намагалася зберегти свою автентичність.

На цій основі наприкінці XIX ст. в Кременці трапилася подія, яка сколихнула широкі кола громадськості: дівчина – єврейка покохала юнака – християнина і громада за єврейським звичаєм закидала її до смерті камінням. Ця трагічна подія відтворена в картині «Жертва фанатизму», яку у 1899 р. намалював відомий український художник Микола Пимоненко.

У кінці XIX ст. місцеве єврейство відігравало помітну роль в економічному житті регіону. Євреї очолювали фабрики з виробництва паперової маси, перламутрових гудзиків, паркету, гнутих меблів – у Кременці, Радзивилові, Вишнівці, Лозах. Їхньою власністю були заводи: пивоварний, цегельний, чавунно – ливарний, механічний, лісопильний, свічковий, підприємство з переробки молока, які розміщувалися у населених пунктах: Кременці, Білокриниці, Тарноборах, Святці, Білозірці, Почасві. Євреї володіли 40-ма водяними млинами із 128, які були у повіті.

У 1913 р. в Кременці, Шумську, Ямполі, Радзивилові діяли єврейські лікарні. З 25 лікарів, які працювали у 12 населених пунктах, 10 осіб було єврейської національності. У повіті нараховувалось 10 зубних лікарів, з яких – 9 були євреями. Роди приймало 18 повивальних бабок і акушерок, з яких 6 були єврейками. Вони були власниками всіх 6 аптек, що розміщувалися в повіті. Власністю общини були майже всі крамниці, а також 11 готелів міста Кременця. Однак ні в міській, повітовій Земській управах, повітовій училищній раді, Почесних мирових суддях та інших державних інституціях євреї не були представлені.

Особливого розвитку на Кременеччині набула на початку XX століття єврейська освіта. Здійснювали навчальний процес школи: єврейська загальна «Тарбут», повна школа з польською мовою викладання, ремісниче училище «ОРТ», де готували майбутніх кравців. Вихідці

з єврейських сімей становили значний відсоток учнів комерційного училища, відкритого в місті у 1904 р., а пізніше української гімназії.

На початку ХХ століття в краї діяло 12 добродійних та інших організацій. Серед них – Кременецьке єврейське товариство взаємодопомоги бідним, єврейська «Талмуд-Тора». Працювала бібліотека Бера Абрамовича Бездезького. Володіли книжковими крамницями Бер Бездезький, Олександр Ефрус, Нахман Лисий, Хаїм Браунер.

На початку ХХ століття єврейська національна меншина на Кременеччині була досить численна. Жителі іудейського віросповідання становили 24788 осіб, православних нараховувалося 106554, римокатоликів – 15773. Постійним місцем збору єврейської громади були синагоги, які розміщувалися в Кременці, Вишнівці, Радзивиліві, Ямполі. Духовну опіку євреїв здійснювали в повіті 115 рабинів.

З початком Першої світової війни Кременеччина стала ареною бойових дій. Значна частина євреїв змушена була евакуюватися в тиллові райони. Не сприяв розширенню та поповненню єврейської громади в краї період громадянської війни. Ситуація дещо стабілізувалась лише після підписання між Польщею і Радянською Росією Ризького мирного договору, згідно якого Кременеччина відійшла до складу Другої Речі Посполитої.

У міжвоєнний період єврейська громада відігравала помітну роль в краї. У Кременецькому повіті вона становила за чисельністю у відсотковому відношенні 12,23%, а в Кременці у 1923 р. – 28,8%. Євреї займалися торгівлею, ремеслом, орендою землі. В щоденнику приходів магістрату міста зафіксовано, що орендарями землі Свято-миколаївського собору за протоколами з 83 орендарів – 53 становили євреї, а саме: Каган Кейхман, Грінзберг, Фільдман, Гільштейн та інші.

Активно діяло Єврейське Палестинське товариство, яке займалося збереженням та примноженням самобутності єврейського народу, підтримуючи єврейські навчальні заклади та видаючи щотижневу газету на їдиш «Кременецьке життя».

У цей період певна частина євреїв емігрували на Захід. Із сім'ї одного з таких емігрантів походить всесвітньо відомий музикант Ісаак Стерн, який народився у Кременці у 1920 р. Коли хлопчику виповнилось 10 місяців, його батьки виїхали у США і поселилися в м. Сан-Франциско. У 1928–1931 рр. Ісаак навчався в консерваторії в класі Луїса Персінджера й Наума Блиндера. Перший концерт зіграв у 13 років. Дебютував як зрілий музикант у 1936 р. із симфонічним оркестром Сан-Франциско. Вперше виступив у нью-йоркському Карнегі-холі у 1943 р. У цей час у повну силу проявляється яскравий

талант скрипаля. Першу платівку випустив у 1945 р. Після чого вийшло близько 200 нових записів музичних творів у його виконанні. Серед нагород Ісаака Стерна почесні звання та відзнаки Гарвардського, Нью-Йоркського, Колумбійського, Оксфордського, Тель-Авівського університетів [8].

Характерною особливістю ідеологічної ситуації для значної частини єврейства краю була їх прихильність до марксистко-ленінської ідеології. «Акт оскарження на судовий вирок» від 31 січня 1934 р. у звинуваченні у комуністичній діяльності з 63 осіб зафіксував 25 осіб єврейської національності. Причому в міському комітеті КПЗУ Кременця, крім його керівника Шашкевича, всі інші були євреями – Рухлі Голендер, Езрн Фрейдкіс, Йойна Бернштейн, Мойша Рабинович. Ліві погляди у певній частині євреїв негативно позначилися на взаємовідносинах з свідомими українцями.

Першого вересня 1939 р. розпочалася Друга світова війна нападом Німеччини на Польщу. Згідно таємного додатку до Пакту Молотова – Ріббентропа 17 вересня Червона армія вступила в Західну Україну [9, с. 309]. Розпочалася радянська окупація краю. У регіоні з'явилися біженці, значна частина яких були євреї. На початок 1941 р. єврейське населення збільшилось до 15 тис., 4 тисячі становили євреї які перебралися етнічних польських територій. Вони, згідно з розпорядженням радянської влади повинні були зареєструватися та прийняти радянське громадянство. У іншому випадку повернутися до місць свого постійного проживання. З початком радянської окупації єврейське економічне, культурно – освітнє життя було заборонене, сіоністські лідери перебралися в інші міста та перейшли на конспіративні методи діяльності.

Підсумовуючи вищевикладене, можна стверджувати, що на Кременеччині протягом багатьох віків єврейська громада, поряд з титульною нацією та іншими національними меншинами, відігравала вагомий роль в економічно-соціальному, культурному розвитку краю. Перспективи подальших розвідок в цьому напрямку можуть полягати в вивченні особистого внеску кожного етносу в розбудову регіону, розробці новітньої методики досліджень, допомозі у краєзнавчій роботі відповідних установ, організацій та окремих осіб, сприятиме консолідації націй які проживають в Україні.

Список використаних джерел та літератури

1. Цинкаловський О. Стара Волинь і Волинське Полісся / О. Цинкаловський. – Т.1.– Вінніпег, 1984. – 600 с.
2. Заєць А. Урбанізаційний процес на Волині в XV – першій половині XVII ст. / А. Заєць. – Львів, 2003. – 238 с.
3. Губарев В.К. Історія України. Довідник школяра і студента / В.К. Губарев. – Донецьк, 2004. – 623 с.
4. Гупалюк В. Євреї Кременеччини / В. Гупалюк // Реферат. – Бібліотека Кременецького краєзнавчого музею. – 17 с.
5. Цинкаловський О. Названа праця.
6. Король Ю.В. Історія України / Ю.В. Король. – К., 2005. – 494 с.
7. Цинкаловський О. Названа праця.
8. Інтернет.
9. Верстюк В. Історія України / Верстюк В., Гарань О., Гуджій О. та ін. – К., 1977. – 423 с.

М.В. Горох
аспірант кафедри історії України
Ніжинський державний університет імені Миколи Гоголя
науковий співробітник
Чернігівського історичного музею ім. В.В. Тарновського

Етнічне обличчя «Торгсину» (на прикладі Чернігівської облконтори)

У статті досліджується етнічний склад співробітників Чернігівської обласної контори Всесоюзного об'єднання «Торгсин».

В статье исследуется этнический состав сотрудников Черниговской областной конторы Всесоюзного объединения «Торгсин».

The ethnicity of employees of Tchernihiv regional office of the All-union association «Torgsin» is studied in the article.

Серед торгових організацій, що функціонували в Радянській державі в 1930-х роках, особливе місце обіймали крамниці Всесоюзного об'єднання «Торгсин». Дослівно дана аббревіатура розшифровується як «торгівля з іноземцями», проте в народну пам'ять вкарбувалися інші тлумачення цієї назви: «Товарищі! Революція гине – Сталін істребля народ» [1, с. 261] або «торгівля синами» [2, с. 112]. Саме ця організація, яка виникла влітку 1930 р. при Наркоматі зовнішньої торгівлі з метою спецобслуговування іноземних туристів, вже з осені 1931 року відчинила свої двері перед власними громадянами і стала ледь не єдиною легальною можливістю врятуватися від голодної смерті.

Історіографія «Торгсину» обмежена кількома десятками статей та однією монографією. Основними дослідниками об'єднання є О. Осокіна [3; 4; 5], В. Марочко [6; 7] та І. Павлова [8]. В своїх роботах вони розглядають найрізноманітніші аспекти діяльності організації, зокрема, звертаються і до питання національного складу «Торгсину». Здебільшого вчені вивчали його в контексті функціонування Всесоюзної чи Всеукраїнської контори [9; 10]. Малодослідженою і сьогодні залишається історія обласних представництв об'єднання.

Метою даної статті є спроба реконструювати етнічне обличчя «Торгсину» на Чернігівщині та визначити місце, яке відводилося в

ньому представникам єврейської національності. Визначення кількості робітників, їхній національний склад, партійна приналежність, освіта та спеціалізація – це є саме ті завдання, що допоможуть нам досягти означеної мети. Об'єктом дослідження є Чернігівська обласна контора «Торгсин», а предметом – кадрова політика організації, склад обласної контори та її філій. Дане дослідження базується на архівних документах Чернігівської обласної контори Всесоюзного об'єднання по торгівлі з іноземцями, Наркомату зовнішньої торгівлі, Всеукраїнської контори Всесоюзного об'єднання «Торгсин», Міністерства державного контролю, що й до сьогодні залишаються маловідомими історичній науці. Територіальні межі визначаються кордонами Чернігівської області на момент її створення в жовтні 1932 р. [11, с. 136], а хронологічні рамки – часом існування Чернігівської обласної контори (1932–1936 рр.).

В доповідній записці Про перевірку кадрів системи «Торгсин» по Україні (згідно з постановою ЦК КП(б)У від 10 грудня 1932 р.) значилося: «Специфічні умови нашої роботи вимагають підбору висококваліфікованих технічно та політично витриманих кадрів» [12, арк. 104]. Згідно «Інструкції з підбору кадрів» пошук кандидатур провадився через органи праці, сектори кадрів та профорганізації. Керівник облконтори, його заступник, комерційний директор, головний бухгалтер та завідувач планово-економічним сектором мали призначатися та звільнятися лише за санкцією ВУК «Торгсин». Референт зі збуту та постачання, завідувач сектором кадрів, директор бази, а також директори крамниць підбиралися керівником облконтори з наступним затвердженням їх Всеукраїнською конторою. Натомість заступники директорів та бухгалтери крамниць та баз влаштовувалися на роботу лише за санкції обласної контори. А ось робітників, що входили до складу молодшого обслуговуючого персоналу, директори крамниць чи баз затверджували самостійно [13, арк. 2-2 зв.].

Перед Всесоюзним об'єднанням стояла дилема: політична надійність чи професіоналізм. З одного боку стояли вірні партійці, здебільшого без освіти та професійного досвіду роботи в торгівлі, з іншого – професійні працівники, освічені, але з «колишніх». Голова Правління В/О «Торгсин» А. Сташевський зазначав весною 1933 р. про те, що підбір соціально підходящих працівників в наших підприємствах – проблема не менш важлива, ніж виявлення замаскованих куркулів в радгоспах та колгоспах [9, с. 273]. Його наступник М. Левенсон заго-строював увагу на тому, що слід встановити такий порядок прийому

робітників, який виключав би можливість призначення на відповідальну посаду, а також на посаду, що пов'язана з матеріальною відповідальністю, робітників недостатньо перевірених і які не мають відповідних відгуків з місць попередньої роботи [14, арк. 16 зв.].

Пропонувалося обов'язково надсилати запити до місць попередньої роботи працівників стосовно їхньої ділової та політичної характеристики, проводити систематичні атестації робітників та замінювати непідходящих. В жодному разі не можна було допускати до роботи колишніх торговців, куркулів, адміністративно-висланих, меншовиків, есерів, колишніх троцькістів, дворян, поліцейських, осіб духовного звання, осіб, які позбавлені виборчих прав чи знаходяться під слідством за кримінальні злочини [15, арк. 73]. Згідно ж постанови ЦКК КП(б)У від 2 травня 1933 р. районні партійні комітети мусили дбати про те, щоб «Торгсин» було укомплектовано найкращими робітниками [16, арк. 8]. Допомагали їм в цьому відділи праці [12, арк. 112], а контролювали процес – робітничо-селянська інспекція та органи ОДПУ.

Проте на практиці дані постанови та побажання втілити в життя не було можливості. Якщо у великих містах віднайти кваліфікованих працівників не складало надто великої проблеми, то в регіонах ситуація кардинально відрізнялася. У березні 1934 р. обласний уповноважений Наркомзовнішторгу на Чернігівщині К. Тасічко доповідав: «Навряд чи яка-небудь область мала такі труднощі з укомплектуванням апарату, як наша Чернігівська область. Доводилося щоденно вести боротьбу з [...] **обласними організаціями за кожного працівника**» [17, арк. 22]. Так, при обстеженні Роменського та Прилуцького відділень виявилось, що трудові списки та анкети на склад апарату були відсутніми. Працівників приймали на роботу не лише без трудового списку, але й рекомендації двох членів профсоюзу (для безпартійних). Крім того, в Роменському універмазі працював завідувач виробничим відділом, якого в 1933 р. було засуджено на 6 місяців умовно [18, арк. 107].

О. Осокіна, в своїй монографії «Золото для індустріалізації: «Торгсин», прийшла до висновку, що керівництво об'єднання було змушене йти на компроміс в питанні партійності та професіоналізму. Управлінський та адміністративний апарат складався з партійців з низькою освітою, що виконували роль політкомісарів в торгівлі. Натомість виконавці – спеціалісти (економісти, бухгалтер, товаровозна-

ці), а також торгові працівники (продавці та касири) безпартійні, але здебільшого освічені та з досвідом роботи [9, с. 274].

В ролі головного заохочення до праці та стримування плинності кадрів виступала не стільки заробітна плата, як досить калорійний пайок, який в голодні 1930-ті роки цінувався на вагу золота.

Таблиця 1.

Склад робітників системи «Торгсин» на 1 січня 1933 р.

Обласні контори	Всього робітників	За партійністю, %			Освіта, %			Освіта членів ВКП(б), %		
		членів ВКП(б)	Членів КСМ	Позапартійні	Вища	Середня	Нижча	Вища	Середня	Нижча
Харківська	322	13,3	6,2	81,5	1,2	29,1	69,5	0,3	1,4	11,2
Київська	304	13,8	6,2	77,3	2	32,2	65,7	-	2,7	9,9
Одеська	401	16,4	9,4	74,2	0,7	30,7	68,9	-	1,9	14,5
Вінницька	148	8,1	9,8	83,2	0,5	17,5	82	-	1	7,1
Дніпропетровська	149	12,7	10,2	77,1	1,8	18,7	80	-	2	10,4
Чернігівська	85	7,1	8,2	85	2,2	14,3	83,4	-	-	7,1
Донецька	54	8,2	7	87	-	22	78	-	-	8,2
УССР ¹	1518	12,6	7,3	79,1	0,3	27,3	71,8	-	0,6	11,5

[19, арк. 121]

21 листопада 1932 р. Всеукраїнська контора «Торгсин» видала розпорядження № 165 про організацію в Чернігівській області обласної контори об'єднання [20, арк. 27]. Остання почала повноцінно функціонувати з 1 січня 1933 р. [21, арк. 1]. На момент свого утворення в облконторі працювало 85 чоловік. Це був один з найнижчих показників по Україні (нижче лише в Донецькій облконторі). Партійний прошарок складав всього 15,3%, що було нижчим, ніж по Україні (19,9%). Крім того, частка безпартійних працівників була однією з

¹. До підсумкових цифр по УСРР були включені дані по Молдавській конторі та ВУК «Торгсин».

найвищих серед обласних контор (85%). Перше місце серед усіх контор Чернігівська займала по частці працівників з нижчою освітою (83,4%), а серед членів ВКП(б) не було жодного з вищою чи середньою освітою. За місяць (станом на 5 лютого 1933 р.) відбулися певні зміни в складі робітників системи. Так, якщо партійний прошарок збільшився до 20,7%, то рівень освіченості знизився (6,3% робітників мали середню і 93,7% – нижчу освіту). Всі члени ВКП(б) мали нижчу освіту [19, арк. 123].

Особливу увагу привертає до себе питання про етнічний склад контор організації. Принципи рівності та розквіту національностей, а також нестача працівників, потребували широкого залучення місцевих кадрів до роботи в «Торгсині». За роки існування об'єднання посаду голови Правління В/О «Торгсин» обіймало три особи. Всі вони були професійними революціонерами та партійцями, а за національністю – євреями. Освіта, економічні знання та досвід торгової роботи не мали головного значення під час їхнього призначення на посаду. Головну увагу звертали на такі факти біографії: досвід перебування за кордоном, розвідницька діяльність та робота в органах безпеки.

Першим головою Правління був Мойсей Ізраїлевич Шкляр (1897–1974). Обіймав посаду він з січня 1931 до жовтня 1932 року [9, с. 68]. За його власними словами, за єдиною професією він був партієць, а освіту отримав більшовицьку політичну. З жовтня 1932 до серпня 1934 року посаду голови обіймав Артур Карлович Сташевський² (1890–1937), радянський розвідник та один з засновників хуτροвої промисловості СРСР [9, с. 547; 22]. Останнім (з листопада 1934 до початку 1936 року) очолював Правління Михайло Абрамович Левенсон (1888–1938). На відміну від своїх попередників, він отримав добру освіту (зокрема вищу математику вивчав в Сорбоні, а медичну освіту здобував у Франції та Швейцарії) [9, с. 182]. Що ж стосується періоду з серпня до листопада 1934 р., то тимчасово виконував обов'язки керівника В/О «Торгсин» Григорій Іванович Муст (1889–1938?) [9, с. 294]. З чотирьох заступників першого голови М.І. Шкляра двоє були євреями, а з вісімнадцяти керівних працівників центрального апарату «Торгсин» в 1935 р. (судячи з прізвищ) євреями були одинадцять [9, с. 277].

Подібна ситуація була характерною і для Чернігівської облконтори. Першим її керівником став Абрам Мойсейович Нудельман

---

² Справжнє прізвище Гіршфельд.

(1902 року народження). На посаду завідувача агентством «Торгсин» його було призначено з 15 листопада 1932 р. [23, арк. 4]. На його плечі було покладено усі заходи з організації обласної контори з центром у новоутвореній Чернігівській області. Очолював облконтору він з січня до березня, а потім з квітня до травня 1933 р. [20, арк. 27, 280; 24, арк. 14; 25, арк. 83]. **З 22 березня до 9 квітня 1933 р. на посаді керівника** перебував І.П. Гріншпун (1902 року народження) [21, арк. 133; 24, арк. 14]. Цілком можливо, що його звали Ілля Пинкусевич [26, арк. 99], але дане питання потребує ще уточнення. Наступним управляючим став Еммануїл Мойсейович Рудаєв (1890 року народження), що перебував на даній посаді з травня 1933 до березня 1935 р. [20, арк. 280; 27, арк. 57; 28, арк. 102]. **Останнім керівником Чернігівської облконтори «Торгсин» був** Микола Матвійович Флейшер (1898 року народження) [27, арк. 57], який до березня 1935 р. обіймав посади заступника управляючого та комерційного директора [29, арк. 2 зв., 17]. У зв'язку з ліквідацією «Торгсину» його з 1 лютого 1936 р. було призначено уповноваженим Наркомзовнішторгу СРСР з ліквідації об'єднання в Чернігові з чим він успішно справився та з 15 лютого був звільнений [28, арк. 132 зв.].

Усі означені управляючі Чернігівською облконторою мають схожі біографії, а також не були місцевими жителями (виключенням може бути І.П. Гріншпун, інформація про якого є досить обмеженою). Поєднувала їх не лише національність, а й перебування в складі Червоної Армії, членство в партії, соціальне походження. Що стосується останнього, то всі вони були з сімей службовців крім Гріншпуна – з робітників. Якщо Нудельман, Гріншпун та Флейшер мали нижчу освіту [26, арк. 99; 30, арк. 1; 31, арк. 43], то Рудаєв був досить освіченою людиною. Він закінчив комерційне училище та комерційний інститут, таким чином, мав вищу освіту [32, арк. 31].

Таблиця 2.

Національний склад та розподіл за посадами працівників Всеукраїнської контори «Торгсин» на 1 жовтня 1934 р.

	Всього		Керівники контор та їхні заступники		Завідувачі крамниць та їхні заступники		Продавці		Приймальники цінностей		Рахунковий апарат	
		%		%		%		%		%		%
Росіяни	783	23,4	6	37,5	21	17,8	135	20,9	7	12,1	160	23,0
Українці	643	19,2	2	12,5	32	27,1	131	20,3	8	13,8	93	13,4
Євреї	1781	53,3	6	37,5	62	52,5	354	54,9	43	74,1	415	59,7
Інші	129	3,9	2	12,5	3	2,5	25	3,9	-	-	27	3,9

[33, арк. 116]

Євреї були найбільш представницькою групою (53,3%) серед усіх працівників ВУК «Торгсин» (Табл. 2). Вони (разом з росіянами) переважали серед керівників контор та їхніх заступників, абсолютно домінували серед завідувачів крамниць та їхніх заступників, продавців, рахункового апарату і особливо – приймальників цінностей (74,1%).

Таблиця 3.

Національний склад робітників Чернігівської обласної контори «Торгсин»

	четвертий квартал 1933 р.		третій квартал 1934 р.	
		% до загалу		% до загалу
Росіяни	19	9,2	30	17,9
Українці	98	47,6	53	31,5
Євреї	88	42,7	85	50,6
Інші	1	0,5	-	-
Всього	206	100	168	100

[33, арк. 15; 34, арк. 38]

Співвідношення національностей в Чернігівській облконторі з одного боку зберігало загальноукраїнські тенденції, але з іншого – мало й свої особливості. За період між четвертим кварталом 1933 р. та третім кварталом 1934 р. національний склад обласної контори зазнав суттєвих змін (Табл. 3). Якщо в кінці 1933 р. частка українців складала 47,6% (98 чол.), то майже за рік вона зменшилася до 31,5% (53 чол.). За цей же період майже в двічі збільшилася кількість росіян, а ось євреї, хоч і втратили в кількісному відношенні, проте їхня питома вага збільшилася з 42,7% до 50,6%.

Таблиця 4.

Національний склад окремих торгових точок Чернігівської обласної контори «Торгсин» станом на 15 березня 1934 р. (у% до загалу)

Національність	Глухів	Шостка	Прилуки	Ніжин	Новгород-Сіверський	Ромни	Хутір-Михайлівський	Мена
Росіяни	35,7	11,1	6,25	5,6	12,5	11,7	12,5	-
Українці	57,1	66,7	25,0	44,4	62,5	47,1	50,0	60,0
Євреї	7,1	22,2	68,8	50,0	25,0	41,2	37,5	40,0

[35, арк. 8-40; 36, арк. 48]

Що ж стосується національного складу окремих універмагів, крамниць та кіосків, які функціонували в системі «Торгсин» на території Чернігівщини, то в залежності від їхнього розташування відмічалися певні особливості (Табл. 4). Так, в торгточках, що знаходилися найближче до кордонів УСРР з РСФРР, відмічаємо незначну частку євреїв серед персоналу (від 7 до 37%) та досить значну кількість росіян (від 11 до 36%). Натомість у філіях «Торгсину» на півдні області євреї складали щонайменше 40%.

Таблиця 5.
Розподіл євреїв за посадами в Чернігівській облконторі «Торгсин»

	На четвертий квартал 1933 р.		На третій квартал 1934 р.	
	Кількість	% до загалу	Кількість	% до загалу
Керівники контор та їхні заступники	1	1,1	1	1,2
Директор обласної бази та міжрайонних баз	-	-	1	1,2
Директора та їхні заступники	5	5,7	-	-
Завідувачі відділеннями та завідувачі відділів	10	11,4	14	16,5
Начальники груп, секторів та їхні заступники	3	3,4	3	3,5
Референти	1	1,1	2	2,4
Інспектор та інструктори	1	1,1	1	1,2
Продавці	22	25,0	18	21,2
Головні та старші бухгалтери	3	3,4	3	3,5
Рахунково-касовий апарат	25	28,4	20	23,5
Обслуговуючий персонал	3	3,4	22	25,9
Приймальники цінностей	14	15,9	-	-
Всього	88	100	85	100

[33, арк. 15; 34, арк. 38]

На сам кінець залишається встановити, які саме посади обіймали євреї в Чернігівській обласній конторі «Торгсин». Переважали вони серед референтів, інспекторів, директорів крамниць та їхніх заступників, керівників міжрайонними базами, продавців, рахівників (Табл. 5). Показовим є той факт, що усі 14 приймальників цінностей в четвертому кварталі 1933 р. були євреями. Серед самих євреїв в 1933 р. найбільшу питому вагу складали рахівники-касири, продавці та приймальники цінностей (28,4%, 25% та 15,9% відповідно). А це

61 з 88 працівників. Ситуація наступного року докорінно не змінилася. Суттєво збільшилася група обслуговуючого персоналу. Якщо в 1933 р. до цієї групи відносилось лише 3 чол. (3,4%), то в 1934 р. – 22 чол. (25,9%).

Таким чином, майже половина всіх працівників Чернігівської обласної контори «Торгсин» та її філій складали євреї. Дана ситуація була характерною для усіх обласних контор на Україні. Домінували вони здебільшого серед керівників контори та крамниць, референтів, продавців, рахівників і особливо – приймальників цінностей. Така ситуація сприймалася як природна, як результат об'єктивних чинників, адже за часів Російської імперії в торгівлі була висока частка саме євреїв. Крім того, багато їх було і в рядах більшовиків-революціонерів.

Керівництво В/О «Торгсин» прагнуло, щоб більшість директорів крамниць та значна частка робітників апарату його регіональних контор були представниками корінної національності. Проте практично реалізувати все це не було можливості. Відсутність необхідної кількості кваліфікованих працівників та велика плінність кадрів суттєво впливали на результати роботи системи. Натомість під час перевірок та чисток апарату «ворогів» визначали не за етнічною, а за класово-соціальною ознакою.

Список використаних джерел та літератури

1. Смертю смерть подолати: Голодомор в Україні 1932–1933 / [П.П. Панченко (керівник), М.М. Вівчарик, А.І. Голуб, М.А. Журба та ін.]. – К.: Україна, 2003. – 352 с.
2. Симоненко В. Під шаленим натиском (За матеріалами Держархіву Чернігівської області в м. Ніжині) / В. Симоненко, С. Марценюк // Сіверянський літопис. – 1998. – № 1. – С. 110-112.
3. Осокина Е.А. За зеркальной дверью Торгсина / Е.А. Осокина // Отечественная история. – 1995. – № 2. – С. 86-104.
4. Осокина Е.А. Золотая лихорадка по-советски / Е.А. Осокина // Родина. – 2007. – № 9. – С. 111-117.
5. Осокина Е. Советская жизнь: обыденность испытания (на примере истории Торгсина и ОГПУ) / Е. Осокина // Отечественная история. – 2004. – № 2. – С. 113-124.
6. Марочко В. Діяльність торгсинівської системи міста Києва / В. Марочко // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки: Міжвідомчий збірник наукових праць. Випуск 18. – К., 2008. – С. 163-175.
7. Марочко В. Чорні дошки України: геноцид по-сталінськи / В. Марочко // Пам'ять століть. – 2008. – № 5-6. – С. 192-210.

8. Павлова И.В. Торгсины в Западно-Сибирском крае / И.В. Павлова // Экономика и организация. – 2003. – №3. – С. 162-169.
9. Осокина Е.А. Золото для индустриализации: «Торгсин» / Е.А. Осокина. – М.: РОССПЭН, 2009. – 592 с. – (История сталинизма).
10. Марочко В.І. «Торгсин»: золота ціна життя українських селян у роки голоду (1932–1933) / В. Марочко // Український історичний журнал. – 2003. – № 3. – С.90-103.
11. Социалистическое строительство на Черниговщине 1921–1941: Сб. документов и материалов / [сост. С.М. Мельник, Н.М. Полетун, Л.Ф. Сурабко, В.Д. Фальчевская; редкол.: В.М. Половец (гл. ред.) и др.] – К.: Наукова думка, 1983. – 229 с.
12. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України). – Ф. 4051. – Оп. 1. – Спр. 180.
13. Державний архів Чернігівської області (далі – ДАЧО). – Ф. Р-1369. – Оп. 1. – Спр. 188.
14. ДАЧО. – Ф. Р-2063. – Оп. 1. – Спр. 578.
15. Відділ Державного архіву Чернігівської області в м. Ніжин (далі – ВДАЧО). – Ф. Р-1379. – Оп. 1. – Спр. 78.
16. ДАЧО. – Ф. Р-1369. – Оп. 1. – Спр. 53.
17. ДАЧО. – Ф. Р-2063. – Оп. 1. – Спр. 334.
18. ДАЧО. – Ф. Р-1369. – Оп. 1. – Спр. 39.
19. ЦДАВО України. – Ф. 4051. – Оп. 1. – Спр. 171.
20. ЦДАВО України. – Ф. 4051. – Оп. 1. – Спр. 167.
21. ДАЧО. – Ф. Р-1369. – Оп. 1. – Спр. 6.
22. Осокина Е.А. Борец валютного фронта Артур Сташевский (1890–1937) / Е.А. Осокина // Отечественная история. – 2007. – № 2. – С. 33-47.
23. ДАЧО. – Ф. Р-1369. – Оп. 1. – Спр. 5.
24. ДАЧО. – Ф. Р-2063. – Оп. 1. – Спр. 319.
25. ДАЧО. – Ф. Р-5599. – Оп. 1. – Спр. 20.
26. ДАЧО. – Ф.П-616. – Оп. 1. – Спр. 88.
27. ДАЧО. – Ф.П-470. – Оп. 1. – Спр. 933.
28. ДАЧО. – Ф.Р-1369. – Оп. 1. – Спр. 8.
29. ДАЧО. – Ф.Р-1369. – Оп. 1. – Спр. 7.
30. ДАЧО. – Ф.П-616. – Оп. 1. – Спр. 668.
31. ДАЧО. – Ф.Р-2063. – Оп. 1. – Спр. 322.
32. ДАЧО. – Ф.П-616. – Оп. 1. – Спр. 379.
33. ЦДАВО України. – Ф.4051. – Оп. 1. – Спр. 33.
34. ЦДАВО України. – Ф.4051. – Оп. 1. – Спр. 133.
35. ДАЧО. – Ф.Р-1369. – Оп. 1. – Спр. 73.
36. ВДАЧО. – Ф.Р-1379. – Оп. 1. – Спр. 66.

А.М. Савочка
аспірант кафедри історії України та
допоміжних історичних дисциплін
Таврійський національний університет імені
В.І. Вернадського, м. Сімферополь

Благодійна діяльність єврейської громади Таврійської губернії (друга пол. XIX – поч. XX ст.)

У статті досліджується благодійна діяльність єврейської громади Таврійської губернії в другій половині XIX – на початку XX ст. Відзначено значні досягнення єврейських благодійних товариств та організацій у філантропічній сфері.

В статье исследуется благотворительная деятельность еврейской общины Таврической губернии во второй половине XIX – начале XX в. Отмечены значительные достижения еврейских благотворительных обществ и организаций в филантропической сфере.

The article studies the philanthropic activity of the Jewish community in Tavrijska province in the second half of the XIXth – at the beginning of the XXth century. Considerable achievements of the Jewish charitable societies and organizations in a philanthropic sphere are presented.

Вивчення історії добродійної діяльності національних меншин, що мешкали на теренах України в XIX–XX ст., є важливим елементом контексту дослідження вітчизняної історії філантропії, а також невід’ємним чинником сучасного культурного відродження народів, які проживають в нашій країні на сучасному етапі. Особливої ваги ці дослідження набувають у світлі реалізації державних програм, спрямованих на відродження національних меншин згідно з положеннями Конституції України, «Декларації прав національностей» та закону «Про національні меншини». Серед народів, яким на сьогодні присвячено значну кількість різноманітних наукових розробок, помітно відокремлюються євреї, котрі активно займалися меценатською й благодійницькою діяльністю [1; 2]. В той же час в сучасній кримській історіографії відсутні будь-які змістовні дослідження з цієї теми. Все це спонукає до аналізу такої проблеми, як історія благодій-

ності єврейської громади Таврійської губернії в другій половині XIX – на початку XX ст.

Єврейська громада була однією з найбільш численних національних меншин Таврійської губернії – згідно з даними перепису 1897 р. в Криму та Північній Таврії мешкало 55418 осіб (3,8% від загальної кількості населення регіону) єврейської національності [3, с. 230]. Представники цієї спільноти активно займалися благодійництвом протягом XIX – початку XX ст. Цьому сприяли різноманітні соціально-економічні фактори: високий відсоток нездолених серед осіб юдейського віросповідання, постійні переслідування та обмеження громадської діяльності з боку царського уряду. В таких важких умовах лише активна добродійна діяльність заможних та суспільно активних представників єврейського народу могла врятувати цей народ від повного вимирання. Крім того, в Торі визначено, що добродійність, котра розумілась як прояв співчуття до ближнього шляхом надання йому матеріальної та моральної підтримки, є моральним обов'язком кожного добропорядного іудея. Філантропія цієї громади проявлялась в таких формах як: гостинність (гахнаст орхім) й годування бідних; забезпечення нездолених оджею та взуттям (малбіш арумім); відвідання хворих та нагляд за ними (бікур холім); поховання померлих й присутність на похоронах (галвайт гамет), викуп полонених (ніхум обелім); видача заміж дівичь з незаможних родин (гахнаст кала) [4].

Перші відомості про благодійні вчинки євреїв Таврійської діяльності відносяться до першої половини XIX ст. Так, наприклад, в серпні 1847 р. в Керч-Єнікальському градоначальстві почалась епідемія холери, у місті відчувався дефіцит грошей та ліків. У цей важкий період двадцять чотири єврея зібрали значну суму та придбали необхідні для хворих медикаменти, а також брали участь у лікуванні осіб, що занедужали, до повного їх одужання [5]. Активний розвиток філантропічної діяльності цієї спільноти відбувся у другій половині – на початку XX ст. після реалізації реформ Олександра II.

Першим в Таврійській губернії благодійним закладом, який було засновано представниками національної меншини, стала єврейська лікарня Сімферополя. Потреба у заснуванні цієї установи виникла в середині 50-х рр. XIX ст. В той час хворі євреї міста досить часто відмовлялись лікуватись у місцевих лікарнях, що призводило до високого рівня смертності серед представників юдейської громади міста. 1852 р. заможні євреї міста купці Самуїл Нейман, Ісаак Фронштейн,

Самуїл Розенштейн звернулись з проханням до губернатора В.І. Пестеля дозволити створити медично-доброчинну установу. Їм також вдалося зібрати 1400 крб. пожертв на користь майбутнього доброчинного закладу. Громадські діячі міста також підтримали цю ідею – М.І. Кашкадамов виявив бажання безкоштовно лікувати пацієнтів цієї лікарні, провізор Карл Готліб заявив, що буде безплатно видавати їм ліки. Незважаючи на це, МВС відмовилось затверджувати статут установи, мотивуючи це наявністю у місті лікарні. Міністерські чиновники запропонували включити єврейську лікарню до складу місцевої лікарні приказу громадського піклування лише у якості окремого відділення. Однак це не влаштовувало місцеву іудейську громаду, яка продовжувала наполягати на автономному статусі майбутнього закладу [6, арк. 2].

1 лютого 1854 р. лікарня все ж таки відкрилась. На той час представникам єврейської спільноти вдалося зібрати вже 5188 крб., котрі було витрачено на придбання двох будинків та необхідного медичного приладдя, а також формування недоторканного капіталу (2000 крб.), який було покладено на рахунок місцевого приказу громадського піклування. Для роботи в лікарні найняли наглядача, фельдшера, сторожа та прачку. На самому початку вона вміщала в себе лише вісім ліжок. 15 січня 1866 р. на гроші пожертвувані С. Розенштейном при закладі відкрили корпус богадільні на десять місць, де розмістили єврейських знедолених престарілих. 15 квітня 1867 р. відбулося урочисте відкриття нового приміщення лікарні, яке було зведено за рахунок коштів місцевих підприємців. В новій будівлі розмістили сорок ліжок, лікарем призначено Ф.Ф. Брунса. Лікування в обох закладах було повністю безкоштовним, тому бідні євреї охоче користувались його послугами. Утримання добродійної установи взяли на себе Сімферопольська міська управа та Таврійська губернська земська управа, які щорічно виділяли більше 4000 крб. на його утримання. На жаль, вже на початку 90-х рр. XIX ст. заможні представники єврейської спільноти практично припинили робити значні пожертви, тому благодійний заклад існував лише за рахунок коштів отриманих від місцевих органів самоврядування та невеликих доброчинних внесків [7].

Перші спроби створити в Таврійській губернії єврейське благодійне товариство відносяться до 80-х рр. XIX ст., коли заможні євреї Сімферополя звернулись до органів місцевого самоврядування з проханням про заснування у місті філантропічної спілки. Ця спроба

виявилась невдалою через наказ царського уряду, згідно з яким будь-яка громадська діяльність представників єврейської національності заборонялась [8, арк. 1-3].

Перше в Таврійській губернії єврейське благодійне об'єднання було засновано лише наприкінці XIX ст. 10 червня 1897 р. МВС затвердило статут Товариство допомоги бідним євреям м. Сімферополь. Перше зібрання об'єднання відкрилося 8 лютого 1898 р. під керівництвом К.М. Львова, який очолив цю добродійну спілку. Вже на початку XX ст. у лавах організації перебували більш ніж двісті осіб. Першочерговим завданням спілки стало створення піклувальництва про бідних єврейських породілей, яке вдалося відкрити за кілька місяців після початку роботи спілки. У закладі бідні вагітні жінки отримували необхідне обслуговування, а новонароджені – одержували медичний нагляд. 1902 р. це об'єднання вийшло зі складу організації у якості самостійного добродійного товариства з власними статками та статутом [9, с. 10].

В перші роки існування організації її видатки перевищували 3000 крб. Ці гроші було спрямовано на підтримку понад ста восьмидесяти безробітних євреїв, яких виселили з приміських селищ. Помічотримували бідні ремісники та торговці у вигляді безвідсоткових позик, а також сироти. Намагаючись вести організовану боротьбу з професійним жебрацтвом, волонтери товариства розповсюджували серед знедолених спеціальні купони, які обмінювалися на гроші у касі товариства. Однак, ця передова для того часу ініціатива не отримала підтримки серед зuboжілих міста [10]. У 1902 р. до складу організації у якості окремого піклувальництва увійшла спілка «Лінас-Гацдек», що займалася наданням медичної допомоги хворим євреям. Товариство допомоги бідним євреям з кожним роком вдосконалювало свою роботу. У 1903 р. організації належали бібліотека-читальня, в якій зберігалось триста шість томів творів на івриті та російській мові, а також кримські періодичні видання, та притулок для бідних єврейських паломників на сім койко-місць. Того ж року видатки філантропічної спілки на потреби благодійності сягнули 7845 крб. За десять років правління та найбільш активним членам організації вдалося збільшити розходи на добродійність до 10 000 крб. В цей період товариство утримувало 3 піклувальництва, які дбали про добробут бібліотеки, нічліжного притулку, а також про хворих євреїв, коті лікувались на дому. На 1 січня 1913 р. до складу

товариства входили чотири почесних та сто вісімдесят п'ять дійсних членів [11, с. 7-8].

1897 р. в губернському центрі виникло Товариство доставляння коштів безкоштовному жіночому професійному Єврейському училищу створеному А.М. Коган. В учбовому закладі, котре було розраховано на двісті тридцять місць, навчались юдейки, більшість з яких були з бідних родин. Ще влітку 1896 р. група з п'яти осіб висунула ініціативу створити доброчинне об'єднання для допомоги цим дівчатам. Однак затвердження кінцевого варіанту статуту та його публікація зайняли майже два роки. З 1898 р. благодійна організація надавала кошти для виплати заробітної плати вчителям, за опалення та освітлення приміщень навчального закладу та бібліотеки, на придбання учбових посібників та книг для учнів. На гроші товариства купувались одяга, продукти харчування та ліки для осіб, котрі відвідували навчальний заклад. Найкращі учениці, які працювали у швацькій майстерні, одержували додаткову щомісячну стипендію. Товариство існувало не лише завдяки підтримці єврейської громади міста, а й отримувало регулярні фінансові надходження від Сімферопольської міської управи, а також спеціального благодійного збору, запровадженого на користь навчального закладу [12, с. 4-6].

За рік після заснування Товариства допомоги бідним євреям аналогічна спілка з'явилась також у Керч-Єнікале. Окрім традиційних різновидів доброчинної допомоги, таких як сплата за проїзд, ліки, паливо нужденним міста, спілка надавала поміч збіднілим євреям, котрі навчались у міській професійній школі. Зазначимо, що це благодійне товариство мало досить скромний кошторис та невелику кількість членів, оскільки у місті діяли ще три єврейських благодійних об'єднання: «Гемелас-Хесед» (Товариство допомоги бідним ремісникам юдейського віросповідання безвідсотковою позикою), «Лехем-Евіонім» (Товариство надання їжі бідним євреям), «Лінас-Гацедек» (Товариство з надання безкоштовної медичною допомоги єврейському населенню). Всі ці організації сукупно утворювали у Керч-Єнікальському градоначальстві гнучку міні-систему, яка була спрямована на підтримку зубожілих євреїв міста у різноманітних формах [13, арк. 157, 180, 210].

Важливим є наступний факт – єврейські благодійні організації на початку ХХ ст. існували в усіх повітах кримського півострова. На материковій частині губернії діяла значна кількість цих об'єднань. Мелітопольська юдейська громада відзначалась досить високим

рівнем активності. 1903 р. у місті з'явилося Товариство допомоги нужденним євреям, яке утримувало за власний кошт богадільню. 25 травня 1904 р. члени спілки відкрили міську бібліотеку-читальню, до зібрання якої увійшло 1637 книг, а також різноманітні періодичні видання на івриті та російській мові. Цей заклад був одним із найбільш популярних громадських установ Мелітополя – 1914 р. до бібліотеки записалось 2418 городян [14, с. 18]. 30 серпня 1911 р. у зв'язку з загостренням політичної ситуації до складу цієї організації увійшло «Гахносам-Орхім» (Піклувальництво про проїжджих євреїв), яке надавало притулок паломникам юдейського віросповідання [15, с. 3]. У місті в перше десятиліття ХХ ст. функціонувала єврейська дешева столова та Дамське товариства піклування про бідних дівчат, хворих жінок та породілей юдейського віросповідання. Окрім надання допомоги п'ятдесяти семи жінкам міста, спілка щорічно субсидювала богадільню Товариство допомоги нужденним євреям на 300 крб. [16, с. 1].

Одним з головних напрямків доброчинної діяльності єврейської спільноти Тавриди було надання їжі збіднілим співвітчизникам. Усі без винятку єврейські благодійні товариства губернії організовували безкоштовні обіди та вечері під час юдейських свят, таких як Ханука, Пасха тощо. Згодом в Сімферополі з'явився проект з утворення окремої філантропічної організації, яка мала надавати їжу бідним євреям за низькими цінами. Так в губернському центрі з'явилося Товариство для надання коштів дешевим їдальням для бідних євреїв, яке видавало дешеві обіди вартістю 10 копійок і безкоштовно годувало знедолених. Протягом року така їдальня надавала бідним близько 8000 обідів [17, с. 4-6].

Однією з форм благодійності серед представників юдейської громади було також поховання мертвих та присутність на осіб, які не мали достатньо коштів («галвоят гамет»). Для реалізації цього виду доброчинної допомоги спільноти Бердянська й Сімферополя утворили особливі філантропічні об'єднання. Так, Єврейське поховальне товариство було сформовано у губернському центрі 1910 року у зв'язку з необхідністю організувати нове єврейське кладовище, оскільки старе було переповнено. Загальні видатки товариства по створенню нового цвинтаря та наданню допомоги нужденним у похованні родичів щорічно сягали 2500 крб. [18, с. 3-4].

В умовах соціальних хвилювань 1905 р. значна кількість євреїв Російської імперії постраждала від погромів. В жовтні 1905 р. такі

погроми відбулися у Карасубазарі, Сімферополі, Старому Криму, Феодосії, в ході яких були вбиті та поранені десятки осіб. В таких умовах представники Товариств допомоги бідним євреям створили в містах Таврійської губернії комітети по збору пожертв на користь постраждалих. Загалом було зібрано 25000 крб., які було передано на користь поранених та родин осіб, що загинули під час цих погромів [19, с. 3-5].

Після початку Першої світової війни єврейська спільнота Таврійської губернії активізувалась і створила Товариство допомоги постраждалим від війни, яке мало свої відділки у Євпаторії, Сімферополі й інших містах регіону. Причина заснування цієї організації – наплив біженців до міст краю з західних земель Російської імперії у 1915 р. Так, у губернському центрі кількість біженців збільшилась з 957 (у грудні 1915 р.) до 1712 (липень того ж року). Наприкінці року їх кількість вже перевищувала 3500 осіб. Практично всі біженці потребували матеріальної та медичної допомоги. Представники єврейської громади відкрили для евакуйованих й біженців продовольчу лавку, сплачували за навчання їхніх дітей, підготували для них майстерні та сформували спеціальні благодійні капітали. Загальні видатки Товариства допомоги постраждалим від війни за рік (з травня 1915 р. по травень 1916 р.) перевищили 100000 крб. [19, с. 21-22].

Єврейські благодійні товариства й установи припинили своє існування після більшовицького перевороту в Криму взимку 1918 р. Навесні 1918 р., коли в Криму панували більшовики, практично всі філантропічні організації було ліквідовано, а більшість доброчинних установ краю, перевели під контроль комісаріату народного піклування Республіки Тавриди [61, арк. 92-93 зв.].

Дослідивши історію благодійності єврейської громади Таврійської губернії ми бачимо, що філантропічна активність цього народу мала чітке спрямування та являла собою гнучку міні-систему, котра була спрямована на підтримку найбільш нужденних груп населення: вдов, родин постраждалих від війн, погромів, стихійних лих, інвалідів, нужденних учнів, осіб похилого віку. При цьому слід відзначити глибоку раціоналістичність єврейської філантропії, зумовлену необхідністю підтримувати значну кількість зубожілого населення. Зародившись на Кримському півострові ще в середині XIX ст., єврейська добродійність досягла піку свого розвитку на початку XX ст., коли в кожному повіті краю з'явилися благодійні товариства засновані особами іудейського віросповідання, загальна кількість яких

1914 р. досягла двадцяти чотирьох. Ці об'єднання були сформовані як у повітових центрах, так і в невеличких містах й навіть селищах Таврійської губернії. Таким чином, ми можемо стверджувати, що за рівнем активності у царині благодійності єврейська громада займала одне з перших місць в регіону в досліджуваних період.

Таблиця 1.
Єврейські благодійні товариства Таврійської
губернії (кінець XIX – поч. XX ст.)

№	Назва товариства	Рік заснування
1	Єврейське благодійне товариство (м. Алушта)	?
2	Єврейське благодійне товариство (м. Вірменський базар)	1903
3	Єврейське благодійне товариство (м. Євпаторія)	1898
4	Єврейське благодійне товариство (м. Олешки)	1898
5	Єврейське благодійне товариство (м. Севастополь)	1898
6	Єврейське благодійне товариство допомоги по- страждалим від війни (м. Сімферополь)	1914
7	Єврейське поховальне братство (м. Бердянськ)	?
8	Єврейське поховальне братство (м. Сімферополь)	1910
9	Товариство допомоги бідним євреям (м. Бердянськ)	1899
10	Товариство допомоги бідним євреям (м. Бахчисарай)	?
11	Товариство допомоги бідним євреям (м. Генічеськ)	1898
12	Товариство допомоги бідним євреям (м. Гола Пристань)	?
13	Товариство допомоги бідним євреям (м. Керч-Єнікале)	1898

14	Товариство допомоги бідним євреям (м. Мелітополь)	1898
15	Товариство допомоги бідним євреям (м. Сімферополь)	1898
16	Товариство допомоги бідним євреям (м. Ялта)	1899
17	Товариство допомоги бідним євреям (с. Михайлівка Мелітопольського повіту)	?
18	Товариство допомоги хворим євреям «Лінас-Гацедек» (м. Керч-Єнікале)	1910
19	Товариство допомоги хворим євреям «Лінас-Гацедек» (м. Сімферополь)	1902
20	Товариство надання їжі бідним євреям (м. Керч-Єнікале)	1898
21	Товариство надання коштів дешевій їдальні для бідних євреїв (м. Сімферополь)	1898
22	Товариство надання коштів професійному безкоштовному жіночому єврейському училищу ім. А.М. Коган (м. Сімферополь)	1898
23	Товариство піклування про бідних єврейських породілей (м. Сімферополь)	1902
24	Товариство піклування про проїжджих євреїв (м. Мелітополь)	1910

Список використаних джерел та літератури

1. Быстряков А.Г. Евреи Екатеринослава – Днепропетровска / А.Г. Быстряков. – Днепропетровск: Арт-Пресс, 2001. – 142 с.
2. Хонингсман Я.С. Благотворительность евреев Восточной Галичины / Я.С. Хонингсман. – К., 2002. – 86 с.
3. Бойко Я.В. Заселение Южной Украины 1860–1890 гг. (историко-экономическое исследование) / Я.В. Бойко. – Черкассы: Сіяч, 1993. – 254 с.
4. Тора. – Иерусалим, 1990. – Быт. 3, 21.
5. Благотворительный подвиг евреев Керчи // Одесский вестник. – 1847. – 17 сент.
6. Російський державний історичний архів. – Ф. 1287. – Оп. 13. – Спр. 889.
7. О принятии в богоугодные заведения больных иудейского вероисповедания // Крым. – 1893. – 5 янв.
8. Державний архів в Автономній Республіці Крим (далі – ДААРК). – Ф. 27. – Оп. 1. – Спр. 8037.

9. Отчет правления Общества пособия бедным евреям г. Симферополя за 1902 г. – Симферополь, 1902. – 68 с.
10. Упорядочивание дела благотворительности // Крым. – 1902. – 16 июня.
11. Отчет правления Общества пособия бедным евреям г. Симферополя и состоящих при нем попечительств: библиотеки-читальни, Гахносам-Орхим и Минас-Гацедек за 1913 год. Шестнадцатый отчетный год. – Симферополь, 1914. – 66 с.
12. Устав Общества для доставления средств бесплатному женскому профессиональному Еврейскому училищу, учрежденному А.М. Коган. – Симферополь, 1898. – 16 с.
13. ДААРК. – Ф. 162. – Оп. 2. – Спр. 6038.
14. Отчет библиотеки и читальни Общества пособия бедным евреям г. Мелитополя. – Мелитополь, 1915. – 35 с.
15. Отчет Мелитопольского попечительства о проезжих бедных евреях за первые 2 года существования: с 1 апреля 1910 года, по 15 апреля 1912 года. – Мелитополь, 1913. – 17 с.
16. Отчет Дамского общества попечения о бедных девочках, больных женщинах и родительницах иудейского исповедания г. Мелитополя за 1912–1913 гг. – Мелитополь, б/г. – 18 с.
17. Отчет правления Общества для доставления средств столовой для бедных евреев города Симферополя за 1910 год. – Симферополь, 1911. – 46 с.
18. Отчет Еврейского погребального братства. – Симферополь, 1913. – 31 с.
19. Отчет комитета по сбору пожертвований в пользу пострадавших от погрома 18 октября 1905 года. – Симферополь, 1906. – 15 с.
20. Краткий очерк деятельности Симферопольского отдела Таврического еврейского общества помощи пострадавшим от войны (Приложение к денежному отчету за период от 9 мая 1915 г. по 1 мая 1916 г.). – Симферополь, 1916. – 80 с.
21. ДААРК. – Ф. 63. – Оп. 2. – Спр. 314.

М.В. Гаухман
аспірант кафедри історії України
Луганський національний університет імені Т. Шевченка

Єврейський національний проект у російській національній політиці на Правобережній Україні (1905–1914 рр.)

Вивчені єврейський національний проект початку XX ст., його національні практики та національна політика місцевої адміністрації Правобережної України. Зроблений висновок про неефективність російської національної політики щодо єврейського національного проекту.

Изучены еврейский национальный проект начала XX в., его национальные практики и национальная политика местной администрации Правобережной Украины. Сделан вывод о неэффективности российской национальной политики по отношению к еврейскому национальному проекту.

The Jewish national project of the early XXth century, its national practices and the national policy of the local administration of the Right-bank Ukraine have been studied. The conclusion about inefficiency of the Russian national policy towards the Jewish national project has been made.

Сучасна Україна є поліетнічною та поліконфесійною державою, а тому досягнення толерантності в українському суспільстві є нагальною проблемою сьогодення. Відтак набуває актуальності вивчення історичного досвіду співіснування різних етноконфесійних спільнот на українських землях. Правобережна Україна на початку XX ст. була поліетнічним і поліконфесійним регіоном, у якому національні проекти недержавних націй, – української, єврейської та польської, – стикалися з протидією місцевої адміністрації. Адже національна політика Російської імперії була спрямована на впровадження російського національного проекту, проекту «великої російської нації», та проти становлення національних проектів недержавних націй. Одним із національних проектів, що виявлявся в громадському житті Правобережної України початку XX ст. та зазнавав переслідувань з боку місцевої адміністрації, був єврейський національний проект.

Теорії нації та націоналізму були розглянуті в монографії Г. Касьянова [7]. Автор показав, що існуючі концепції нації мають

прикладний характер, будучи розробленими на матеріалі конкретних епох і регіонів. Позаяк дане дослідження спрямоване на висвітлення «національного питання», процесів націотворення та національної політики, на Правобережній Україні в умовах ідеологічної боротьби початку ХХ ст. доцільно обрати концепцію «національних проектів». Це дозволить встановити місце бюрократії та інтелектуалів у громадському житті Правобережної України, «мультикультурного» регіону, що стрімко модернізувався на початку ХХ ст.

Концепція національних проектів є продовженням концепції нації як «уявленої спільноти» Б. Андерсона. Нації, згідно із цією концепцією, є продуктами індустріального суспільства та конструюються інтелектуалами й бюрократами за допомогою культурно-просвітницьких і бюрократичних практик [1]. Інакше кажучи, нації є проектами національних еліт, які тиражують дискурс нації серед народних мас, позначених елітою як певна нація. Термін «національний проект» був уперше вжитий щодо української історії Р. Шпорлюком [40]. Під «українським», «російським» і «польським» національними проектами історик розумів проекти національних інтелектуалів зі створення модерної української, російської й польської націй. Причому три національних проекти були конкуруючими. Українське етнічне населення «уявлялося» в кожному з трьох національних проектів носієм або української, або російської, або польської національної ідентичності. Історична перемога українського проекту обумовлювалася, згідно з Р. Шпорлюком, слабкістю російського й польського проектів, які виявилися неспроможними залучити до російського або польського націотворення українське населення периферії. Історія українського та російського націотворення в рамках концепції національних проектів досліджується О. Міллером [11; 12]. Історик, вивчаючи національне питання в Російській імперії, насамперед у другій половині ХІХ ст., дійшов висновку про невизначеність російської національної політики щодо українського питання та «західних окраїн» Росії, до яких належала й Правобережна Україна. Російський національний проект не був однозначним, бо російські інтелектуали та бюрократи не визначили оптимальну модель російської нації та ефективні способи проведення національної політики.

В історіографії національних проектів на українських землях, представлені згаданими працями Р. Шпорлюка та О. Міллера, досліджується дискурс нації серед українських і російських інтелектуалів та бюрократів, а також бюрократичні практики Російській імперії на

«західних окраїнах». Однак в історіографії, по-перше, не достатньо висвітлено національне питання в Російській імперії початку ХХ ст., коли національні рухи стали масовими, по-друге, не з'ясовані практики націотворення й національної політики в окремих національних окраїнах Російської імперії, наприклад на Правобережній Україні. Серед національних проектів у Російській імперії, які втілювалися в національних практиках на Правобережжі, особливе значення мав єврейський національний проект. Незважаючи на те, що інші національні проекти не претендували на залучення єврейського населення Правобережжя, важливість єврейського питання в громадському житті Російської імперії зумовлювала посилену увагу місцевої адміністрації до єврейського проекту.

Національний проект недержавної нації спрямований на створення модерної нації зусиллями національної еліти, інтелектуалів-націоналістів. Національний проект сполучає «теорію» та «практику» націотворення, дискурсивну формацію недержавної нації (група висловлювань щодо певної нації та комунікативні зв'язки національної громадськості) та національні практики. Підставою визначення національного проекту є певна модель нації, що конструюються національною елітою. Такими моделями нації є «ієрархічна нація», «нація, заснована на заповіді», «республіканська нація», які також можуть поєднуватися [16]. Якщо націоналісти певної нації обстоювали одну модель нації, то значить існував один національний проект для певної нації, незважаючи на неминучі ідейні розбіжності між націоналістами.

Наявність взаємозв'язку між дискурсивною формацією та національними практиками дозволяє національному проекту змінюватися відповідно до політичної ситуації та підтримувати сполучення між інтелектуалами й народними масами, соціальною базою національного проекту. У національних проектах недержавних націй Російській імперії початку ХХ ст. виокремлюємо чотири практики: 1) Преса; 2) Культурно-просвітницьких рух; 3) Кооперативний рух; 4) Політичні партії. Єврейський національний проект початку ХХ ст. на Правобережній Україні виявлявся переважно в двох практиках: 1) Культурно-просвітницький рух; 2) Політичні партії. Єврейська преса не видавалася на Правобережжі, а діяльність єврейських кооперативних товариств не відслідковувалася місцевою адміністрацією.

Національні проекти недержавних націй Російської імперії характеризуються нами за чотирма групами відносин: 1) Внутрішні

відносини національного проекту; 2) Відносини між національним проектом і загальноросійською опозицією; 3) Відносини між національним проектом і урядом; 4) Відносини між національним проектом і народними масами «націоналізованої» спільноти. Національна політика, діяльність уряду щодо національного проекту недержавної нації, здійснювалася в рамках відносин між національним проектом і урядом та відносин між національним проектом і народними масами. Розгляд діяльності бюрократії, центрального уряду та місцевої адміністрації як провідника урядового курсу, Російської імперії в національній політиці дозволяє встановити, проти яких національних практик спрямовувалася політика та наскільки вона була результативною.

Внутрішні відносини єврейського проекту характеризувалися «конкурентністю». «Конкурентність» єврейського національного проекту полягала в різноманітні політичних доктрин, які взаємно поборювали одна одну в теоретичних дискусіях. Попри наявність протилежних поглядів стосовно кожного питання громадського життя російського єврейства, єврейський проект був єдиним. Політичні мислителі обстоювали одну модель для єврейської нації – республіканську модель нації [16, с. 177-206]. Навіть якщо мислителі заперечували доцільність єврейського націотворення загалом, виступали за «русифікацію» російського єврейства, результатами діяльності т. зв. «асиміляторів» була подальша модернізація єврейської спільноти, перетворення етноконфесійної спільноти на національну спільноту.

Три складових елементи єврейського національного проекту, – «асиміляторська», «автономістська» та «сіоністська» течії, – виявлялися в національних практиках на Правобережній Україні. «Асиміляторську» течію представляли Київське відділення ТПЄ (див. нижче) та «Союз для досягнення рівноправності євреїв у Росії» (далі – «Союз»). «Союз» був утворений у 1905 р. як об'єднання різноманітних політичних сил від кадетів до соціал-сіоністів і вступив до складу ліберальної опозиційної організації «Союз Союзів» [8, с. 222-224]. «Союз» мав на меті сполучення єврейства для боротьби за досягнення рівноправності за допомогою російської опозиційної громадськості [6, с. 320]. «Союз» взяв участь у думських виборах 1906 і 1907 рр., висунувши в губерніях Південно-Західного краю окремий список виборщиків, які підтримували депутатів від партії кадетів [10, с. 19-20; 29, арк. 23].

На Правобережній Україні, як і в інших регіонах смуги осілости, діяли єврейські національні партії – Бунд (Загальний єврейський

робітничий союз Литви, Польщі та Росії) та соціал-сіоністські партії (ЄСДРП «Поалей-Ціон», СЄРП і ССРП). Найбільш популярною серед єврейських партій був Бунд. Після Кишинівського погрому 1903 р., на VI-му з'їзді Бунду до партійної програми був внесений положення про екстериторіальну, національно-персональну, автономію російського єврейства [2]. Провідними осередками Бунду на Правобережній Україні протягом 1905–1914 рр. були Київський комітет, якому підпорядковувалися осередки на Право- і Лівобережній Україні, та Бердичівський комітет [21, арк. 52-52 зв.; 22, арк. 17-17 зв.]. Під час Першої російської революції (1905-1907 рр.) також діяли комітети Бунду в Житомирі, Рівному та Вінниці [3, арк. 1-1 зв.; 4, арк. 1-1 зв.].

Відносини між єврейським національним проектом і загально-російською опозицією, «визвольним рухом», характеризувалися «відкритістю». Під «відкритістю» національного проекту розуміємо готовність націоналізму недержавної нації до співпраці із загальнодержавним опозиційним рухом. Якщо загальнодержавна опозиція та національні рухи виступають за демократизацію держави, а тим більше – за перетворення держави на національну федерацію, певний національний проект враховує можливість такої співпраці, підтримує створення спільного політичного фронту опозиційних сил.

Єврейський національний проект у Російській імперії на початку XX ст. був «відкритим», тобто відкритим до співпраці з російським «визвольним рухом». Російська опозиція виступала за демократизацію держави та рівноправність євреїв. Євреї брали участь у «визвольному русі» в як члени загальноросійських партій, що не виключало їхню участь у єврейському проекті. Провідна єврейська партія, Бунд, була автономним утворенням у складі РСДРП. Співпраця Бунду із загальноросійськими партіями виразилася в 1905 р. в створенні об'єднаних комітетів, наприклад, у Житомирі та Вінниці [3, арк. 4; 4, арк. 1-1 зв.]. Також місцеві комітети Бунду під час Першої російської революції та в 1912 р. видавали листівки спільно із загальноросійськими, українськими та польськими партіями [31, арк. 1; 32, арк. 1; 33, арк. 1; 34, арк. 1; 35, арк. 1; 36, арк. 1]. Бундівці проводили на Правобережній Україні політичні зібрання, присвячені важливим подіям загальноросійського політичного життя, наприклад, «Ленським подіям» 1912 р. [25, арк. 259].

Іншим прикладом «відкритості» єврейського проекту була підтримка єврейськими партіями та єврейським населенням загально-російської опозиції на виборах до Державної Думи. Виборці-євреї

голосували за виборщиків, які представляли не лише єврейські, а й загальноросійські політичні сили. Наприклад, під час виборів до Державної Думи другого скликання, у 1907 р., єврейське населення Волинської губернії голосувало за виборщиків, висунутих згаданим вище «Союзом» і загальноросійськими опозиційними партіями. Причому серед цих виборщиків були як євреї, так і неєвреї [29, арк. 23].

Відносини між єврейським національним проектом і російським урядом характеризувалися «опозиційністю». Єврейський національний проект, як і будь-який національний проект недержавної нації Російської імперії, мав опозиційний характер. Ставлення російського уряду до недержавної нації виявлялася або в запереченні національної самобутності цієї спільноти, або в правових обмеженнях щодо представників спільноти. Останній випадок стосувався становища євреїв у Російської імперії. Наявність особливого правового статусу російського єврейства робило єврейське питання, як правове питання, невирішеною політичною проблемою Російської імперії з часів поділів Речі Посполитої (1772–1795 рр.) до Другої російської революції (1917–1918 рр.). Нерівноправність євреїв і неспроможність уряду реформувати виключне законодавство щодо євреїв робило масову політичну діяльність єврейської громадськості опозиційною. Боротьба за рівноправність євреїв була вимогою-мінімум єврейського проекту.

Опозиційність єврейського проекту на Правобережній Україні виявлялася не в усіх практиках, а лише в діяльності політичних партій. Однак, з точки зору місцевої адміністрації, єврейське населення було просякнуте опозиційними настроями. Єврейське населення Південно-Західного краю, за оцінками київських жандармів, дивилося «на суспільно-політичне життя з комерційної точки зору». «Комерційність» світогляду євреїв відбивалася в підтримці єврейською громадськістю «визвольного руху», насамперед партії кадетів, задля отримання зиску від скасування виключного законодавства [20, арк. 4].

Незважаючи на неможливість включити євреїв до «великої російської нації», уряд виступав проти єврейського проекту, бо вбачав у єврейському націотворенні причину нелояльності євреїв до уряду. У 1903 р. була заборонена діяльність Всесвітньої сіоністської організації (далі – ВСО) в Російській імперії [39, с. 412–414]. Сіоністи продовжували свою діяльність, попри урядові заборони, таємно збираючи кошти для Єврейського національного фонду (далі – ЄНФ), інституції ВСО. ЄНФ купляв землю для єврейських поселенців у Палестині. Сіоніст В. Жаботинський закликав влаштовувати приватні й громадські

заходи для поповнення бюджету ЄНФ [5]. Сіоністські осередки діяли таємно на Правобережній Україні [30, арк. 52 зв.]. Наприклад, у 1908 р. подільськими жандармами були встановлені факти збирання коштів для ЄНФ представниками єврейської буржуазії на приватних святах, слідуючи закликам В. Жаботинського [26, арк. 457-457 зв.].

Відносини між єврейським національним проектом і російським урядом характеризувалися «масовістю». Масовість була і залишається основною рисою всіх національних проектів «епохи націоналізму», від Великої французької революції (1789–1799 рр.) до сучасності. Націоналісти конструюють націю, що охоплює всі страти «націоналізованої» спільноти. Масовість національних проектів уможливорюється наявністю прошарку національно свідомих інтелектуалів, які в умовах нестабільності суспільства, що модернізується, віднаходять, як зазначав К. Мангайм, «духовну опору» в інтересах соціально пригноблених верств населення, народних мас «націоналізованої» спільноти [9, с. 174-176]. Масовий характер єврейського національного проекту практично реалізується в діяльності культурницьких товариств і політичних партій, створених національною елітою для «націоналізації» народних мас. Єврейський проект через свою опозиційність зазнавав урядової протидії в способах «націоналізації» мас.

Єврейська еліта Російської імперії, комерсанти й інтелектуали, створили в Санкт-Петербурзі в 1863 р. «Товариство поширення просвіти поміж євреями в Росії» (далі – ТПЄ), культурно-просвітницьке товариство, діяльність якого була спрямована на акультурацію широких мас російського єврейства [13, с. 4-5]. У 1903 р., за ініціативою промисловця Л. Бродського та історика Г. Бараца, був заснований філіал товариства на Правобережній Україні, Київське відділення ТПЄ. Це товариство розгорнуло діяльність зі створення мережі талмуд-тор (початкових шкіл для дітей з незаможних сімей), у яких, окрім єврейських, викладалися й загальноосвітні предмети [14, с. 7]. Станом на 1907 р., Київське відділення ТПЄ опікувалося в одній тільки Київській губернії 25 талмуд-торами [18, с. 6-7]. Для порівняння, станом на 1901 р., на Київщині було 12 талмуд-тор, удвічі менше, ніж до появи Київського відділення ТПЄ [17, с. 92-93].

Київське відділення ТПЄ, попри «аполітичність», в своїй діяльності зіткнулося з протидією місцевої влади – Київського генерал-губернатора та адміністрації Київського навчального округу. «Каменями спотикання» у відносинах між Київським відділенням ТПЄ та місцевою владою стали такі питання: 1) Питання про надання товариству

сум коробкового збору (спеціального податку з кошерного м'яса, кошти від якого перебували у віданні місцевої адміністрації); 2) Питання про відкриття приватних училищ у Києві; 3) Питання про посилення державних вимог до талмуд-тор; 4) Питання про відкриття педагогічних курсів при єврейському казенному училищі в Києві. Непоступливість місцевої бюрократії примушувала керівництво Київського відділення ТПЄ неодноразово звертатися до міністра народної просвіти для вирішення зазначених питань [15, с. 7-16].

Масовість єврейського національного проекту виявлялася також у використанні єврейською громадськістю для «націоналізації» народних мас, так би мовити, «релігійної інфраструктури», традиційних єврейських громадсько-релігійних інституцій, синагог і молитовних шкіл чи молитовних будинків, для влаштування політичних зібрань. Місцева адміністрація протидіяла політичній діяльності в релігійних установах. Так, Волинський губернатор видав у червні 1905 р. циркуляр про заборону політичних зібрань у синагогах і молитовних школах [27, арк. 9]. Попри цю заборону, політичні зібрання в релігійних установах продовжувалися. Наприклад, зібрання присвячене майбутнім виборам до Державної Думи відбулося в молитовному будинку в Ковелі у вересні 1905 р. [28, арк. 83-83 зв.]. Використовували «релігійну інфраструктуру» й ліві єврейські партії. Наприклад, бундівці влаштовували політичні зібрання в синагогах – у Черкасах в 1905 р. та Києві в 1912 р. [23, арк. 83-83 зв.; 25, арк. 259].

Масовий характер діяльності єврейських партій на Правобережжі виявлявся в постійному відтворенні провідних партійних комітетів після поліційних репресій. Адже на зміну заарештованим активістам приходили нові революціонери. Київський комітет Бунду перебував у полі зору політичної поліції та неодноразово відтворювався після арештів складу комітету жандармами в 1905, 1906, 1912 і 1913 рр. [19, арк. 96-100; 24, арк. 1-2; 37, арк. 15; 38, арк. 18-19].

Єврейський національний проект на Правобережній Україні початку ХХ ст. стикався з протидією російської бюрократії. Ефективність діяльності місцевої адміністрації щодо єврейського проекту була низькою, бо ця діяльність обмежувалася застосуванням репресивних заходів політичною поліцією, що було недостатньо для результативної боротьби з єврейським проектом. По-перше, етнокультурні особливості єврейського населення, визнані урядом як підстави для правового виокремлення євреїв, були базою для «націоналізації» єврейської народної маси. По-друге, загальноросійський

опозиційний рух був союзником єврейського проекту, виступаючи за рівноправність євреїв, а відтак – для результативної боротьби з єврейським проектом бюрократії потрібно було успішно боротися з російським «визвольним рухом». По-третє, єврейська преса видавалася за межами Південно-Західного краю, будучи недосяжною для місцевої адміністрації, а російська опозиційна преса теж виступала за рівноправність євреїв. Відтак національна політика, що проводилася місцевою адміністрацією Правобережної України, спрямовувалися виключно проти таких практик єврейського проекту, як культурно-просвітницький рух і політичні партії. Однак у місцевої адміністрації не було важелів для дієвої боротьби з «аполітичним» просвітництвом, а партії відновлювали свою діяльність після поліційних репресій.

Таким чином, предметом національної політики місцевої адміністрації Правобережної України, спрямованої на протидію єврейському національному проекту, були єврейські політичні партії. Інші практики єврейського проекту були недоступні для репресивної діяльності місцевої адміністрації. Така національна політика не була здатна позбавити єврейський проект соціальної бази, зруйнувавши національні практики, та розірвати зв'язок із загальноросійським опозиційним рухом. Неефективність національної політики щодо протидії єврейському проекту на Правобережній Україні змушувала бюрократію, центральний уряд і місцеву адміністрацію, віднаходити інші способи боротьби з «націоналізацією» єврейського населення: 1) Консервація виключного законодавства щодо євреїв, практичне застосування якого було позначено корупцією місцевою поліцією та масовими виселеннями євреїв у «смути осілості»; 2) Підтримка правих партій, для яких антисемітизм був одним із «наріжних каменів» ідеології; 3) Фабрикація «справи Бейліса», судовий процес щодо якої відбувався в Києві в 1913 р. Звісно, згадані явища та події російського громадського життя неможливо пояснити виключно урядовою політикою щодо єврейського проекту.

Перспективними напрямками подальших досліджень російської національної політики щодо єврейського питання на Правобережній Україні початку ХХ ст. є, по-перше, практика застосування виключного законодавства щодо євреїв, по-друге, взаємодія між місцевою адміністрацією та правими партіями.

Список використаних джерел та літератури

1. Андерсон Б. Уявлені спільноти. Міркування щодо походження й поширення націоналізму / [пер. з англ. В. Морозов]; Бенедикт Андерсон. – К.: Кристика, 2001. – 272 с.
2. Бунд «национализируется»... Обсуждение проекта национально-культурной автономии в 1903 году / публикация, вступ. ст. и комментарии А.Е. Локшина // Архив еврейской истории. – М.: РОССПЭН, 2006. – Т. 3. – С. 274-313.
3. Державний архів Російської Федерації (далі – ДАРФ). – Ф. 102. – Оп. 234. – Спр. 7. – Ч. 31.
4. ДАРФ. – Ф. 102. – Оп. 234. – Спр. 7. – Ч. 36.
5. Жаботинский В. Что делать? / Владимир Жаботинский. – Екатеринбург: Б. и., 1905. – 52 с.
6. Залевский К. Национальные партии в России / К. Залевский // Общественное движение в России в начале XX века / под ред. Л. Мартова, П. Маслова и А. Потресова. – СПб.: Б. и., 1914. – . – Т. III, Кн. 5: Партии, их состав, развитие и проявление в массовом движении, на выборах и в Думе. – С. 227-344.
7. Касьянов Г.В. Теорії нації та націоналізму: монографія / Георгій Володимирович Касьянов. – К.: Либідь, 1999. – 351 с.
8. Лейкина-Сквирская В.Р. Русская интеллигенция в 1900–1917 годах / Вера Романовна Лейкина-Сквирская. – М.: Мысль, 1981. – 285 с.
9. Мангайм К. Идеологія та утопія / [пер. з нім. В. Швед]; Карл Мангайм. – К.: Дух і літера, 2008. – 370 с.
10. Марголин А. Украина и политика Антанты (Записки еврея и гражданина) / Арнольд Марголин. – Берлин: Изд-во С. Ефрон, 1921. – 397 с.
11. Миллер А. Империя Романовых и национализм: эссе по методологии исторического исследования / Алексей Миллер. – М.: Новое литературное обозрение, 2006. – 248 с.
12. Миллер А.И. «Украинский вопрос» в политике властей и русском общественном мнении (вторая половина XIX века) / Алексей Ильич Миллер. – СПб.: Алетей, 2000. – 260 с.
13. Общество по распространению просвещения между евреями в России. – СПб.: Б. и., 1913. – 32 с.
14. Отчёт Киевского отделения Общества по распространению просвещения между евреями в России. За 1904, 1905 и 1906 гг. – К.: Б. и., 1907. – 74 с.
15. Отчёт Киевского отделения Общества по распространению просвещения между евреями в России за 1912 год. – К.: Б. и., 1913. – 114+XXXIX с.
16. Сміт Е. Культурні основи націй. Ієрархія, заповіт і республіка / [пер. з англ. П. Тарашук]; Ентоні Д. Сміт. – К.: Темпора, 2009. – 312 с.
17. Справочная книжка по народному образованию евреев. (Пособие для деятелей по еврейскому народному образованию и учителей еврейских школ) / сост. Х.-Б. Вайншельбаум. – К.: Изд-ие комитета Киевского

- отделения Общества распространения просвещения между евреями в России, 1907. – 188+VI с.
18. Состояние учебных заведений Киевского учебного округа с 1901 по 1911 год. Таблицы к диаграммам, представленным учебным округом на Всероссийскую выставку 1913 года в Киеве, исполненные под наблюдением ассистента Киевского коммерческого института при кафедре статистики Н. А. Волжина. – К.: Б. и., 1913. – 103 с.
19. Центральний державний історичний архів України, м. Київ (далі – ЦДІАК України). – Ф. 274. – Оп. 1. – Спр. 1166.
20. ЦДІАК України. – Ф. 274. – Оп. 1. – Спр. 2962.
21. ЦДІАК України. – Ф. 274. – Оп. 4. – Спр. 168.
22. ЦДІАК України. – Ф. 274. – Оп. 4. – Спр. 402.
23. ЦДІАК України. – Ф. 275. – Оп. 1. – Спр. 850.
24. ЦДІАК України. – Ф. 275. – Оп. 1. – Спр. 1096.
25. ЦДІАК України. – Ф. 275. – Оп. 1. – Спр. 1097.
26. ЦДІАК України. – Ф. 301. – Оп. 1. – Спр. 1237.
27. ЦДІАК України. – Ф. 317. – Оп. 1. – Спр. 5120.
28. ЦДІАК України. – Ф. 442. – Оп. 658. – Спр. 95. – Ч. 1.
29. ЦДІАК України. – Ф. 442. – Оп. 658. – Спр. 95. – Ч. 5.
30. ЦДІАК України. – Ф. 442. – Оп. 861. – Спр. 259.
31. ЦДІАК України. – Ф. 838. – Оп. 3. – Спр. 9.
32. ЦДІАК України. – Ф. 838. – Оп. 3. – Спр. 10.
33. ЦДІАК України. – Ф. 838. – Оп. 3. – Спр. 11.
34. ЦДІАК України. – Ф. 838. – Оп. 3. – Спр. 12.
35. ЦДІАК України. – Ф. 838. – Оп. 3. – Спр. 13.
36. ЦДІАК України. – Ф. 838. – Оп. 3. – Спр. 14.
37. ЦДІАК України. – Ф. 1439 – Оп. 1. – Спр. 1380.
38. ЦДІАК України. – Ф. 1439. – Оп. 1. – Спр. 1478.
39. Циркуляр о сионизме и еврейском национальном движении (1903 г.) // Еврейская старина. – 1914. – Выпуск 3-4 (июль–декабрь). – С. 412-414.
40. Шпорлюк Р. Україна: від імперської периферії до суверенної держави / [пер. з англ.]; Роман Шпорлюк // Сучасність. – 1996 – № 11. – С. 74-87; № 12. – С. 53-65.

Л.Ю. Памірська
викладач кафедри іноземних мов
Житомирський державний університет імені Івана Франка

Суспільно-політичні та культурно-освітні передумови вивчення іноземних мов представниками національних меншин на Волині (поч. XX ст. – 30-ті рр. XX ст.)

У статті аналізуються суспільно-політичні та культурно-освітні передумови вивчення іноземних мов у контексті освіти представників національних меншин на Волині (поч. XX ст. – 30-ті рр. XX ст.), висвітлюються їх перспективні тенденції, а також роль І. Огієнка як організатора освіти у молодій українській республіці.

В статье анализируются общественно-политические и культурно-образовательные предпосылки изучения иностранных языков в контексте образования представителей национальных меньшин на Волыне в начале XX ст. – 30-х годах XX столетия, освещаются их перспективные тенденции, а также роль И. Огиенка как организатора образования в молодой украинской республике.

Cultural and educational preconditions of foreign languages study in the context of national minorities' education in Volyn region in the beginning of the XXth century – the 30-ies of the XXth century are analyzed their perspective tendencies and the role of I. Ogienko as the organizer of education in the young Ukrainian republic are outlighted.

Україна – типовий приклад поліетнічної країни. Незалежна українська держава прагне до розбудови відкритого демократичного суспільства, формує свою етнополітику стосовно національних меншин, виходячи з основних законів і норм, прийнятих міжнародною спільнотою. Сучасна мовна ситуація у нашій державі набула позитивних зрушень, незважаючи на те, що війни, репресії, насильне переселення людей протягом XX ст. підірвало соціальну основу як української літературної мови, так і мов нацменшин. В останні роки в Україні були прийняті законодавчі документи (Декларація прав національностей України, Закони України «Про громадянство», «Про мови в Україні», «Основи законодавства України

про культуру», «Конвенція про забезпечення прав осіб, які належать до національних меншин»), спрямовані на відродження та розвиток культурно-політичного життя національних меншин. Мета мовної політики – гарантія толерантного ставлення до всіх поширених в Україні культурно-мовних традицій без будь-якої дискримінації, забезпечення соціально-прийнятих форм використання мов у сферах державного управління, ділового спілкування, професійної діяльності. Історичні, соціальні та етнокультурні чинники обумовили специфічні особливості культурно-освітнього життя окремих регіонів України, зокрема Волині. Сьогодні в Україні відбувається складний та сприятливий процес національного відродження, який потребує переосмислення аналогічних процесів у минулому, виявлення можливостей використання надбань минулого.

Метою статті як складника нашого дослідження є висвітлення гуманістичних засад культурно-освітньої політики уряду УНР, визначення їх перспективних тенденцій з погляду сьогодення, зокрема, – особиста роль І. Огієнка як організатора і будівничого освіти у молодій народній республіці.

Заборона царським урядом української мови (1876 р.) позначилася на тому, що представники нацменшин навчалися у російських навчальних закладах (поряд з утворенням своїх національних шкіл), де вивчали російську мову, древні мови та європейські мови (частіше німецьку, французьку), утворювалися численні національно-російські освітні та культурні товариства та інші об'єднання. Преса, яку видавали деякі національні товариства, друкувалася російською мовою. У другій пол. XIX ст. у різних регіонах України за ініціативою української інтелігенції розгорнулася широка просвітницька діяльність. Так, у Волинській губернії (м. Житомир) з метою поширення грамотності та релігійно-моральної просвіти на поч. XX ст. була створена Спільнота грамотності, яка складалася з необмеженої кількості членів, всіх звань, стану та віросповідань. Діяльність спільноти не могла поширюватися за межі Волинської губернії [1, с. 4].

Кілька століть Волинь входила до складу Речі Посполитої, – отже, більшість польських дослідників розглядали цей край як невід'ємну складову Польщі. Варто підкреслити значний доробок польських етнографів та фольклористів у дослідженні українських земель: Михайла Пйотровського (1850-ті рр., Овруцький повіт), Яна Потоцького («Давня історія Волинської губернії» та «Давня історія Подільської губернії» (1805 р.), фольклорно-етнографічне обстеження різних

районів Волині Оскара Кольберга «Волинь» (1907 р.), діяльність письменника Юзефа Крашевського [2, с. 211, 217].

Істотного значення організації та діяльності національних шкіл надавали представники національних меншини. Кількість єврейського населення на Волині не могла не вплинути на його роль у громадському та культурному житті Волинської губернії, сприяла становленню цілої системи приватних, громадських та державних єврейських навчальних закладів.

Дослідники виділяють три основні напрямки у підходах до єврейської освіти: 1) традиційний (консервативний), 2) просвітницький (прихильники руху Гаскала), 3) офіційний (державний) (О.М. Іващенко, Ю.М. Поліщук та ін.) [3].

Перший підхід передбачав спробу обмежити освіту у рамках національно-релігійної самобутності. Прихильники другого закликали євреїв вивчати російську мову як державну, вважаючи, що це не сприятиме втраті ними своїх національних релігійних особливостей. Офіційна освітня політика російського самодержавства була спрямована на русифікацію єврейської молоді. У першій половині XIX ст. у Волинській губернії домінували прихильники традиційної (консервативної) течії в єврейській освіті, яка практично була поза контролем державних органів управління. Єврейські діти відвідували наступні навчальні заклади: хедери, талмуд-тори, бет-мідраші. Прихильники руху Гаскала вже на поч. XIX ст. намагалися поширити свої погляди на освіту єврейської молоді у Волинській губернії. У 20-х рр. XIX ст. діяч Гаскала Іцхак Бер Левінзон (1786–1860 рр.) створив у Бердичеві гурток «любителів освіти» [4, с. 11]. Програма, яку розробив Левінзон, передбачала вивчення не лише талмуда, але й оволодіння загальнолюдськими знаннями, світськими науками, а також і іноземними мовами. Такі погляди знайшли підтримку у єврейської молоді на Волині.

На поч. XIX ст. на проблеми єврейської освіти відреагувало і російське самодержавство. «Положення для євреїв 1804 р.» гарантувало недоторканість «іудейських установ», закріплювало право євреїв учити своїх дітей в усіх російських, народних училищах, гімназіях та університетах, а також у Санкт-Петербурзькій Академії мистецтв», також – одержати університетські ступені, як і інші російські громадяни. Передбачалося, що можуть створюватися спеціальні єврейські училища. У «Положенні» підкреслювалася обов'язковість вивчення мови корінного населення місцевості, де мешкають євреї (російської, польської, німецької) [5, с. 730-734]. Проте реалізувати надані права, стосовно навчання у державних середніх і вищих

навчальних закладах, євреї практично не могли. У ті часи єврейська молодь майже не користувалася російською мовою. Значною перешкодою були царські укази про обмеження їхнього перебування у столичних та внутрішніх містах Російської імперії. До того ж кількість євреїв від загального числа учнів у середніх та вищих навчальних закладах у межах «смути осілості» не повинна була перевищувати 10%, поза межею осілості – 5% [6, с. 1887]. Нове «Положення про євреїв» (13 квітня 1835 р.), затверджене Миколою I підтверджувало, що євреї можуть навчатись в усіх казенних та приватних навчальних закладах імперії, студенти-євреї з дозволу міністра освіти можуть прийматися до них за державний кошт [7, с. 323]. Відповідно до Положення від 13 листопада 1844 р. всі приватні єврейські навчальні заклади й меламенти підлягали контролю Міністерства народної освіти. Поступово вони повинні були замінити державні навчальні заклади трьох ступенів – училищами I та II розрядів та Рабинськими училищами. Змінювалася і система приватної освіти. На приватні кошти пропонувалося створювати училища другого і третього розрядів, у яких мали навчатися як хлопчики, так і дівчатка. 17 жовтня 1844 р. видається указ про створення рабинських училищ. З метою підготовки вчителів єврейського закону та рабинів затверджено «Положення про рабинське училище». Серед загальних предметів – російська та німецька мови. Викладання велося російською мовою. На рабинському відділенні особлива увага приділялася вивченню і практичному застосуванню давньоєврейської мови. За царським указом від 19 листопада 1847 р. у Житомирі було засноване рабинське училище.

Тим часом поляки, в результаті поразки повстань 1831–1832 та 1863 рр., зазнали репресій щодо навчальних закладів. Проте кількість таємних польських шкіл зростала всупереч державній політиці. На поч. XX ст. політика стосовно польських шкіл була пом'якшена. Положенням від 24 серпня 1906 р. були скасовані правила щодо покарань за таємне навчання поляків у губерніях Південно-Західного краю [8, с. 32, 79]. До таких шкіл ставилася вимога, щоб у них навчалися діти тільки польської національності і всі предмети, окрім польської мови і закону Божого, викладалися російською мовою, а вивчення польської мови здійснювалося лише факультативно. Однак керівництво цих шкіл часто ігнорувало такі обмеження. А вчителі нерідко не виконували вимог царської адміністрації щодо викладання предметів російською мовою [9].

Відповідно до наказу від 6 листопада 1887 р. всі школи при німецьких колоніях були підпорядковані Міністерству народної освіти, безпосередньо інспекторам народних училищ. Викладання почало переходити на російську мову. Крім того, у колоніях створювалися й училища підвищеного типу, так звані центральні. Метою таких училищ було надання середньої освіти молодим колоністам, а також підготовка вчителів для початкових шкіл. У південно-українських німецьких колоніях існувало 21 училище [10]. Треба зауважити, що німці менше ніж інші національності зазнали впливу російськомовної системи освіти та культури (асиміляції). Збереженню їхньої самобутності значно сприяло компактне поселення німецьких колоністів окремими етнічними групами, релігійні переконання та замкнутість характеру.

Що стосується чеської меншини, то згідно з положенням «О водворении чехов на Волини» від 10 липня 1870 р. на волинських чехів розповсюджувалися права, встановлені «Правилами для найма землевладельцями иностранных рабочих и водворения сих иностранцев в России» [11, с. 624-626]. Чехам було дозволено відкриття шкіл, в яких, за їх бажанням, діти могли навчатися російською мовою разом з дітьми селян-українців. Ця остання обставина могла спричинити практичне засвоєння чехами мови корінних мешканців Волині – українців. Тим часом бар'єром у процесі русифікації була релігія. Царський уряд та Вищий синод розуміли, що важливим засобом русифікації та переведення «іноверцев» до православ'я є школа. Школам з чеською мовою навчання, яких було у 1890 р. вже 31, надали трьохрічний термін для переходу на програми державних або церковно-приходських шкіл з російською мовою навчання. Після 1912 р. боротьба за чеські школи продовжувалася. У східній (підрадянській) частині існували державні школи з чеською мовою навчання. Наприклад, 1936 р. їх було тут 25, – більше, ніж в західній Волині. У 1938 р. було заборонено навчання рідною мовою у школах всіх національних меншин, – крім єврейських. Не зважаючи на заборону, із значним ризиком, чеська мова вивчалась приватно [12, с. 14].

Вартий уваги той факт, що у західній (підпольській) частині Волині національні меншини могли відкривати свої школи тільки як приватні. Заснована 1923 р. Чеська Матиця освітня (Луцьк) за рахунок доброчинності та скромної підтримки чехословацьких та польських урядових органів утримувала на Волині 13 приватних чеських шкіл. Діяльність Чеської Матиці істотно вплинула на культурний рівень поколінь волинських чехів двадцятих-тридцятих років

[12, с. 15]. Чехи, хоча й проживали у колоніях, на відміну від німців швидше адаптувалися до іншомовного культурного середовища. Очевидно, цьому сприяв такий фактор – близькість чеської мови як слов'янської до української. Підпорядкування чеських шкіл Міністерству народної освіти передбачало надання вчителям-чехам можливості вивчати російську мову. Окремі чеські колоністи охоче віддавали своїх дітей у російськомовні школи, переходили до православ'я та вивчали російську мову.

На початку ХХ ст. у Києві діяло чеське освітнє товариство імені Яна Амоса Коменського «Сокіл» (1907 р.) У більш заможних колоніях, особливо у Житомирському окрузі ще у 1900 р. виникали чеські організації: «Пожарні дружини», «Сокальські спільноти», «Драматичні спільноти» [13]. Важливим напрямом діяльності чеського товариства ім. Я.А. Коменського була пропаганда чеської мови та національної культури серед чеських селян-колоністів в Україні.

Певну роль у демократизації народної освіти, за можливість навчати дітей рідною мовою, за зняття заборон з української мови зіграли просвітні організації. Впродовж 1907 р. українські газети були «закидані» листами-бажаннями навчатися рідною мовою у нижчих, середніх, вищих закладах. Так, шкіл українських, замість волосних церковних шкіл, вимагали селяни с. Теслугові (Волинь), в Дубні, учні 2-ї Житомирської гімназії, стало питання про українські кафедри в університетах [14, с. 312, 314, 330]. Питання народної освіти стало об'єктом обговорення на сторінках українських періодичних видань – журналів, газет, щомісячників, щотижневиків – з окремими з них співробітничали відомі діячі культури, як Н. Григоріїв, С. Русова, С. Сірополько, Я. Чепіга та інші. Свій внесок у цю благородну справу зробили Всеросійські з'їзди працівників освіти у Фінляндії, у Москві, у Петербурзі (1906 р., 1911 р., 1912 р.). Останній, у Петербурзі прийняв постанову-бажання пропозицію розвивати «початкове навчання у Росії на основі національної культури кожного народу і щоб материнська мова дітей була мовою навчання у початковій школі» [15, с. 265].

До 1918 р. у нижчих початкових школах вивчалися рідна мова, російська, арифметика, Закон божий, історія України, природознавство, співи. Пізніше з плану була знята російська мова. [16]. Вочевидь, російська сприймалася як іноземна, важка для засвоєння на нижчому етапі школи. На уроках рідної мови вивчалася граматики, розвивалося усне та писемне мовлення, правопис – усе це база для вивчення іншої мови у вищій початковій школі.

У 1916–1917 рр. набули поширення 8-класні комерційні школи. Комерційні школи були трьох типів – громадські, державні, приватні (м. Бердичів, Житомир, Миколаїв, Суми). В Одесі, Житомирі існували єврейські комерційні школи, в Луганську – російська комерційна школа. Комерційні школи мали свої статuti. У комерційних школах вивчали українську, російську мови, нові мови (європейські) – французьку, німецьку, англійську, одну з місцевих мов (у Житомирі, наприклад, польську), а також древню мову – латинську [17].

Повне забезпечення прав національних меншостей, які живуть на Україні, проголосив Український національний з'їзд (6–8.04.1917 р.) Українська партія соціалістів-федералістів в своїй програмі проголосила заснування казенних шкіл навчанням рідною мовою для неукраїнської людності пропорційно до числового відношення людності, також – заснування культурних товариств (12 жовтня 1917 р.) та національно-культурних спілок. III Універсал Української Центральної Ради (20 листопада 1917 р.): проголосив про наміри охороняти національний розвиток всіх народностей в Україні, визнання в Україні національної автономії народів великоруського, єврейського, польського й інших. Закон про мови (15 лютого 1919 р.) надавав право визнаним національним меншинам уживати у зносинах з державною владою та урядом, у публічних інституціях тощо їхню «матірну» мову.

Збереглася низка документів, що висвітлює суть та принципи культурної політики радянської влади щодо національних меншин, які проживали в умовах УРСР. Зокрема, проект державного устрою Західноукраїнської республіки визнавав три головні народності: українську, польську і єврейську. Відповідно, мовами усного і писемного офіційного спілкування мали бути українська, польська і єврейська. Мова викладання мала вводитися згідно з організованим волевиявленням населення.

Національна школа нацменшин розвивалася разом з національно-визвольними змаганнями періоду УНР. М. Кукурудзяк, М. Собчинська справедливо називають найбільш сприятливою державну освітню політику для формування і розвитку національної школи в УНР період після III-го Універсалу (20 листопада 1917 р.). Визначальною силою в реформуванні освіти був всенародний рух за рідну школу й освіту – рух не тільки за українську школу, але й школу та освіту й для інших народів України [18, с. 30]. Увагу притягує підготовлений міністром освіти І. Огієнком проект Закону «Про безплатне і обов'язкове навчання всіх дітей шкільного віку громадян

України»: «В той час, коли УНР рішуче відбудовує всі свої культурно-національні цінності і напружує всі свої духовні й матеріальні сили, щоб дати українському народові рідну національну школу, не можна залишати ні одного найменшого кутка на Україні без школи і ні одного громадянина без освіти» [19].

Першого січня 1919 р. Директорія видала закон, згідно з яким українська мова оголошується державною. 30 січня 1919 р. – наказ, підписаний І. Огієнком про те, що «викладовою мовою по всіх школах України – вищих, середніх, нижчих має бути українська». Згідно з наказом від 30 січня 1919 р. національно розмежовані школи мали право користуватися у навчанні «мовою своєї нації» [20; 29].

В уряді – проти заснування університету в Кам'янці-Подільському, який вважається глибокою провінцією. Однак Огієнко переконує, що ця провінція – вигідне місце на стику двох культур – західної і східної, університет тут буде явищем стратегічним. Відкриття університету значною мірою прискорюється і завдяки участі єврейської та польської общин, які були вдоволені тим, що Огієнко до кінця виконав свої зобов'язання.

У серпні 1918 р. з великими труднощами і перепонами Огієнко «вистарався заложення катедр полоністики та юдаїстики при К.-П.Д.У.У.» [20; 34]. Напрямок освіти, який окреслив у 20-х рр. Міністр освіти УНР І. Огієнко, був глибоко гуманістичним. Як учений-мовознавець, І. Огієнко глибоко розкрив психологічний зміст рідної мови, пов'язав його з моральністю, естетикою світогляду нації.

Як зазначають дослідники (М.Г. Кукурудзяк, М.М. Собчинська та ін.), у зазначений період процес дерусифікації й націоналізації шкіл проходив складно. Не вистачало кваліфікованих учителів, підручників, коштів, не можна не брати до уваги й опору опозиції.

Стрижнем усієї освітньої політики УЦР, Директорії, усіх демократичних організацій (Всеукраїнська Учительська Спілка, «Просвіта» та ін.) була ідея національної школи та національної освіти для кожного з народів України – росіян, поляків, чехів, євреїв, німців та ін. Ця ідея була органічним втіленням в життя положень III Універсалу УЦР (20 листопада 1917 р.): «Освіта для кожного народу на його рідній мові». Його підтвердило МНО на поч. 1919 р.: «[...] школа мусить бути національною, пристосованою до материнської мови: треба організувати для українців школи з українською викладовою мовою; для великорусів – з російською, для поляків – з польською» [21].

В умовах нестабільності суспільно-політичної ситуації, жорстких, сильних стереотипів меншовартості, другорядності української мови та школи розвивалася нова національна школа. На 2-му Всеукраїнському учительському з'їзді План організації такої єдиної національної школи був схвалений (Київ, 10–12 серпня 1917 р.). Надалі цей план обговорювали на Всеукраїнському з'їзді представників «Просвіта», став основним об'єктом діяльності Генерального Секретаріату Освіти, обговорювався у комісіях, у яких брали участь понад 130 відомих учених-педагогів, учителів, професорів, громадських діячів – представників усіх національностей України.

Основні критерії формування системи освіти мовами нацменшин визначалися численними законодавчими актами. Серед них – постанови ВУЦВК та РНК УРСР «Про заходи щодо забезпечення рівноправності мов і про сприяння розвитку української мови» (1 серпня 1923 р.) та «Про забезпечення рівноправності мов і про сприяння розвитку української культури» (6 липня 1927 р.) [22]. Досвід налагодження мовної освіти нацменшин у 20-х рр. спричинив цілий ряд позитивних процесів, що стали підґрунтям для національно-культурного відродження в Україні. Цей період став активним з погляду формування системи освіти для нацменшин.

Постанови Політбюро ЦК ВКП (б) «Про німецькі та польські школи на Україні» (3 грудня 1933 р.), «Про польські школи» (20 вересня 1935 р.) розпочали процес закриття національних шкіл та репресивних заходів щодо вчительської інтелігенції. Постанова УЦК КП (б) (18 квітня 1936 р.) «Про реорганізацію шкіл на Україні» нанесла остаточний удар по школах для нацменшин, їх функціонування визначалося «недоцільним і шкідливим». Національні школи в Україні – німецькі, польські, чеські, шведські, грецькі та інші оголошені осередками буржуазно-націоналістичного впливу на учнів, а вчителів – троцькістами, бухарінцями й буржуазними націоналістами. Існування національної школи оголошувалося недоцільним. Проголошено ліквідацію (реорганізацію) німецьких, польських, чеських, шведських шкіл і технікумів в радянській школі звичайного типу, ліквідувалися національні відділення і класи при звичайних школах, технікумах. Згортається не тільки розвиток етнічної школи, культури, а й саме дослідження історії культур різних етносів України, унеможливилось практично його подальше продовження.

У межах суспільно-політичних та культурно-освітніх передумов вивчення іноземних мов представниками нацменшин на Волині у період з поч. XX – 30-х рр. XX ст. чітко простежуються наступні тенденції:

1. Процес посилення русифікації на українських землях у кінці XIX – на поч. XX ст. призвів до поступової ліквідації системи національного шкільництва, до її заміни загальнодержавними російськими навчальними закладами, що супроводжувався помітним звуженням сфери вживання рідної мови.

2. Тим часом всупереч політиці, спрямованій на русифікацію краю, представники нацменшин не тільки зберігали свою культуру, традиції, ментальність, а й виявилися відкритими для сприйняття, збагачення культурами інших народів, як російської, так і культур чисельних нацменшин, які населяли Україну (євреїв, поляків, німців, чехів та інших).

3. Помітна виразна тенденцію у школах представників нацменшин Волині поч. XX ст. вивчати окрім рідної мови (польської, чеської, єврейської та ін.), іноземну мову (французьку, англійську, німецьку тощо), а також – мови міжетнічного та регіонально-соціального спілкування – українську та російську.

4. Просвітницька діяльність (Спільнота грамотності, Чеське товариство «Сокіл» ім. Я.А. Коменського, Всеукраїнська Учителська Спілка, «Просвіта») слугували історико-культурними передумовами становлення та розвитку процесу вивчення іноземних мов у контексті освіти представників нацменшин у зазначений період.

5. Праці О. Кольберга, М. Піотровського, Я. Потоцького та інших етнографів та фольклористів сприяли збереженню морально-етичного, суспільно-релігійного мислення, що є основою для подальшого розвитку мовної освіти нацменшин.

6. Національна освітня політика часів «коренізації» стала головною соціокультурною передумовою вивчення іноземних мов у школах нацменшин, визначила сутнісні характеристики ставлення до рідної та іноземної мов, мала на меті забезпечити відкритість до інших культур, перед усім – до українського та інших етносів, що живуть поряд. Не менш важливим було і те, що в середовищі чисельної нації українців розвивалось доброзичливе ставлення до носіїв інших культур та мов. Вивчаючи, окрім рідної мови, мову тих, хто жив поряд, представники нацменшин формували позитивний образ титульної нації.

Дана робота не вичерпує всіх аспектів порушеної тематики і потребує подальшого глибокого дослідження.

Список використаних джерел та літератури

1. Устав Волинського общества грамотности. – Житомир: Типолитография. М. Дененмана, 1902. – 17 с.
2. Боряк О.О. Україна: Етнокультурна мозаїка / О.О. Боряк. – К.: Либідь, 2006. – 328 с.; іл.
3. Іващенко О.М. Євреї Волині (кінець XVIII – поч. XX століття) / О.М. Іващенко, Ю.М. Поліщук. – Житомир: Вид-во «Волинь». – 1998. – 192 с.
4. Елисаветский С.Я. Бердичевская трагедія / С.Я. Елисаветский. – Київ. – 1991. – 112 с.
5. ПСЗРИ. – Вып. 1. – Т. 28. – СПб., 1822.
6. ПСЗРИ. – Кн. 2. – Т. V–IX. – СПб., 1913.
7. ПСЗРИ. Вып. 2. – Т. X. – СПб., 1911.
8. ПСЗРИ. – Кн. 2. – СПб., 1911.
9. Бабійчук В.В. Політика російського самодержавства стосовно польської освіти на Волині в XIX ст. / В.В. Бабійчук // Поляки на Волині: Історія і сучасність: науковий зб. «Велика Волинь». – Житомир, 2003. – С. 105-110.
10. Кулинич І.М. Німецькі колонії на Україні (60-ті рр. XVIII ст. – 1917 р.) / І.М. Кулинич // Український історичний журнал. – 1990. – № 9. – С. 26-29.
11. ПСЗРИ. – Вып.2. – Т. 36. – СПб., 1863.
12. Гофман І. Чехи на Волині / Іржі Гофман – Прага, 1998. – 30 с.
13. ДАЖО.– Ф. 31. – Оп 1. – Спр. 55. – Арк. 82.
14. Розвиток народної освіти і педагогічної думки на Україні (X – початок XX ст.) / відп. ред. М.Д. Ярмаченко. – К.: Радянська школа, 1991. – 381 с.
15. Субтельний О. Україна: історія / Орест Субтельний. – К.: Либідь, 1992. – 510 с.
16. Україна: щоденна газета. – Кам'янець-Подільський. – 1919. – 23 вересня.
17. ДАЖО. – Ф.80. – Оп. 1. – Спр. 55. – Арк.55.
18. Кукурудзяк М. З історії національної школи і педагогічні думки в Українській народній республіці / Кукурудзяк М., Собчинська М. – К.-П.: Вид-во «Абетка», 1997. – 175 с.
19. ЦДАВОУ. – Ф. 2582. – Оп. 1. – Спр.27.– Арк. 2.
20. Огієнко І. Моє життя. Автобіографічна хронологічна канва / Іван Огієнко. – Житомир: Полісся, 2002. – 119 с.
21. ЦДАВОУ. – Ф. 2582. – Оп. 1. – Спр.23.– Арк. 10.
22. ЦДАВОУ. – Ф.1. – Оп. 2. – Спр.2094. – Арк. 8.

Розвиток методів і засобів навчання євреїв в освітніх закладах Волині в кінці XIX – на початку XX ст.

У статті досліджуються особливості навчально-виховного процесу у єврейських національних навчальних закладах Волинської губернії наприкінці XIX – на початку XX ст.

В статье исследуются особенности учебно-воспитательного процесса в еврейских национальных учебных заведениях Волынской губернии в конце XIX – начале XX в.

The article focuses on the features of educational process in the Jewish national educational establishments in Volhyn province at the end of the XIXth – at the beginning of the XXth century.

Одним із засобів збереження єврейства в умовах русифікації Південно-Західного краю Російською імперією було започатковано становлення та розвиток «волинського» хедера (традиційна єврейська початкова школа). Оскільки до середини XIX ст. єврейське шкільництво майже не контролювалося царським урядом, то на всій території Волині навчанням дітей займалися меламенти, і мета їх діяльності зводилася до вивчення заповідей Тори (нормативної частини іудаїзму), яка регламентувала релігійне, сімейне та громадське життя євреїв; вивчення Талмуду (кодексу єврейських законів); знайомства з національними звичаями, обрядами, особливостями побуту, естетичними цінностями єврейського народу. Методика навчання була недосконалою, заняття іноді тривали 10–11 годин «майже без перерв на твердій лаві без спинки» [1, с. 117]. Крім того єврейські вчителі не завжди дотримувалися вимог до навчання.

Зазначимо, що звичайні трактати Талмуду, які вивчалися в хедерах волинського краю, мали чисто юридичний зміст, наприклад, положення про шлюб і розлучення. Що ж хлопчик виносив із хедера? Одні тільки сухі обряди та заборони. Внаслідок хедерного виховання у єврея на все життя розвивалася нетерпимість не тільки до іновірців,

але й до своїх єдиновірців, він не дотримувався всіх обрядів, які, за його поняттям, вважав священними [2, с. 20].

В кінці XIX ст. для впровадження навчальної програми в єврейських початкових школах, російський уряд намагався встановити вивчення російської мови і загальноосвітніх предметів, забезпечення літературою. І. Шульковський писав: «Програма єврейських предметів у волинському хедері одностороння і вузька. Якщо ж прийняти до уваги багаторічний курс навчання дітей у школі, довготривалість навчального року і велику кількість щоденних навчальних годин, програма ця здається дуже і дуже убогою [...] Розмовно-єврейській мові діти навчаються в 55 хедерах, але ніякого освітнього характеру мова ця не має» [3, с. 29-45].

Для кращого засвоєння матеріалу під час навчального процесу вчителями використовувся наочний метод: ілюстрування. Варто зазначити, що прийоми навчання були недосконалими, одноманітними. Так, вивчивши букви, учень вчив слова, починав читати молитви. Оскільки не було ні букварів, ні збірників спеціальних текстів, то замість підручника використовувався молитовник, який був основним засобом навчання. У хедері учнів не вчили письмової грамоти. Якщо батьки бажали, щоб їхні діти навчалися писати, то вони домовлялися з учителями про індивідуальні додаткові уроки. Під час навчальної діяльності у початковому навчально-виховному закладі спрацьовували наочний (самостійного спостереження) та практичний методи: оскільки, навчившись читати молитовник, хлопчики отримували можливість стежити за службою в синагозі, та брати участь у загальній молитві.

У другій половині XIX ст. для контролю за навчанням учнів і підготовкою викладачів була утворена Волинська губернська єврейська училищна комісія. У її обов'язки входили звіти утримувачів хедерів і меламедів про місцезнаходження хедеру, його розряд (перший чи другий), подання списків учнів, свідчення батьків дітей, що вони задоволені навчанням.

Не дивлячись на посилення контролю за рівнем викладання, меламенти часто ігнорували рішення, прийняті урядом. У січні 1866 р. дирекція училищ Волинської губернії повідомляла: «В хедерах другого розряду діти майже зовсім не навчаються російській мові, а якщо вивчають, то дуже погано. Єврейської граматики діти не вчили. Біблію тільки читали, але не перекладали. Арифметику взагалі не вивчали» [4, арк. 31-36].

Зазначимо, що у кінці XIX ст. методи і засоби навчання у талмуд-торах були примітивними, схожими з тими, що панували у хедерах, бо відрізнялися лише більшою кількістю учнів та вчителів. З метою підвищення рівня і збагачення змісту викладання в талмуд-торах Міністерством народної освіти у 1852 р. було видано розроблену фахівцями програму викладання єврейських предметів в єврейських училищах та перелік релігійних статей, які повинні були вивчатися [5, арк. 41-43].

У 80-х – 90-х роках XIX ст. на Волині виникло багато талмуд-тор нового типу. Вони стали важливим елементом початкової єврейської освіти, на краще змінився і її зміст. Крім звичних єврейських предметів (Біблія, молитви, давньоєврейська мова, ідиш) вивчалися російська мова, арифметика, історія, географія, малювання, правопис, співи, гімнастика. У більшості талмуд-тор нового типу Волинської губернії не тільки зросла кількість навчальних предметів, але й знання учнів ставали ґрунтовнішими.

На нараді Товариства з розповсюдження освіти серед євреїв у 1910 р. було наголошено: «Реформована талмуд-тора в значній мірі наближається до нормального типу елементарної школи. У більшості випадків вона дає ґрунтовну початкову освіту із загальних предметів, тобто з російської граматики, арифметики тощо. Постановка викладання єврейських предметів у більшості випадків більш чи менш правильна [...] Взагалі, педагогічні і гігієнічні умови у реформованій талмуд-торі, якщо і не завжди нормальні, то наближаються до норми» [6, с. 8].

В 1914 р. у Волинській губернії всього знаходилося 2655 навчальних закладів, з них 567 хедерів, у яких навчалося 9233 учнів [7, с. 64]. На початку XX ст. розгортаються дискусії серед учителів, прогресивних єврейських діячів та посадових осіб щодо проблем і перспектив розвитку хедера. Результатом їх стало впровадження в навчально-виховний процес значної кількості різних експериментальних програм, розробка нових проектів реформування початкових шкіл.

У XIX ст. на Волині рівень єврейського шкільництва визначався не освітніми критеріями і віком учнів, а якістю вивчених релігійних текстів. Особливою рисою навчання у єврейській школі було те, що хоча не всі учні, особливо початківці, могли засвоїти весь розділ за шість днів, вони були змушені розпочинати вивчення наступного матеріалу з іншими вихованцями [8, с. 59-65].

Варто зазначити, що згідно з «Положення про рабинські училища» впливає, що навчання тривало два роки і його метою було надання учням ґрунтовних і поглиблених знань, які були необхідними для рабина. Після закінчення навчання усі учні проходили річну практику у рабина. На даному курсі (рабинів) учнів навчали єврейських предметів відповідно до програм, укладених Комісією для євреїв Росії [9, арк. 63]. Надзвичайно важливим для євреїв було вивчення мови ідиш, яка відкривала шлях до вищої освіти й інтелектуальної діяльності.

Зазначимо, що при вивченні ідиш вихованці мали великі труднощі: євреї Волині говорили на цій мові, а державною була російська, до того ж викладачі використовували не вдосконалені методи навчання. «В наших училищах, – писав І. Горовиць, – метод навчання єврейської мови нібито систематично направлений на те, щоб назавжди відвернути від нього вихованців» [10, с. 2]. Методика вивчення єврейських предметів полягала у «зазубрюванні» програмного матеріалу, а історія єврейського народу вивчалася вихованцями за найбільш скороченим нарисом німецьких підручників, з якими важко було впоратися найстараннішим учням [11, с. 18-58].

Крім того, рівень підготовки й методи навчання викладачів училища рабинів були неоднаковими. Вчительські колективи навчальних закладів складалися як з євреїв, так і з християн: викладання єврейських предметів покладалося лише на вчителів-євреїв, загальним предметам могли навчати як одні, так й інші, які отримали це право установчим порядком [11, арк. 63]. У той час як викладачі-євреї, як правило, не мали вищої освіти, то викладачі-християни мали середню і вищу освіту, а також краще володіли методикою навчання та виховання. Природно, що усі ці аспекти безпосередньо впливали на майстерність та якість викладання предметів, їх засвоєння учнями.

Враховуючи, що в багатьох єврейських школах навчання було позбавлено педагогічних основ, викладачі Житомирського рабинського училища багато уваги приділяли поширенню прогресивних методик навчання, ознайомленню вчителів єврейських навчальних закладів з передовим прогресивним досвідом.

Зазначимо, що більшість молитов, які діти вивчали, були на івриті, який вважався священною мовою, і знання його було важливою умовою вивчення текстів для рабинів. Оскільки, діти волинських євреїв говорили мовою ідиш. То вони часто не розуміли змісту прочитаного,

що засвідчує не вдосконалення навчання при організації навчально-виховного процесу.

Серед євреїв-викладачів, більшість з яких не мали вищої освіти, були такі, що працювали творчо і натхненно, вдосконалюючи педагогічну майстерність у процесі своєї діяльності. Кореспондент газети «Рассвет» писав: «У середовищі вчителів-євреїв зустрічаються люди з визначним педагогічним талантом, які не тільки досконало володіють своїми предметами, а й мають запас найрізноманітніших знань. Так, що деякі російські вчителі могли б у них чомусь повчитися [...]» [12, с. 2].

Зауважимо, що значний внесок у поширення знань серед євреїства зробив інспектор і викладач єврейської мови Я. Ейхенбаум – відомий діяч товариства розповсюдження освіти серед євреїв, поет, математик і педагог. У 1840 р. у Лондоні він видав поему «Битва», де мовою Біблії описав правила шахової гри. У передмові до поеми Я. Ейхенбаум пропонував читачам цієї книги використовувати прийоми зіставлення, порівняння, а також завдання на аналогію, на доповнення для вдосконалення мислення та розмовного мовлення учнів.

Він переклав на древньоєврейську «Елементи» Евкліда та «Курс чистої математики» французького вченого Луї Бенджамена Франкера. У своїх перекладах підручників (у додатках) Я. Ейхенбаум рекомендував для використання учнями різні групи завдань, зокрема з креслення, малювання, побудову графіків та інше. Також надзвичайно цікавою і змістовною була літературна спадщина Я. Ейхенбаума [13, с. 79-90].

У спільноті викладачів єврейських предметів, майстрів педагогічної справи, в Житомирському рабинському училищі виділявся видатний педагог, журналіст, поет та історик А. Готлобер (член Товариства розповсюдження освіти серед євреїв), який написав «Граматіку єврейської мови» (за якою навчалися учні Житомирського рабинського училища). Оскільки навчання грамоти було для великої кількості дітей єврейської бідноти надто складним (вони цілоденно перебували в російськомовному дитячому середовищі на вулиці особливо влітку), вчений-методист пропонував при ознайомленні з певними поняттями та новими словами використовувати такі методи, як порівняння, зіставлення, а також вивчення нового матеріалу методом бесіди та постановкою питань, які спонукали дітей до роздумів, розмірковувань над власною долею та місцем в суспільному житті.

Він написав історико-методичний посібник «Критичний погляд на історію караїмів». У ньому автор пропонував викладачам училища використовувати у своїй діяльності цілу низку прийомів (порівняння, аналогії, бесіди, зіставлення, діалог та інші). Важливо зазначити, що у 1866 році А. Готлобер склав лист-звернення до всіх єврейських общин із закликом сприяти реформуванню шкільної освіти. Він також був одним із організаторів своєрідного методичного центру для надання допомоги єврейським навчальним закладам.

Викладач єврейської мови Х. Лернер, який 22 роки працював у Житомирському рабинському училищі, у 1859 році написав і видав у Лейпцизі підручник з «Граматики єврейської мови». Цей підручник був схвалений Міністерством народної освіти і рекомендований як підручник у державних єврейських навчальних закладах. [14, с. 8].

Особливістю цього підручника було те, що в ньому пропонувалися бесіди на теми звичаїв, традицій та культури єврейського народу. Суттєво те, що з кожної теми дітям пропонувалися короткі оповідання морально-етичного спрямування, котрі спонукали учнів до роздумів над їх злиденним життям, а також до пошуків кращого місця на цьому світі. Зауважимо, що дійсно доля синів ізраїлевих була в ті часи надто важкою. Проте багато з них залишили помітний слід на Волинській землі (серед них особливо варто відзначити класика єврейської літератури, випускника цього училища з м. Бердичева Шолом Алейхема).

«Положення про рабинські училища» вказують на те, що для нагляду за веденням єврейських предметів Міністром народної освіти призначили інспектора. До його обов'язків входило перевіряти роботу вчителя, методи та форми, які він використовував при поясненні нового матеріалу та перевірці домашньої роботи. Інспектори були присутні на всіх іспитах. [15, арк. 63]. Так, із рапорту інспектора Ейренбаума у Житомирському рабинському училищі відомо, що перевірка єврейських предметів вимагала багато часу й зусиль. Саме тому він також викладав єврейські предмети, просив про призначення не одного вчителя, оскільки його власні уроки дуже часто збігалися з тими, які потрібно перевіряти. [16, арк. 17].

На основі затверджених у 1844 р. «Основ освітньої справи євреїв» у Волинській губернії розпочинається процес створення державної системи єврейської освіти. Зокрема, для її керівництва, а точніше для контролю за традиційними єврейськими навчальними закладами в краї було створено губернську, Рівенську, Новоград-

Волинську, Острозьку, Луцьку повітові єврейські училищні комісії. Останні займалися єврейською освітою в своїх і сусідніх повітах [17, арк. 48]. Комісії стежили також і за тим, щоб у навчальних закладах не використовувалася заборонена література. Перевірки комісій засвідчили, що в середині XIX ст. на Волині основу системи освіти єврейської молоді продовжували становити бет-мідраші і хедери. Цікавим для нашого дослідження є звіт інспектора державних училищ П. Могилянського, який проводив перевірку навчальних дисциплін у Житомирському рабинському училищі. Проаналізувавши стан справ у навчальному закладі, інспектор зробив висновок, що після проведення іспитів із загальних дисциплін учні показали такі результати: знання теоретичного матеріалу з російської граматики; викладання риторики проходило на належному рівні, але вибір вправ не був корисним; математичні дисципліни викладалися без великих успіхів і діяльність учителя Скальського потребувала більшого нагляду та допомоги; результати з географії були достатньо позитивні, а з історії посередніми; німецька мова викладалася учителем Зейберлінгом погано і недбало; учні показали досить високі результати з чистописання та малювання [18, арк. 1-3].

Вище зазначені матеріали вказують на те, що Житомирське рабинське училище часто перевіряли інспектори державних училищ, представники губернської адміністрації та Київського навчального округу з метою отримання інформації про стан навчально-виховного процесу в закладі. Це сприяло тому, що деякі викладачі-євреї Житомирського рабинського училища стали багато уваги приділяти поширенню прогресивних методів навчання та ознайомленню вчителів єврейських навчальних закладів із передовим досвідом [19, арк. 16].

Аналіз архівних матеріалів доводить, що з метою перевірки знань та умінь учнів училища з кожної дисципліни та відповідно до затверджених програм проводилися іспити (метод контролю знань). Таким чином, у Житомирському рабинському училищі іспити були трьох типів: попередні, річні та випускні [20, арк. 63]. Попередні іспити складали усі ті, хто вступив до навчального закладу. Метою їх проведення було встановлення рівня знань майбутнього учня, що давало змогу визначити клас, в якому він мав навчатися. Попередні іспити відбувалися перед початком навчання і були обов'язковими для всіх учнів, тому що правила училища не дозволяли приймати учнів на навчання під час навчального року.

Річні іспити проводилися після закінчення навчального року з метою отримання результатів знань учнів з дисципліни, що вивчалися. Учні задавали усні запитання відповідно до програми і на розсуд вчителя. Випускні іспити складали учні після завершення навчання на педагогічному курсі та ті, збиралися отримати право на викладання в училищах.

З'ясовано, що для забезпечення єврейської початкової освіти використовувались також методи стимулювання: метод забезпечення успіху; методи контролю: усний: індивідуальний та фронтальний; письмовий; метод самоконтролю. Забезпечення навчальної діяльності в Житомирському рабинському училищі здійснювалося шляхом використання різних форм (індивідуально-групової та класно-урочної); видів (від догматичного до пояснювального); методів (словесних, наочних, практичних); контролю (усного, письмового) і засобів (підручники, слово вчителя та священика).

У XIX ст. в підходах до єврейської освіти можна виділити три напрямки: традиційний (консервативний), просвітницький (прихильники руху Гаскалі), офіційний (державний). Російський царський уряд не тільки не сприяв відкриттю навчальних закладів для єврейських дітей, але й системно стримував розвиток єврейського шкільництва. Царизм цілеспрямовано здійснював реакційну політику у ставленні до єврейської мови. Зазначимо, що системний характер доброчинної допомоги єврейській громаді на розвиток освіти якраз і став виявлятися тоді, коли почали активно створюватися єврейські навчальні заклади (талмуд-тори, рабинські училища).

Єврейський народ, ще будучи підданим Речі Посполитої, створив свою систему початкової освіти, мав розмовну мову (ідіш) і книжну (давньоєврейську – іврит), віддано виконував релігійний заповіт єврейської віри, навчав синів грамоти. Система єврейського шкільництва, яка утворилась на Волині, складалася з традиційних шкіл: хедери, талмуд-тори, ісшиботи, недільних та молитовних шкіл; приватних і державних навчальних закладів. Єврейська нація стала одним з найбільш освічених прошарків населення.

Досліджено, що організація навчально-виховної діяльності єврейських навчальних закладів була визначена низкою документів: указами Дирекції народних училищ Волинської губернії, статутами, навчальними програмами з предметів та положенням «Про училища рабинів». Встановлено, що інспектори державних училищ, представники губернської адміністрації та Київського навчального

округу перевіряли організацію навчально-виховного процесу у єврейських училищах, що сприяло поширенню інноваційних методів навчання (словесних, наочних та практичних, методу забезпечення успіху в навчанні) та використанню пояснювального виду навчання; ознайомленню вчителів єврейських навчальних закладів із передовим досвідом. Для забезпечення єврейського шкільництва використовувались також метод стимулювання: метод забезпечення успіху; методи контролю: усний, індивідуальний та фронтальний; письмовий; метод самоконтролю.

Список використаних джерел та літератури

1. Кандель Ф. Очерки времен и событий. Из истории российских евреев. Ч. 2 (1772–1882 гг.) / Ф. Кандель. – Иерусалим: Ассоциация «Тарбут», 1990. – 295 с.
2. Биншток Л. Вопрос об еврейских училищах / Л. Биншток // Еврейский вопрос. – СПб., 1866. – С. 18-58.
3. Шульковский И. Хедер на Волыни / И. Шульковский // Вестник ОПЕ. – 1912. – № 17. – С. 42-43.
4. Державний архів Житомирської області (далі – ДАЖО). – Ф. 71. – Оп. 1. – Спр. 1516. – 194 арк.
5. ДАЖО. – Ф. 393. – Оп. 1. – Спр. 6. – 43 арк.
6. Нормальный тип еврейской школы // Вестник ОПЕ. – 1910. – № 1. – С. 2-18.
7. Памятная книжка Волынской губернии на 1914 г. – Житомир, 1914. – 145 с.
8. Штампфер Ш. Хедерное образование, знание Торы и поддержание социального расслоения в традиционном еврейском обществе восточно-еврейской диаспоры / Ш. Штампфер // Еврейская школа. – 1993. – № 1. – С. 59-65.
9. ДАЖО. – Ф. 396. – Оп. 1. – Спр. 1. – 63 арк. (парагр. 24-25).
10. Горовиц И. О раввинских училищах / И. Горовиц // Рассвет. – 1860. – № 28. – С. 2.
11. ДАЖО. – Ф. 396. – Оп. 1. – Спр. 1. – 63 арк. (парагр. 18-19).
12. Кореспондент // Рассвет. – 1860. – № 19. – С. 2.
13. Меламед Е. Известный Эйхенбаум. История одной судьбы / Меламед Е. // История и культура. Евреи в России. Вып. 3. – СПб., 1995. – С. 79-90.
14. ДАЖО. – Ф. 396. – Оп. 1. – Спр. 148. – 8 арк.
15. ДАЖО. – Ф. 396. – Оп. 1. – Спр. 1. – 63 арк. (параграф 77-78, 81, 82).
16. ДАЖО. – Ф. 396. – Оп. 1. – Спр. 27. – 17 арк.
17. ДАЖО. – Ф. 71. – Оп. 1. – Спр. 1161. – 48 арк.
18. ДАЖО. – Ф. 396. – Оп. 1. – Спр. 24. – 3 арк.
19. ДАЖО. – Ф. 396. – Оп. 2. – Спр. 314. – 16 арк.
20. ДАЖО. – Ф. 396. – Оп. 1. – Спр. 1. – 63 арк.

М.В. Кордон
кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України
Житомирський державний університет імені Івана Франка

Політика радянської влади щодо єврейської культури в Україні (20-ті – 40-ві рр. XX ст.)

Висвітлено особливості державної політики радянського уряду щодо єврейської національної меншини України у 20-ті – 40-ві роки XX ст. Прослідковано основні етапи цієї політики: від сприяння культурному розвитку євреїв до заперечення їхніх прав на культурне самовизначення.

Освещены особенности государственной политики советского правительства относительно еврейского меньшинства Украины в 20-е – 40-е годы XX в. Прослежены основные этапы этой политики: от содействия культурному развитию евреев к отрицанию их прав на культурное самоопределение.

The state policy of the Soviet government towards the Jewish national minority of Ukraine in the 20–40s of the XXth century has been analysed. The main stages of this policy from cultural development assistance to the Jews to the denial of their rights to cultural self-determination have been defined.

Історично склалося, що Україна є багатонаціональною. Такою вона була і в розглядуваний період. За станом на середину 20-х рр. XX ст. українці становили 80% складу населення України, представники інших національностей – 20%.

Такий склад населення вимагав створення необхідних умов для культурного, духовного розвитку національних меншин. Тому процес українізації проводився в органічній єдності з розвитком культури малочисельних народів республіки.

Ті з етнічних груп, які проживали скільки-небудь компактно об'єднувались не тільки культурно, а й політично. Національне життя таких етнічних груп розвивалось в національних районах, сільських і селищних Радах. Серед національних районів в різний час було 8 російських, 7 німецьких, 3 болгарських, 3 грецьких, 8 єврейських та 1 польський район.

Щодо єврейських районів, то М.О. Скрипник (один з лідерів українізації, який в 1927 р. змінив О.Я. Шумського на посаді наркома освіти

України) вважав, що вони представляли собою не лише адміністративно-територіальні, а й певні державні одиниці єврейської національності. Наприкінці 20-х років у ряді міст (Харкові, Одесі, Житомирі та ін.) при оргвідділах міських рад було створено комісії у справах національних меншин.

Відкривалися школи мовами національних меншин, в тому числі єврейською. Державні та громадські організації, в тому числі й Народний комісаріат освіти України, дбали про відповідність кількості національних шкіл процентному складу населення.

Реалізовувалася державна програма підготовки національних педагогічних кадрів. У Києві діяв єврейський педагогічний інститут, у Житомирі – єврейський педагогічний технікум. Житомирський педтехнікум готував вчителів на мові ідиш. В ньому навчалося 120 студентів. Крім того, єврейський відділ діяв при Житомирському інституті народної освіти, де в 1930 р. навчалося 90 студентів.

Для підготовки партійних і радянських працівників з числа національних меншин в першій половині 20-х років були створені спеціальні раднартішколи з викладанням національними мовами. Зокрема, єврейські – в Одесі, Києві та Бердичеві.

У 1924 р. ряд судових органів республіки перейшов у своїй роботі на єврейську мову. В республіці діяло 8 єврейських театрів, в тому числі один з них у Житомирі. На початку 30-х рр. 24 видання (газети і журнали) виходило єврейською мовою. В системі ВУАН працював кабінет єврейської культури. До 1936 р. в Києві функціонував Інститут єврейської культури, де, зокрема, було і відділення українсько-єврейських зв'язків.

Але, починаючи з 1933–1934 рр., різнопланова робота по задоволенню запитів національних меншин почала згортатися. В другій половині 30-х років школи та інші навчальні заклади з навчанням мовами національних меншин були ліквідовані. Учні переведено в школи з українською і російською мовами навчання. Діячі національних культур підпали під масові репресії.

Тоталітарна сталінська ідеологія продовжувала діяти і в 40-х роках. Партійна лінія в питаннях ідеології та культури в цей період дістала назву «ждановщина». Вона позначилась боротьбою проти «безідейності, безпринципності, формалізму, космополітизму й низькопоклонства перед гнилим Заходом».

На практиці вона швидко перетворилась на російський шовінізм і викликала черговий погром культури неросійських народів. Зазнала переслідування, зокрема, єврейська національна культура в СРСР.

Наприкінці 1948 року в республіці було розгорнуто боротьбу з так званими «космополітами». Відомі в Україні літературні та театральні критики І. Стебун (Кацнельсон), Я. Санов (Смольсон), Є. Адельгейм та інші були звинувачені в антипатріотизмі, в схилинні перед культурою Заходу, в замовчуванні зв'язків культури українського народу з культурою російського народу. Статті проти них рясніли такими словами, як «безродні космополіти», «естетствующи нікчемності», «низькопоклонники», «антипатріотичні торгаші».

У березні 1949 року відбувся пленум правління Спілки радянських письменників України з порядком денним: «До кінця розгромити космополітів-антипатріотів».

Відвертий антисемітизм, зведений у ранг державної політики, проявився не лише в ідеологічних кампаніях, а й в організаційних та репресивних діях влади. 13 січня 1948 року в Мінську було вбито відомого театрального режисера С. Міхоелса. В Україні також поширилися репресії проти єврейської інтелігенції, проводилися арешти діячів культури, які хоч якоюсь мірою виявляли причетність до єврейства та інтерес до його проблем.

Варто звернути увагу на таке. Серед лауреатів Нобелівської премії українців ще не було. Зате у списку лауреатів премії Нобеля є кілька культурних діячів єврейської національності, чиє життя починалося на українській землі. Так, лауреат Нобелівської премії з літератури Ш. Агнон (Ізраїль) народився в 1888 в Бучачі. Американські дослідники З.А. Ваксман (медик), С. Кузнець (економіст), Р. Гофман (хімік) народилися відповідно в Прилуках, Харкові та Золочеві.

Г.А. Міщук
доцент кафедри всесвітньої історії
Житомирський державний університет імені Івана Франка

Архітектурне планування єврейських дільниць

У статті досліджується недостатньо вивчене питання архітектурного планування «єврейських кварталів» міст Волині у часи активного містобудування, та значення цих культурних осередків для утвердження загальнолюдських норм співжиття. Акцентується увага на необхідності дослідження та збереження пам'яток єврейської культури.

В статье исследуется недостаточно изученный вопрос архитектурного планирования «еврейских кварталов» городов Волыни во времена активного градостроительства и значение этих культурных ячеек для утверждения общечеловеческих норм сожительства. Акцентируется внимание на необходимости исследования и сохранения памятников еврейской культуры.

The article is dedicated to the questions of the «Jewish quarters» architectural planning in the towns of Volhyn region during the period of active town building and the role of these cultural units in maintaining the universal norms of human coexistence. The need to research and preserve monuments of the Jewish culture is stressed.

Стрімко зростаючий інтерес до єврейської культурної спадщини в Україні, потреба визначення впливу різних етносів на формування архітектурного середовища міста, незадовільний сучасний стан збереження пам'яток архітектури, зумовлюють актуальність дослідження історії містобудування.

До часу утвердження української державності дослідження з єврейської тематики проводились дуже обмежено. Архітектура єврейських громад комплексно не розглядалася в науковій літературі, обмежуючись вивченням окремих пам'яток архітектури. Кожна з націй, яка тривалий час проживала в містах України, вносила вагомий внесок у створення образу міста, впродовж століть, створюючи під впливом місцевих традицій свою етнічну містобудівну культуру.

Довготривале проживання євреїв в окремих кварталах призводило до змін у структурі історично сформованих міст України.

Архітектурне планування єврейських діляниць підпорядковувалось певним закономірностям, зорієнтованим на етнічно-релігійні традиції євреїв. Таким чином, виникло специфічне архітектурне середовище, яке вплинуло на формування архітектурного образу міст України. Історичний розвиток також призводив до змін.

Магдебурзьке право передбачало роздільне проживання різних націй у містах. Міста отримують багатонаціональну структуру, де кожна етнічно-релігійна громада займає в структурі окремі вулиці чи квартали, керуючись власним управлінням, правами, використовуючи при цьому територію міста згідно етнічних містобудівельних традицій. Найбільший приплив єврейського населення припадає на кінець XVII – початок XVIII ст., коли у багатьох містах, знищених татарськими нападами, Північною війною та епідеміями, відбулося значне зменшення міського населення. Із ростом економічної кризи Речі Посполитої власники міст надавали євреям усе більше прав та привілеїв.

Входження євреїв у структуру міста було поступовим і відбувалося шляхом викупу, оренди, або побудови нових будинків, причому колишні власники переселялися на периферію міст, або передміські території. Забудова єврейської діляниці формувалась та територіально розвивалась, як правило, довкола синагоги, яка традиційно була духовним та композиційним центром архітектурно-просторового ансамблю й мала багатофункціональне призначення. Формування єврейських кварталів залежало від: існування обмежень або привілеїв для проживання в місті, функціонального призначення міста, професійної діяльності євреїв, топографії території, виділеної для поселення, величини міста та єврейської громади.

У формуванні архітектурно-просторового ансамблю єврейських діляниць спостерігається орієнтація на ідейний образ «граду Божого», який визначав стійкі символічні форми, що виражались в композиційному поєднанні споруд.

Традиційна забудова єврейської діляниці в середніх та малих містах включала: духовні інституції (синагогу, молитовні будинки); соціальні інституції (доми науки, школи, адміністративні будинки громади); інституції громадського обслуговування (ритуальні лазні (одночасно як і духовна інституція), будівлі ритуальної різни тварин); житлово-ремісничо-торгову забудову. У більших містах комплекс традиційної забудови включав також будинок шпиталю, суду, ратуші, притулки для сиріт та перестарілих, цехові товариства (купців, лі-

карів, адвокатів та ін.), гімназії, друкарні, театри, садибу рабина або цадика. У таких містах, окрім Великої синагоги, було декілька менших синагог, клойзів, молитовних будинків, цехових божниць. Найважливішими композиційними домінантами архітектурно-просторового ансамблю були – синагога та цвинтар, які одночасно посідали провідну ідеологічну роль.

Архітектурне вирішення забудови в середовищі єврейських дільниць перш за все залежало від майнового стану власників, впливів міського середовища та особливостей регіональної архітектури.

Повсякденне життя євреїв просторово організовувалося між двома центрами: синагогою й ринковою площею. У Волинських містах, що багато в чому розбудовувалися за рахунок єврейської ділової активності, єврейські житла переважно були розташовані навколо ринкової площі. Єврейська житлова забудова відрізнялася від місцевої української, що було пов'язано з тим, що житловий будинок водночас був місцем для складів і торгівлі, заїжджим двором, ремісничкою майстернею. Будинки, що тулилися один до одного та виступали фасадами на головні вулиці містечка, визначали його міський характер.

Будинки зводили на високому кам'яному цоколі, і вони мали один, півтора або два поверхи. Спочатку це був будинок дерев'яний, вибілений вапном, і завершувався чотирихилим, або двохилим дахом із фронтонами. Зовні будинок був прикрашений дерев'яним ганком і галереєю на другому поверсі з різьбленими стовпчиками-балясинами або дерев'яною обшивкою. До відкритих галерей збігали зовнішні сходи. Це відзначало єврейські будинки. Простір будинку, з ростом родини та її потреб, міг збільшуватися вперед, виходячи фасадом на частину вулиці, або розгортатися всередину дворової території. До будинку прибудовували дерев'яні веранди. В іншому випадку будівлі розвивалися всередину, засвоюючи всю територію, аж до виходу на паралельну вулицю, або «зростали» доти, поки не зустрічалися торцями з такими самими зростаючими будинками із сусідньої вулиці.

До характерних особливостей житлової архітектури єврейських дільниць слід віднести першу чергу функціональні особливості, пов'язані із професійною діяльністю євреїв (поєднання житлових будинків із ремісничими будівлями, кошарними крамницями, торговими ятками, улаштування заїздів). Будинок розділявся на кілька частин. Перша, що виходила на вулицю, була приміщенням крамниці або парадною кімнатою. Для залучення клієнтів і покупців зовнішню

частину будинку робили якомога привабливішою, але, не виходячи за межі сформованих традицій. Двері були двостулкові, а вікна різноманітних форм і розмірів, і, як і в'їзні ворота, розташовувалися на фасадах у вільному композиванні. Друга частина будинку, що йшла всередину, являла собою кілька кімнат, серед яких спальні, кухні. Поширеною формою сполучення цих приміщень були наскрізні вхідні прорізи, що вздовж осі перетинали весь будинок, формуючи так звану анфіладу. Поширеним також було кругове планування кімнат, а дверні прорізи утворювали в них своєрідний кільцевий обхід. Внутрішнє планування будинку за необхідності могло мінялося. Найдалшою частиною будівлі був відкритий внутрішній двір. Коли тильні сторони будинків зросталися або до фасадного дому, що виходив на торгову вулицю, пристроювали тильний – двір ставав єдиним. Під будинками влаштовували великі склепінчасті підвали. Планування традиційного єврейського будинку відображало релігійні особливості (влаштування в конструкції даху розбірної прибудови для святкування ритуального курення; обов'язкова наявність у кожному житловому будинку мезузи (футляру з текстами молитов, написаними на прямокутному куску пергаменту), прикріпленої до правого боку одвірку вхідних дверей будинку; наявність декоративної таблички із символічним зображенням та написом релігійного змісту на внутрішній східній стіні будинку). Релігійно-етнічні впливи проявлялись в розписах інтер'єру з перевагою рослинного орнаменту, у різьбленому орнаменті внутрішніх стулок дерев'яних дверей, що ведуть до крамниці. Вони були завжди відкриті назустріч вимогливому клієнтові та були своєрідною рекламою.

Характер будинку, що розбудовувався не припускав архітектурної завершеності, його лабіринтова структура, відкритість усьому містечку узгоджувалася з визначеним світовідчуттям. Два головних мотиви були покладені в його основу: уявлення про тимчасовість життя у вигнанні, удаліні від Землі Обітованої, і щоденне чекання повернення на свою історичну землю. У другій половині XIX – на початку XX ст. зводяться цегельні житлові й торгові будинки, що зберігають звичний спосіб планування, але відрізняються вигадливими за силуетами фронтонами й карнизами, уособлюючи дух купецтва й міського укладу. У великих губернських містах єврейські житлові будинки не відзначалися таким колоритом, як у містечках, але на рубежі XIX–XX ст. для задоволення потреб зростаючого єврейського населення там зводять численні громадські споруди, що мали оригінальний

вигляд. Серед них єврейські лікарні, ремісничі училища, гімназії, адміністративні установи, благодійні товариства тощо.

На сьогоднішній день, єврейські житлові квартали в містах Волині зі своєю традиційною архітектурною побудовою простору в більшості втрачені. XX століття період масового руйнування міст, драматичні перипетії: Перша світова війна, погроми. У післявоєнний період відбудова із втратою специфічного архітектурного середовища через функціональну пристосованість.

На початку XX століття в Житомирі окрім єврейських кварталів були: 2 синагоги та більше 50 молитовних шкіл. Збереглася лише одна кам'яна молитовна школа рознощиків, збудована в 1913 році на вул. Мала Бердичівська. Житлова забудова колишніх єврейських кварталів існує тепер поодинокими пам'ятками. Цінність архітектурного середовища єврейських кварталів полягає в організації архітектурного простору, у якому створений комфортний масштаб об'ємів внаслідок: невеликої поверховості; розкриття простору назовні (влаштування затишних галерей, відкритих ганків, веранд, аркад, мансард, виступаючого об'єму входних дверей); гармонії силуетів забудови з місцевим ландшафтом, що надає історичному середовищу міст неповторної своєрідності.

На Волині більш збереженими лишилися будівлі синагог, молитовних шкіл, хоча внаслідок реконструкцій післявоєнного періоду вони втратили стильові ознаки сакральних споруд, внутрішнє планування та змінили архітектурний інтер'єр.

Автентичні єврейські квартали практично у всіх містах Волині безповоротно втрачені, тому, активно розбудовуючись, реконструюючи міста не будимо забувати про необхідність охорони й збереження історичної забудови. На сьогодні актуальним є продовження проведення дослідницьких робіт по виявленню та фіксації всіх уцілілих цінних пам'яток архітектури євреїв. Головною метою охорони історичної забудови є адаптація її до сучасного життя суспільства й збереження для прийдешніх поколінь. Наш архітектурно-життєвий простір повинен мати своє історично-пізнаване і разом із тим сучасне обличчя.

Р.В. Кульчицький
Здобувач кафедри історії України
інституту історії та політології
Прикарпатський національний університет
ім. В. Стефаника, м.Івано-Франківськ

Діяльність Івана Макуха в національно-молодіжних товариствах

Висвітлено і проаналізовано діяльність відомого українського діяча, одного з лідерів Української радикальної партії (згодом УСРП) в Галичині (її голови в 1930–1939 рр.) Івана Макуха в товариствах «Січ», «Луг», «Каменярі» та пов'язані з нею основні напрями його праці в Тлумацькому повіті Станіславського воєводства протягом 1908–1937 рр.

Отражена и проанализирована деятельность известного украинского деятеля, одного из лидеров Украинской радикальной партии (впоследствии УСРП) в Галичине (ее председателя в 1930–1939 гг.) Ивана Макуха в обществах «Сеч», «Луг», «Каменяри» и связаны с ней основные направления его труда в Тлумацком уезде Станиславского воеводства в течение 1908–1937 гг.

Activity of the known Ukrainian figure is reflected and analysed, one of leaders of Ukrainian radical party (afterwards USRP) in Galichina (there are its chairmen in 1930–1939) of Ivana Makucha in societies of «Sich», «Meadow», «Masons» and basic directions of his labour are related to it in Tlumackomu district of Stanislavskogo of province during 1908–1937.

І. Макух (1872–1946) – відомий громадсько-політичний діяч Західної України наприкінці XIX – першої половини XX ст., адвокат, посол до Галицького сейму, польський сенатор, Державний секретар внутрішніх справ ЗУНР, один із лідерів партії радикалів і її голова у 1930–1939 рр., організатор й активний учасник товариств «Просвіта», «Рідна школа», «Січ», «Луг», «Каменярі» та ін.

На нашу думку дуже активно і плідно була діяльність І. Макуха в національно-молодіжних інституціях Східної Галичини таких, як «Січ», «Луг», «Каменярі».

Метою дослідження є аналіз діяльності І. Макуха в товариствах «Січ», «Луг», «Каменярі» та пов'язаних з нею основних напрямів його

праці в Тлумацькому повіті Станіславського воєводства протягом 1908–1937 рр.

Дана проблема є майже не дослідженою. Діяльність І. Макуха в товариствах «Січ», «Луг», «Каменярі» епізодично згадувалася в працях М. Міщук [30], Б. Трофим'яка [31].

Джерельною основою статті є документи Центрального державного історичного архіву України у Львові, Державного архіву Івано-Франківської області, а також матеріали тогочасної преси.

З перших років активної громадської роботи І. Макуха з його ім'ям була тісно пов'язана організація та діяльність товариства «Січ» [21, с. 2-3; 31, с. 244, 605; 19, с. 2].

Товариство «Січ» було однією з найактивніших гімнастично-спортивних протипожежних організацій причетних до фізичного, культурно-освітнього, національного та морального виховання західноукраїнської молоді в першій половині ХХ ст. Основоположником товариства вважають К. Трильовського, який 5 травня 1900 р. заснував першу «Січ» у с. Завалле Снятинського повіту [28, с. 2845-2846; 27, с. 756].

Розуміючи, які величезні потенційні можливості закладені в товаристві «Січ» для українського народу І. Макух став одним із найактивніших його організаторів на Покутті та впродовж багатьох років був активним учасником і впливав на характер розвитку січового руху [31, с. 244- 245, 605; 1, арк. 23, 26; 24, с. 4].

Протягом існування товариства «Січ» на території Східної Галичини І. Макух проводив активну, постійну та послідовну діяльність в січових організаціях спрямовану на втілення в життя політичних постулатів УРП, створення потужних національних сил через формування національної свідомості. Крім того, І. Макух систематично приділяв велику увагу фізичному й морально-етичному вихованню та єдності української молоді, а також надавав великого значення її військовому вишколу в січових організаціях і дисциплінованості [1, арк. 23, 26; 26, с. 2; 21, с. 2-3; 19, с. 2].

Найбільш важливою формою діяльності І. Макуха в товаристві «Січ» була організація і участь у проведенні сільських, повітових, крайових свят, які супроводжувалися демонстраціями й парадом січових організацій та різноманітними спортивними змаганнями між ними, концертами, що справляли глибоке національно-патріотичне враження на українську громадськість. Січові свята відзначалися

великою кількістю і активністю учасників [24, с. 4; 21, с. 2-3; 2, арк. 77; 20, с. 5; 26, с. 1-2].

Паралельно з тим, І. Макух був ініціатором й брав активну участь у зборах, з'їздах і нарадах січових організацій на яких дуже часто виступав з промовами перед їх учасниками та неодноразово обирався Кошовим отаманом Тлумацького повітового товариства «Січ» [19, с. 2; 2, арк. 77; 22, с. 6].

Так 17 травня 1908 р. І. Макух взяв участь у зборах товариства «Січ» в Братишеві. У своєму виступі, І. Макух разом з іншими промовцями розкрив значення товариства «Січ» в організації та моральному вихованню української молоді, а також порушив «просвітно-січову справу» [19, с. 2].

По воєнній перерві зумовленій Першою світовою і Українсько-польською війнами діяльність товариства «Січ» відновилася на поч. 20-х рр. XX ст. у багатьох місцевостях Галичини. Проте даліше їх існування було заборонено польською владою (остання «Січ» проіснувала у с. Горбачі біля Львова до 1930 р.) [28, с. 2846].

Внаслідок того, було створено нове гімнастично-пожарне товариство з аналогічною метою під назвою «Луг», яке за твердженням польської влади функціонувало «при тій самій ворожій антидержавній тенденції, що і «Січ»» [4, арк. 130 зв.-131; 28, с. 2846].

Необхідно відзначити, що товариства «Луг» тривалий час перебували під цілковитим впливом радикалів [3, арк. 2].

А центральний орган товариства «Великий Луг» у Львові, що координував роботу місцевих організацій, очолював радикал Р. Дашкевич. У зв'язку з тим, польська влада постійно констатувала політично-радикальний характер лугових товариств. Проте, вже наприкінці 1926 р. серед членів центрального органу товариства «Великий Луг» виникли деякі суперечності щодо організаційних справ. Крім того, Головний Секретаріат УСРП виступив за централізацію лугового руху й повне підпорядкування його Раді, що складалася в основному з соціалістів-радикалів, а керівник «Великого Лугу» д-р Р. Дашкевич категорично виступив проти такої стратегії подальшого розвитку товариства [5, арк. 8].

Переломним у діяльності товариства став з'їзд «Лугів» 8 грудня 1926 р. на якому центральний комітет організації на чолі з Р. Дашкевичем ухвалив резолюцію про безпартійність «Лугів». Сам Р. Дашкевич вийшов зі складу УСРП [30, с. 63].

Однак, і за таких обставин, на території Станіславського воєводства навіть у 1927 р. більшість лугових товариств надалі перебували під впливом УСРП.

У Тлумачі (станом на травень 1927 р.) 13 лугових організацій, заснованих у 1925 р. перебували під цілковитим впливом УСРП на чолі з І. Макухом, який проводив потужну агітацію щодо утворення «Лугів» на терені повіту. Так у своєму виступі на передвиборчому вічі в Хотимирі 14 червня 1927 р. І. Макух закликав присутніх до масового створення місцевих лугових організацій на Тлумаччині та розкрив їх моральне, культурне і політичне значення в житті українського народу [6, арк. 30; 17, арк. 48-49].

Разом з тим, організаційну і пропагандиску роботу серед української молоді, а зокрема членів лугових організацій І. Макух вважав своїм обов'язком перед українським суспільством. Активна участь молоді, а в першу чергу членів лугового руху в політичному житті Західної України – це одне із основних завдань, які ставив перед собою І. Макух. Робота в товариствах «Луг» забезпечувала І. Макуху тісний зв'язок з українською молоддю об'єднаною в рамках організації, розуміння її потреб та інтересів, які він враховував у подальшій співпраці з нею, а загалом і в громадській діяльності. Для успішного функціонування товариства «Луг» у краї, а Тлумачському повіті зокрема І. Макуху потрібно було докласти чимало різноманітних організаційних зусиль. Основною перешкодою розвитку товариства «Луг» був польський окупаційний режим. Участь української молоді у луговому русі приводила до конфлікту з владою. Та незважаючи на цю та інші подібні труднощі кількість лугових організацій завдяки діяльності І. Макуха помітно зростала і розвивалася в радикальному ідейно-національному руслі [4, арк. 12, 73, 93 зв.-94, 100, 131; 12, арк. 75-76, 87, 87 зв., 92].

Саме з ініціативи та при активній участі І. Макуха протягом 1926–1931 рр. було засновано наступні товариства «Луг»: у Грушці (30 березня 1926 р.), Нижневі (13 березня 1926 р.), Надорожній (25 серпня 1931 р.) та ін. [16, арк. 6; 12, арк. 75-76; 11, арк. 92].

Водночас, І. Макух, як засновник осередків товариства «Луг» у Тлумачському повіті постійно відвідував місцеві лугові організації, виступав перед їх членами, надавав їм різноманітні консультації і вказівки та, як адвокат захищав від неправомірних дій органів державної влади, а зокрема поліції [12, арк. 75-76, 87, 87 зв., 92; 11, арк. 92].

Крім того, І. Макух систематично проводив повітові політичні наради керівників «Лугів» у своєму будинку в Тлумачі. Так, зокрема 20 червня 1932 р. І. Макух організував у Тлумачі політичну нараду всіх керівників лугових організацій повіту [7, арк. 5].

Значне посилення громадсько-політичної діяльності «Лугів» викликало занепокоєння польської влади. Органи державної влади намагалися зменшити кількість «Лугів» через обмеження надання дозволу на відкриття нових та закриття існуючих товариств [10, арк. 77; 4, арк. 131].

Так 10 червня 1932 р. Тлумацький повітовий староста Єжовський дав доручення начальнику відділку поліції у Нижнєві підготувати висновок на закриття місцевого товариства «Луг» організатором і політичним куратором якого був І. Макух. У зв'язку з тим в листі до начальника постерунку поліції у Нижнєві Тлумацький повітовий староста наказував йому надати вичерпний звіт про дестабілізуючу політичну й антидержавну діяльність І. Макуха в даному товаристві та підкріпити його конкретними фактами і доказами [12, арк. 75-76, 87, 87 зв.].

З уваги на вище наведені деструктивні процеси в луговому русі, Головний Секретаріат УСРП для подальшої пропаганди своїх політичних ідей заснував у 1929 р. нову молодіжну організацію – Союз української поступової молоді ім. М. Драгоманова «Каменярі». Основною метою товариства було фізичне й моральне виховання української молоді та піднесення її інтелектуального рівня.

«Каменярі» мали чітко визначену організаційну структуру, яка складалася з Головної ради «Каменярів» у Львові, повітових союзів та місцевих товариств [29, с. 4].

Основну увагу в своїй діяльності каменярі звертали на підвищення рівня національно-політичної свідомості української молоді та вдосконалення їх етично-моральної поведінки. Ідеологія «Каменярів» ґрунтувалась на творах Т. Шевченка, М. Драгоманова, І. Франка, М. Павлика в честь яких товариства влаштовували різноманітні свята. Наприклад у Тлумацькому повіті для поширення впливу каменярських організацій, УСРП під керівництвом І. Макуха проводила свята в честь М. Драгоманова [9, арк. 73, 165].

Організація каменярських товариств передбачала поєднання принципів автономії та централізму. Останній, як зазначав І. Макух «був необхідний з огляду на окупаційні відносини: з одного боку,

насилала польська адміністрація своїх провокаторів, а з другого, КПЗУ старалася впхати своїх симпатиків до “Каменярів” [...]» [30, с. 65].

А тим часом, І. Макух відігравав вагому роль в організації каменярської молоді. Велику увагу він приділяв масовому політичному освідженню та вихованню каменярів, щоб українська молодь зростала у пошані до високих ідеалів демократії, правди, справедливості. І. Макух був твердо переконаний в тому, що до побудови незалежної української держави необхідно задіяти всі молоді енергійні сили нації, а це на його думку можна було зробити тільки через формування більшої кількості каменярських організацій. У зв'язку з тим, І. Макух був ініціатором та приймав активну участь у створенні повітових каменярських союзів, які перебували під впливом УСРП. Так, зокрема за ініціативою та при активній участі І. Макуха 10 червня 1932 р. було засновано повітовий СУПМ ім. М. Драгоманова «Каменярі» у Тлумачі до якого тоді належало 17 місцевих каменярських організацій (близько 1500 членів), що перебували під цілковитим впливом УСРП [15, арк. 13, 20; 14, арк. 302, 316, 355 зв.].

Паралельно з тим, каменярська діяльність І. Макуха була спрямована в першу чергу на вдосконалення організаційної структури товариства через заснування його нових місцевих осередків та підвищення освітнього рівня членів організації шляхом створення самоосвітніх гуртків, які існували в кожному місцевому СУПМ ім. М. Драгоманова «Каменярі» [13, арк. 17-18, 29; 8, арк. 34].

Так тільки протягом 1932 р. І. Макухом було засновано місцеві СУПМ ім. М. Драгоманова «Каменярі» в Палагичах (27 січня), Колинцях (27 липня), Тлумачі (31 грудня), які повністю перебували під впливом УСРП [14, арк. 322, 322 зв.; 13, арк. 17-18, 29].

Внаслідок того, наприкінці грудня 1936 р. завдяки діяльності «морального засновника» каменярських товариств Тлумаччини І. Макуха повітовий СУПМ ім. М. Драгоманова «Каменярі» у Тлумачі налічував вже 24 місцевих союзи, а станом на 18 червня 1937 р. до нього належало 29 каменярських організацій, що перебували під впливом УСРП [14, арк. 316, 355, 355 зв.].

Водночас І. Макух систематично відвідував місцеві каменярські товариства, надавав їм різноманітні консультації і вказівки [10, арк. 77]. Разом з тим, І. Макух був організатором та активним учасником кущових й повітових каменярських нарад і конференцій, які часто він проводив у своєму будинку в Тлумачі [25, с. 3; 15, арк. 13].

Паралельно з тим, І. Макух приймав активну участь у загальних зборах повітового СУПМ ім. М. Драгоманова «Каменярі» в Тлумачі, які здебільшого проходили із наступним порядком денним: перевибори існуючої ради та контрольної комісії союзу, заслуховування звіту про діяльність каменярської організації за минулий рік та вироблення плану роботи на наступний рік [14, арк. 310, 355-356, 362, 362 зв., 363].

Варто зазначити, що крім освітнього напрямку, в діяльності каменярських організацій І. Макух вагоме місце відводив роботі товариств для покращення фізичного стану їх учасників. У зв'язку з тим він неодноразово був ініціатором того, що завершенням «спортивно-руханкової» праці каменярів ставало проведення різноманітних каменярських кущових та повітових звітів і свят, яким «передували» наради делегатів місцевих СУПМ ім. М. Драгоманова «Каменярі» на яких узгоджувалися всі організаційні питання цих заходів.

Керуючись саме такими аргументами І. Макух виступив ініціатором проведення 23 травня 1934 р. повітового свята СУПМ ім. М. Драгоманова «Каменярі» в Тлумачі. На свято прибули каменярі з усього Тлумачького повіту, близько 700 чоловік [18, арк. 77].

Засади та проблеми виховання каменярської молоді знайшли своє відображення у виступі І. Макуха, який він виголосив на конференції «Каменярів», що відбулася 1 березня 1936 р. у Станіславі. Промовець розкрив значення ідейного та етично-морального виховання каменярів для підвищення рівня національно-політичної свідомості української молоді.

На аналогічних напрямках, проблемах і завданнях виховання каменярської молоді та товариства «Каменярі» загалом сконцентрував свою увагу І. Макух під час виступу на повітовому з'їзді УСРП, що проходив 22 березня 1936 р. у Станіславі [15, арк. 13, 20].

За таких обставин 26 грудня 1937 р. у Львові відбувся V Крайовий з'їзд СУПМ ім. М. Драгоманова «Каменярі» за участю 150 делегатів, які репрезентували 22 повіти. І. Макуха учасники з'їзду обрали почесним членом президії [23, с. 5-7].

Отже, І. Макух енергійно, цілеспрямовано, професійно, систематично та в національно-патріотичному й партійно-ідеологічному руслі працював і брав участь у створенні українських молодіжних інституцій, передусім таких авторитетних, як «Січ», «Луг», «Каменярі». Свідченням авторитету та непересічних організаторських здібностей І. Макуха було його входження до складу керівних органів цих товариств і часте прийняття ними та втілення у життя його ініціатив.

Список використаних джерел та літератури

1. Центральний державний історичний архів України у м. Львові (далі ЦДІАУЛ). – Ф. 146. – Оп. 8. – Спр. 1040. – Арк. 23, 26.
2. ЦДІАУЛ. – Ф. 146. – Оп. 8. – Спр. 1126. – Арк. 77.
3. Державний архів Івано-Франківської області (далі ДАІФО). – Ф. 2. – Оп. 1. – Спр. 357. – Арк. 2.
4. ДАІФО. – Ф. 2. – Оп. 1. – Спр. 416. – Арк. 12, 73, 93 зв.-94, 100, 130 зв.-131.
5. ДАІФО. – Ф. 2. – Оп. 1. – Спр. 487. – Арк. 8.
6. ДАІФО. – Ф. 2. – Оп. 1. – Спр. 562. – Арк. 30.
7. ДАІФО. – Ф. 2. – Оп. 1. – Спр. 900. – Арк. 5.
8. ДАІФО. – Ф. 2. – Оп. 1. – Спр. 954. – Арк. 34.
9. ДАІФО. – Ф. 2. – Оп. 1. – Спр. 1440. – Арк. 73, 165.
10. ДАІФО. – Ф. 2. – Оп. 3. – Спр. 150. – Арк. 77.
11. ДАІФО. – Ф. 2. – Оп. 3. – Спр. 227. – Арк. 92.
12. ДАІФО. – Ф. 2. – Оп. 3. – Спр. 229. – Арк. 75-76, 87, 87 зв., 92.
13. ДАІФО. – Ф. 2. – Оп. 3. – Спр. 279. – Арк. 17-18, 29.
14. ДАІФО. – Ф. 2. – Оп. 3. – Спр. 281. – Арк. 302, 310, 316, 322, 322 зв., 355-356, 362-363.
15. ДАІФО. – Ф. 6. – Оп. 1. – Спр. 469. – Арк. 13, 20;
16. ДАІФО. – Ф. 91. – Оп. 1. – Спр. 16. – Арк. 6.
17. ДАІФО. – Ф. 91. – Оп. 1. – Спр. 24. – Арк. 48-49.
18. ДАІФО. – Ф. 91. – Оп. 1. – Спр. 55. – Арк. 77.
19. В Братишові // Громадський Голос. – 1908. – 2 червня. – Ч. 36. – С. 2.
20. Дописи // Громадський Голос. – 1910. – 17 серпня. – Ч. 33. – С. 5.
21. З Товмаччини // Громадський Голос. – 1909. – 20 жовтня. – Ч. 43. – С. 2-3.
22. З Товмаччини // Громадський Голос. – 1910. – 7 вересня. – Ч. 36. – С. 6.
23. V Крайовий з'їзд СУПМ ім. М. Драгоманова «Каменярі» у Львові // Каменярі. – 1938. – 1 січня. – Ч. 1. – С. 5-7.
24. П'яте січове свято // Діло. – 1910. – 31 мая. – Ч. 119. – С. 4.
25. Позір Товмаччина // Громадський Голос. – 1938. – 3 грудня. – Ч. 46. – С. 3.
26. Шесте січове свято в Снятині // Громадський Голос. – 1912. – 24 липня. – Ч. 29. – С. 1-2.
27. Довідник з історії України (А – Я) / за заг. ред. І. Підкови, Р. Шуста. – К.: Генеза, 2001. – 1136 с.
28. Енциклопедія українознавства. Словникова частина 8 / за заг. ред. проф. В. Кубійовича. – Париж–Нью-Йорк: Молоде життя, 1976. – 3200 с.
29. Василевич І. Порадник для союзів української поступової молоді ім. М. Драгоманова «Каменярі» / І. Василевич. – Львів, 1932. – 42 с.
30. Міщук М. Українська радикальна партія – Українська соціалістично-радикальна партія: ідеологія, організація, політика (1918–1939 рр.): Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата політичних наук / М. Міщук. – Київ, 2007. – 213 с.
31. Трофим'як Б. Гімнастично-спортивні організації у національно-визвольному русі Галичини (друга пол. XIX ст. – перша пол. XX ст.) / Богдан Трофим'як. – Тернопіль: Економічна думка, 2001 – 694 с.

Секція 2

Голокост та проблеми міжнаціональних відносин в умовах війни.

Уроки Голокосту та формування міжнаціональної, міжрелігійної толерантності в Україні й становлення громадянського суспільства.

**«Індустрія Голокосту, Голодомору».
Питання політизації проблеми**

М.М. Гон

доктор політичних наук, професор
Рівненський державний гуманітарний університет

Геноцид: сутність явища та його суб'єкти

Об'єктом дослідження даної статті є геноцид як напрям політики державної еліти, яка через фізичне винищення певної групи населення прагне до створення власної моделі досконалого суспільства. Автор прослідковує основні етапи становлення явища, визначає його ідеологічні витoki. Трактуються основні суб'єкти геноцидогенних суспільних стосунків.

Объектом исследования данной статьи является геноцид как направление политики государственной элиты, которая через физическое уничтожение определенной группы населения стремится к созданию собственной модели совершенного общества. Автор прослеживает основные этапы становления явления, определяет его идеологические истоки. Трактуются основные субъекты геноцидогенных общественных отношений.

The article focuses on the genocide as a direction in the state elite policy, that aspires to create its own perfect model of the society through the physical extermination of the certain group of population. The author analyses the main stages in the formation of this phenomenon, determines its ideological sources. The basic subjects of the genocide social relations are interpreted.

Термін «геноцид» увійшов у міжнародне право в 1948 р., коли Генеральна Асамблея ООН ухвалила конвенцію «Про запобігання злочину геноциду та покарання за нього». Цей неологізм запропонований Рафаелем Лемкіним – вихідцем з Польщі, відомим знавцем права, який з 1941 р. проживав у США, де викладав у Йельському університеті [1]. Інноваційний на той час термін, що застосований ним, поєднав у собі два слова: грецьке *genos* – раса, плем'я, й латинське *cide* – убивство.

В юридичній практиці дефініцію «геноцид» уперше використано в час роботи Нюрнберзького процесу (1945–1946 рр.) – міжнародному воєнному трибуналі над головними нацистськими воєнними злочинцями. В той же час цей термін застосовано й у юридичній практиці окремих держав, зокрема – Польщі, яка притягнула до кримінальної відповідальності одного з офіцерів вермахту, обвинуваченого в масових убивствах цивільного населення [2].

Міжнародне право трактує геноцид найважчим злочином проти людства. Така оцінка зумовлена тим, що він – цілеспрямована кампанія, яка має за мету переривання існування групи, перешкоджає її природному відтворенню, збереженню генофонду, культурних основ тієї чи іншої спільноти загалом [3]. З огляду на це різні аспекти норм про злочин геноциду фігурують (окрім Конвенції «Про запобігання злочину геноциду та покарання за нього») в Міжнародному пакті про громадянські й політичні права (1966 р.), Конвенції про незастосування строку давності до воєнних злочинців й злочинів проти людства (1968 р.), проекті Кодексу злочинів проти миру, безпеки й людства (1991 р.), Римському статуті міжнародного кримінального суду (1998 р.) [4].

Правові норми, що фігурують у них, виписані Конвенцією ООН, яка ухвалена 9 грудня 1948 р. Її положення сформульовані на основі осмислення масового знищення євреїв Європи в роки Другої світової війни – Голокосту. Згідно статті другої цього документу елементами геноциду є: 1 – убивство членів етнічної, національної, расової чи релігійної групи; 2 – нанесення їх представникам важких тілесних ушкоджень чи розумового розладу; 3 – навмисне створення життєвих умов, які розраховані на повне чи часткове фізичне знищення групи; 4 – заходи, розраховані на запобігання дітонародження в їх середовищі; 5 – насильне переміщення дітей з однієї групи в іншу [5]. Названі складові геноциду дають підстави стверджувати, що

його об'єктом є групи, які вирізняються з-поміж інших спільним походженням (національністю, расою) чи віросповіданням.

За роки, що розмежовують сучасність із часом ухвали Конвенції ООН щодо запобігання геноциду, в законодавстві окремих держав з'явилися елементи, які розширюють поле об'єкту цього злочину. Кримінальним кодексом Латвії, наприклад, до жертв цілеспрямованого переслідування чи знищення включено ті соціальні групи, які об'єднані спільними переконаннями. Тим часом у Польщі ними трактуються «політичні групи та групи з певним світоглядом» [6].

Така постановка питання дозволяє констатувати тенденцію до розширення параметрів об'єкту геноциду. Це зумовлює неоднозначні наслідки, зокрема – вносить плутанину в понятійний апарат *Genocide studies*. Адже згадані нововведення переносять наголос у сферу вибору, що здійснюється на індивідуальному рівні – світоглядні цінності, переконання, політична ідеологія загалом. Водночас зрозуміло, що будь-яке розширення об'єкту геноциду не тільки створює різночитання в його трактуванні, а й може стати перешкодою для своєчасної реакції світової громадськості, спрямованої на запобігання черговій трагедії, покарання винуватців в організації геноциду чи за участь у ньому [7]. Врахування цього – не останній з факторів, що зумовив намагання країн Заходу створити т. зв. «нове міжнародне право». Один із створених для його реалізації органів – «Міжнародний кримінальний трибунал по Руанді», який постав у 1994 р. згідно з резолюцією Ради Безпеки ООН [8].

Оскільки геноцид є актом цілеспрямованого й масового фізичного знищення, убивство на перший погляд постає самоціллю, специфічною кампанією колективного садизму. Проте таке розуміння проблеми неправильне. Насправді знищення обраної жертви – це засіб для досягнення вбивцями іншої мети. Ось як трактує цю проблему З. Бауман: «Сучасний геноцид – це геноцид, який має певну мету. Саме по собі знищення ворога не є метою. Воно лише засіб, який необхідний для того, щоб досягти чогось більш важливого, крок, який слід зробити тому, хто хоче досягти кінця шляху. Істинною кінцевою метою є грандіозний проект кращого суспільства, який кардинально відрізняється від існуючого». І далі: «Сучасний геноцид є частиною соціальної інженерії, яка прагне перетворити соціальний порядок так, щоб він відповідав моделі досконалого суспільства» [9].

Іншими словами, визначальна мета геноциду – намагання штучними засобами скоригувати існуючу суспільну реальність. Ідеал,

якого намагаються досягти вбивці, – наскрізь суб’єктивний. Він відповідає інтересам лише тих, хто бере на себе відповідальність за здійснювану корекцію, відповідає їхньому суб’єктивно спотвореному баченню ідеального суспільства.

Ідеологічні витоки геноцидів безпосередньо пов’язані з расовою теорією. Вона фокусує увагу на тих її положеннях, що виникли на основі праць Артура де Гобіно «Есе про нерівність рас» та Х.С. Чемберлена «Основи XIX ст.». Обидва автори поділили раси на нижчі й вищі, надали арійцям першість над іншими. Ці твердження сформульовано в атмосфері довільного тлумачення теорії природного відбору Ч. Дарвіна, перенесення з’ясованих ним механізмів боротьби за життя в біологічному світі для характеристики процесів світової історії. Відтак конкуренцію націй і рас псевдонауково зведено до рівня боротьби тварин за виживання.

Популяризація ідей соціального дарвінізму призвела до появи т. зв. «євгеніки». Стрижень цієї концепції визначає «расова гігієна» – твердження про те, що «слабкі» гени перешкоджають поступу тих чи інших спільнот. Задля порятунку генофонду, стверджували речники цієї теорії, слід запобігти подальшому поширенню тих генів, які послаблюють національний організм. Вади суспільства пов’язувалися ними не з тими чи іншими соціальними явищами, а з біологічними особливостями людей.

Расова теорія призвела до оперування елементами «колективної провини» й відобразилася в світосприйнятті частини європейської спільноти, її психології. Дослідження цього явища як однієї з предтеч геноцидів дало підстави сучасним вченим стверджувати: переконання стосовно того, що хтось «чужий» перешкоджає функціонуванню ідеального суспільства, супроводжується самооцінкою себе й групи, до якої належить майбутній убивця як таких, хто є носієм коду / інформації про «правильний» світ. Вони присвоюють собі виняткове право на його моделювання. В окремих випадках така самооцінка підштовхує до реалізації «соціальної інженерії», зумовлює функціонування автостереотипу стосовно покликання, призначення скоригувати суспільство згідно власного розуміння його оптимального стандарту.

Констатація цього факту актуалізує значимість психологічної теорії геноцидів. Її наріжне положення – твердження про ірраціоналізм поведінки маси [10]. Іншими словами, маніпулювання нею тими чи іншими політичними елітами, які й визначають об’єкти атак, спря-

мовують натовп на реалізацію визначених ними злочинних цілей. Керована, одурманена ними громадськість втрачає притаманну їй до цього часу систему цінностей, перетворюється на масу, що легко піддається маніпуляціям лідерів груп.

Констатація цього факту актуалізує проблему стрімкої еволюції настроїв групи щодо «чужих». Учені з цього приводу зауважують: «Для того, щоб цілком нормальні добропорядні люди зненацька стали вбивати тих своїх сусідів, які говорять іншою мовою, чи тих, що моляться іншому Богу, з якими вони до цього, хай і без особливої любові, проживали разом багато років, недостатньої появи злочинця чи маніяка в президентському палаці» [11]. Відповідь на питання про те, що акумулює агресію супроти витвореного у власній уяві ворога на індивідуальному і груповому рівнях, криється, згідно І. Стауба, в т. зв. «важких часах».

Цим терміном означають не стільки труднощі в соціально-економічному розвитку тієї чи іншої країни, скільки психологічний стан, у якому перебуває її громадськість на певному історичному етапі. «Важкі часи, – стверджують вчені, – це відчуття депресії, безнадійності, оточення ворогами, відчуття несправедливості, що здійснюється стосовно «мого народу», «моєї релігії», «мого міста» [12].

В цих теоретичних міркуваннях значимим є твердження щодо сприйняття групою суспільної реальності в параметрах дихотомії «свій» – «чужий». Останній вирізняється мовою, віросповіданням, національною пам'яттю, традиціями тощо. Із врахуванням його іншості, культурно-психологічна теорія геноциду конструюється на засадах симбіозу різних за характером детермінант агресії. При цьому особлива увага відводиться тому, що «чужі» сприймаються «своїми» ворогами. Відтак в умовах стрімкої ескалації міжнаціонального антагонізму визначаються головні суб'єкти геноциду – майбутні вбивці й жертви.

Світосприйняття, яке не тільки ідентифікує «чужих», але й безпосередньо пов'язує з ними причини дискомфортного існування «своїх», є передумовою психологічної готовності «виправити» невідгук для себе ситуацію будь-якими засобами. В атмосфері, коли група гіперболізує завдану їй чи уявну кривду, вона здатна на будь-який поведінковий макіавеллізм. Прагнення стрімко й безповоротно змінити невідгук для себе ситуацію на краще легітимізує злочин у груповій свідомості. Відтепер насильство не сприймається як порушення принципів моралі. Воно трансформується, набуває нових обрисів й

трактується необхідним засобом для докорінної кореляції існуючого статус-кво.

Цей висновок повертає нас до принципового твердження: геноцид – це не тільки злочинна самоціль і вияв агресії в її крайній формі. Аналізуючи світогляд убивць, Л. Гозман і О. Шестопад стверджують: «Досвід реалізованих геноцидів свідчить, що більшість людей, які брали в них участь, не тільки мстять ворогові за ті проблеми, котрі, як вони вважають, виникли з їхньої вини, але й сподіваються, що нейтралізація ворога допоможе у вирішенні цих проблем. Справа не в тому (не тільки в тому), що «вони» [...] винуваті в наших нещастях, а в тому, що якщо «їх» не стане, то жити стане легше» [13]. Такі умоглядні конструкції стосовно шляхів виходу з патової ситуації, в якій перебуває група, відкривають шляхи агресії й злочинам проти людяності.

Оскільки геноцид є актом насильства, воно стало одним з предметів наукового осмислення. Згідно типології насильства Дж. Конвея, що сформульована на основі вивчення вченим кампаній переслідування в нацистській Німеччині, жертв пропонується поділяти на такі групи: ті, яких страчували за те, що вони робили, ті, яких піддано репресіям за те, що вони відмовилися робити, й групи, що знищувалися за те, ким вони були. Першу групу в цій типології жертв уособлюють дисиденти, другу – Свідки Єгови, які відмовилися віддати перевагу Гітлерові як лідеру націонал-соціалістів й групи загалом над Всевишнім, третю – роми, синті, євреї [14].

Наведений приклад, який ставить на один щабель різнопорядкові групи – ті, які переслідувалися за політичні чи релігійні переконання, й ті, кого дискримінували й знищували за критерієм кровноспоріднених зв'язків, національністю – засвідчує певні труднощі в класифікації тих чи інших подій у світовій історії. Це контрастно ілюструють випадки безпідставного ототожнення понять «геноцид» та «етноцид». Останній – знищення спільноти, яке здійснюється заходами, спрямованими на ліквідацію зв'язків її членів, комунікації між ними, що в кінцевому результаті має унеможливити збереження індивідуальності групи. Отже етноцид – це стратегія асиміляції в її найбільш одіозно радикальній формі. Проте він не супроводжується заходами, спрямованими на фізичне знищення нації. Тим часом геноцид – явище інше за своїм єством. Переривання біологічного існування групи, на відміну від етноциду, досягається в результаті застосування фізичного насильства, масових убивств [15].

Місток паралелізму, який пролягає між геноцидом і етноцидом, – роль держав у цих специфічних типах їх національної політики. Значимість її позиції очевидна із врахуванням того, що в умовах загострення міжнаціональних суперечностей і конфліктів вона може виступати їх справедливим арбітром, сприяти інтеграції національних, мовних, релігійних меншин у соціум на правах його рівноправних членів або ж навпаки – захищати інтереси одного з суб'єктів міжнаціональних процесів, акумулювати свої необмежені ресурси для забезпечення йому всебічних преференцій. Слід враховувати й те, що в умовах загострення міжнаціональних взаємин держави нерідко виступають захисниками інтересів титульних націй.

Ця тенденція визначилася здавна. Особливо ж там, де в 1920–1930-х рр. утвердилися авторитарні режими, які прагнули асимілювати ті чи інші національні меншини. Аналізуючи цю тенденцію в Європі, відомий український соціолог і політолог О. Бочковський стверджував: «Наслідки цих заходів сумнівні. Свідома нація не асимілюється, її можна хіба що частково фізично знищити, коли вона невелика, як, наприклад, лужицькі серби в сучасній Німеччині або словінці в Італії. Перед [Першою] світовою війною і під час неї лише стара Туреччина дозволила собі таку «етнополітику» стосовно своїх вірменів» [16]. У час написання цих рядків О. Бочковський не уявляв, що наступні десятиліття ознаменуються кількома новими геноцидами. Аналізуючи їх перебіг, Дж. Петрас зауважує: «Геноцид означає широкомасштабне, систематичне й *підтримуване державою* (курсив наш – М.Г.) знищення більшої частини цивільного населення протягом тривалого часу, що ґрунтується на засадах етнічної, расової або релігійної ідентичності» [17].

Така практика є наслідком не тільки загострення міжнаціональних суперечностей, але й особливого стилю управління політичною елітою, який віддзеркалює геноцидогоenne державне мислення. Цим словосполученням означають таку ідеологію й практику дій влади, яка супроводжується проявами ксенофобії серед державних службовців вищого рангу, ситуативними етнічними чистками, що охоплюють всю країну, заходами, спрямованими на перешкоджання культурному розвитку тих чи інших спільнот, їх популяції. Вони поєднуються з руйнацією культурної спадщини національних меншин, санкціонуванням державою у відкритій чи латентній формах терору щодо них [18].

Такий стиль політики загрожує безпосередньою участю держав у геноцидах. «Вірменська нація впродовж своєї історії, – стверджує М. Мовсісян, – стикалася з проявами державного терору, що походили від геноцидогонного державного мислення завойовників, яке «розвивалося» в них спільно зі зброєю терору і досягло свого логічного завершення в геноциді вірмен в Османській імперії в 1915 році» [19]. Схожу тенденцію простежуємо й у Голокості. Його нижня хронологічна межа визначається часом приходу Гітлера до влади в Німеччині. Євреїв у той час фізично не знищували. Їх «лише» обмежили в правах, дискримінували, піддали соціальній обструкції. Однак у контексті оцінки ролі держави як центрального інституту влади в геноциді промовистими є висновки учених: «Оскільки Катастрофа за своєю сутністю визначається діяльністю державно-адміністративного апарату, її хронологічні рамки співпадають з періодом перебування нацистів при владі (1933–1945 pp.)» [20].

Безпосередня участь держав у геноцидах, враховуючи концентрацію влади на тому чи іншому історичному етапі в руках конкретних політичних сил, актуалізує значимість позиції їхніх еліт. Перебіг геноцидів ХХ ст., висновують вчені, засвідчили, що «маси» не були їх спрямовуючою силою. Геноциди – практика передусім державно-центрична. Вона ґрунтується на експлуатації лідерами партій однієї з численних суперечностей з метою реалізації своїх експансіоністських планів [21].

Поруч із державою суб'єктами геноцидів є, зрозуміло, вбивці. Вони, як і жертви, є фігурантами повсякчас груповими. Окремі ж представники групи, яка реалізує політику переслідування й насильства, репрезентують індивідуальний рівень учасників народовбивства. Жертви, відповідно, – дискриміновані, переслідувані, ті, кого вбивають лише за те, що вони народжені матерями, які належать до певної раси, етносу, конфесійної спільноти.

Ще один груповий суб'єкт геноциду – спостерігачі. Це ті, хто в силу суспільних реалій опиняються в епіцентрі подій, є вимушеними свідками етнічного насильства, агресії. Така група постає перед вибором: утримання позиції невтручання в події, що відбуваються на її очах, надання допомоги жертвам чи навпаки – прилучення до тих, хто здійснює політику переслідування й масових убивств.

Геноциди характеризуються цинічністю й особливою жорстокістю. Засліплені злочинними ідеологіями вбивці знищують не тільки тих, хто може чинити їм активний спротив. Жертвами агресії стають діти, жінки, старики. Критерії статі й віку, які суттєво регулюють параметри поведінки в суспільстві в мирний час, втрачають своє зна-

чення. «Чужий» сприймається як ворог, тому знищується безжалісно й без будь-якого озирання на критерії моралі й людяності.

Усе висловлене дозволяє сформулювати наступні висновки:

Ухвалена 1948 р. Генеральною Асамблеєю ООН Конвенція визначила сутність геноциду як «дії, здійснені з наміром знищити повністю націю, расу чи релігійну групу як таку» [22]. В цьому лаконічному формулюванні – сутність цього виду злочину.

Геноцид – людиноненависницька політика, яка порушує права людини й трактується у міжнародному праві злочином проти людства.

Суб'єктами геноцидів є: 1 – убивці й держава, яка виступає ініціатором народовбивства чи підтримує заходи, що спрямовані на реалізацію вищеназваних цілей, 2 – жертви, 3 – спостерігачі.

Геноцидогенне державне мислення відображає особливий стиль управління, який є провісником інтеграції держави в злочину діяльність, спрямовану супроти тих чи інших меншин, безпосередню участь у ній.

Важливим етапом, який передує геноциду як крайній формі агресії супроти «чужих», є т. зв. «важкі часи» – психологічний стан майбутніх убивць, якому властиве загострене відчуття несправедливості, безнадійності, переконання в тому, що винуватцями проблем, у яких перебуває група, є вороги – «чужі».

Геноцид – не самоціль. Мотивація дій убивць полягає не в матеріальному збагаченні (хоча нерідко не виключає й цього компонента), здобутті тих чи інших дивідендів чи преференцій, а зводиться до наміру скоригувати існуючу полікультурність чи конфесійне розмаїття згідно власної уяви про «правильний» світ. Відтак з тими, кого обвинувачують у перешкоджанні його постанову/функціонуванню, пов'язується безпосередня відповідальність за існуючий статус-кво. Ці твердження поєднуються з автостереотипом про «перевагу» власної групи над іншими, «месіанство», винятковість. Расово «чужий», етнічно чи конфесійно «інший» перетворюється в безпричинно винного, об'єкт, на який спрямовується керована політичними елітами агресія.

Список використаних джерел та літератури

1. Горовская Н. Геноцид как феномен XX века // <http://www.vestnik.com/issues>.
2. Солематин Ю. Геноцид: от библейских времен до XX века // www.pravda.ru/world/2005/5/82/337/19724_GENOCID.html
3. Акопян С.Ю. Этнические и международно-правовые последствия геноцида армян в Турции: автореферат дисс. на присвоение научной степени

- канд. полит. наук / С.Ю. Акопян; Северо-кавказская академия государственной службы. – Ростов-на-Дону, 2006. – С. 5.
4. Мошенская Н.В. Проблемы ответственности за геноцид // <http://www.genocide.ru>
  5. Марочко В. Голод-геноцид 1932–1933 років в Україні / В. Марочко // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки: Міжвідомчий збірник наукових праць, вип. 7: Спеціальний. – К.: Інститут історії України НАН України, 2003. – С. 272.
  6. Мошенская Н.В. Назв. праця.
  7. Акопян С.Ю. Назв. праця. – С. 11.
  8. Мезяев А. Международные суды и Африка / А. Мезяев // Азия и Африка сегодня. – 2005. – № 11. – С. 14.
  9. Михман Д. Историография Катастрофы. Еврейский взгляд: концептуализация, терминология, подходы и фундаментальные вопросы / Дан Михман; пер. с англ. – Днепропетровск, 2005. – С. 59.
  10. Петрас Дж. Эпоха модерна и геноциды 20-го века: строительство империи и массовые убийства // <http://left.ru/2006/11/modern145.shtml>.
  11. Гозман Л., Шестопал Е. Психология геноцида и массовых убийств // <http://psyfactor.org/lib/terror6.htm>.
  12. Там само.
  13. Там само.
  14. Беренбаум М. Хвилююча історія Голокосту / М. Беренбаум // Катастрофа європейського єврейства під час Другої світової війни. Рефлексії на межі століть: Збірник наукових праць. – К., 2000 – С. 7-8.
  15. Бабич В.В. Термін «етноцид» у системі понятійно-категоріального апарату вітчизняної етнополітології / В.В. Бабич // Етнополітологія в Україні: здобутки, проблеми, перспективи: Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції. Київ, 27–28 вересня 2003 р. – К., 2004. – С. 109-110.
  16. Бочковський О. Вступ до націології. – К.: Генеза, 1998. – С. 86.
  17. Петрас Дж. Назв. праця.
  18. Мовисян М. Геноцидогенное государственное мышление и международный организованный терроризм // www.waaf.ru/cgi-bin/index.
  19. Там само.
  20. Михман Д. Назв. праця. – С. 31.
  21. Петрас Дж. Назв. праця.
  22. Горовская Н. Назв. праця.

М.П. Яценко
кандидат философских наук, доцент кафедры философии
Сибирский федеральный университет, г. Красноярск

Аксиологические особенности национального вопроса в Украине на фоне глобализационных процессов

Аксиологічний зміст історичного пізнання в сучасних умовах, як іманентна йому якість, визначає національні цінності, які знаходять актуальне соціально-політичне вираження в національних інтересах і далі конкретизуються в національні цілі, що визначає включеність історичного пізнання в сферу національної безпеки України.

Аксиологическое содержание исторического познания в современных условиях, как имманентное ему качество, определяет национальные ценности, которые находят актуальное социально-политическое выражение в национальных интересах и далее конкретизируются в национальных целях, что определяет включенность исторического познания в сферу национальной безопасности Украины.

The axiological content of historical cognition in modern conditions, as its immanent quality, determines the national values, which find topical socio-political expression in the national interests and are further clarified in the national aims that determine the inclusion of the historical cognition into the sphere of Ukraine's national security.

Сложность протекающих на наших глазах процессов состоит в том, что он вовлекает в свой поток общества с разным социокультурным кодом и специфической системой ценностей. Возникает непростая проблема аксиогенного взаимодействия различных обществ.

Аксиологическое содержание современных процессов, характеризующее, в частности, современный национальный вопрос в Украине как имманентное ему качество, актуализирует национальные ценности, которые находят актуальное социально-политическое выражение в национальных интересах и далее конкретизируются в национальных целях, что определяет включенность исторического познания в сферу национальной безопасности любой страны, в том числе и Украины. Доказательства необходимости учета

исторического опыта в условиях формирования нового мира под воздействием глобализации является и попытка создания основы единого федеративного европейского государства путем заключения конституционного договора, который предусматривал постепенный отказ от национальных парламентов и институтов. Вот почему, опираясь на историю, все чаще украинские граждане убеждаются, что не надо во всем бежать наперегонки с современной Европой. «Мы в своей истории, особенно в XX в., наделали массу собственных ошибок. Не надо наше и без того кризисное, больное общество наполнять «соблазнами» [...] Не надо превращать борьбу за права человека во вспашку поля скорби и пустоты жизни. Для нас сегодня куда более важны права личности в их первоначальном, гуманистическом смысле» [1, с. 3]. Именно положительные и отрицательные уроки общественного развития в XX веке позволяют народам и странам, проявляя волю, энергию и настойчивость, концентрироваться на более совершенных и оптимальных путях саморазвития [2].

Это особенно важно, потому что глобальные изменения в будущем столь масштабны, что ни одна страна и ни один народ в мире не готовы к их восприятию. Поэтому сегодня во всем мире говорят о необходимости «открыть себя заново», «изобрести себя заново» или хотя бы «осознать себя в новом мире» [3, с. 28]. В своем поиске целостного взгляда на мир Л. Стародубцева, например, рассматривает три основных способа познания мира – богословский, философский и научный. Развитие и дифференциация этих трех областей знания достигли к настоящему времени, как ей кажется, катастрофических масштабов: «[...] употребляя сегодня сами понятия «богословие», «философия» и «наука», мы не можем ни на миг забывать, что за каждым из них – необозримый спектр далеко разбежавшихся друг от друга и иногда причудливо сталкивающихся школ и направлений» [4, с. 193-194].

Тем не менее, было бы неверно считать, что единство человечества может быть сведено к ведущим константам человеческого существования и рассматриваться как состояния неизменное, внеисторическое. В разные эпохи человечество обладало целостностью, отличавшейся количественно и качественно по объему содержания и форме проявления. Длительный период в человеческой истории преобладала пространственно-территориальная дезинтеграция, расселение и рассеяние родоплеменных общностей по земной поверхности. Лишь отчасти эта тенденция сдерживалась непосредственным общением

разрозненных коллективов. Переход от присваивающей экономики к производящей («неолитическая революция» по Г. Чайлду), от кочевого образа жизни к оседлому, оживление и рост городов, постоянно действующих коммуникаций, территориально государств, а, затем, империй с мессианской идеологией мирового господства на основе идеи единобожия, все это вело к перелому в ходе всемирной истории, наступлению «осевого времени» (по К. Ясперсу). Процесс дивергенции, обособляющей специализацию этнокультурных и этнополитических общностей, постепенно сменяется конвергенцией, сближающей универсализацией способов их воспроизводства активнее всего в духовной сфере по мере распространения мировых религий. Объективно преобладание конвергенции над дивергенцией закрепляется в эпоху утверждения индустриальной цивилизации, капиталистической общественной формации. И если на этапе ее возникновения временно усиливается тенденция к национальному обособлению, формированию национально-региональных хозяйств, рынков и государств, то на зрелой стадии ее развития окончательно верх берет тенденция образования мирового хозяйства (международное разделение и кооперация труда), мирового рынка (международное обращение капиталов и товаров) и государств-империй нового типа, их коалиций, разделяющих между собой экономически, политически, идеологически территорию геосферы.

Для осознания сущности современных национальных проблем важно учитывать, что эволюционной парадигме противостоят мультилинейные теории, сторонники которых подчеркивают вариативность моделей, этапов развития. Данный подход нашел яркое выражение в теории локальных цивилизаций, обращающей внимание на особенности динамики отдельных цивилизаций или культур. В основе второго подхода лежит идея множественности цивилизационных законов. При этом, однако, фактически элиминируется идея единства истории, исчезают тенденции развития человечества.

Еще одна характерная тенденция современности состоит в том, в мировой исторической науке изменяется также соотношение между социальной и ментальной историей. Все более популярным становится полидисциплинарный подход. Предпринимаются попытки достижения нового исторического синтеза, предполагающего отказ от идеи всеобщего детерминизма. Внимание профессиональных историков привлекают новые теоретические подходы: цивилизационный;

культурологический антропологический. В конечном счете, все это ведет к отказу от единой универсальной доктрины исторического процесса. В свою очередь специалисты в области теории и методологии науки отмечают, что можно выделить 3 уровня научного знания, по-разному влияющих на культурное самоопределение любого народа: парадигмальный, методологический и конкретно-научный (в условиях современной Украины данный аспект приобретает особую значимость).

Механизм выбора обществом того или иного варианта своего исторического пути неизбежно включает в себя процедуру анализа социально-исторического опыта, не только и не столько собственного (приобретенного всем обществом или его значимыми социальными слоями в ходе разного рода исторических коллизий), но и транслированного иными социальными системами (заимствованного, возникшего таким же образом у других народов). Второй тип влияния связан с анализом и усвоением опыта других народов, государств, культур. Открытым остается вопрос об эффективности и возможных ограничениях и использовании «внешнего» опыта, что является особо актуальным для украинского общества.

Наличие соответствующим образом интерпретированного исторического опыта других народов в значительной мере облегчает элите, ответственной за принятие решения, транслирование этого решения в массы. В этом случае значительно, уменьшается необходимость теоретического обоснования выбранного пути, иногда достаточными становятся лишь ссылки на здравый смысл общества и положительный пример. Однако на этом фоне особую полемичность вызывает понятие «общечеловеческих ценностей». По мнению одних ученых, «принцип приоритет общечеловеческих ценностей – не просто благое пожелание и красивая фраза, а аксиологический императив, [...] без осуществления которого человечество прекратит свое существование» [5, с. 96, 97]. Многие современные философы, тем не менее, ставят под сомнение такую постановку вопроса, поскольку она часто противоречит национальным традициям конкретного общества, в том числе и украинского. «Что же касается теории общечеловеческих ценностей, преувеличивающей значение идеалов и стандартов жизни индивидуалистического общества, то она в данном преувеличении внутренне несостоятельна. Во-первых, ценное – это всегда имеющее отношение к субъекту из числа многих субъектов, следовательно, ценное исключает общечеловеческое. Во-вторых,

ценностное, потребительское отношение к содержанию мира – это одно из возможных отношений к нему, а потому такое отношение, традиционное для Запада, реально оказывается неприемлемым в других регионах мира, особенно там, где имеется традиционно более дальновидное отношение к внутреннему и внешнему миру людей. В-третьих, ценностное отношение к содержанию мира – это прикрываемое положением о непознаваемости мира циничное пренебрежительное отношение к объективным законам природы и общества (в частности, к законам объективной диалектики), к действию законов микро- и макрокосмоса. В-четвертых, ценностное отношение к содержанию мира и навязывание прагматизма и эгоизма всему миру на практике привело к разворачиванию на планете трагедии под названием «глобальные проблемы современности». И стало очевидным, что с позиций ценностного отношения к содержанию мира разрешить указанные глобальные проблемы не удастся» [6, с. 264].

Общий ход развития мысли присущ всем народам, вовлеченным в движение истории; он постоянен и непрерывен, имея тенденции к росту, однако в отдельные периоды истории может замедляться и содержит как общечеловеческие, так и индивидуальные черты, присущие каждому отдельному этносу, хотя в основе всего – единая природа человека.

Глобализация предполагает особое отношение к прошлому. Эксплуатируются и успешно распространяются те исторические факты, в основе которых их «потребительская значимость», т. е. оправдание агрессивных поползновений западной цивилизации. Даже учебники по истории построены по принципу глобализма: они не только уделяют восточным народам меньше места, чем любой стране Запада, но и заранее искажают аксиологическую шкалу, исторически сложившуюся в конкретном социуме.

Трансформации исторического прошлого, выступающей как оправдание глобализации, предшествовала фальсификация национальной истории, основанная на европоцентристских концепциях, сторонники которых исходят из тезиса: быть прогрессивным – это означает некритически заимствовать европейский опыт. Однако современные глобализационные процессы порождает не только национальные проблемы, но и провоцируют все нарастающий социокультурный кризис самого Запада. По словам П. Бьюкенена, народ объединяют «мистические аккорды памяти» – исторической памяти своего народа, «а с той поры, как Америка и Европа открыли

границы для миллионов жителей, которых американцы и европейцы в свое время колонизировали и угнетали, «мистические аккорды памяти» скорее разъединяют, чем объединяют население этих стран» [7, с. 362].

Однако вопросы о том, что лежит в основе целостности общества, не находят отражения в базовых понятиях, характеризующих общественные структуры. Другими словами, предполагается, что в основе устройства общества лежит концепция индивидуализма. Согласно этой концепции в число базовых понятий не включаются понятия, характеризующие внутренние взаимосвязи между людьми, которые ответственны за образование достаточно целостных социальных структур. Целостность в этих случаях может образовываться лишь под действием внешних сил, которые не затрагивают внутренние интересы и бытие личности.

Понимание аксиологической сущности национальных проблем в эпоху глобализации требует определить их зависимость от таких понятий, как «вестернизация» и «универсализация» мирового пространства. Широкое использование в настоящее время термина «глобализация» обусловлено существенными изменениями в самом ходе и характере современного всемирно-исторического процесса. Понятию «интернационализация» отвечали реалии начавшегося в XVI столетии процесса формирования единой, всемирной системы наиндивидуальных социально-исторических организмов. К началу XX в. этот процесс почти полностью завершился. Со второй половины XX в. наблюдается превращение этой системы социальных организмов, различающихся по общественно-экономическому строю (рабовладение, феодализм и др.), преобладанию той или иной сферы экономики (аграрные, индустриальные и др.), форме правления (монархия, республика и др.), политическим режимам (автократия, демократия и др.), господствующим конфессиям (христианство, буддизм и др.) и т. д., в единую и целостную общественную организацию. Сложные и противоречивые процессы интеграции народов, культур, цивилизаций и др. в один, единый и целостный социальный организм со свойственными ему политико-правовой организацией и структурами образования и воспитания служат выражением тенденций глобализации.

В отличие от интернационализации, глобализация предполагает не просто системную упорядоченность, а сращивание производственно-экономических структур всех стран и практически полную

утрату их политического, социокультурного и образовательного суверенитета. Процессы глобализации начинают охватывать и область духовного производства. Уже сейчас глобализация создает реальную угрозу самому существованию национальных систем образования и воспитания вследствие наращивания международных инициатив в «формате» так называемого Болонского процесса.

Глобализация имеет объективную и субъективную сторону. Первая представляет собой естественноисторический процесс растущей взаимозависимости мира в результате быстрого распространения информационных технологий, увеличения объема и номенклатуры услуг и товаров, расширения финансовых потоков между странами. В этом смысле процесс глобализации имеет достаточно длительную историю.

Бестернизация как якобы незыблемый закон глобализации базируется на двух фундаментальных заблуждениях, взаимно «подпирающих» друг друга. В разрезе национального вопроса, это означает, что с одной стороны, для процесса глобализации, составляющего часть всемирной истории, в качестве модели принимается поведение гастарбайтеров любого уровня, эмигрировавших в страны «золотого миллиарда». С другой стороны, выбор именно этой модели диктуется тем, что страны «золотого миллиарда», в которых сосредоточена военная мощь мира ТНК, склонны навязывать другим странам свои собственные стандарты государственного и политического устройства, вкусы и ценности.

Доказательством необходимости учета национального опыта в условиях формирования нового мира, сопровождающегося различными общественными трансформациями, что характерно для эпохи глобализации, является попытка создания основы единого федеративного европейского государства путем заключения конституционного договора, который предусматривает постепенный отказ от национальных парламентов и институтов. Она четко продемонстрировала, что единого европейского народа нет [8].

Нация и гражданство в украинской интерпретации не всегда совпадает с западноевропейскими стереотипами. Эвристическая мировоззренческая сущность исторического познания и вследствие этого его важная нравственно-воспитывающая составляющая находит наиболее полное выражение в современной учебно-исторической литературе, формирующей нравственные и общественно-политические взгляды нового поколения, определяя его жизнедеятельность в

будущем. Мировоззренческая сущность исторического познания детерминирует процесс создания учебных вариантов национальных историй государств на постсоветском пространстве, что является особым способом переосмысления места и роли локальных этнических культур в прошлом и настоящем, показывает влияние данной литературы на внутриаполитические и внешнеполитические аспекты национальной безопасности Украины.

По мере нарастания роли субъективного фактора в истории человечества отдельные культуры и цивилизации столкнулись в последнее время с мощными попытками доминирующей североатлантической цивилизации не столько расширить свое влияние экономическими и политическими средствами, сколько углубить его за счет направленной трансформации глубинных оснований иных культур. Реальный процесс социального развития представляет собой единство прогрессивных и регрессивных составляющих. Социальное развитие представляет собой естественноисторический процесс, где наряду с усложнением, нарастанием разнообразия, дифференциацией элементов общественных структур происходит упрощение ряда явлений. В этих условиях необходим поиск оптимальных форм социального прогресса.

Современная глобализация вписывается в логику истории, хотя она и беспрецедентна. Взлет современной глобализации есть совпадение истории с новыми реалиями.

Однако в основе глобализационных концепций всегда находились теории универсалистского толка, в первую очередь, европоцентризм, который мог оправдать претензии Европы на исключительность только путем агрессии. Однако вскоре эта война превратилась в противостояние богатых стран и стран третьего мира.

По определению, глобализмом именуется принцип в политике, согласно которому формирование, организация, функционирование и развитие мира ориентировано на формирование целостной экономической, социокультурной и политической суперсистемы. Наличие подобной тенденции не ново. О ней уже знали или, по крайней мере, догадывались еще в XIX в. Проблемой является, во-первых, степень зрелости общества для реализации подобной тенденции; во-вторых, вопрос о мере востребованности в процессе глобализации, того, насколько Западная модель культуры и цивилизации может быть образцом и стимулом для продвижения по этому пути;

в-третьих, является ли научно-технический прогресс атрибутом вестернизации и тем самым, имеет ли он себе альтернативу [9, с. 218].

Можно утверждать, что глобализация, по сути, это – весь исторический процесс развития совокупного социального организма, направленный на достижение его предельной целостности. Эта точка зрения вызывает возражения авторов, видящих в ней утверждение наличия в истории какого-то целевого предназначения. Но возможна и другая позиция, суть которой в том, что смысл истории следует искать не в проекции на нее какой-либо цели, а в том, что исторический процесс – это накопление человечеством на протяжении веков и тысячелетий опыта, который составляет фундамент объективной общности, целостности человечества как в аспекте цивилизации, так и в аспекте культуры. Этот совместный опыт накапливался благодаря множественным взаимовлияниям, взаимоотражениям, но и взаимоотторжениям, подавлениям, поглощениям, которые происходили на длительном пути исторического развития. В разные периоды истории эти процессы разворачивались в разных сферах жизни человечества – в религиях, языках, искусстве, политике, технологиях и производстве. Для человечества, цивилизации и культуры последствия этих процессов, тянувшихся иногда столетиями, были часто грандиозны и глобальны. То, что мы сегодня называем глобализацией, – эпизод исторического процесса, хотя и качественно своеобразный, как и все в истории.

История опровергает некоторые исходные установки идеологов глобализации. В частности, современные процессы глобализации не являются уникальными. Кроме того, противоречия и путаница в осмыслении феномена глобализации часто возникают из-за того, что многие понятия, с помощью которых ранее традиционно объяснялись процессы хозяйственной и культурной взаимосвязи между отдельными государствами, теперь стали подменяться термином «глобализация». Это прежде всего, касается таких смежных, близких, но не тождественных понятию «глобализация» терминов, как «интернационализация» и «интеграция». Явления, отраженные данными понятиями, связаны между собой тем, что все они фиксируют факт выхода множества внутренних, ограниченных национальными рамками процессов на международный уровень. Различие же этих явлений – во времени и условиях их возникновения, в их сущности и социально-исторических функциях, в широте охвата (количестве,

наборе) субъектов (стран, государств), вовлеченных в их орбиту, глубине и интенсивности связей между данными субъектами и др.

А. Панарин представляет глобализацию как процесс становления единого взаимосвязанного мира, к которому народы и государства подошли неодинаково подготовленными в экономическом, военно-стратегическом и информационном аспектах [10]. Поэтому она чревата новыми потрясениями и коллизиями. Самые развитые и могущественные страны тяготеют к социал-дарвинистской концепции глобального мира, где наиболее приспособленные расширяют свои возможности за счет менее приспособленных. Возникла асимметрия в отношениях двух частей глобального мира, грозящая расколом человечества на приспособленную культурную расу и неприспособленную, к которой принадлежит большинство. Требуется смена парадигм отношений между Западом и Востоком, Севером и Югом, Центром и Периферией. Поэтому необходимо пересмотреть и парадигму модернизации. Если раньше путь развития указывали первооткрыватели, за которыми следовали отстающие, то теперь ввиду невозможности вступить всем на путь лидеров возникает коллизия социального пессимизма и исторического оптимизма.

Положительные и отрицательные уроки общественного развития в XX веке позволяют народам и странам, проявляя волю, энергию и настойчивость, концентрироваться на более совершенных и оптимальных путях саморазвития.

Таким образом, для оптимального решения национального вопроса в Украине важно учитывать, что история играет принципиальную роль в воспроизводстве «коллективной памяти», в возможности связать в историческом производстве интересы формирования личности с целым рядом базовых исторических категорий (этнос, мировое сообщество, цивилизация), что приобретает особое значение в условиях глобализации. Здесь свое слово обязана сказать история, на базе которой можно и нужно формировать образ новой Украины, нашедшей свое место в современном амбивалентном глобально-региональном мире.

Список использованных источников и литературы

1. Ципко А. Третье средневековье / А. Ципко // Литературная газета. – 2006. – 29 марта–4 апр.
2. Семенов В. С. Уроки XX века и путь в XXI век: (социально-филос. анализ и прогноз) / В.С. Семенов. – М., 2000.
3. Юрьев А.И. Политическая психология терроризма / А.И. Юрьев // Философские науки. – 2005. – № 10.
4. Стародубцева Л. Взгляд Линнея, или мир сквозь линзы умозрений / Л. Стародубцева // Вторая навигация: Альманах. – Запорожье: Дикое поле, 2006. – № 6.
5. Столович Л.Н. Об общечеловеческих ценностях / Л.Н. Столович // Вопросы философии. – 2004. – № 7.
6. Чуринов Н.М. Совершенство и свобода. / Н.М. Чуринов. – Красноярск, 2001.
7. Бьюкенен П.Дж. Смерть Запада / П. Бьюкенен. – М., 2003.
8. Зайфферт В. Что будет с европейским союзом? / В. Зайфферт // Литературная газета. – 2006. – 22–28 февр.
9. Лезгина М.Л. Наука как фактор глобализации / М.Л. Лезгина, В.Г. Иванов // Глобализация: pro et contra: материалы Междунар. конф. «Глобализационный вызов истории на рубеже тысячелетий: приоритеты российской культуры и искусства». – СПб.: Астерион, 2006.
10. Панарин А.С. Глобализация / А.С. Панарин // Глобалистика. Диалог. – М., 2003.

Ф.А. Винокурова
кандидат історичних наук, заслужений
працівник культури України
заступник директора з науково-методичної роботи
Державного архіву Вінницької області

Праведники світу: до питання мотивації дій та вчинків, проблеми людського вибору в екстремальних ситуаціях нацистської окупації

На основі різнопланових документальних матеріалів Державного архіву Вінницької області висвітлюються численні факти допомоги єврейському населенню на Вінничині в часи Другої світової війни. Прослідковуються мотиви та моделі такої поведінки місцевих жителів в умовах жорсткого окупаційного режиму.

На основе разноплановых документальных материалов Государственного архива Винницкой области освещаются многочисленные факты помощи еврейскому населению на Винничине во времена Второй мировой войны. Прослеживаются мотивы и модели такого поведения местных жителей в условиях жесткого оккупационного режима.

On the basis of the Vinnytsa State Archive documents, the numerous cases of assistance to the Jews during the Second World War on the territory of Vinnytsa are analysed. The motives and models of such treatment of the local population under the conditions of severe occupation regime are discussed.

Українська історіографія має досить небагато праць із такої важливої складової українсько-польсько-єврейських відносин, як порятунків єврейського населення під час нацистської окупації України (1941–1944 рр.). Разом з тим слід відзначити праці п. Якова Сусленського, д-ра Жанни Ковби матеріали підготовлені Єврейською радою України [1].

Щодо регіональних досліджень заслуговує на увагу та на наслідування прикладу праця білоруської колеги, д-ра Інни Герасимової, «Праведники народів світу Білорусі». У книзі спостерігаємо вдале, напрочуд делікатне поєднання описових статей, списків та ілюстрацій. Нагадуємо про суто обласне видання: «Вінницька область. Катастрофа та Опір» [2]. Як укладачеві першого регіонального україно-ізра-

їльського видання з проблематики Голокосту, нам довелося вперше інтегрувати у інформаційний простір свідчення про порятунк єврейського населення у Вінниці та районах Вінницької області.

Вже більше як 15 років ми залучені до спроби розвинути діалог, а також наукові дослідження проблеми українсько-польсько-єврейських відносин в період Голокосту. Складовими частинами теми є питання праведництва та колабораціонізму.

Сьогодні вивчення зазначеної вище проблеми легітимізоване і навіть заохочується підняття «заритих» пластів, їх демонстрування та подолання стереотипів, які оточували історіографію із цих питань.

Зрозуміло, що задля розкриття проблеми українсько-польсько-єврейських відносин минулого, сьогодення та спекулятивних припущень щодо майбутнього, дуже важливо розширити наші горизонти в інтелектуальному, так само як і у прагматичному напрямі.

Ми більше не скуті ані традиційною історіографією, ані жорсткими рамками ідеології, а відтак здатні прослідкувати різні перспективи проблеми для того, щоб поглибити наше розуміння, забезпечити широкий базовий компаративний аналіз для наших досліджень і внести певні прагматичні пропозиції для вивчення теми.

У Держархіві Вінницької області, окрім офіційної партійно-радянської документалістики, зберігається ряд відповідних документальних колекцій, фондів особового походження. Є і суто особисті авторські архіви, в яких містяться потужні архівні джерела з теми спасіння євреїв за часів Голокосту. Ті та інші джерела висвітлюють події, тісно пов'язані із філософсько-психологічною проблемою людського вибору в екстремальних ситуаціях німецько-румунської окупації, підкреслюємо – людського вибору, тому ми інтегруємо у дослідницький процес компаративний аналіз подій, моделей поведінки людини. У цьому дискурсі врахуємо й те, що поряд з офіційною документалістикою вводиться потужний блок документів усної історії.

Ми репрезентуємо учасникам конференції власноруч зібрану колекцію документів та матеріалів з проблематики Голокосту, складовою частиною якої є потужний блок документів щодо порятунку євреїв за часів німецько-румунської окупації. Це копії документів з числа офіційної документалістики німецького, румунського, радянського походження, а також документи усної історії – спогади та свідчення жертв Голокосту, свідків та учасників тих подій. Переважна більшість документів здобута під час роботи у різноманітних

проектах по збору документів періоду Катастрофи, зокрема Фонду Спілберга, який тривав в 1995–1999 рр.

В колекції сформовано документи та матеріали не тільки тих і не тільки про тих, хто отримав звання «Праведник світу» або «Праведник України». В ній – матеріали про тих, хто своїм людським вибором, своїми діями по порятунку людей – чи-то євреїв, чи-то військовополонених довів, що найбільшими людськими чеснотами є людяність, совість, вміння співпереживати, захистити слабшого. У колекції – матеріали про добротворців – тих, що зробили свій вибір на користь гнаних та переслідуваних.

Слід врахувати, що люди дійсно діяли в екстремальних ситуаціях окупації. Щодо Вінницької області, то в зв'язку з будівництвом, а згодом і функціонуванням у передмісті Вінниці ставки Гітлера «Вервольф», у Черепашиному лісі ставки Герінга – «Штайнбрух», різноманітних штабів – Вермахту, штаб Галле у Вінниці, штаб Абверу, штаб Розенберга у Вороновиці.

Аналіз ситуацій, сюжетів, що міститься в архівних колекціях, свідчить про те, що вчинки порятунку євреїв більше здійснювали у селах.

У селах люди були більш релігійними, а відтак більш моральними. По-друге, сховати єврея у якому-небудь тайнику – «секреті» у будинку рятівника або біля нього, було легше здійснити в селі, аніж у місті. Вимагалось також забезпечити переховуваних продуктами харчування, не завжди євреї могли навіть частково оплатити їх. З числа більше як двохсот людей – вінничан, удостоєних звання «Праведник світу», більше як сто шістдесят здійснювали свій подвиг у селах.

Причини, що змушували людину ризикувати собою та своєю сім'єю, аби допомогти єврею, були різноманітними.

З офіційної документалістики це важче в'яснити, оскільки документи містять дуже скупу інформацію, яка проходить в текстах, як блискавка, даючи, або не даючи поштовх для подальшого розвитку сюжету або досліджень.

Таку колекцію фактажу ми можемо черпати з офіційних документів зокрема, окупаційних установ, органів місцевого самоврядування. В основному – це документи про порушення окупаційного режиму щодо євреїв, переслідування або покарання рятівників окупаційною владою.

Наприклад, в «адресному листку вибуття» Івана Лавідо, (володів комісійним магазином на Українському проспекті м. Вінниці) записано: «Заарештований за переховування жидів». Аналіз даної категорії

документів свідчить: коли людину записували в адресний листок вибуття, а в графі «причина вибуття» зазначали – заарештований, це давало всі підстави рахувати, що її вже немає в живих.

Один із свідків описуваних подій, нині покійний Ігор Олександрович Рогозинський (за фахом радіотехнік, часто здавав радіоприймачі на комісію у магазин Лавідо) свідчив: «[...] Дійсно у підвалі під магазином Лавідо переховувалася єврейська сім'я, яку виявили поліцаї».

Заарештували Лавідо, його дружину Ольгу та онука. По війні повернувся з фронту син Лавідо Микола. Напився, прийшов у їх двір, лаявся нецензурними словами, кричав: «Из-за вас, жида, погибли мои родные» [3].

Далі розвити тему Лавідо не виявилось можливим і документ відійшов до розряду «глухих».

Нам залишається тільки припускати, якою була мотивація вчинку Івана Лавідо. Можливо він мав меркантильний інтерес, але так чи інакше залишалося співчуття, адже високою залишалася і ступінь ризику...

Із газетної судової хроніки: «Русская Анна Николаевна Гура за дачу ложных показаний по делу евреек Браунштейн и Янкелевич приговорена к тюремному заключению на один год и к уплате штрафа в сумме 2000 лей, а за укрытие упомянутых евреек на своей квартире приговорена дополнительно к трех годичному тюремному заключению с поражением в правах на два года после отбытия наказания» [4]. Інформація такого роду і у такому джерелі була досить епізодичною.

У перші повоєнні роки на тему Голокосту євреїв було накладено компартійне «табу», а тим більше говорити про «якихось» рятівників євреїв?! З позиції актуалізації ця тема взагалі була закритою. Тільки у деяких актах Надзвичайної комісії по виявленню та обліку злочинів нацистів (НДК), що укладались у 1944–1945 рр., могла просковзнути інформація, як наприклад: «Немецкие палачи жестоко расправлялись с советскими патриотами, в Виннице расстреляно 245 чел. за связь с партизанами, за слушание радио, за укрывательство еврейских семей, среди них: Мельник Яков, братья Пастух, фельдшер Бутенко».

Подальшого розкриття, поштовху такий документ також не мав [5].

У представників місцевого населення для спасіння євреїв, не дивлячись на небезпеку для життя, були різноманітні мотиви: попередні знайомства, родинні зв'язки, гуманітарні причини, політичні переконання, релігія. Зазвичай рятівників підштовхувало до рятівних дій

(просимо вибачення за тавтологію) декілька причин, які поєднувалися між собою, але взаємно не виключали одне одного.

Обставини, у яких діяли рятівники на територіях бувшого Радянського Союзу, були важчими, ніж в інших країнах Європи.

Зобов'язаність повідомляти про кожного єврея і кожну чужу людину, побачену у районі, заборона надавати притулок навіть на ніч любій прищлій людині; доносити, необхідність таїти факт спасіння від сусідів; важкі умови для здобування їжі для тих, кого ховали, – все це створювало найбільшу небезпеку для рятівників. Адже німецько-румунський терор та покарання на окупованих територіях були виключно жорстокими: смертна кара без суда та слідства, покарання всієї сім'ї, спалення будинків та ін.

Отже зробимо спробу, коментуючи запропоновану колекцію фактажу, проаналізувати моделі дій рятівників, мотиви порятунку, апелюючи до конкретних сюжетів та використовуючи спосіб компаративного аналізу.

Кожний випадок спасіння – це окрема історія, яка мала свої причини. Але яку б історію періоду Голокосту ми не взяли, рідко в якій не висвітлювалися дії рятівників.

Нижче ми описуємо найбільш яскраві випадки спасіння, які демонструють різновид рятівників, їх дії та мотивації.

Модель порятунку, модель праведництва певною мірою була пов'язана зі специфікою окупаційного режиму на тій чи іншій території. Наприклад, Вінницька область, як і Миколаївська, мала дві зони окупації, німецьку, що входила до території рейхскомісаріату «Україна» – в один із вісьми його округів – Житомирську генеральну округу; румунська зона окупації охоплювала територію між Південним Бугом та Дністром і входила до складу так званого губернаторства Трансністрія.

У румунській зоні окупації концентрувалося єврейське населення, депортоване із Північної Буковини, Бесарабії та повіту Дорохой Румунії, а також місцеві євреї. Терор, насильство, грабіжництво, гвалтування жінок, смерть від голоду та тифу, інших інфекційних хвороб – у такий спосіб євреїв позбавляли життя на румунській території. В результаті вигнання до румунської зони Вінницької області депортованих євреїв сталася скупченість людей, які пройшли важкими дорогами депортації. Це викликало тиф – головного ката Трансністрії. Допомога хворим та нужденним, були такі випадки, приходила від місцевого, переважно сільського населення.

Під час інтерв'ювання у ході здійснення проекту Фонду Спілберга 78-річна Євдокія Павлівна Ужвак із с.Маньківки Бершадського району розповіла: «Одного дня, у лютому 1942 р., до мене в хату постукався молодий єврейський хлопчина, з висланих румунських євреїв. Впустила, він був весь синій від холоду, трусився. Звали його Яша. Коли хлопець трохи відігрівся, став просити, аби я купила в нього пальто... Відповіла, що і так дам йому поїсти. Він приходив кожного тижня або двох, а потім не з'являвся. Подумала, що він захворів і пішла в колгосп, щоб знайти хлопця і дати йому сухарів або печену картоплю. Але Яші уже не було серед живих. А те, що я побачила, примусило мене здригнутися і закричати: у корівнику, на солом'яній підстилці корчилися, порпалися опухлі чорні істоти, а поруч з ними лежали задубілі голі трупи. Та картина до цих пір у мене перед очима. Наступного дня я набрала картоплі та сухарів і пішла туди знову, не боячись нагайки румунських жандармів» [6].

Мотивація вчинку Є. Ужвак – жалість, співчуття, порив, коли люди надають хай одноразову, але допомогу.

Порятунок євреїв відбувався також провідниками – перевізниками. Євреїв перевозили, переводили із зони німецької, де здійснювалося їх тотальне знищення – до румунської, де з початку 1942 р. не відбувалося акцій масового знищення єврейського населення. А відтак поширювалася та поглиблювалася, на відміну від німецької зони, де гетто носили трамплінний характер перед акціями знищення єврейської людності, геттоізація євреїв, як місцевих, так і депортованих; використання єврейської праці – тобто євреї отримували шанс на виживання, який ставав ще більш реальним після поразки німецьких військ під Москвою, Сталінградом, посиленням антигітлерівської коаліції, а відтак перетворення окупаційного режиму у румунській зоні на більш лояльний.

«Добратися до Трансністрії – значило вижити» – існувала така думка.

Чи завжди такий порятунок був безкорисливий? Ні, далеко не завжди. Але ж варто враховувати й те, що рятівники і врятовані, ризикували життям: своїм, своїх дітей, близьких та рідних. Моральний фактор тут превалює над меркантильним.

Зрозуміло, що у фактах спасіння були присутні декілька мотивів. Але як правило, один із них – домінуючий. В останнє десятиліття відбувається розширення поняття «Праведник світу». Критерій ризику

вже не є таким значимим, головним є морально-етичний підхід, на основі якого приймається рішення.

Одне із головних питань: що рухало людьми, які рятували євреїв.

Так чи інакше більше як половина вінничан із 200, удостоєних Яд Вашем почесного звання «Праведник світу», були провідниками – перевізниками. Визначимо це як один із способів порятунку євреїв.

Досліджуючи вищезгадану колекцію документів, конкретні архівні фонди приходимо до висновку, що серед способів спасіння євреїв, окрім зазначеного вище, були: одноразова допомога (яка часто-густо надавалася незнайомим людям); надання притулку на ніч чи на декілька днів; забезпечення документами (підробленими паспортами, свідоцтвами про народження, свідоцтвами про хрещення, різними перепустками, тощо).

У першій групі нагороджених Почесним званням по Вінницькій області була немирівчанка Марія Лавренюк, учасниця антинацистського підпілля. Вона врятувала десятки євреїв; зуміла створити, що було справжнім героїзмом у тих умовах, а ще у німецькій зоні окупації, чітко налагоджену систему порятунку шляхом переправлення євреїв через Південний Буг. Пані Марія підібрала групу провідників із числа знайомих їй людей; в основному, це були молоді чоловіки з колишніх військовополонених: одні забирали євреїв з гетто та приводили до консперативних квартир, інші вже безпосередньо переводили вночі через річку – на румунську територію. На німецькому березі завжди знаходилася Марія Петрівна, доки провідники та євреї не досягали румунської території. Вона знала, коли міняються прикордонні пости. Головна небезпека була у тому, як тихо, незаміченими, відірватися від німецького берега, а далі, навіть коли потрапити румунам, треба, на всяк випадок, мати при собі деякі цінності, гроші – румуни охоче брали хабарі.

Таким чином Марія Лавренюк врятувала родини Стрижевських, Барських, Каневських, Мостових, Манштейнів – більше як 100 осіб [7].

Серед учасників антинацистського підпілля було чимало підпільників, які рятували євреїв не за вказівкою Уряду, своїх командирів, а за велінням совісті. Партійне та радянське керівництво Радянського Союзу, закликаючи до розгортання підпільно-партизанської боротьби, її форм та методів – руйнувати, палити, всіляко шкодити ворогу у тилу, аж ніяк не закликало до спасіння переслідуваних ворогом євреїв.

А відтак на окупованих територіях бувшого Радянського Союзу не здійснювалося організованої допомоги євреям від якоїсь певної групи місцевого населення або антинацистського підпілля. Але деякі підпільники, керуючись власним бажанням допомогти, співчуттям до гнаних та переслідуваних людей, рятували їх від загибелі.

У цьому плані показовою є історія вінничанки Доміцелії Карлівни Радан, її дітей Марії, Матильди та сина Адольфа, які рятували приречених на смерть людей – не тільки тих, хто звертався до них по допомогу, а й тих, кого більше не могли переховувати інші родини у зв'язку із загрозою сусідів заявити в гестапо. Радани переховували євреїв у льосі, який містився в їх дворі, годували їх, виносили харчі – хліб, воду та інші продукти, вночі виводили по одному на свіже повітря при максимальній обережності.

Ризикуючи своїм життям як підпільники, вони подвоїли цей ризик порятунком євреїв, за що окупанти карали смертю.

Деяким із врятованих Радани виготовляли фальшиві документи із українськими та російськими іменами та прізвищами, що давало їм шанс на виживання, деяких вдалося переправити на румунську територію, де не було масових акцій знищення євреїв.

Дітей, підлітків, серед яких були Лілія Балин, Рая Літвин, Валя Барк та інші., що переховувалися у них, вчителька Марія Радан переправляла у дитячий будинок до Лідії Постоловської. Усі врятовані родиною Раданів євреї – 48 чоловік, четверо радянських військовополонених пережили окупацію, деякі померли природною смертю, деякі ще живуть і понині, листуються з Марією Йосипівною Радан.

Великий Гете писав: «Перед великим розумом я схиляю голову, перед великим серцем – коліна». Це у повній мірі стосується польської родини Раданів. Із позиції компаративістики хочемо зазначити, що не всі підпільники поділяли відношення Раданів до євреїв. Зокрема, підпільник Іван Сандул – колишній співробітник органів НКВС, підпільниця Поліна Козачинська – зв'язкова із загonom НКДБ, яким командував Дмитро Медведев, засуджували дії Раданів щодо порятунку євреїв і навіть вимагали припинити переховувати їх [8].

То був їх вибір, особистий вибір родини Раданів, їх модель поведінки.

Соціальний фактор – причетність до загальної справи спасіння євреїв усім селом або декількома родинами.

Один із наших респондентів, колишній в'язень Іллінецького гетто Юхим Резник, врятувався чудом, здійснивши втечу прямо від

розстрільної ями. Хворого на нервову гарячку його залишили у с. Павлівці Липовецького району, а потім добрі люди, доказали: у Вернянці переховується батько Юхима і хлопця переправили до нього. «Що це було за село, які це були люди!» – пише у своїх спогадах пан Резник. – Вернянка – напевне від слова вірні. Федір Руденко, родини Черниць, Опанюків та інш. – ті, що врятували мене і батька від загибелі (мати, сестра і її діти вже були розстріляні нацистами і покоїлися у іллінецьких ровах).

Напідпитку троцьанський староста Лукаєнко говорив старості Вернянок: «У тебе, Кошовий, повне село жидів». Євреї там переховувалися по два і більше років і ніхто нікого не видав [9].

В переліку мотивів спасіння є такий: потреба у хороших спеціалістах-євреях. Але напевне, що головлікар Пироговської лікарні Микола Мазаник керувався тільки цим, коли подав підписного листа вінницькому гебітскомісару Маргинфельду на визволення з-під арешту лікаря Пістермана, без якого лікарня не може функціонувати.

Мазаник відомий, як моральна, достойна людина, намагався визволити, зробити добре своєму колезі. Маргинфельд вже написав позитивну резолюцію, але запізно. Доктор Пістерман закінчив життя самогубством у тюрмі – перерізав собі сонну артерію [10].

Навіть при відсутності спеціальних досліджень, позицій священнослужителів якого рангу, можна стверджувати, що переважна їх більшість проводила лінію своєї церкви та у своїх проповідях схвалювала німецьку або румунську окупаційну політику, окупаційні армії за звільнення від «більшовицького ярма та радянського безбожжя». Але були поодинокі постаті священників, які, не дивлячись на пронимецьку позицію керівників церкви, а також замовчування теми знищення євреїв, за велінням власної совісті допомагали переслідуваним людям. Ця допомога охоплювала цілий комплекс дій: починаючи від видачі фальшивих свідоцтв про народження та передачі свідоцтв померлих людей євреям, які намагалися таїти свою національність, за судженням вбивств євреїв, закінчуючи наданням їм притулку у власних будинках та монастирях.

Отже релігійний фактор: спасіння євреїв віруючими всіх конфесій. У нашій практиці щодо збору документів усної історії, зокрема участь у діяльності, в якості регіонального координатора фонду Спілберга, була можливість вислухати, записати розповіді про факти спасіння євреїв православними священиками. Можливо, ця конфесія

найбільше характерна для Вінницького регіону, а можливо це просто співпадіння.

Єпископ Вінницький та Житомирський Григорій, виступаючи влітку 1943 р. перед парафіянами на розкритті могил громадян, розстріляних органами НКВС, переклав провину за «вінницький злочин» на євреїв, закликав до знищення жидо-більшовиків. Чи в душі багатьох впали ці зерна ненависті? Невже провина окремих партійних лідерів мала лягти на ні в чому неповинних стариків, жінок, дітей?! Так, церква в багатьох випадках підтримувала політику окупантів, звучали проповіді, в яких підносилися Гітлер та його приспівники.

Священик Петровський у Шпиківській церкві закликав парафіян до відкритої ненависті, називаючи євреїв кровопивцями, вважав за необхідне просити румунську владу, аби всіх євреїв містечка вислали до печерського табору [11].

Але були у тій безодні пекла і люди іншого гатунку: гніванський священик Володимир Блажевський, інтелігент, людина винаяткової грамотності та ерудиції. Ризикуючи своїм життям, життям своєї родини, він сприяв втечі Естер та Доні Паньських, родини Вайнбергів та інш. євреям-гніванчанам у втечах неподалік – на румунську територію, тим самим рятуючи їм життя. Вінницький священик Михайло Дрончак врятував єврейську дівчину Шуру Шапіро. Історія ця мені близька, адже з Олександром Іллівною Влащенко (Шапіро) моя родина проживала по сусідству, тому історію її спасіння я мала можливість чути з перших вуст. Георгій, син Михайла Самійловича, знав Шуру ще з довоєнних часів. Не те, що він був закоханий у Шуру, але вона подобалась йому.

У вересні 1941 р. у Вінниці гітлерівці та їх поплічники поліцаї розстріляли мати дівчини, дружину її брата Ілону разом із маленькою дитиною. Коли їх всіх вивозили з дому, Шурі вдалося відбігти та сховатися у сусідньому дворі. Георгій знайшов Шуру знепритомлену, вона була у шоковому стані. Вирішив відвести Шуру до своїх батьків, але як вони сприймуть її. Михайло Самійлович був людиною суворих правил, але гуманною. Дівчину прийняли, як рідну. Придумали легенду, начебто Шура їх племінниця, приїхала перед війною і вже ніяк не могла дістатися додому.

Легенда була хиткою, і священик Дрончак вирішив виїхати у Бершадський район, де Шуру ніхто не знав. Добре, що знайшовся приход і місце роботи для нього. Дістали для Шури документи на ім'я Марії Виштак – українки. Білявка, тендітна Шурочка аж ніяк не була схожа

на єврейку. З Чернятки її вигнали на примусові роботи у Німеччину. Там Шура познайомилася зі своїм судженим росіянином Михайлом Влащенко. Розійшлися долі Георгія і Шури. Що поробиш – війна.

«Після війни Шура стала дитячим лікарем, її чоловік – вчителем. Народили двійко діточок, Люду та Альошу. До самої її смерті, а померла вона у 1987 році, ми залишалися добрими друзями і близькими людьми. Часто вона приходить до мене у снах – білява, ніжна, красива Шуручка» – написав у своїх спогадах Георгій Михайлович.

Отже, що керувало священиками Михайлом Дрончаком, Володимиром Блажевським, якими були мотиви порятунку ними євреїв. Насамперед, релігійні почуття: «Возлюби ближнього свого, як самого себе» та їх гуманна сутність як людей.

Напевне тими самими почуттями керувалася і монахиня Браїлівського монастиря, яка брала участь у порятунку Риви Брайтер, що переховувалася у родині її брата Дениса Гончара [12].

Виховує все: люди, предмети, явища, але найперше і більше за все – люди, з них на першому місці батьки. Так, діти живуть за законами сім'ї. З пелюшок, з першого свідомого руху, усмішки і слова день у день повторюють дії своїх батьків. Батьки виховують дітей своєю поведінкою, відносинами у сім'ї та ставленням до інших людей. В цьому переконуєшся щоразу, аналізуючи гуманні вчинки праведників та їхніх дітей під час Голокосту. При цьому ще і ще раз нагадуємо істину: виховання – це взаємодія, взаємовплив, співробітництво дорослих і дітей, а в цьому процесі особливо важливим є формування гуманних переконань, самосвідомості. Адже немає нічого дорожчого за усвідомлення: ти потрібний не лише сам собі, а й іншим людям.

З наступних історій дізнаємося про те, як разом зі своїми батьками діти рятували євреїв в особливо небезпечних умовах. Це був найвідповідальніший іспит для праведників-батьків та їхніх дітей – тривалий, смертельно небезпечний іспит людяності, справедливості і мужності.

Повернемося до історії вже згадуваної родини Дениса та Федори Гончарів із с. Йосипенків Немирівського району, сестри Дениса Арефовича вже згадуваної монахині Марії, їх синів, на той час – 16-річного Івана та 13-річного Степана. Селянська родина, все життя працювали на землі, пережила колективізацію, коли Денис Арефович вимушений був ховатися у родичів, а його дружину Федору Трохимівну забрали у брацлавську тюрму.

На початку 30-х, передбачаючи голод, Денис Гончар відвіз лишок пшениці та деякі речі до Немирова, знайомим євреям Мильштейнам – просив по можливості зберегти.

Потім розповідав дітям, як наприкінці зими 1933 року зайшов до них – може збереглося зерно; побачив опухлих від голоду їх дочку Риву та їх бабуню. А зерно Мильштейни зберегли. Це дало можливість Гончарам весною обсіятись та посадити город, з того часу знайомство єврейської та української родин перейшло у тісну дружбу.

Під час німецької окупації Гончари переховували Риву та її матусю Рахіль Мойсеївну. Рива, по чоловікові Брайтер, пригадувала: «Я була свідком розмови дядька Дениса із своїми синами: «Хлопці, ми повинні врятувати цих жінок. Ніхто не повинен про них знати. Пройшло вже стільки років, а я до цього часу чую слова Дениса Арефовича» – писала Рива Ісаківна, тепер жителька Нью-Йорку. Вона залишила свою маму у Гончарів, а сама вирішила шукати партизанів і знайшла: до самого звільнення території, де знаходилася, у партизанському з'єднанні під командуванням Шитова. Воїстину – участь в опорі через спасіння. А тим часом Гончари опікувалися долею матері Риви, Рахилі Мильштейн. Взимку її ховали в хаті на печі, або в клуні; для неї обладнали «секрет», а Ваня та Степан носили тітці Рахилі їжу, попереджували про небезпеку. Коли з монастиря приходила Марія, вона забиравала Рахіль на свою половину та опікувалася нею як рідною – годувала, мила, прала її речі.

Коли Рива Мильштейн після звільнення повернулася додому, біля будинку Гончарів її зустріла матуся. З 1942 року до кінця окупації вона переховувалася у Гончарів, які кожного дня ризикували життям. «Святі вони люди. Ми перед ними у неоплатному боргу» – писала Рива Ісаківна.

У цій історії можна виділити низку мотивів, якими керувалися рятівники: спасіння знайомих та друзів, релігійний фактор – спасіння віруючими людьми, якими були Гончари; надання допомоги зі сторони євреїв у період, який передував окупації (події під час Голодомору 1932–1933 рр.). На наш погляд, все ж таки основною мотивізацією порятунку у цій історії є гуманність, вміння співпереживати, християнська мораль.

Почесне звання «Праведник світу» родина Гончарів отримала одна з перших на Вінниччині. Іван Денисович Гончар став педагогом, довгий час очолював педагогічне училище у Немирові та Вінниці, вчив своїх учнів творити добро [13].

Кохання винесло випробування і під час Голокосту. Єлизавета Жорницька, біглянка з Іллінецького гетто та Ксенофонт Яцюк, командир партизанського загону ім. Леніна 2-ої партизанської бригади ім. Сталіна.

Група іллінецьких євреїв – біля 30 чол. вже котрий день блукала у Шабелянському лісі, ховаючись від німецьких окупантів. Повернення у містечко загрожувало їм вірною смертю. Останній притулок, остання надія – ліс, партизани. Вони підходили до розташування загонів «За Батьківщину», ім. Кірова, але ніхто їх не брав – кому потрібні немічні старі, жінки, діти та й ще без зброї. Підійшли до розташування загону ім. Леніна. Вартові викликали командира загону Яцюка, 28-річного чоловіка. Він оглянув пришельців, посміхнувся, підізвав ординарця, щось сказав йому та відійшов в сторону: «Хай до командира підійде найстарша серед вас жінка. Він буде говорити з нею. До командира прошкутильгала стара Тайбеле Моргуліс. Яцюк нахилився до неї і сказав пошепки, щоб ніхто не чув: «Тьотю, я прийму вас всіх у загін, якщо вона (він показав на Лізу) буде жити зі мною. Тайбеле повернулася до своїх і сказала: «Люди, ставайте на коліна, просіть її». Згодом, здавалося б миттєве чоловіче почуття переросло у палке кохання.

Восени 1943 року, коли наближався фронт, у загін прийшли поліцаї – їх приймали, бо вони були зі зброєю. Яцюк боявся аби не розпізнали в Лізі єврею, не завдали б шкоди і намагався ніколи не залишати її саму у розташуванні загону. Вони завжди були разом. А потім, в грудні 1943-го був василівський бій, німці та власівці йшли у ліс. У цьому бою було важко поранено командира Яцюка. Ліза винесла його з поля бою, врятувала йому життя.

При звільненні та розформуванні загону оформлялися різного роду довідки, партизанські посвідчення. Окрім них Ліза Жорницька отримала ще ось такий документ – своєрідне свідоцтво про шлюб. «Дано Яцюк Лізі Семенівні в тому, що вона дійсно є дружиною командира партизанського загону ім. Леніна Яцюка Ксенофонта Тихоновича».

Такий документ вдалося виявити в офіційній партизанській документалістиці. Він дав поштовх до подальшого пошуку документів і людей – безпосередніх свідків та учасників подій. І головне – знайшли, розшукали у с. Рахни стареньку, вже дуже хвору Лізу Яцюк, Ксенофонта Тихоновича вже не було в живих; в 2001 році відійшла у інший світ Єлизавета Семенівна, вічна їм пам'ять [14].

Фактів порятунку такого роду, коли основним мотивом було кохання, у нашій джерельній базі чимало і лягли вони в основу не одного документального нарису. Всього переоповісти неможливо.

Але одна історія вразила особливо. Це історія порятунку радянського офіцера-прикордонника циганською дівчиною.

...Маленька народилася 7 листопада 1941 року у прикордонному Ямполі, що на Вінниччині, і назвали її Сарою на честь матері батька – єврея Абрама [Ямпільського]. Народити дитину у той страшний час та ще й назвати єврейським ім'ям, коли у Ямполі було єврейське гетто, а євреїв розстрілювали, висилали в табори, звідки рідко хто повертався. Отже народити від єврея – це вже була велика мужність. До того ж батько маленької Сари був не просто євреєм, а й офіцером Червоної Армії, прикордонником. Але найдивніше, що Сару народила не єврейка, а циганка Феня Кольцова. Вони покохали одне одного ще до війни. А тут таке лихо. При відступі радянських військ Абрама важко поранило, якимось добрався до скель, що біля річки Русової.

Феня йшла повз них, аби вийти на вул. Виноградну, до базару, раптом почула стогін, кинулася до печери, побачила, що там – він, коханий. Перенесли цигани його у табір, вилікували, сховали. Народилася доня. Чотири роки, під носом у румунських окупантів, переховував циганський табір єврея – офіцера та його доньку. Як їм це вдалося, тільки Бог один знає. Адже сховати біленьку Сарочку в колі чорнявої циганської дітвори було дуже важко.

У квітні 1944 року Ямпільський район було звільнено від румунської окупації і врятований циганами єврей-капітан пішов на фронт, але перед цим відбулася ще одна історія.

Після звільнення містечка ямпільський воєнком заарештував Абрама начебто за дезертирство. Тоді цигани ще раз продемонстрували свою солідарність, зібрали коштовності, гроші і... дали хабаря воєнкому. Через рік мати Сари – Феня отримала похоронку десть з під Берліна. До 1984 року вона одержувала пенсію, як вдова загиблого на фронті офіцера.

Дочка Сари – Зоя Кольцова, яка нині проживає у Ямполі, дружина і мати трьох дітей, не раз дивувала своїми документами про народження різних державних чиновників, що з обов'язку служби тримали їх у руках, адже у графі «національність» значилося – циганка, а в графі про матір... Сара Абрамівна. Зате всі ямпільські цигани знають, що Зоя – наполовину єврейка.

В циганській родині дочки єврея Абрама з покоління в покоління передають розповідь, схожу на красиву легенду, про велику любов красивої прабаби циганки і прадіда єврея і про те, як ця любов дала початок їхнього роду у ті страшні часи.

А пошук свідків учасників подій почався із документу – пенсійної справи Фені та Сари Кольцових, на яку натрапили архівісти у місцевому відділенні Пенсійного фонду України [15].

Безперечно, основна мотивація у цій історії порятунку – кохання і дії циганів – добротворців.

З позиції компаративного аналізу – порівняння дій у схожих ситуаціях, розповідю історію Павла Остапишена з м-ка Ялтушків Вінницької області. У жовтні 1942 року він привів до поліції, де збирали євреїв на розстріл, двох своїх дітей, хлопчиків трьох та п'яти років, народжених дружиною єврейкою, яку гітлерівці розстріляли ще в серпні 1942 року. «Відведи їх, бо нас вб'ють» – наказувала Павлові його мати, рідна бабуся дітей [16].

У цьому ж самому Барському районі, у м. Бар інший Павло на прізвище Гетьман, врятував від розстрілу кохану дівчину – єврейку Хуму Кремінь. Шуцман Павло Гетьман, який служив в українській допоміжній поліції і охороняв банк, вночі вивів її з території барського гетто. Хума переховувалася у будинку Гетьманів до самого звільнення району у березні 1944 р. Під час окупації в неї народився первісток – синочок, якого назвали на честь батька – Павлом. Пологи у льосі приймав батько дитини, Павло Гетьман, разом зі своєю мачухою.

У 90-х роках минулого століття, під час роботи у Фонді Спілберга, вдалося взяти інтерв'ю в обох – у Хуми і Павла Гетьманів. На питання, чому останній врятував Хуму, Павло відповів: «Врятував, бо любив її більше всього на світі». В цих словах – мотивація порятунку.

Після війни секретарю Барської містечкової Ради Хумі Мойсейвні Гетьман вдалося довести у місцевому відділі НКДБ: Павло, її чоловік, не зрадник, він нікого не вбивав. Вона чекала його повернення до рідної домівки впродовж всього строку покарання – «5 років шахт Донбасу за... співпрацю з окупантами» [17].

Порятунок Хуми Кремінь – один із тих сюжетів допомоги жертвам Голокосту, який констатований на теренах сучасної Вінницької області.

Спасіння знайомих та друзів, родинне виховання, направлене на альтруїстичне та гуманістичне відношення до інших людей та інші

мотиви спасіння все ж таки домінуюча мотивація – жалість, співчуття, милосердя, християнська мораль.

Василь Дикий та Яків Нахліс були друзями ще з громадянської війни, разом були мобілізовані у Червону Армію. Друзями залишилися і по війні, дружили, так би мовити, сім'ями. Коли прийшли німці, Нахлісів загнали у літинське гетто. Одна за одною відбувалися акти винищення єврейської людності. 11 серпня 1941 р. нацисти провели першу акцію, тоді вбили брата Якова-Волька та сина Моню, хлопцеві виповнилося 16 років...

Поступово Дикі витягнули з гетто дружину Якова Риву, дітей Бетю, Аню, Фіру, братову Якова – Нехуму. Старий Яків Нахліс залишався у робочому таборі, йому, як кваліфікованому спеціалісту-бляхарю, німці ще зберігали життя. Маленьку двомісячну Іду, племінницю Нахліса, Василь Дикий, надівши дитині хрестик, підкинув до своїх сусідів Сиваків.

Згодом Василь зрозумів, що скоро розстріляють всіх. Організував втечу з гетто своєму старому товаришеві Якову Нахлісу та його сім'ї; знайшов перевізників – Геню Бондарчук та Байначку.

А поки що Нахліси, 6 чоловік, переховувалися у с. Кулізі, в хаті Диких, де для них було зроблено «секрет». Всі у сім'ї Диких мали свої обов'язки по догляду за Нахлісами. Дружина Василя Леонтійовича Ганна Каролівна готувала для них їжу, син Микола виносив відра з нечистотами.

Темною листопадовою ніччю Дикі вивели їх до траси – на румунську територію, до Жмеринки. А вранці, у Кулігу понаїхало поліцаїв та німецьких жандармів, в хаті перевернули все, шукаючи втікачів з гетто. Як Дикі не старалися, а чутки про те, що вони переховують євреїв, донеслися до Літина. Син Диких, Микола Васильович, розповідав, як нищили все у хаті, вбили корову, забрали домашню птицю, полотно. Василю Леонтійовичу зв'язали руки, почепили на шию табличку – «За переховування жидів – розстріл», прив'язали до воза і погнали через усе село, по дорозі били гумовою палицею. Людей повивганяли з хат, щоб дивилися. Але він мужньо переносив усі тортури.

З Літинського гестапо його визволила одна жінка, племінниця якого служила у комендатурі перекладачкою, за чималий викуп. Цій жінці він дуже допоміг у голодні 30-і роки. Василя Леонтійовича відпустили.

Нахліси до кінця окупації були у жмеринському гетто, після звільнення прийшли у Літин. Дружба між родинами збереглася і по війні, до самої смерті [18].

Особливо слід відмітити справді бойові операції по спасінню єврейських дітей у деяких дитячих будинках. Учасники конференції продивилися документальний фільм про Л.І. Постоловську, директора одного із таких закладів у Вінниці, яка врятувала від загибелі єврейських дітей.

На території Вінницької області в період Голокосту розстріляно підрозділами айнзацгруп «С» і «D», померло від голоду, холоду, тифу та інших інфекційних хвороб близько 200 тис. євреїв, місцевих та депортованих, в основному, стариків, жінок та дітей.

На Вінниччині вціліло найбільше число євреїв в Україні, переважна більшість у румунській зоні окупації регіону – біля 60 тис. депортованих з Румунії (повіт Дорохой), Бесарабії та Північної Буковини. Євреї з німецької зони окупації знайшли порятунком за рахунок втеч на румунську територію; у партизанських з'єднаннях та загонах, а також ті, хто знайшов допомогу у місцевого неєврейського населення.

Існує статистика жертв, статистика гетто та таборів примусової праці. Із визначення кількісної статистики Праведників світу існують певні труднощі та непорозуміння.

За даними меморіалу Яд Вашем, до січня 2011 року звання «Праведник світу» отримало 2363 українця. Погодьмося із видатним істориком Голокосту Іцхаком Арадом: це наслідок наявності найбільшої кількості українців та євреїв на окупованих територіях. А взагалі за даними Яд Вашем на окупованих територіях, де проживало 70–80 млн людей «Праведників світу» було 3,5 тис. чоловік – майже 0,5%...

Дізнатися про кількість Праведників світу на регіональному рівні значно важче, адже інформаційна база даних у Яд Вашем будується за національною ознакою, а не географічною. Тоді, аби дійти до реальних цифр, ми керуємося дуже скромним (неповним) банком даних єврейських благодійних організацій, немає реальної бази даних кількості «Праведників України», аби дізнатись скільки ж з них здійснили свої героїчні вчинки на території Вінницької області (при цьому є небезпека втрати). Наприклад, оскільки людина отримала нагороду за вчинок, здійснений у Вінницькій області, а нагорода піде в актив, наприклад, Харківської області, де проживає Праведник світу, а відтак, втрачається краєзнавче значення.

Безумовно, побудова бази даних вимагає конкретики та іншої побудови.

Мотивація порятунку євреїв – проблема складна й неоднозначна. Оскільки мораль, якою керувалися рятівники, є категорією філософською, етичною, дослідженнями Голокосту, окрім істориків, мають опікуватися філософи, психологи, психоаналітики, релігієзнавці аби пролити світло, конкретизувати проблему людського вибору й поведінки у період Катастрофи.

Апелюючи до офіційної документалістики, до зібраної колекції фактажу, власного досвіду участі в багатьох проектах зі збору аудіо-відеосвідчень тих, хто пережив Голокост, очевидців та учасників подій, у т.ч. у проєкті, що здійснювався Фондом Спілберга та багатьох інших, висловлюємо судження: праведників було набагато менше, аніж тих, хто зраджував, хто видавав окупантам переслідуваних євреїв, хто брав участь в акціях знищення, хто просто був байдужим до їх долі. Певною мірою це пояснюється тим, що Праведництво – це Героїзм, а Героїзм – це далеко не повсякденна людська риса, людська якість. Врешті-решт, врятувати єврея – це, за умов окупації, було ризиком, небезпекою як для власного життя, так і життя рідних та близьких.

Передбачаємо й надалі поглиблювати пошук фігурантів, аби поповнювати колекцію фактажу. Маємо також на меті підготувати археографічну працю – робоча назва книги – збірника документів «Праведники світу з Вінниччини. Маловідомі документи та нові інтерпретації».

Список використаних джерел та літератури

1. Сусленський Я. Справжні герої / Я. Сусленський. – К.: товариство «Україна-Ізраїль», 1993. – 152 с.
2. Ковба Ж. Людяність у безодні пекла: Поведінка місцевого населення Східної Галичини в роки «остаточного розв'язання єврейського питання» / Жанна Ковба. – К.: Сфера, 1998. – 266 с.
3. Вінницька область. Катастрофа та Опір. – Київ – Тель-Авів, 1994.
4. Державний архів Вінницької області (далі – ДАВО). – Ф.Р-1312. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 14-14 зв.
5. Одесская газета. – 15 марта 1942 г. – № 5.
6. ДАВО. – Ф.Р-1683. – Оп. 1. – Спр. 5. – Л. 1.
7. ДАВО. – Газетно-журнальний фонд: газ. «Шабат». – 1992. – № 10; 1993. – № 10-12.
8. ДАВО. – Ф.П-136. – Оп. 15. – Спр. 473. – Арк. 7; там само. – Спр. 564. – Арк. 149-161. Особистий архів автора. – Оп. 1. – Спр. 31. – Арк. 1-14.
9. ДАВО. – Ф.П-425. – Оп. 1. – Спр. 104. – Арк. 27-27 зв.
10. ДАВО. – Ф.Р-5333. – Оп. 5. – Спр. 50. – Арк. 1-20.
11. ДАВО. – Ф.П-425. – Оп. 1. – Спр. 47. – Арк. 31.
12. ДАВО. – Ф.Р-6022. – Оп. 1. – Спр. 15. – Арк. 134. Трамбовецький А. Вінницький злочин. – С. 55.
13. ДАВО. – Ф.Р-6022. – Оп. 1. – Спр. 40. – Арк. 24-26.
14. ДАВО. – Ф.Р-6022. – Оп. 1. – Спр. 40. – Арк. 17-21.
15. ДАВО. – Ф.Р-6022. – Оп. 1. – Спр. 4. – Арк. 1-73.
16. ДАВО. – Ф.Р-6121. – Оп. 1. – Спр. 48. – Арк. 1-14.
17. ДАВО. – Ф.П-425. – Оп. 1. – Спр. 136. – Арк. 63-64.
18. Особистий архів автора. – Оп. 1. – Спр. 21. – Арк. 7-14.
19. ДАВО. – Ф.Р-6022. – Оп. 1. – Спр. 40. – Арк. 2-8.

Дядя Миша и его партизанское отделение

Автор висвітлює діяльність партизанського формування під керівництвом Мойше Гильденмана в роки німецької окупації на території Житомирської та сусідніх областей.

Автор освещает деятельность партизанского формирования под руководством Мойше Гильденмана в годы немецкой оккупации на территории Житомирской и соседних областей.

The author describes the activity of the guerilla formation under the leadership of Moyshe Gil'denmana in the years of German occupation on the territory of Zhytomyr and the nearby areas.

В годы Великой Отечественной войны на территории Житомирской и соседних областей действовало партизанское отделение под руководством Мойше Гильденмана, которого бойцы называли просто «дядя Миша».

М. Гильденман родился в 1898 г. в местечке Корец Волынской губернии. После окончания гимназии и политехникума он работал инженером-строителем и был владельцем бетонного завода [1, р. 212]. Осенью 1939 г., вскоре после присоединения Западной Украины к Советскому Союзу, его как специалиста мобилизовали на возведение шоссе Киев – Львов (на участке Новоград-Волынский – Корец) [2, с. 204].

5 июля 1941 г. Корец оккупировали немецкие войска. Всё еврейское население было согнано в гетто, в том числе и семья М. Гильденмана. 21 мая 1942 г. фашисты провели так называемую «большую акцию», во время которой погибло 2200 корецких евреев. Среди жертв были жена и 13-летняя дочь М. Гильденмана [3, с. 90]. Остались в живых, главным образом, квалифицированные рабочие, в том числе Мойше и его 16-летний сын Симха. Последний, работая лесорубом к северо-востоку от Корца, часто встречался с бежавшими из концлагерей красноармейцами и узнал от них о действовавших в крае партизанских отрядах. Симха и несколько его друзей, создавшие в кон-

це февраля 1942 г. подпольную группу, продолжали поддерживать связь с красноармейцами, доставляли им продукты питания и одежду. Узнав от Симхи о его подпольной группе и о намерении бежать в лес, Гильденман-старший поддержал эту идею и решил взять на себя командование группой. Во время большого собрания, когда сдавали деньги для уплаты контрибуции, возложенной на еврейскую общину, он призвал выделить часть денег для покупки оружия, которое можно было приобрести у поляков и доставить партизанам в окрестные леса. М. Гильденман предлагал также руководству общины использовать купленное оружие для организации восстания в гетто. Однако его планы не встретили поддержки [4, р. 287; 5, с. 304]. Тогда Мойше поднялся на балемер (возвышение в центре синагоги) в бес-медреше и сказал собравшимся: «Слушайте меня, несчастные, обречённые евреи! Час назад, глядя на самодовольное лицо начальника гестапо, я подумал: если это человек, мне стыдно за род человеческий. А сейчас, наблюдая вашу реакцию на зло, содеянное против вас немцами и украинской полицией, я думаю: если это народ, мне стыдно за такой народ. Знайте, что все мы – рано или поздно – обречены на смерть. Но я не пойду как баран на заклание [...] Смерть меня не пугает. Перед смертью я должен задушить своими руками одного немца, сделать немецкую женщину вдовой, а немецкого ребёнка – сиротой и лишь тогда умру со спокойной совестью. Да погибнет душа моя с филистимлянами!» [6, р. 239].

Начались поиски оружия. У польского торговца удалось купить пистолет с пятью патронами. Второй пистолет купил себе один из членов группы Лазарь Гершфельд. До гетто стали доходить слухи о рытье ям. А 23 сентября подъехали несколько грузовиков с полицейскими, и гетто начали окружать. Тогда решено было бежать. В 5 часов утра 25 сентября 1942 г. в доме одного украинца на окраине Корца собралось 22 человека: Мойше и Симха Гильденманы, Гершл Хапкес, Мойше Мильруд, Мотл Борзык, Штерншус, Цви Пеер, Двойра и Фейга Кафтан и др. В их арсенале было лишь два пистолета и длинный нож мясника. За исключением командира, все члены группы были молодыми людьми 18–20 лет, ранее не служившими в армии [4, р. 288].

Не имея ни карт, ни проводников и руководствуясь лишь инстинктом, группа направилась на север. На следующий день до них дошло известие о гибели Корецкой общины. Возле с. Устье переправились через реку Случь [7, с. 219]. Передвигались ночами, а днём отдыхали.

Вскоре от них ушёл Л. Гершфельд, и они остались лишь с одним пистолетом. В районе с. Воронова прошли лагеря партизанского отряда

Д. Медведева. «Дядя Миша» в беседе с начальником штаба отряда просил принять в партизаны его группу, но получил отказ. 30 сентября – 1 октября на северо-востоке Ровенщины произошла встреча группы М. Гильденмана с ещё одной группой еврейских беженцев из Березного под руководством Александра Куца. Последний с несколькими своими приятелями, вместе служившими некоторое время в разведке в отряде Д. Медведева, присоединился к «дяде Мише». А. Куц, назначенный начальником штаба обновлённой группы, стал правой рукой Мойше Гильденмана. Продвигаясь дальше, группа оказалась в районе села Мишаковки [4, р. 288-289; 7, с. 292]. Эта редконаселённая местность была покрыта густыми лесами, чередовавшимися с обширными участками непроходимых болот. Здесь начались первые боевые операции.

6 октября, после нападения на дом лесника, были добыты две винтовки.

10 октября возле с. Ельного Рокитновского района партизаны устроили засаду на полицейских, ехавших для мобилизации украинской молодёжи на работу в Германию. В результате нападения 6 полицейских было убито. Добычей партизан стали 6 ружей, 2 револьвера, 3 ручные гранаты, а также одежда и обувь, которые были не менее необходимы, чем оружие. Вскоре группа пополнилась ещё двумя бойцами. Один из них, Борис Гольдфарб из Межиричей, оказался впоследствии отважным партизаном. В это время группа насчитывала 20 человек, включая 4 молодых женщин. В конце октября – начале ноября был атакован полицейский участок в с. Вежице: захвачено 4 винтовки и 4 автомата. После этой операции группа больше не испытывала недостатка в вооружении. А в ходе боя возле большого рыбноводческого хозяйства было убито 4 и ранено 6 полицейских. Нападения совершались и на продовольственные склады. Местному населению бойцы «дяди Миши» представлялись разведывательной ротой большого партизанского соединения. Они распространяли среди крестьян листовки и вели антинацистскую пропаганду. В конце ноября к ним присоединилась группа из 10 красноармейцев под командованием майора по имени Саша. Последний взял на себя командование объединённой группы. Однако после того, как он отдал приказ казнить двух заснувших на посту часовых, их пути разошлись [6, р. 240; 4, р. 289-290].

Позднее партизаны «дяди Миши» попали в окружение между Клесовом и Рокитным. Неся большие потери, они вынуждены были переместиться сначала в район Высоцка, а затем – на территорию Житомирской области. В январе 1943 г. в Олевском районе бойцы «еврейской группы дяди Миши» (так они называли себя 13 января) наткнулись на патруль партизанского соединения генерала Сабурова. Доставленные в штаб, М. Гильденман и его соратники рассказали об истории своей партизанской группы. Сабуров удивился, когда узнал о малочисленности этой группы: ходили слухи, что в крае якобы действовал большой партизанский отряд. После этого «группа дяди Миши» была расформирована: 17 бойцов, включая М. Гильденмана и его сына Симху (партизаны называли его Лёнкой), были приняты в полк под командованием майора Мирковского, остальные (в их числе А. Куц, Гейфман, Ц. Пеер, М. Зейдман и др.) вошли в различные батальоны [4, р. 290].

«Дядя Миша» получил разрешение создать своё подразделение как часть полка. В него вошёл 31 боец, в том числе 17 партизан из первоначального состава, а также другие евреи из запасной колонны. Как утверждает М. Гильденман, его подразделение называлось «особый еврейский взвод дяди Миши» [4, р. 291]. Вскоре подразделение пополнилось украинской молодёжью, и евреи в нём уже составляли не более 30–35% от общей численности. Впоследствии его общая численность достигала 1400 человек [6, р. 240; 1, р. 213]. До сих пор остаётся открытым вопрос о том, действительно ли М. Гильденман получил разрешение создать самостоятельное еврейское подразделение. Оно упоминается в воспоминаниях самого «дяди Миши», книгах М. Кагановича и Ш. Спектора, статье Г. Розенבלата в русскоязычном израильском журнале «Слово инвалида войны». Но ни в архивных документах, ни в воспоминаниях Симхи Гильденмана и Александра Куца отсутствуют сведения об особом еврейском подразделении. Последний считает, что этого не могло быть из-за антисемитских позиций советского руководства. С другой стороны, известно, что в соединении Сабурова действовали два польских и одно чешское подразделения. Поэтому нельзя исключить, что было дано разрешение создать также еврейское подразделение. Так или иначе, евреи составляли костяк партизанского отделения под командованием М. Гильденмана, а его бойцов называли «еврейской ротой дяди Миши» [3, с. 92; 6, р. 240].

Партизаны «дяди Миши», действовавшие преимущественно на севере Житомирщины, осуществили более 150 боевых операций,

подорвали десятки эшелонов с живой силой и техникой, освободили более 300 узников фашистских лагерей [8, с. 48-49]. Ими был подорван мост через реку Тетерев в районе Брусилова (февраль 1943 г.), железнодорожный мост возле Олевска (совместно с «ковпаковцами», март 1943 г.), кинотеатр в Наровле во время торжественного представления для немецких солдат (21 июня 1943 г.) [6, р. 241]. Во время операции против вражеского гарнизона в с. Розважеве Киевской области (апрель 1943 г.) был убиты гебитскомиссар, 8 офицеров и чиновников, взвод жандармов [3, с. 92]. Своей отвагой выделялась 17-летняя Сара-Либа Вигман, которую партизаны называли Любой. Ей удалось убить начальника Коростенской районной полиции Петра Цуканова, бывшего лейтенанта Красной Армии, который вначале вступил в подразделение «дяди Миши», а затем стал служить оккупантам и руководил противопартизанскими операциями [7, с. 220-221].

Возле бывшего местечка Веледники партизаны спасли 40 обречённых на смерть евреев, работавших в лесопильной мастерской. Вот что рассказывает об этом в своём очерке М. Каганович: «Большинство евреев (их было первоначально 220) погибло от тяжёлого труда и недоедания, либо было расстреляно управляющим лесопилки, немецким садистом Фридрихом Крифалем. О страданиях евреев сообщила связанная Галя, работавшая поварихой у охраны. Из-за скудного вооружения напасть на мастерскую, которую охраняло большое количество полицейских, было почти невозможно. Также было опасение, что на помощь охране быстро придёт немецкий гарнизон из Веледников. Но когда Галя сообщила, что немцы готовятся ликвидировать в ближайшие дни 40 евреев и вместо них дать работу русским военнопленным, командование решило больше не мешкать и любой ценой освободить обречённых на смерть. Через связанную Галю и при участии бригадира еврейских рабочих командование разработало подробный план нападения на лесопилку. Около полуночи «дядя Миша» с группой партизан приблизился по глубокому снегу к воротам мастерской и спрятался в укромном месте, ожидая перерыва у рабочих. Ровно в 12 часов раздался звон колокола на перерыв, и два выстрела «бесшумки» уложили двух охранников. Их место заняли два партизаны, надевшие тёплые шинели убитых. Через 20 минут в мастерской снова зашумели пилы и машины. Первые четыре еврея, подошедшие к воротам с пустой вагонеткой, рассказали, что управляющий Фридрих за невыполнение рабочей нормы наказал их, лишив часа отдыха. Поэтому из мастерской смогли вырваться

только 24 еврея, толкавшие вагонетку с древесиной к машинам, а другие 16, работавшие возле пилорам, вынуждены были оставаться на своих местах. Но командир не хотел бросать на произвол судьбы остальных и послал к трём евреям, толкавшим вагонетку, партизана, который должен был бросить гранату в управляющего Фридриха. Но было поздно. Фридриха убил стекольщик Шмуль, который уже давно жаждал отомстить убийце своего единственного 16-летнего сына. Шмуля вместе с сыном привезли в мастерскую из местечка Барановка, возле Звягеля, после того как их большую семью убили немцы. Однажды, когда они грузили бревно в вагонетку, оно выскользнуло и покалечило сыну правую ногу. Присутствовавший при этом сади́ст Фридрих вытащил револьвер и застрелил несчастного, который больше не был пригоден к работе. С тех пор Шмуль впал в ужасную меланхолию и при встрече с Фридрихом постоянно шептал: «Дорого заплаатишь ты, убийца, за моего несчастного ребёнка». Когда ему сообщили о победе, он сказал: «Мне больше не хочется жить. Я останусь, чтобы отомстить ему. А вы идите с миром, и да поможет вам Бог...» Той ночью, когда оставшихся 16 евреев охватило отчаяние, Шмуль сказал: «Не бойтесь, я вас освобожу». Прошло немного времени, и он неверно положил бревно. Увидев это, Фридрих расви́репел: «Вредители! Проклятые евреи!» – и, размахивая палкой, подбежал к Шмулю. Неожиданно Шмуль набросился на Фридриха и увлёк его вместе с собой под нож работающей пилорамы. Через мгновение перерезанные тела еврейского богатыря и немецкого убийцы остались лежать на пилораме. Тридцать девять евреев бежали через ворота в лес и исчезли в ночном мраке вместе с партизанами» [7, с. 221-223, 294-295].

В октябре 1943 г. партизаны «дяди Миши» провели последнюю боевую операцию: после 6-часового ожесточённого сражения они освободили райцентр Ново-Шепеличи (в районе Чернобыля). Благодаря этому 13-я армия генерала Пухова смогла беспрепятственно форсировать в этом месте реку Припять, а одна из её частей была выведена из окружения. [6, 241-242; 3, с. 92-93].

Скоре после освобождения Житомирщины от немецко-фашистской оккупации отделение «дяди Миши» было расформировано, а самого командира доставили на самолёте в Москву. Здесь маршал Ворошилов наградил его орденом Красной Звезды и предложил ему поработать в тылу инженером. В ответ «дядя Миша» сказал, что хочет дойти до Берлина и расквитаться тем самым с убийцами его родных и близких. После окончания офицерских курсов в Павловом Посаде

он был направлен в звании капитана в сапёрный полк, строил мосты через Вислу и Одер и закончил войну в Берлине [7, с. 223].

В 1946 г. М. Гильденман вместе с сыном переехал в Польшу, был членом партии прогрессивных сионистов. Проживая в Лодзи, начал писать рассказы и репортажи на идиш о партизанской жизни, печатал их в еврейских периодических изданиях. Затем «дядя Миша» (под этим псевдонимом выходили из печати его произведения) жил нескольких лет в Париже, где издал три свои книги: в 1949 г. – «Ойфн вэг цум зиг» («На пути к победе»), в 1950 г. – «Хурбн Корец» («Гибель Корца»), «Идише тэхтэр» («Еврейские дочери») и «Мотэлэ, дэр юнгер партизан» («Мотэлэ, юный партизан»). В 1952 г. М. Гильденман репатриировался в Израиль, где завоевал большую популярность [1, р. 213]. Последние годы своей жизни он работал над своими воспоминаниями, опубликованными в мемориальной книге «Звил (Новоградволинск)»: «Звягель в 1920–1941 годах» и «Нападение на немецкий батальон». В последней публикации речь идёт о прекрасной проведённой операции по уничтожению оккупантов в с. Александровка Костенского района.

Герой книги «Мотэлэ, дэр юнгер партизан» – 12-летний мальчик, которого партизаны нашли спящим в заброшенной лесной избушке. Себя он назвал Митькой, но, как позже выяснилось, его настоящее имя было Мотэлэ Шлаен. Родился мальчик в волыньском селе Красновке в семье мельника. По счастливой случайности, Мотэлэ не было дома, когда туда пришли нацисты и убили его родных. Той же ночью мальчик убежал в лес, долго блуждал, а когда наступили холода, нанимался пастухом к крестьянам за еду и ночлег. Была у него при себе скрипка в футляре, с которой он не расставался. В отряде Мотэлэ быстро стал всеобщим любимцем. Партизаны использовали его смелость, ловкость и находчивость в разведывательных и диверсионных целях. В августе 1943 г. для сбора информации о силах противника Мотэлэ послали в город Овруч. Когда он под видом нищего играл на скрипке возле церкви, его виртуозное мастерство привлекло внимание немецкого офицера. Последний привёл мальчика в армейское казино и велел там играть. Вскоре у Мотэлэ возник план взрыва казино, который одобрило командование отряда. В город привезли 18 кг взрывчатки, которую мальчик переносил порциями в футляре от скрипки и закладывал в подвал казино. В один из вечеров, когда в казино собралось несколько сотен солдат и офицеров, он зажёл бикфордов шнур и незаметно покинул помещение. Когда мальчик на-

ходилась уже на противоположном берегу реки и встретился с партизанами, раздался оглушительный взрыв. Несколько недель спустя Мотэлэ погиб от вражеской пули перед самым освобождением, когда пробирался к окопу, в котором находились советские офицеры, чтобы предупредить их о надвигающейся опасности. Его скрипку «дядя Миша» пронёс через всю войну и хранил у себя до конца жизни, а после смерти (скончался он в 1957 г. в селении Нес-Циона) она перешла к его внуку. Несколько лет назад скрипка была отреставрирована и сейчас хранится в музее мемориального комплекса Яд Вашем.

Список использованных источников и литературы

1. Leksikon fun der nayer yidisher literatur / на идиш. – V. 2 – New York, 1958.
2. Гильденман М. Звягель в 1920–1941 годах. / М. Гидьденман // Мемориальная книга «Звил» / на идиш. – Тель-Авив, 1962.
3. Елисаветский С. Полвека забвения / С. Елисаветский. – Киев, 1998.
4. Spector Sh. The Holocaust of Volhynian Jews. 1941–1944. – Jerusalem, 1990.
5. Ури А. Рассказ партизана Симхи Гильденмана. / Ури А. // Мемориальная книга «Звил» / на идиш. – Тель-Авив, 1962.
6. Kahanovich M. Di milkhome fun di yidishe partizaner in mizrekh-eyrope / на идиш. – V. 1. – Buenos-Aires, 1956.
7. Каганович М. Партизанское отделение «дяди Миши» / М. Каганович // Мемориальная книга «Звил», на идиш и иврите.
8. Слово инвалида войны (Израиль). – 1989. – № 2.

Ю.В. Котляр
доктор історичних наук, професор
завідувач кафедри історії
Чорноморський державний університет
імені Петра Могили, м. Миколаїв

Трагедія єврейського населення Миколаївщини в 30-х рр. XX ст.

У статті висвітлено трагічні сторінки життя єврейського населення Миколаївщини у період колективізації та Голодомору початку 30-х років XX ст. Акцентується увага на позаетнічному спрямуванні радянської господарської політики, яка у 1932 році призвела на території України до Голодомору.

В статье освещены трагические страницы жизни еврейского населения Николаевщины в период коллективизации и Голодомора начала 30-х годов XX в. Акцентируется внимание на внеэтническом направлении советской хозяйственной политики, которая в 1932 году привела на территории Украины к Голодомору.

In the article the tragic life of the Jewish population of Mykolaiv region during the period of collectivization and Holodomor at the beginning of the 30th of the XXth century are reflected. The author focuses on nonethnic direction of the Soviet operating policy that in 1932 resulted in Holodomor on the territory of Ukraine.

Однією з найактуальніших проблем сьогодення є дослідження голодоморів, яку слід розглядати не лише як трагедію українського народу, а й тих етносів, які проживали на території України і потрапили в горнило тоталітарної системи. Вивчення проблем етнічних меншин у минулому дає змогу прогнозувати сучасні проблеми, які можуть виникнути в державі.

Багатоетнічність України у сукупності з економічною руїною визначили надзвичайну складність і внутрішню суперечливість розвитку соціально-економічних процесів в Україні та привели до їхнього критичного загострення на початку 30-х рр. XX ст.

За складом населення Південь України був багатонаціональним регіоном. На 1 січня 1924 р. на території Одеської губернії [1], до складу якої входили Одеська, Первомайська, Єлизаветградська,

Миколаївська, Херсонська, Балтська округи проживали представники більш як 50 етносів [2]. Використовуючи результати Всесоюзного перепису населення 1926 р., нами підраховано, що неукраїнське населення Півдня України становило 32,9% від загальної кількості (3448777 чол.) [3]. Представники ж етнічних меншин Миколаївської округи на 1926 р. становили 191763 осіб (38%). Найчисленнішими етносами Миколаївщини були українці, росіяни, євреї та німці. Кількість єврейських жителів в Миколаївській окрузі становила 36696 осіб, а в Первомайській – 41158 [4].

Населення Миколаївщини як і всієї України пережило епоху тоталітаризму. З репресіями, гоніннями, депортаціями і найбільшою трагедією – Голодомором 1932–1933 рр. Дослідження джерел та літератури переконує в тому, що голод – це трагедія, насамперед, українського населення. Однак, задля історичної справедливості слід зазначити, що від суцільної колективізації, хлібозаготівель, розкуркулення, масових репресій і особливо голодоморів зазнали великих людських і матеріальних втрат різні етноси, що вважали і вважають Україну своєю Батьківщиною.

Відомо, що від колективізації постраждало кожне селянське господарство в Україні, колгоспи стали «своєрідною формою масового вилучення зерна», а продрозкладка, яку вони виконували, призвела до Голодомору 1932–1933 рр. Останніми роками опубліковані об'єктивні дослідження істориків про голодомор, спогади його очевидців, розсекречені багато документів. Але, з іншого боку, з'явилися і публікації, які стверджують, що голодомор був організований євреями, а самі вони з голоду не постраждали. Документи Державних архівів України свідчать про те, що євреї в містах і селах голодували і вмирали так само, як і представники інших національностей. У голоду не було етнічного обличчя.

Миколаївська і Первомайська округи входили в кінці 1920 – на початку 1930 рр. до Одеської губернії. Тисячі євреїв проживали в містах, містечках, селах. На Півдні України було створено 8 єврейських сільських рад (Єфінгарська, Добрянська, Ново-Полтавська, Нагартавська, Романівська, Ерштмайська, Молотовська і Кривоозерська), в яких компактно проживали євреї [5].

У 1929 р. розпочалася кампанія по об'єднанню індивідуальних землеробських господарств у колгоспи. Більшість єврейського сільського населення поставилися до цього критично, не бажаючи відразу ж стати членами новоутворених об'єднань. Але місцеві органи

влади, комзети, які фактично керували цими господарствами, наполегливо домагалися вступу селян у колгоспи [6].

До кінця 1930 р. у степових районах України, тобто на території сучасних Херсонської, Запорізької, Одеської та Миколаївської областей, налічувалося 93 єврейські колгоспи. Вони об'єднували понад 156 тис. селян. Головне управління Комзету в Москві планувало перевести на сільськогосподарське виробництво до кінця першої п'ятирічки близько 500 тис. єврейських трудящих. Цим планам не судилося здійснитися через політику сталінського керівництва, яке привело сільське господарство країни до катастрофи. Єврейське землеробство, як і все сільське господарство країни на початку 1930-х рр. почало швидко деградувати у зв'язку з насильницькою колективізацією, яка була проведена, головним чином, примусово. Особи, що чинили опір цьому процесу оголошувалися куркулями. Певна кількість представників єврейських сімей пройшли через ГУЛАГ. Їх висилали цілими родинами, включаючи дітей.

В селі Єфінгар Баштанського району було створено два колгоспи: «Най Єфінгар» і «Дер Ротерштейн», в колонії Добра Баштанського району – колгосп «Вперед» і комуна «Новий побут», в колонії Ново-Полтавка Новобугського району – 3 колгоспи: «Фрайшанд», «Фрайарбарт», «Нове життя».

У 1928 р. при Нагартавській сільській раді вперше в Березнегуватському районі була організована сільськогосподарська комуна «КІМ», яку очолював Рахміль Юхимович Гефт. Організаторами комуни були: Михайло Ізраїлевич Зевлевер, Михайло Аврамович Кальман, Арон Гельфанд, Ісак Кальман, Ісак Рускол та інші [7]. До весни 1929 р. майже ніякої роботи в комуні не проводилося і комунари жили за рахунок позики, яку їм надала держава. Навесні 1929 р. комуна отримала 2 трактори («Фордзон» та «Інтернаціонал»), грошову позику для закупівлі тяглової сили, насіння для весняного посіву. Було придбано 8 коней і 12 корів. Після цього було створено племінну ферму, яка була зареєстрована в Херсонській племязаготконторі. Завідуючою фермою була Р. Гімпель. Пізніше ферма розрослась до 80 дійних корів.

У Херсоні були підготовлені кадри механізаторів для роботи на тракторах. Трактористи працювали в дві зміни. На «Інтернаціоналі» – Я. Гімпель та М. Зевлевер, на «Фордзоні» – Б. Шиловський та Б. Хейсон [8]. Комунари вперше в районі почали будувати силосні башти і силосні ями. Їм допомагали всі комсомольці Нагартави.

Господарство розвивалося як тваринницьке. Комуна забезпечувала район племінною худобою.

Члени комуни «КІМ» жили разом в гуртожитку, харчувалися в їдальні. Плати за роботу не отримували, а жили за рахунок комуни. Чоловіки і жінки в комуні одягалися однаково. Всі носили зелені костюми, комсомольські значки, шкіряні куртки, хромові чоботи або черевики з гетрами [9].

У 1930 році комуна була реорганізована і прийняла статут сільгоспартілі. Головою було обрано Матвія Львовича Зябко. В цьому ж році Нагартавська сільська рада отримала статус «Національної єврейської» [10].

З початку 30-х рр. по Нагартавській сільській раді провели повну колективізацію. В 1933 р. комуна «КІМ» увійшла до колгоспу (головою колгоспу до 1938 р. був Е. Рускол). Між колгоспниками і комунарами розпочалася ворожнеча, постраждало господарство [11].

У 1928 р. в Первомайській окрузі 40% єврейського населення було об'єднано в колективні господарства. Це колгоспи «Сіль труд», «Сонце», «Солидарність», ім. В. Воровського – в Кривоозерському районі; «Надія», «Пробудження», «Червоний Жовтень» – у Доманівському районі та ін. Сільськогосподарські колективи володіли 12 тракторами та іншою технікою. Зростала з року в рік грошова допомога. Якщо в 1925 р. було одержано 13 тисяч рублів, то в 1928 р. – 120 тисяч. Колгоспникам рекомендувалося займатися виноградарством, вирощуванням тютюну, цукрового буряку та інших технічних культур, як найбільш ефективних видів сільськогосподарського виробництва. Для їх обслуговування і консультативної роботи були виділені агрономи.

За даними документу «Про колгоспний рух у національних районах України» із загальної кількості 7970 господарств по трьох єврейських районах Півдня України було колективізовано 6896 або 86,5% господарств, індивідуальних залишилось – 1074. Із загальної кількості 128600 га орної землі селянського користування було колективізовано 116300 га або 90,4%. Напередодні Голодомору 1932–1933 рр. 95% єврейських господарств України було колективізовано.

Форм куркульських протидій, на відміну від українських районів, не спостерігалось. Уповноважений одного з районів писав: «Як наслідок ворожої агітації, були випадки при вступі до колгоспу приховати посівматеріал та фураж. Був один випадок, коли під час хлібозаготівлі підстрілили одного уповноваженого» [12].

Через невеликий проміжок часу криза охопила багато колгоспів. Газета «Дер Штерн» від 8 лютого 1932 р. писала: «В багатьох єврейських колгоспах Херсонщини не мають хліба для своїх колгоспників до нового врожаю, в багатьох сім'ях люди голодують» [13].

Організувавши масову колективізацію, влада почала грабувати колгоспи. На засіданнях райкомів говорилося, що колгоспи грубо порушили директиви партії і уряду про боротьбу з втратами, не мобілізували всіх сил і можливостей для заощадження хліба... Все це розцінювалося як безвідповідальність і штучна затримка виконання планів хлібозаготівель. Вказувалось, що у разі повторення цього будуть вжиті найрішучіші заходи [14].

Восени 1931 р. через засуху і загибель озимих на Миколаївщині було зібрано врожай 7 тис. 144 тони зерна – 81,7% від очікуваного і взимку цього ж року виникли певні ускладнення з продовольством. Це призвело до того, що взимку виникли утруднення з продовольством. За невиконання плану хлібоздачі колгоспників і одноосібників строго карали. Їх штрафували, примушували додатково здавати 15% місячної норми м'яса, «винних» позбавляли права користуватися землею, зокрема, присадибними ділянками, і притягали до судової відповідальності [15].

Під час хлібозаготівель в багатьох колгоспах забирали навіть посівне зерно. Навесні 1932 р. спалахнув справжній голод. У місцеву газету «Шлях індустріалізації» був направлений лист від членів єврейської комуни ім. В. Леніна: «Голодуємо! Оповідіаємо всі миколаївські організації, що члени комуни вже 4 дні не бачили навіть крихти хліба. Просимо звернути увагу і негайно допомогти» (лист так і не був опублікований).

Репресивні методи вилучення у селян хліба супроводжувалися заходами економічного тиску. В результаті цього, в селах продаж промислових товарів повсякденного попиту припинявся, а мешканцям заборонялося виїжджати з населених пунктів, що на ділі означало їх економічну блокаду.

7 серпня 1932 р. вийшла Постанова ВЦВК СРСР «Про охорону майна держпідприємств, колгоспів і кооперативів і зміцненню соціалістичної власності». В ній йшла мова про покарання розстрілом за розкрадання майна; при пом'якшувальних обставинах, судили і ув'язнювали на 5–10 років [16].

У Державному архіві Миколаївської області є справа – список за суджених за ст. 54-7 КК УРСР (підлив державної промисловості,

транспорту, торгівлі у контрреволюційних цілях), які до арешту мешкали у Веселинівському та Вознесенському районах Миколаївської області. Засудженими євреями були: Киржнер Кисіль Зельманович, 1899 р.н., єврей, розстріляний; Хаїт Давид Ізраїлевич, 1887 р.н., єврей, ув'язнений у концтабір строком на 10 років; Ланц Валентин Іванович, 1897 р.н, німець, ув'язнений у концтабір строком на 3 роки; Марковський Володимир Мойсейович, 1872 р.н., єврей, ув'язнений у концтабір строком на 3 роки [17].

Д.І. Хаїт та К.З. Киржнер у минулому, як прийнято було називати в той час, «мічні середняки» – перший мав млин, другий – маслобійню. Їх майно було експропрійоване, а самі господарі – розкуркулені. Проте, вони створили гужову артіль «Ударник» в селі Веселинове Миколаївської області. Д.І. Хаїт став її головою, а К.З. Киржнер – візником. Щоб вижити в умовах голодомору, вони купували на ринку у приватних торговців зернопродукти, що було суворо заборонено владою. Все зерно із селянських полів повинно було бути здане державі у рахунок хлібозаготівлі. А щоб змолоти зерно на млині, необхідно було мати довідку сільської ради. Скуповування зерна у приватників вважалось спекуляцією. Д.І. Хаїт і К.З. Киржнер довідки брали у голови сільської ради с. Веселинове В.Г. Масляннікова, а приймав хліб на помол прийомщик Ватерлоовського млина В.І. Ланц.

Д.І. Хаїт і К.З. Киржнер були заарештовані за доносом «доброзичливця» про те, що вони мають власні підводи, багато золота і цінностей, що у них вдома можна знайти сто пудів зерна. «Доброзичливець» порадив: «Необхідно зробити обшук, щоб не знала сільська рада». Таких доносів у справі декілька. Доноситься, хто скільки випив, що їв, куди поїхав, вимагається: «якщо сьогодні не поїдете з обшуком, пропаде багато борошна». Ці анонімні доноси і стали приводом для арешту і ведення слідства.

У процесі слідства було встановлено, що голова гужової артілі Д.І. Хаїт закупав зернопродукти на ринку у приватних торговців, у колгоспах, на зсипних пунктах Веселинівської сільської ради.

Голова Веселинівської сільської ради В.Г. Маслянніков надавав йому фіктивні довідки, за якими можна було змолоти зерно на державному млині м. Вознесенська і с. Ватерлоо за допомогою прийомщиків В.М. Марковського і В.І. Ланця. Частина борошна продавалась Д.І. Хаїтом на ринку за ринковими цінами, а друга частина – за державними розцінками тільки членам своєї артілі. Слідство не брало до

уваги той факт, що на закупівлю зерна, його помел необхідні були гроші, які голова артїлі знаходив, реалізуючи продукцію.

Основним помічником Д.І. Хаїта був член гужової артїлі К.З. Киржнер. Він домовлявся з колгоспниками, які возили зерно із сільгоспартїлі на зсипний пункт за рахунок хлібозаготівлі і купував у них хліб. Таким чином, він закупив 25 пудів пшениці і 40 пудів жита по 15–20 карбованців.

«Головними фігурантами звинувачення» слідство називало Д.І. Хаїта і К.З. Киржнера, не забуваючи постійно згадувати про те, що вони «у минулому власники млина і масло бойні», які, «втративши надію на подальше існування в період проведення розкуркулення, вступили у створену ними гужову артіль «Ударник», яка складалась із середняків, що вийшли із колгоспу» [18].

Перші допити були проведені 15 жовтня 1932 р., на яких звинувачувані не визнавали своєї провини. А вже 16 жовтня Киржнер і 17 жовтня Хаїт спростовують дані раніше свідчення і зізнаються у «скоєному злочині» – крадіжці і спекуляції хлібом.

У звинувачуваному висновку Вознесенського районного відділу ДПУ, який вів слідство, пропонувалося «застережні заходи соціального захисту». Д.І. Хаїту і К.З. Киржнеру – ув'язнення у концтаборі строком на 10 років, В.В. Марковському і В.І. Ланцю – ув'язнення у концтаборі строком на 3 роки.

Але оперуповноважений Одеського обласного відділу ДПУ Авербух вважав цей вирок занадто м'яким і, направляючи справу на Судову Трійку при Колегії ДПУ УСРР, просив про застосування «вищої міри соціального захисту – розстрілу» для Д.І. Хаїта і К.З. Киржнера. Судовою Трійкою при Колегії ДПУ УСРР «вища міра соціального захисту – розстріл» була встановлена К.З. Киржнеру. Вирок було виконано 27 грудня 1932 р. комендантом Одеського обласного відділу ДПУ на околиці Одеси, про що свідчить акт, який знаходиться у карній справі засудженого [19].

Ось ще декілька подібних прикладів:

20 січня 1933 р. був арештований член артїлі с. Ново-Полтавка Аренсен Шлема, 1890 р. народження, за те, що узяв 1 кг пшениці на елеваторі для голодних дітей, засуджений до 3 років каторги, реабілітований в 1989 р.

Арештований за аналогічний злочин Особливою нарадою і засуджений до 3 років концтабору член артїлі колонії Ефінгар Фарбер Шмоль, 1891 р. народження, реабілітований в 1989 р. [20].

У жовтні 1932 р. вийшла Ухвала ВЦВК СРСР «Про вживання репресивних заходів по відношенню до колгоспів, що саботують хлібо-заготівлі». Вона узаконила репресії для членів тих колгоспів, які не здавали хліб державі, а роздавали його населенню, пекли хліб, годували дітей в школах і дитсадках.

Яків Геллер, 1900 р. народження, голова єврейського колгоспу ім. Кірова в с. Добре Баштанського району, організував годування всіх дітей юшкою вранці і в обід. «Через день їм видавали по шматочку хліба. Люди пухнули з голоду, хворіли, але в колгоспі з голоду ніхто не помер, дякуючи саме цій людині» [21].

У колонії Нагартав Березнегуватського району багато жителів, розпухлих з голоду взимку 1933 р., приходили на маслоробку за жменею макухи від соняшнику. Ось про що згадував Абрам Рускол: «У 14 років я залишив школу, влаштувався на маслобойку, щоб не померти з голоду». Рахіль Бецер з цього ж села згадував: «У 1933 р. мені було 16 років. З голоду померла моя двоюрідна сестра Люба Кальман і її брат Менаши. Вижили жителі завдяки допомозі, яку надавали колгоспники» [22].

Недостатня активність у викачуванні хліба з колгоспів, будинків колгоспників і одноосібників, будь-які спроби захистити селян строго переслідувалися. Заарештовувалися як рядові члени колгоспів, так і керівництво колгоспів, сільрад, районів. Був арештований і засуджений на чотири роки заступник голови Новобутського райвиконкому Капун Михайло Ісаакович, 1906 р. народження, член партії. Подільський Марк Мойсейович, 1903 р. народження, агроном с. Висунськ Березнегуватського району, засуджений на 10 років таборів. Реабілітовані в 1990 р. [23].

Про голод в єврейських колгоспах заговорили у багатьох країнах. Про це писали газети Нью-Йорка та Варшави. Керівники багатьох країн Західної Європи – Франції, Великобританії, Німеччини, Італії, а також США і Канади знали про голод в Україні. Їхні дипломати інформували про справжній перебіг подій в Україні.

Зокрема, італійській консул в Харкові С. Граденіго чомусь вважав, що винуватцями голодомору були євреї. Він обґрунтував свою позицію тим, що до керівного складу державних і партійних установ входили євреї. Італійській консул припустився помилки, оскільки від голоду помирало і єврейське населення України. Так, в ДПУ НКВС вони працювали, навіть посідали й керівні посади, але не їхня «підривна» діяльність призвела до голодомору в Україні. У 1923 р. в ДПУ

працювало 44,9% росіян, 23,7% українців, а євреї становили 20% від загальної кількості співробітників. В органах НКВС росіяни становили – 50,5%, українці – 23,2%, а євреї – 18,8%. Напередодні голоду євреї становили 13,5% від загальної кількості службовців ДПУ [24].

Партійно-державна номенклатура командно-адміністративної системи була багатонаціональною за своїм складом. До політичної еліти входили представники різних національностей. До сталінського оточення українці не потрапили. Найближчий радник Сталіна Л. Каганович був за національністю євреєм, хоч і народився в Україні. Від репресій та свавілля тоталітарного режиму гинули і євреї. Л. Каганович не врятував від страти навіть власного брата, а тим паче своїх однокровних братів.

Багато представників єврейських організацій Польщі, Франції, Англії й США хотіли надати допомогу голодуючим, приїхати в Україну і самим переконалися, яке становище у господарствах, створених з допомогою закордонних організацій, але влада на місцях та в Києві запевняла їх, що розмови про голод – це наклеп на країну рад, і нікому не дозволяла приїжджати в Україну [25].

Находила і допомога для голодуючого єврейського населення, але вона була недостатньою. У єврейських міських школах, за спогадами М. Брайловської (1920 р.н., навчалася в школі № 14), два рази на тиждень видавали дітям хліб. Про те ж згадувала Л.Бабця (1922 р.н., проживала у Вознесенську). Рем Абрамович (1919 р.н.) з Вознесенська згадував про тяжке положення сім'ї. Його батько працював шевцем, з голоду померла його двоюрідна сестра. Але він навчався в українській школі, де діти допомоги не одержували [26].

Найсильніший голод серед єврейського населення Півдня України був зафіксований в північних районах Миколаївської області. Території сучасних Первомайського, Кривоозерського і Арбузинського районів. В Кривоозерському районі від голоду загинуло 653 особи, в тому числі – 183 дітей. Це села В. Мечетня (померло 152 чол.), Ониськові (421), Голосково – 80. Серед жертв голодомору переважна більшість українці, євреї та невеликий відсоток поляків [27].

Голод не обирав свої жертви за етнічним принципом. Він косив всіх підряд: одноосібника і активіста, єврея і українця, члена партії і равина. У спорожнілі села в 1934–1935 рр. було перевезено 90 тис. селян з Росії [28].

Політичне керівництво країни намагалось приховувати інформацію щодо голоду. Саме це слово заборонялось вживати в документах

партійних і державних органів, а також в засобах масової інформації. Порушників заборони карали навіть ув'язненням [29].

Таким чином, голодомор, який охопив у 1930-ті рр. всю Україну, і Миколаївщину зокрема, не обирав собі жертв за національною ознакою. Постраждали як українці, так і ті етноси, які проживали в той час на території України. Серед них було і єврейське населення.

Список використаних джерел та літератури

1. За станом на 1 січня 1924 р. Одеська губернія адміністративно співпадала з територіальними межами Півдня України.
2. Національні меншості на Україні (реєстр селищ). – Харків: Держвидав України, 1925. – 65 с.
3. Всесоюзний перепис населення 1926 р. – Т. XIII. – М.: ЦСУ ССРСР, 1929. – 464 с.
4. Підраховано за: Всесоюзний перепис населення 1926 р. – Т. XIII. – С. 12-13, 22-23, 26-27, 30-31, 35-36.
5. Гриневич Е. Голодомор 1932–1933 гг. и еврейское население Николаевщины / Гриневич Е. // Доля єврейських громад Центральної та Східної Європи в першій половині XX століття. – К.: Інститут юдаїки, 2004. – С. 55.
6. Миколаївщина: колективізація сільського господарства і голод (1929–1933 рр.) // Документи і матеріали. – Миколаїв, 2000. – С. 57.
7. Спогади Р.А. Бецера // Матеріали Березнегуватського народного районного історико-краєзнавчого музею. – Інв. № 851. – Арк. 1-2.
8. Спогади М.І. Зевлєвера // Матеріали Березнегуватського народного районного історико-краєзнавчого музею. – Інв. № 706. – Арк. 1-2.
9. Кальман М.А. Воспоминание старожила Нагартавы // Рукопись. Семейный архив, 1986. – Арк. 36.
10. Державний архів Миколаївської області (далі – ДАМО). – Ф. Р.1054. – Оп. 1. – Спр. 46. – Арк. 119.
11. Котляр Ю.В., Міронова І.С. Нагартав і Романівка: з історії єврейських колоній Березнегуватщини. Монографія / Котляр Ю.В., Міронова І.С. – Миколаїв – Березнегувате: ТОВ ВІД, 2006. – С. 30-31.
12. Колективізація і голод на Україні 1929–1933 рр. Збірник документів і матеріалів. – К.: Наукова думка, 1993. – С. 312-313.
13. Дер Штерн. – 1932. – 8 лютого.
14. Еврейское население на Николаевщине. Документы и материалы. – Николаев, 1996. – 192 с.
15. Хонігсман Я.С. Колективізація, голодомор і занепад єврейського землеробства в Україні / Хонігсман Я.С. // Український історичний журнал. – 1994. – № 2-3. – С. 66-75.

16. Мухина М. Упокорення голодом: Збірник документів / Мухина М. К.: Наукова думка, 1993. – С. 235.
17. Котляр Ю.В., Міронова І.С. Колективізація, хлібозаготівлі та голодомор 1932–1933 рр. – репресивні дії проти сільських етнічних меншин Миколаївщини / Котляр Ю.В., Міронова І.С. // Реабілітовані історією. Миколаївська область. – Кн. 4. – Київ – Миколаїв: Світогляд, 2008. – С. 23.
18. Там само. – С. 24
19. Ташлай Л. Євреї та колективізація / Ташлай Л. // Ткума. – 2005. – № 6. – С. 3-4.
20. Акоюн В.Р. Трагедія століття: голодомор 1932–1933 рр. на Миколаївщині / Акоюн В.Р., Вашкевич В.М., Вашкевич Н.В. Миколаїв: Вид-во МДГУ ім. П. Могили, 2003. – С. 23.
21. Гриневич Е. Голодомор 1932–1933 гг. и еврейское население Николаевщины / Гриневич Е. // Доля єврейських громад Центральної та Східної Європи в першій половині ХХ століття. – К.: Інститут юдаїки, 2004. – С. 59-60.
22. 33-й: голод: Народна книга – Меморіал / Під ред. Коваленко Л.Б., Мянк В.А. – К.: Рад. письменник, 1991. – С. 303.
23. Данильченко О.П. Сталінські репресії проти єврейського населення Півдня України / Данильченко О.П. // 36. наук. праць: Єврейське населення Півдня України: дослідження і документи. – Вип. І. – Запоріжжя, 1994. – С. 80-85.
24. Марочко В.І. Голод у національних районах України / Марочко В.І. // Освіта. – 1993. – № 1. – С. 8-9.
25. Марочко В.І. Про діяльність міжнародної комісії для розслідування голоду в Україні 1932–1933 рр. / Марочко В.І. // Український історичний журнал. – 1993. – № 10. – С. 45-51.
26. ДАМО. – Ф.Р.5859. – Оп. 2. – Т. 1. – Арк. 50.
27. Гриневич Е. Голодомор 1932–1933 гг. и еврейское население Николаевщины / Гриневич Е. // Доля єврейських громад Центральної та Східної Європи в першій половині ХХ століття. – К.: Інститут юдаїки, 2004. – С. 60.
28. Коць М. Маловідомі факти про Допомоговий комітет голодуючим / Коць М. – С. 105.
29. Трагедія століття: голодомор 1932–1933 років на Миколаївщині. – С. 336.

Р.Г. Руденко
доктор історичних наук
професор кафедри українознавства
Харківський національний економічний університет

Причини і причинність Голодомору 1932–1933 рр. в Україні

У статті визначено основні критерії аналізу історії Голодомору 1932–1933 рр. і доведено концептуально-творчу роль цивілізаційного підходу порівняно із формаційним у відношенні «земля-влада-суспільство».

В статье определены основные критерии анализа истории Голодомора 1932–1933 гг. и доказана концептуально-творческая роль цивилизационного подхода по сравнению с формационным в отношении «земля-власть-общество».

In the article the basic criteria for the analysis of the history of Holodomor in 1932–1933 have been defined and the conceptually creative role of the civilization approach in comparison with the formational one in the relations «land-authority-society» has been proved.

Життя і доля кожного народу поєднує в собі ситуації повсякденного і визначального, буденного і поточного, звичайного і оптимального, драматичного і трагічного, минулого і сьогодення – історичного.

Український народ пережив у минулому столітті революційні події та еволюційні зміни, три голодні пори, воєнне лихоліття. Особливість його життя в 20-ті – на початку 30-х років полягала у швидкоплинних подій, відображених у надзвичайних явищах голодних 1921–1923 і 1932–1933 рр.

Як і чому, за яких обставин відбулися ці трагічні події, які забрали життя мільйонів людей? Чим пояснити, що ці надзвичайні події відділяло лише одне десятиліття?

Відповідати на ці запитання, зазначимо, що проблемно-історичний підхід полягає не в поділі, як протиставленні, а у співставленні, не в безпосередньому розмежуванні, а в порівняльно-історичному визначенні спільних витоків, причин і причинності цих драматичних подій.

Мета цього повідомлення полягає в тому, щоб на основі співставлення формаційного і цивілізаційного підходів у соціально-історичному аналізі узагальнити дію причин-причинності Великого голоду 1932–1933 рр. в Україні як драматичного і трагічного соціального явища й історичного процесу.

Творчий підхід у цьому аналізі визначається концепцією соціокультурного виміру історичних явищ, детермінантою історичних змін в суспільному розвитку, принципами діалектики соціальної історії.

У перших історичних публікаціях з історії Голоду 1932–1933 рр. зосереджувалася увага на причинах-передумовах цього надзвичайно драматичного явища в Україні. При цьому визначальними у дослідженнях були не стільки суспільні, скільки природно-технологічні його ознаки: природно-кліматичні ситуації, погодні умови, врожайність полів та обсяг зібраного зерна як чинники Великого голоду 1932–1933 рр.

Одні дослідники наголошували на впливові природного, а інші – управлінського фактору, одні – на труднощах неврожайних років, а інші – на недоліках господарювання [1]. Разом з тим, структурно-творчий чинник аналізу варто спроектувати в площину з’ясування не тільки сутності причин, а й їх дій, зв’язку, спричинення Голоду 1932–1933 рр.

Такому підходу до механізмів сталінського терору голодом присвячена стаття С. Кульчицького [3]. На основі порівняльного аналізу кризових ситуацій в 1932 і на початку 1933 р. розкриваються механізми жертвовності у таких загальних зв’язках-залежностях: характер та обсяг заготівельного плану 1932 року для колгоспів та його пропорції щодо хлібопоставок державі; мобілізація уповноважених ДПУ УСРР на охорону суспільної власності в світлі «закону про п’ять колосків», зобов’язання колгоспів як зерновиробників і як максимальних експортерів зерна за кордон; поєднання заходів хлібозаготівлі в діяльності надзвичайних державних комісій Молотова – Кагановича – Постишева з положеннями постанови ЦК КП(б)У від 18 листопада і РНК УСРР від 20 листопада 1932 р. «Про заходи до посилення хлібозаготівель»; узгодження дій керівників держави з місцевими адміністраціями щодо конфіскації продовольства в селянських господарствах як останньої межі до масового голоду – Голодомору-33. В цілому С. Кульчицький вважає, що голод 1932–1933 рр. був викликаний хлібозаготівлями і розцінює цей чинник і як причину, і як привід

Голодомору. На наш погляд, причини цієї трагедії проектується в площині форм соціалістичної власності, заснованій на державній, а не на суспільній власності на землю. Під цим кутом зору хлібозаготівлі варто розцінювати як наслідок, як терор голодом, а, значить, як привід до Голодомору.

Вивчення різних аспектів історії Великого голоду пов'язане зі складним періодом переходу до соціалізму як періодом глибоких революційних змін та концептуально-формаційною перебудовою на провідних принципах економічного детермінізму, прагматичної доцільності державного інтересу в площині системного зв'язку «держжава-суспільство-людина».

Історичні процеси 20-х – початку 30-х років в Україні свідчать, що власне на економічних показниках зосереджувалася увага при вирішенні як внутрішніх, так і міжнародних завдань. Їх роль порівняно з соціальними показниками явно переоцінювалась. У розв'язанні головного економічного завдання – створення матеріально-технічної бази соціалізму – першочергове значення надавалося і основна роль відводилася політиці індустріалізації та колективізації.

Абсолютизація виробничого принципу – виробництво для виробництва, співвідношення груп «А» і «Б» з переоцінкою першої деформували суспільний поділ праці і спричинили кризові явища. Знову ж таки загострювалася проблема визначення меж щодо активного втручання держави в економіку. Посилення планової спрямованості її діяльності виявилось в різних структурних диспропорціях та форсованих темпах їх подолання, насамперед, адміністративними, а не економічними методами.

Отже, особливе значення мало подолання структурної кризи 1929 та наступних років. Її суть полягала в максимальному нарощуванні капіталовкладень в промисловість, а проголошений урядом заклик щодо надання державної допомоги сільському господарству практично виявився в переведенні цієї галузі на самоокупність. Більше того, накладеним на селянство надподатком держава зобов'язала його власними силами піднімати не тільки сільське господарство, а й промисловість. Використаний з цією метою метод колективізації викликав економічну і соціальну напругу, спричинену адміністративним втручанням держави в економіку сільського господарства замість раціональної підтримки цієї галузі, створенням необхідних для цього умов, відповідного господарського механізму модернізації. Постійно загострювалася корінна суперечність: між державними планами і

раціональним використанням ресурсів, особливо землі, між зростанням планів хлібозаготівель і зменшенням хлібопродуктів у селян.

Протиставлення промислової і аграрної політики, постійне податкове напруження безпосередньо виявилися у зниженні життєвого рівня селян. Якщо НЕП надавав їм певну надію на заможне життя, то з його зламом було підірвано базові основи їх добробуту.

Порівняно з формаційним, конструктивно іншим є цивілізаційний підхід, заснований на відношенні «людина-суспільство-держава». Вихідним пунктом цих відносин-зв'язків виступають інтереси людини, а передумовами їх формування – громадянське суспільство і правова держава в системі відносин «людина-суспільство» і «суспільство-держава».

Зважаючи на ці засади, запорукою матеріального добробуту селян було б поєднання державних і селянських інтересів на корпоративних засадах. З цією метою селяни за власним почином створювали кооперативи і розраховували на конкретне державне сприяння громадському кооперативному рухові.

Замість того, щоб вийти з економічної кризи в сільському господарстві через подолання її причин, державна політика зосереджувалася на її наслідках шляхом введення продрозкладки і скасування свободи торгівлі, зміцненням державної цінової політики на зерно та щорічного підвищення планів хлібозаготівель, розширення фіскальної політики тощо.

Підпорядкована державному інтересу, політика оподаткування ускладнила соціальні відносини на селі. Звільнення від податків бідняків, перенесення їх на середняків, а головним чином на заможних селян-куркулів привели до економічного та соціального розколу села.

В епіцентрі цієї проблемної ситуації було земельне питання: з одного боку, держава наділила селян землею, а з іншого – обмежувала землекористувача; здійснювала заходи не тільки по обмеженню, а й ліквідації господарств заможних селян революційним методом – розкуркуленням, що мало негативні соціальні наслідки, загострювали ситуацію голоду.

Знову ж таки виникла проблема щодо максимального втручання держави в економіку. Посилення планової спрямованості її діяльності виявилось в різних структурних диспропорціях та впровадженні форсованих темпів їх подолання. Одночасно із обмеженням заходів НЕПу відбувалося згортання мережі сільськогосподарської кооперації та заміна її колгоспами.

Виробниче кооперування селянства як об'єднане колективне землеробство здійснювалося не стільки з соціальною метою, скільки з метою отримання державою високого прибутку. Що ж до рівня доходів, а, відповідно, задоволення соціально-економічних потреб колгоспників, то він був низьким. Відповідно низьким був їх соціально-економічний статус у колгоспному виробництві. Держава розширювала функцію регулювання та управління колгоспним виробництвом через такий важіль як держпродрозкладки і держхлібозаготівлі. Якщо продподаток враховував власність селянина-господаря на землю, то продрозкладка її формалізувала та ігнорувала. У створених колгоспах було усупільнено не тільки засоби виробництва, а й розподілу продукції на засадах продрозкладки. Саме такий підхід розширив її функцію регулювання до безпосереднього управління колгоспним виробництвом і означав впровадження такого важеля як хлібозаготівлі не по-селянському, а по-державному. Знову ж провідною ланкою проблемної ситуації залишилося земельне питання, адже держава обмежувала свободу та порушувала право користування нею.

Загострення цих проблем зумовлювалося запровадженням директивних методів державної політики примусових заходів, встановлення хлібної монополії за державним розпорядком, що поглибило продовольчу кризу і прискорило насування голоду в українському селі. Отже, заходами політики продрозкладки проблема «земля і люди» переводилася в площину «хлібозаготівлі і люди», що означало відчуження селян від результатів праці та позбавлення їх засобів життя. Принцип державної політики «хлібозаготівлі і люди» був протиставлений принципу «соціалізації хліба», а принцип державної хлібної монополії – селянському інтересу, правам та свободі селянина-трудівника і врешті решт його праву на життя.

Згідно цивілізаційного підходу, політика хлібозаготівель повинна базуватися не стільки на принципі «економізації», скільки – «соціалізації хліба» як основної ланки в досягненні соціальносправедливої продовольчої політики. Однак принцип «соціалізації хліба» суперечив би формаційному підходу в політичних заходах і практично цей підхід спростував: а) принцип добровільного об'єднання селян у колгоспи; б) характер колективізації як масового громадського руху; в) врахування різноманітності передумов при визначенні темпів та методів колгоспного будівництва; г) безпосередню і всебічну допомогу держави колгоспам і колгоспному селянству; ґ) безпосередній зв'язок політики ліквідації куркульства як класу з політикою

суцільної колективізації; д) переконаність селян в перевагах колективної, колгоспної праці; е) виявлення соціальної активності селянських мас у створенні колгоспів.

Державне розгалуження заходів хлібозаготівлі відбувалося командно-адміністративними методами і набувало характеру військового розпорядження-наказу: її обсяг – максимальний, досягнення запланованого обсягу – будь-якою ціною, відповідальність за його виконання – персональна і безпосередня.

Радянський уряд не тільки планував хлібозаготівлі, а й визначав терміни і, відповідно, посилення і прискорення темпів хлібозаготівельних кампаній. Склалася така обстановка, коли інтереси державної влади і інтереси селян не тільки не співпадали, а й протистояли. Тому замість політичного, соціального підходу й компромісу щодо їх врегулювання органи влади вдалися до каральних заходів, які й вилилися в терор голодом. Використання такого засобу управління було зумовлено революційними настроями й революційними діями керівних кадрів, партійно-політичною позицією місцевих працівників.

До таких заходів належали арешти, розправи, розстріли, депортації, погрози селянам, які були не згодні з політикою колективізації та хлібозаготівель, з революційним порядком і революційною владою. Якраз загострення соціальних суперечностей прискорило соціально-гуманітарну катастрофу 1932–1933 рр. в Україні. Офіційна ж пропаганда характеризувала політику більшовицької партії й заходи радянської влади як соціально-справедливі, як всенародні.

Правляча партійно-бюрократична верхівка запроваджувала власну монополію та істину, а агітаційно-пропагандистські кампанії були спрямовані на пропаганду позитивних результатів у здійсненні соціалістичної індустріалізації та колективізації сільського господарства, переможних досягнень та перспектив соціалістичного будівництва.

Цивілізаційний підхід в соціально-історичному аналізі Голодомору-33 поставив би під сумнів правильність багатьох дій та рішень, розкрив би прорахунки і помилки сталінського керівництва, заходів промислової та аграрної політики. Однак у партійних документах наголошувалося, що курс колективізації – це курс соціалістичних перетворень; колгоспне будівництво – шлях до заможного життя колгоспників; колгоспи – шлях селян до комунізму.

Згідно формаційної теорії побудови соціальносправедливої економіки, підвищення матеріального і культурного рівня життя трудящих відбувається в руслі універсального державного

економічного курсу, на засадах його стандартизації та абсолютизації. Заснована на цьому принципі, державна податкова, цінова, хлібозаготівельна політики максимально обмежували економічну свободу селянських господарств, демократичні принципи земельних громад, ускладнювала і загострювала соціальні відносини на селі. Знову ж провідною ланкою проблеми соціалізації залишилося земельне питання, адже по суті земля знаходилася в державній власності.

Державні чиновники обрали свій метод і стиль роботи в ключі директиви, наказу, примусу і таким чином знищували цілющі паростки живої селянської ініціативи. В кінцевому рахунку бар'єром на шляху свободи соціальної творчості селян виступав принцип земельної власності.

З приводу місця та ролі національного чинника серед причин Великого голоду висловлені різні точки зору [2]. Так, англійський історик А. Ноув вважає, що голод 1932–1933 рр. – це швидше нищівний удар по селянах, серед яких було багато українців, ніж по українцях, серед яких було багато селян [3]. У своєму ставленні до сформульованої А. Ноуем дилеми відносно соціального та національного у цьому процесі С. Кульчицький має рацію в тому, що через найбільшу питому вагу серед селян, українці найбільше постраждали в те лихоліття [3]. І все ж таки, на наш погляд, ситуацію глибше пояснює проєкція соціального чи національного складу українського суспільства не стільки в площині їх питомої ваги, скільки в їх причинно-наслідкових зв'язках.

Під цим кутом зору соціальне та національне варто розглядати:

- а) не в окремих аспектах;
- б) не в розподілі, а тим більше не в протиставленні їх один одному;
- в) не в протиставленні, а у взаємозв'язках і впливах через політику і практику партійно-державного керівництва.

При цьому відхиляємо необ'єктивну, упереджену характеристику українських селян як носіїв ідей власного і тільки власного збагачення чи як способу життя – в соціально-економічному плані; або носіїв національної ідеї як прихильників націоналізму в суспільно-політичному відношенні. Значить, йдеться про те, що своїми планами, діями, гранями способу життя українські селяни не тільки подавали зачіпку, а й заслуговували ні більше, ні менше, як на голодну смерть.

З цього приводу в 1932 році в державній політиці відбулося об'єднання соціально-економічної і національної платформи; ухвалено постанову про негайне припинення українізації в усіх місцях

компактного проживання українців в СРСР, конкретизовані у цьому плані усі напрямки партійно-політичної роботи.

Враховуючи всі ці обставини, заходи державної політики на межі 20-х – 30-х років набували екстремального характеру. Так могли вчинити, так, а не інакше реагувати на надзвичайні події в Україні лише керівники-революціонери. У пафосі революційного заклику: «весь мир насилья мы разрушим до основания», прихильники революційного пориву прокладали шлях у світле майбутнє будь-якими засобами і методами. Для них якою б проблемною, драматичною не була ситуація, нею можна знехтувати, якими б трагічними не були події – ними не варто перейматися.

При цьому зазначимо, що революційний мотив породжував революційний механізм дій. І саме в ситуації революційності набували своєї гостроти соціальні, національні, соціально-психологічні проблеми, які виявилися в проблемі-потрясінні – Великому голоді. Надзвичайні командно-адміністративні заходи партійно-державного керівництва, політика модернізації заради модернізації привели до складання і з кожним роком поглиблення ситуації загрози голоду, апогеєм якої стали 1932–1933 роки.

Механізм голоду формувався:

- а) державним виробничим (промисловим) стандартом на максимальному державному рівні;
- б) колгоспним стандартом на рівні самоокупності і самофінансування;
- в) офіційним проголошенням власності на землю, на засоби виробництва як детермінанти державної політики.

Історична причинність як система понять включає ідеологічний фактор та світоглядний простір членів суспільства. Надзвичайне явище – Голодомор – об'єктивно відобразило стійкий зв'язок між ними і спричинилося формаційним підходом в політиці. Сталінський тоталітарний режим відразу вступив у суперечність із загальнонародними цінностями віри, добра, свободи, справедливості. Розпочалася руйнація цих священних заповідей української громади.

Ідеологічний наступ був спрямований на перетворення ідеї в матеріальну, рушійну силу народного поступу засобами ідеологічних кампаній. Наявні можливості розглядалися і трактувалися не стільки як можливості, скільки як реальність, а отже, переоцінювалися.

Однак якою б не була оптимістичною радянська пропаганда, вона не могла подолати сумнівів селян у значенні суцільної

колективізації. Селянам був потрібний конкретний практичний приклад і він би став головним агітатором у цій складній і новій справі. А примусовий запис до колгоспів фактично став для селян першим антиагітатором. Тоді партійні організації почали перебудовувати агітаційно-пропагандистську роботу, а саме: навколо селян, які відмовлялися вступати до колгоспу, влаштовували обструкцію. Навколо поняття «одноосібник» формували негативну громадську думку і таким чином ганьбили чесних, сумлінних трудівників. Сталося приниження людини як особистості. Але більшого приниження селянина-трудівника як Голодомор – практично не могло бути.

Отже, у центрі теоретичного дослідження драматичних і трагічних подій 1932–1933 рр. знаходиться людина у взаємодії влади і суспільства, природи і суспільства, його технократичних і гуманістичних засад. Однак формаційний аналіз історії Великого голоду пов'язаний головним чином з людиною економічною, а цивілізаційний – з людиною суспільною, соціальною.

Проведений в цьому ключі документальний аналіз показує, що Голод стався не з якогось надприродного стихійного лиха, а зі ставлення більшовицької партії до селянства і відповідною політикою державного планування та управління. У 1932 році було майже півторакратно збільшено обсяг хлібозаготівель; запроваджено державний експеримент «хліботоргівля-хлібозаготівля»; надзвичайні охоронні заходи щодо державної і кооперативної власності; примусові хлібозаготівельні кампанії під орудою надзвичайних державних комісій; грубе порушення технології і термінів збирання врожаю внаслідок директивного впровадження надзвичайних заходів – такі невід'ємні чинники державної політики і практики Голодомору-33. Страхітливий Голод охопив майже всю Україну, забрав життя десяти мільйонів людей (4 млн померлих і 6 млн ненароджених) і в концентрованому вигляді відобразив антигуманне ставлення сталінського тоталітарного режиму до Людини праці – «коліщатка і гвинтика» державного механізму цього режиму, а в демократичному суспільстві – найвищої соціальної цінності.

Таким чином, на основі співставлення формаційного і цивілізаційного підходів у дослідженні історії Голодомору визначено його драматичну і трагічну сутність, пов'язану з системою впливів партійно-державного курсу на перемогу соціалізму. Перспективи наукових досліджень полягають в поглибленні теоретичного осягнення історії Великого голоду 1932–1933 рр. в Україні; обґрунтуванні взаємозв'язку

його причин та наслідків не стільки у фактографічній проекції, скільки в творчій аргументації, у порівняльно-історичному визначенні природи Голодомору і Голокосту як надзвичайних антигуманних явищ історичної епохи.

Список використаних джерел та літератури

1. Коцур В.П. Історичні дослідження: упереджені та об'єктивні оцінки (соціальні зміни і політичні процеси в Україні 1920-х – 1930-х рр.: історіографія) / В.П. Коцур. – К. Наукова думка, 1998. – 506 с.
2. Конквест Р. Жнива скорботи: Радянська колективізація і голодомор: пер. з англ. / Конквест Роберт. – К.: Либідь, 1993. – 384 с.
3. Кульчицький С.В. Голодомор 1932–1933 рр.: механізм сталінського терору / С.В. Кульчицький // Український історичний журнал. – 2007. – № 4. – С. 4-26.

Н.В. Рудницька
доцент кафедри історії України
Житомирський державний університет імені Івана Франка

Голокост на Житомирщині в документах Державного архіву Житомирської області

На основі архівних матеріалів автор висвітлює діяльність німецького окупаційного режиму щодо винищення єврейського населення Житомирщини у часи Другої світової війни.

На основе архивных материалов автор освещает деятельность немецкого оккупационного режима по уничтожению еврейского населения Житомирщины во время Второй мировой войны.

On the basis of the archive materials the author analyses the activities of the German occupation regime directed on the Jewish population extermination in Zhytomyr region during the Second World War.

Вивчення документів архівів про Голокост на Україні – найтрагічнішу сторінку історії єврейського народу покликане розповісти про Катастрофу і виховати у сучасної молоді багатонаціональної держави толерантність, повагу до людини незалежно від її етнічної належності.

Історія Голокосту на Житомирщині в роки Другої світової війни є об'єктом вивчення істориків та краєзнавців вже понад 20 років.

Після проголошення незалежності України дослідження проблем періоду окупації німецько-фашистськими військами активізувались та поглибилися, вийшли на якісно новий рівень. Характерними стали неупередженість думок та об'єктивність. Вагомий внесок у дослідження Голокосту на житомирських теренах зробили історики та краєзнавці С. Єлісаветський, В. Гроссман, Г. Фельдман, Л. Коган, О. Іващенко, М. Лутай, В. Студінський, А. Нічпальська, Г. Мокрицький, Р. Кондратюк, які широко використали документи Державного архіву Житомирської області, свідчення очевидців.

Житомирщина – одна з перших в Україні зазнала нападу німецько-фашистських загарбників. На світанку 22 червня 1941 р. ворожа авіація бомбардувала Житомир, Коростень. Швидке просування німецьких військ у початковий період війни не дало можливості

значній частині єврейського населення евакуюватися на схід. На початку липня 1941 р. гітлерівці вдерлися на територію області і почали запроваджувати так званий «новий порядок» – жорстокий і кривавий нацистський режим, складовою якого став Голокост. За расистською теорією А. Гітлера було визначено нації, які підлягали повному винищенню. На думку фашистських окупантів на Україні жили «більшовицькі євреї», які становили основу радянської влади, були рушійною силою світової революції, тому їх необхідно було знищити, чого б це не коштувало. Для їх ліквідації в Україні були створені айнзацгрупи. Створення оперативних груп завершилося наприкінці червня 1941 р. 9 липня 1941 р. німецькі окупанти зайняли Житомир, в якому нараховувалось 93 тис. мешканців (31 грудня 1943 р. після звільнення від окупантів житомирян залишилося 15 тис.). Вже 19 липня 1941 р. відбулася жаклива розправа над євреями міста. По місту було розповсюджене надруковане повідомлення: «Жидівські палії спалили вже багато будинків міста. Численні родини zostалися без даху над головою. Мешканці міста Житомира! Це ж понищено Ваше майно! За це розстріляно 19 липня 1941 року 100 жидів. Пересторога для всіх. У випадку дальших підпалів поступатиму ще суворіше, а крім цього всі мешканці домів, віддалених на сто метрів від місця пожежу, будуть заарештовані як підозрілі в саботажі. Українці! Уважте сами й бережіть власне майно від жидівсько-комуністичних саботажників» Через декілька днів три акції провела зондеркоманда 4-а. Було розстріляно 400 євреїв [1].

Вбивства та пограбування людей мали здійснюватись за планом, за графіком, чітко дотримуючись щомісячного і поквартального їх виконання. Тому з перших тижнів окупації німці стали готуватись до перепису населення. У Державному архіві Житомирської області у фондї 1153 збереглися матеріали перепису 1 жовтня 1941 року в кількості 227 одиниць зберігання. На Житомирщині, де в містах та містечках євреїв була значна кількість, німці не стали створювати юденрати, єврейську поліцію, як в Польщі та Західній Україні, адже знищення євреїв планувалось на самий початок окупації. Тому при підготовці до перепису гітлерівці знищили первісні опитувальні листи більшості містечок, або ж діяли таким шляхом як в Бердичеві. Наказ Бердичівського міського управління від 30.08.1941 р. наголошував: «31 серпня 1941 р. з 8 годин ранку до 6 годин вечора провести реєстрацію всього населення м. Бердичева, крім жидів» [2].

У матеріалах німецького перепису 1 жовтня 1941 р. зафіксовано велику кількість містечок із традиційно великим відсотком єврейського населення, де їх залишилися одиниці. Так, у Брусилові із населенням 4009 чол. мешкала всього 1 жінка-єврейка [3], у Коростишеві з 7106 чол. – 6 євреїв [4], в Любарі та Любарському районі з 42517 чол. було зареєстровано 255 євреїв [5], у Бердичеві та Бердичівському районі з 47756 чол. – 46 євреїв [6]. У Народичах з 4001 мешканця зареєстрували 137 євреїв, а в Народицькому районі з 30775 чол. – 169 [7]. Це сталося саме тому, що або євреїв вже розстріляли, або найближчим часом це планувалося зробити.

У липні-серпні 1941 р. на Житомирщині було знищено близько 13 тис. євреїв. Найкривавішим став вересень 1941 р., коли фашисти закатували понад 27000 мешканців області. Протягом першої половини 1942 р. єврейське населення майже повністю було знищене. У 1943 р. були розстріляні висококваліфіковані спеціалісти та ремісники.

Найбільше документів і матеріалів, свідчень очевидців про гітлерівський геноцид євреїв зібрано у фонді 2636 Державного архіву Житомирської області. Це – акти обстеження місць розстрілів, обстеження і підрахунку закатованих людей в могилах, свідчення очевидців. Але треба враховувати, що не всі дані опитувань містять об'єктивну неупереджену інформацію. Тому факти необхідно ретельно перевіряти.

Документи систематизовано по районах Житомирської області, тому є можливість порівнювати факти з іншими джерелами та доповнювати новими. Так, 17 липня 1941 року німці увірвались у містечко Ружин, а вже 19 липня знущались над євреями біля пам'ятника Леніна. 20 липня 45 євреїв загнали в річку та заставили їх танцювати, а 10 вересня зібрали біля 1000 євреїв, відокремили кваліфікованих майстрів, а 750 жінок, дітей та старих розстріляли [8]. Документи кримінальної справи 1947 року дають нові факти по містечку Ружин. Це – розстріл на початку травня 1942 року більше 400 чоловік, у червні 1942 року – більше 300 чоловік, у жовтні 1942 року – 200–250 чоловік, у травні 1943 року – більше 20 чоловік. Поліцей розповідав: «Після розстрілу радянських громадян єврейської національності, які досягли дорослого віку, на початку травня я з райполіціантами м. Ружина збирав єврейських дітей, які залишилися у віці 5–10 років і їх на возі разом з конюхом вивозив по 20–30 дітей до місця розстрілу радянських громадян за колгосп «Новий світ». Після чого дітей кидали в яму і їх гестапівці та жандармерія розстрілювали

і закопували (частину закопували живими)» [10]. Свідок доповнив: «Серед дітей, яких закопали живими, я впізнав дітей Духовного Ішка, хлопчика до 8 років та дівчинку 6 років. Духовного також німці розстріляли» [12].

Згідно з матеріалами «Комиссии по учету ущерба, нанесенного немецко-фашистскими захватчиками» на території Житомирщини закатовано 75764 євреї. У Житомирі знищено 9600 євреїв, Бердичеві – 29500, Новоград-Волинському – 4850, Коростені – 7000, Коростишеві – 2500, у районах області близько 21500 [15, с. 16]. Але ці дані підраховані за списками міських та сільських рад, тобто це кількість розстріляних та закатованих євреїв, які були жителями Житомирщини. За даними перепису 1939 р. на території області проживало 125007 євреїв (7,4% від загальної чисельності населення). До червня 1941 р. єврейське населення збільшилося за рахунок природного приросту та біженців з Польщі. На Житомирщині загинула велика кількість євреїв, які втекли від фашистів із західних областей. У селі Купище Коростенського району встановлено пам'ятник для увічнення пам'яті 396 євреїв – громадян Угорщини трудової служби, які були спалені живцем.

У Державному архіві Житомирської області зберігаються періодичні видання окупаційної влади, листівки. Щоб налаштувати християнське населення проти євреїв, окупанти друкували провокаційні статті в профашистських газетах «Українське слово», «Голос Волині» та в інших періодичних виданнях. На перших сторінках розміщувались статті: «Ми зломимо та розіб'ємо силу жидівської світової коаліції», «Жидівство і більшовизм», «Прокинулись усі лихі інстинкти... Більшовизм – це жидівське явище» [9], «Винні жиди» [10]. Для цієї брутальної мети використовувались радіостанції, кіномережа, фотовиставки. Моральний тиск підкріплювався погрозами розстрілу, а за кожного виданого гітлерівцем єврея була обіцяна грошова винагорода.

Винищення циганського етносу також було програмним положенням нацистського режиму. На окупованій Житомирщині циган знищували на місці – там, де знаходились циганські табори, на шляхах їх просування, тобто там, де їх наздоганяли зондеркоманди, частини СС, фельджандармерія, айнзацгрупи. Ромів також знищували військові частини вермахту, згідно із сумнозвісним секретним наказом рейхсфюрера СС і начальника поліції Гімлера під кодовою назвою «Морок і туман» від 4 лютого 1942 року. Підставою для знищення та

головним звинуваченням стали кочовий спосіб життя та «циганська зовнішність». Тільки в Янушполі влітку 1942 року було розстріляно більше п'ятидесяти чоловік циган. Серед закатованих – жінки, діти, немовля [11].

Точної кількості циган, яких знищили окупанти на території Житомирської області, встановити неможливо, але мова йде про десятки тисяч. На території України після початку Другої світової війни з Польщі відкочувала величезна хвиля циган, що втікали від німецьких військ, частина їх потрапила на житомирські землі. З початком війни кількість циганських таборів збільшилась також за рахунок циган із Західної України, адже у зв'язку зі швидким просуванням німецьких військ чимало ромів не встигли піти на Схід.

Епізод із кримінальної справи красномовно підтверджує факт етноциду: «...Під охороною поліції цигани знаходилися 4–5 днів, потім з розпорядження вахтмайстера з м. Бердичева всіх циган група поліціантів у кількості 15020 чоловік повела на територію цукрового заводу. Коли ми привели їх до озера, зупинили. Через деякий час один німець по 2 чоловіка підводив до ями, інший німець з автомату розстрілював. В цей час на машині привезли одну єврейську сім'ю Здвигельських: чоловіка, дружину, сина і німець їх розстріляв. Труп закопали, одяг з циган не знімали...» [13].

Сумно, але десятки тисяч жертв Голокосту Житомирщини загинули безіменними, а прізвища їх катів історія зберігає в документах архіву. Так, під безпосереднім керівництвом голови Бердичівської управи Родера відбувся розстріл євреїв біля хутора Шлемерка, де загинули 15 тисяч, за наказом гібшкмісара м. Бердичева Шмідта розстріляно 8 тисяч євреїв. У матеріалах і документах Державного архіву Житомирської області зафіксовані прізвища нелюдів, їх злочинна діяльність [14].

Дослідження Голокосту, як складової німецько-фашистського режиму, ставлення населення до вирішення «єврейського питання» на окупованій території, допомога пересічних громадян приреченим євреям – це актуальні та важливі питання, на які повинні об'єктивно відповісти науковці, краєзнавці, активісти громадських організацій України і в цій справі пріоритетними є пошук та введення у науковий обіг документів архівів.

Список використаних джерел та літератури

1. Круглов А. Енциклопедия Холокоста // Круглов А. – К., 2000. – С. 53.
2. Державний архів Житомирської області (далі – ДАЖО). – Нова доба. – 1941 р. – 30 серпня
3. ДАЖО. – Ф.р. 1153. – Оп. 1. – Спр. 11. – Арк. 46.
4. ДАЖО. – Ф.р. 1153. – Оп. 1. – Спр. 11. – Арк. 113.
5. ДАЖО. – Ф.р. 1153. – Оп. 1. – Спр. 11. – Арк. 128.
6. ДАЖО. – Ф.р. 1153. – Оп. 1. – Спр. 11. – Арк. 43.
7. ДАЖО. – Ф.р. 1153. – Оп. 1. – Спр. 11. – Арк. 146.
8. ДАЖО. – ф. 2636. – Оп. 1. – Спр. 17. – Арк. 130.
9. ДАЖО. – Голос Волині. – 1943. – 24 лютого, 6 березня, 3 квітня.
10. ДАЖО. – Українське слово. – 1941. – 3 серпня.
11. Архів Управління СБ України в Житомирській області. – Оф. 1486. – Арк. 3.
12. Архів Управління СБ України в Житомирській області. – Оф. 457. – Арк. 4, 16, 28.
13. Архів Управління СБ України в Житомирській області. – Оф. 326. – Арк. 20-21.
14. ДАЖО. – Ф.р. 2636. – Оп. 1. – Спр. 12. – Арк. 50.
15. Книга Скорботи України. Житомирська області – Житомир, 2003. – Т. 1. – 2003. – 878 с.

Н.М. Бовсунівська
старший викладач кафедри музики та
хореографії з методиками викладання
Житомирський державний університет імені Івана Франка

Мої євреї (на пошану до нащадків народу, який став жертвою Голокосту)

У автобіографічному нарисі представлені спогади авторки про знайомих євреїв, які залишили незабутній слід у її житті.

В автобиографическом очерке представлены воспоминания автора о знакомых евреях, которые оставили неизгладимый след в ее жизни.

The autobiographic essay presents the reminiscences of the author about her Jewish acquaintances, who left an indelible mark on her life.

...Не говори с тоской – «их нет»,
А с благодарностью – «были»...
В.А. Жуковський

Маленьке сільце на Житомирщині чекало моєї появи на світ, бо батько був у ньому неабиякою особою – керував відомим в області хоровим колективом і мав високі артистичні відзнаки й звання. Як зараз кажуть – віп-персона... Перший мій крик зробив щасливими не тільки батьків, а й Мері Янkelівну. Поважна жінка, яка не мала жодного стосунку до медицини (на відміну від чоловіка-лікаря) ляснула новонароджену так, що я не розплакалася – заверещала. Вже згодом вона розповідала: «Це ж не плач, а рев пікіруючого бомбардувальника! І не кажіть, що це не так – я війну пережила. Прибігає тут другий пілот (себто – батько – Н.Б.) і не знає, що з цими дівчатами робити і кого спасати!».

Мері Янkelівна... Мила, добра жінка з мого дитинства. Вона навідріз відмовилася змінити ім'я та по-батькові, працювала провідним інженером-конструктором і... захищала мене від праведного батьківського гніву: «Коля! Хай краще буде трошки хуліганкою, аніж дурепою!». Ці слова звучали кожного разу, коли батьки після чергових гастролей вислуховували ремствування сусідів.

Тоді мені здавалося, що мою родину оточують люди з дуже чудними іменами й цікавими, подеколи трагічними, долями. Досі пам'ятаю Іллю Федоровича та Анну Єфимівну Пастир. Доля звела їх у могилі. Там обоє отямилися після розстрілу в 1941 році. З кільканадцяти великих єврейських родин вижили тільки вони вдвох. Пізніше приїхали працювати в моє рідне селище. Правда, Іллюша (так його називали ми всі) Федорович на деякий час залишав кохану дружину – щоб відсидіти строк «за перебування на окупованій території». І наступні 52 роки присвятив лише своїй «Аннушці» (а так називав її він).

Анна Єфимівна, як начальник ВТК, заводу зналася на тонкощах перевірки. Саме вона порадила батькам методу контролю за моїми заняттями музикою. Цей метод виявився настільки простим і ефективним, що я попалася одразу. Не ризикну розкрити його суть (щоб не спокушати майбутніх музикантів). Мої мистецькі показники різко поліпшилися...

Дитяча музична школа! Скільки ж сліз було пролито! Бо там мене чекала Людмила Михайлівна. Перші чотири роки пройшли безболісно. Для неї, ну, і для мене. А потім у моє цілком доросле життя (10 років) увійшла любов. Велика, красива, з круглим м'ячем – футбол. Тут уже не до музики, бо весь вільний час тепер присвячувався перегляду матчів і обговоренню наслідків невдалих ігор. (Знали б ви – якими словами!). Думаєте, моя Жмайліс пішла скаржитися? Ні в якому разі! Це був не її метод. Просто одного дня вона присіла біля мене на матчі й ласкаво поставила ультиматум: я нормально відвідую заняття, інакше вона скаже батькам, що в мене видатні музичні здібності...

Людмило Михайлівно! Ви – геніальний психолог, бо через кілька років я вже опинилася в музичному училищі.

Там мені одразу перехотілося вчитися (цілковито із суб'єктивних та егоїстичних причин), і я мала намір залізобетонно забути все, чому мене вчили... Та Ірина Натанівна (викладач по спеціальності) чомусь не оцінила мого бунтівного пориву. Спробу залишитися невігласом «придушила» й Діна Йосифівна Бараш. Досі пам'ятаю її маленьку фігуру за величезною кафедрою, тишу, від якої волосся вставало дибки, і милий голос: «Ну, що другий фортепіанний!? Усі готові до вікторини?»... І тренуваним рухом кидала голку програвача на вініловий диск, а ми намагалися згадати (вгадати), що ж воно звучить – друга побічна партія першої частини Дев'ятої симфонії Бетховена, чи – хто його знає?

Через чотири роки мене оглушили звісткою, що хочу вступати до музичного вишу, тому незабаром я вийшла на столичному вокзалі з сумкою і новеньким студентським квитком в руках...

Маю сказати, що тепер уже мені таланило на зустрічі з людьми з цікавими іменами...

Скрипалька Фейха (ми називали її Фая)... Дівчина з «абсолютно абсолютним» музичним обдаруванням не розуміла, як щось можна вивчити по нотах? Для чого ж тоді людині дано слух? Каприси Паганіні вона вчила з дисків, після декількох прослуховувань. Її професор так і не дізнався, що його унікально обдарована «Фіалка» не терпить нотну грамоту... Цікаво, чи знають в одному з провідних оркестрів Сполучених Штатів, що їх артистка ігнорує партитури?

Стосовно моєї музичної «біографії» – вона продовжилася під керівництвом моєї улюбленої Наталії Анатоліївни (з українським прізвищем чоловіка і мамою-єврейкою)... Вже п'ятнадцять років я цитую її (безумовно видатні!) слова: «Ой, і що це Ви тут лабаєте? Бо це – не гра! Де ви вчилися музики? В ЖЕКу? (перепрошу нашу побутову організацію – Н.Б.). Ви хочете щоб великий Людвіг (її і мій улюблений Бетховен) знову оглух? Але вже з сорому від Вашого виконання?». Хочу сказати – дієва фраза...

Далі була робота у провідному вищому навчальному закладі Житомира. Вже в аспірантурі доля звела мене з Михайлом Ароновичем Агранатом. Видатний шоумен, легендарний капітан легендарної команди КВН «Дрім-Тім» та першої збірної СНД, продюсер, талановитий ведучий... Цей воістину унікальний гуморист так «вправив» мої мізки (в науковому сенсі), що моє дисертаційне дослідження поповнилося цілком серйозними і вагомими матеріалами з історії музичної освіти єврейського народу... Додам, що М. Агранат – чи не єдиний КВН-щик з професорським ступенем одного з українських університетів...

Вже хотілося б закінчувати невеликий белетристичний екскурс у дитинство. Але дзвінок батька нагадав про ще одного музиканта-єврея, який учив нас обох – Лев Мойсейович Вайнштейн. Він казав: «Краще тримайте партитуру в голові, ніж голову в партитурі»... І я, і мій тато слідуємо цьому простому правилу...

Забула сказати, що нині я – викладач музичних дисциплін Житомирського державного університету імені Івана Франка, безмежно люблю свою роботу, студентів. І з великою вдячністю згадую «моїх євреїв». Це не тільки люди мистецтва, а й електрики,

інженери, лікарі, фотохудожники, архіваріуси, чоботарі... Проте всі – мої вчителі. І добре, що вони в моєму житті були... І, звичайно – Є.

Список використаних джерел та літератури

1. Спогади Бовсунівського М.Я.
2. Спогади моїх друзів із Ізраїлю.
3. Спогади моїх друзів із США.
4. Сторінки особистого щоденника.

Т.А. Петько
Вчитель-методист вищої категорії
Ярунської ЗОШ Новоград-Волинського району
Житомирської області, краєзнавець

Вони виконали свій громадянський обов'язок

У статті відображено трагічні події, які пережила єврейська громада Ярунського району Житомирської області у часи німецької окупації. Наводяться численні приклади допомоги місцевого населення євреям.

В статье отражены трагические события, которые пережила еврейская община Ярунского района Житомирской области во времена немецкой оккупации. Приводятся многочисленные примеры помощи местного населения евреям.

The tragic events outlived by the Jewish community of Yarunskiy region in Zhytomyr district during the period of German occupation are depicted in the article. Numerous examples of the local population assistance to the Jews are presented.

Історія довела, що лише в тоталітарній державі можливі вбивства великої кількості людей. У результаті Голокосту – фашистської політики знищення євреїв – у роки Другої світової війни загинули 6 мільйонів чоловік.

Звичайно, євреї чинили опір нацистському геноциду як у фізичній, так і в моральній формах, в колективних та індивідуальних.

У гетто люди збирали продукти, одяг, якими ділилися з дітьми, жінками, а то й іншими сім'ями. Велику допомогу у придбанні харчів та одягу надавало місцеве населення.

Поширеними актами індивідуального опору були втечі під час розстрілів. Люди мужньо поводитись у найтяжчі хвилини свого життя, підтримуючи один одного, у передсмертних словах звучала віра в перемогу, у відплату кривдникам. Люди вистрибували з машин, тікали з місця страти, вибиралися з могил після завершення акції, якщо потрапляли туди неушкодженими або легкопораненими. Часто люди переховувалися в місцевого населення, в лісі, інколи батьки залишали своїх дітей в інших сім'ях.

Люди жили в постійному страсі, відчували приреченість, моральну втому. Багато з них втратили рідних і близьких, або ж не мали ніякої інформації про них. Їх переповнювали почуття помсти і ненависті до катів. Ув'язнені не знали, як розгорталися події на фронті й це також пригнічувало їх.

Знищення великої кількості людей було б неможливим без організації його на державному рівні.

Проте чи не найбільшу роль у цьому протистоянні відіграв саме людський фактор. Це взаємовиручка та взаємодопомога, намагання врятувати людину, часто ризикуючи навіть власним життям.

У перші дні війни до Яруня зігнали євреїв з усього Ярунського району, їх помістили у гетто, яке знаходилося на одній із вулиць у самому центрі містечка. За переписом населення 1926 року у Яруні проживало 386 євреїв, а в Ярунському районі – 741. Гетто існувало до 5 травня 1942 року. Вся вулиця була обнесена колючим дротом. У великих будинках тулилося по 3–4 сім'ї. Людей ніхто не годував, вони харчувалися лише тим, що приносили люди і кидали за колючий дріт. Усіх, хто міг працювати, гонили на роботу: ремонтувати дороги, працювати у млині, обслуговувати німців і поліцаїв.

До своєї сім'ї повернувся дільничний міліціонер Барильчук. Він, разом із начальником міліції та військовим комісаром Ковальовим, останнім залишив Ярунь уже в перші дні липня, утверджуючи порядок у містечку. До війни Барильчук користувався великим авторитетом серед населення. Проте знайшлися такі, що вистежили його і видали німцям як прислужника євреям і радянській владі. Барильчука розстріляли.

Кожному єврею нашили шестикутні зірки на грудях і на спині. Щоранку німці з'являлися в гетто і забирали з собою певну кількість молодих чоловіків і хлопців для роботи на залізничній станції с. Колодянки. Увечері багато з них не поверталися додому. Після роботи їх шикували в шеренги, з яких виводили кожного п'ятого. Більше їх ніхто не бачив. Так фашисти розправлялися із молодими чоловіками, що проживали в гетто. Наглядачами були німці в цивільному одязі. Вони ходили з товстими плітками і били тих, хто зупинявся під час роботи, щоб перепочити.

У гетто євреї були позбавлені будь-яких засобів до існування. Почався голод. Хлопчикам вдавалося таємно пробиратися крізь огорожу і випрошувати в селі трохи продуктів, якими ділилися з іншими сім'ями і, в першу чергу, з дітьми.

Тих, хто допомагав євреям, намагався переховувати їх, карали, їх навіть могли розстріляти разом із сім'єю. Проте люди намагалися якось допомогти їм.

Пощастило врятуватися чотирнадцятилітній Кларі Плешивій (тепер Гарміль, яка нині, разом із сім'єю, проживає в Сан-Франциско). Коли вніч із 4 на 5 травня 1942 року почувся шум на вулиці, а згодом пролунала команда всім виходити на вулицю, мама, взявши онуку на руки, відчинила вікно і сказала Кларі: «Антлоїф, майн кінд («Ті-кай, дитя моє»), ти залишишся живою». Клара вискочила з будинку і сховалася у туалеті, за нею забіг іще один чоловік, його звали Аврум. Клара всю війну переховувалася в Рівненській області, їй довелося виїти заміж і прийняти християнство. Врешті решт вона опонилася в Гощі, де й зустріла Перемогу.

Вдалося вижити й двоюріднім братам Клари Гарміль Михайлові Ароновичу Півню, якому також удалося втекти з ярунського гетто. Він переховувався у Західній Україні. З приходом Червоної Армії став солдатом, закінчив школу лейтенантів і був відправлений на війну з Японією. Служив на Чукотці. Демобілізувався, працював на будівництві доріг, а потім став начальником водоканалу в Новограді-Волинському. Був одружений, мав двох синів – Ігоря, який проживає у Свердловську, працює лікарем, та Аркадія, що проживає в Ізраїлі, працює програмістом.

Його брата, Мотла Ароновича Півня, врятувала сім'я на прізвище Скорик із с. Груд, тоді Ярунського району. Він узяв собі прізвище свого рятівника і нині його знають як Віктора Лук'яновича Скорика. До 1943 року він наймитував у Західній Україні, а далі зв'язався з партизанами, викрав у німців зброю і перейшов у партизанський загін, воював поблизу Городниці. Після звільнення Житомирщини 17-річним юнаком став бійцем Червоної Армії. Служив у 295 дивізії 5 ударної армії Першого Білоруського фронту під командуванням Жукова. Звільняв Варшаву, брав Берлін. Потім його відправили у Владивосток на російсько-японську війну. Служив підводником на Камчатці. У 1980 році вийшов на пенсію, проживає у Херсоні.

Сім'я вчительки Шевелюк З.О. кілька тижнів ховала у себе єврейську дівчину до передачі її в партизанський загін, крім того, вона давала молоко євреям, які приходили до неї із гетто.

Марія Свиденюк ховала Хмару Фрейду із немовлям, але їх викрив поліцей і вбив.

Удалося втекти із гетто Дверис Нюханці, вона переховувалась у Західній Україні, а потім повернулася до Новограда-Волинського і проживала в місті.

Мама Вознюк Христини Петрівни переховувала вісімнадцятирічну єврейську дівчину у канапі, на яку сідав німець за обіднім столом, що квартирував у сім'ї Вознюків. Дівчина не витримала і пішла в гетто, де й загинула.

Малка Купершмідт і Геня Шнайдерман вирушили з Яруня вслід за відступаючими частинами Червоної Армії. Вони йшли за танками і таким чином обійшли Київ, а далі сіли в потяг, який повіз їх до Узбекистану. Там вони пережили війну і згодом повернулися на Батьківщину. У Гені Львівни в Яруні залишилися сім'я: мама Ірця, яка шила людям одяг, а вони її переховували, нажалі хтось із поліцаїв видав її за кілька тижнів до звільнення Яруня і жінку розстріляли; її сини, Арон та Вєсь, перебували в ярунському гетто. Коли їх везли до Житомира, щоб розстріляти, Вєсь вистрибнув із машини й пішов у напрямку до Корця, де й дочекався звільнення Яруня. Він повернувся у рідне містечко, давав свідчення слідчим про злочини, заподіяні фашистами та поліцаями мирним жителям Яруня, але на суді дев'ятнадцятирічний Вєсь не був присутній, він добровільно пішов на фронт, де й загинув.

Усю війну переховувала єврейську сім'ю Спічко (матір і двох малолітніх хлопчиків) Варвара Гаврилівна Степанюк, ділилася з ними харчами, які їй вдалося заробляти важкою працею. Вона була багатодітною матір'ю і часто сини Спічко гралися з її п'ятьма дітьми поблизу квартири Степанюків. Крім того, Варвара Гаврилівна була партизанською зв'язковою. По війні повернувся додому чоловік Варвари Гаврилівни Ананій Степанюк.

Увесь у ранах. Він переніс 12 операцій, проте життя фронтовику лікарям не вдалося врятувати. Варвара Гаврилівна й після війни підтримувала сім'ю Спічко, ділилася з нею продуктами.

В день розстрілу гетто, дві родини Качковських і Шлаєнів помістили в поліцейський участок, де їх протримали цілу добу. На другий день відкрили камеру і нещасних людей повели до начальника поліції. Їм об'явили, що Качковського і Шлаєна та їх сім'ї тимчасово залишають як хороших спеціалістів. Качковський був хорошим кравцем, а Шлаєн – неперевершеним майстром по виробництву ситра.

Одного разу до Шлаєна зайшов фольксдойче Берлебед, який до війни жив у Яруні, а під час окупації одержав багато привілеїв від німців. Він мав хороший будинок і чимале господарство: шість корів,

кілька пар коней, багато домашньої птиці. Він запропонував чотирнадцятилітньому Евелю стати у нього пастухом. Це був сміливий вчинок. Берлебед не поділяв ідеології фашистів і намагався якось допомогти євреям. За роботу він годував хлопця вранці, давав їжу в поле, а увечері давав літр молока і шматок хліба. Таня і Поля Шлаєн прибрали в поліцейському участку.

Одного разу Качковський помітив, що по двору поліції бігав маленький худенький хлопчик років трьох-чотирьох. Гебітскомісар Пройс пригощав його цукерками. Так тривало кілька днів. Качковський запитав у одного з поліцаїв про хлопчика. Його звали Петя. Мама Петі з трьома маленькими дітьми переховувалась у с. Хижівка, що неподалік від Яруня. Проте на неї хотіли донести в поліцію і вона змушена була залишити Петю у знайомій жінки, а сама, з маленькою донькою, залишила село (менший син помер від голоду). Качковський попросив начальство віддати йому дитину, так як своїх дітей у них не було. Вони з дружиною полюбили Петю, а в 1944 році усиновили його. Після війни мама знайшла свого синочка. Нині Петя Качковський проживає в Ришон Леціоні, а його сестра – в Кир'ят Гатті (Ізраїль).

Через декілька днів після розстрілу ярунського гетто в черговий раз у Яруні з'явився Радіон Дехтяренко – лісничий, який разом із багатодітною сім'єю проживав у лісі (нині Ярунський заповідник Туганів). Як пізніше виявилось, він був зв'язковий партизанського загону ім. Чапаєва. Дехтяренко розповідав про становище на фронті, про те, що німці терплять поразку, що на Україні розгортається партизанський рух, що в деяких селах партизани убивали старост і поліцаїв, які служили німцям.

Якось Дехтяренко пообіцяв виділити євреям торбу борошна, яке мололо лісництво у млині. За борошном пішла Поля. Минула ніч, а Поля не поверталась. Виявилось, що її заарештував місцевий поліцай. Врятував дівчину Радіон Дехтяренко.

Партизани організували напад на поліцію, але провокатор видав підпільників. Вночі у Ярунь прибуло багато німців, вони заарештували Дехтяренка та його дочку Пашу. Фашисти ніяк не могли повірити, що Дехтяренко був зв'язаний із партизанами й відпустили його додому в лісництво, залишивши Пашу в заручниках. Дехтяренко при допомозі партизанів був евакуйований до партизанського загону разом із сім'єю, а Паші вдалося вирватись із фашистських застінків за допомогою партизанських зв'язкових, що працювали в поліції.

Стало відомо, що готується розправа над сім'ями Качковського і Шлаєна (один із поліцаїв, зайшовши в поліцію, голосно сказав, що завтра «будуть пускати в расход єврейські сім'ї»). Він, звичайно, знав, що його слова чує Поля Шлаєн, яка в той час прибирала в поліції. Було вирішено вночі таємно тікати до партизанського загону. Проте зв'язки із партизанами не були налагоджені, тому Качковський вирішив переховуватись по селах у знайомих, яким він до війни шив одяг, а сім'я Шлаєнів вирушила до лісу. По дорозі вони зайшли до Василюків із Малого Молодькова, які дали їм продуктів. Довго подорожували Нута Шлаєн і його троє дітей лісовими стежками, перш ніж потрапити до партизанського загону ім. Чапаєва, у складі якого воював Радіон Дехтяренко. Майже увесь Городницький район був тоді партизанським краєм. На будинку сільської ради у Михіївці майорів червоний прапор. Німці боялися там з'являтися. Так сім'я Шлаєнів стала партизанською.

Якось Володимир Ничипорович Пелех, який народився в Яруні, а в роки війни йому, випускникові Ходорківської десятирічки, довелося бути підпільником, а згодом партизанити в лісах поблизу Києва, знайшов у канаві напівживу єврейську дівчину Раю, якій чудом удалося врятуватися від розстрілу. Він привів її у партизанський загін, обігрів, рване лахміття, в яке була одягнена дівчина, змінив на теплий одяг. Сам же і відгодовував з ложечки після довгого голодування дівчину. Рая поступово одужала, вона стала працювати кухарем у партизанському загоні. Згодом їх шляхи розійшлися. Рая, у складі загону, пішла в Білорусію, а Володимир Ничипорович пішов на Захід. Зустрілися вони випадково уже після війни, коли В.Н. Пелех навчався в Києві у спортивній школі, а Рая там працювала у їдальні:

– Ох і добре ж мені жилося там, – згадував Володимир Ничипорович, – коли я заходив до їдальні.

Володиміру Ничипоровичу Пелеху ще при житті присвоїли високе звання «Праведника світу», а в далекому Ізраїлі в його честь посаджено сосну.

Вдалося врятуватися матері й двом маленьким донечкам сім'ї Тейтельман. Мати впала в яму живою під час розстрілу, а на дітей фашисти й поліцаї куль не витрачали, їх вкидали до ями живими. Вона вибралась з-під легкого шару землі і вночі вирушила до с. Колодянка, де переховувалась на печі у знайомої жінки. Нині колишні дівчатка Тейтельмани проживають в Ізраїлі.

Якось на одній із вулиць Києва молодий офіцер Червоної Армії Близнюк Сергій Лукіч, який народився у с. Борисівка Ярунського району й іще до війни закінчив Ярунську школу, зустрів маленьку єврейську дівчинку. Вона була круглою сиротою. С.Л. Близнюк забрав її. Дівчинка вчилася у школі, закінчила інститут а потім викладала російську мову в Житомирському педінституті ім. І. Франка, де на кафедрі педагогіки працював і сам С.Л. Близнюк.

Шукають і не можуть знайти сім'ї Роміч і Шутенко, які жили під час війни у Яруні й урятували приречених євреїв. Шукають, щоб присвоїти їм високе звання «Праведника світу». Проте люди діяли не заради вигоди, вони виконували свій громадянський обов'язок, хоч щодня дивилися смерті у вічі.

Список використаних джерел та літератури

1. Коган Л. Голокост на Житомирщині / Л. Коган // Історія міст і сіл Великої Волині. Науковий збірник «Велика Волинь». – Том 25. – Частина 2. – Житомир: ПП М.Г. Косенко, 2002. – С. 298-304.
2. Шлаен Э. Пережитое не стереть годами / Шлаен Э. – Ришон ле-Цион, 2001.
3. Гармель К. Страницы памяти / Гармель К. – Сан-Франциско, 2005.
4. Архів СБУ. – ОФ №№ 11403, 85551, 9119179, 1292.
5. Житомирський облдержархів, акт від 12 лютого 1944 року.
6. Хамітова Т.А. Єврейське протистояння окупаційній владі в період Голокосту / Хамітова Т.А. // Євреї в Україні: історія і сучасність: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції. –Житомир: вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2009.

Євреї у радянському русі Опору на Житомирщині

У статті досліджується проблема участі єврейського населення у радянському русі Опору на Житомирщині.

В статье исследуется проблема участия еврейского населения в советском движении Сопротивления на Житомирщине.

The article analyses the participation of the Jewish population in the Soviet Resistance movement on the territory of Zhytomyr region.

Питання спротиву євреїв проти національного геноциду сьогодні є одним з найбільш пріоритетних до вивчення історичною наукою. Факт єврейської антинацистської боротьби опинився у колі уваги істориків ще на заключному етапі Другої світової війни. На той час поряд із описом реалізації нацистською Німеччиною політики переслідування євреїв, етапів еволюції антисемітської політики, організації апарату переслідування і знищення, діяльності різних гілок влади у Третьому Райху, дослідники зосереджували головну свою увагу навколо дослідження актів саме активної збройної боротьби євреїв проти нацистів, здійснювали добір свідочств і документів про повстання у гетто й концентраційних таборах.

З часом історична наука здійснила у напрямку досліджень європейського руху Опору певну еволюцію. При цьому центральна увага від форм відкритої антинацистської боротьби перемістилася на інші прояви спротиву населення, реакції і вчинки якого до цього розглядалися лише з позицій його пасивності чи колаборації. Зокрема, 1971 року в Єрусалимі був виданий збірник «Єврейський Рух Опору у роки Голокосту. Матеріали конференції про прояви єврейського руху Опору» [1]. Сутність методологічних нововведень, запропонованих на конференції полягала у розширенні змісту поняття «рух Опору» зі включенням до нього різних форм дії і вчинків євреїв, спрямованих на протидію нацистському режиму.

Тема участі євреїв у війні в лавах армій країн-аліантів, антинацистському підпіллі і партизанських загонах на окупованих німцями територіях набула яскравого і всебічного висвітлення у багатьох статтях і монографічних дослідженнях. Серед них книга Ройбена Айнштайна «Єврейський Рух Опору в окупованій нацистами Східній Європі» [2].

Сьогодні можна вести мову про брак регіональних досліджень єврейського Руху Опору. Тому нам видається за доцільне визначити і здійснити аналіз проявів саме місцевого єврейського руху Спротиву під час окупації Житомирщини.

Як зазначав американський дослідник Хільберг, євреї не були орієнтовані на опір нацистам. Вони зверталися до нього лише в окремих випадках, локально і в останній момент. За кількістю вбитих німців єврейський збройний спротив є майже непомітним [3]. Типовою була реакція євреїв на всі заходи нацистів. Вона зводилася до двох типових форм: спроби попередити дію чи уникнути небажаного, і за невдалої спроби – до автоматичного виконання наказів. До початку масових розстрілів восени 1941 р. євреї уникали провокацій і підкорювалися указам адміністрації. Разом з ліквідацією гетто і знищенням їхніх мешканців все більш поширеними ставали випадки втечі євреїв до лісу, переховування під чужими іменами тощо. При цьому одразу ж постає питання визначення поняття «єврейський партизан». Чи відносити до згаданої категорії лише євреїв, що воювали у складі єврейських загонів, чи теж і бійців неєврейських формувань у радянському партизанському русі? Також серед партизанів єврейського походження були жінки, діти і особи похилого віку.

Для того, аби дати визначення поняттю єврейського Руху Опору у роки німецько-радянської війни, необхідно розглянути усе різноманіття форм і видів реакції євреїв на Голокост. Дослідники відмічають велику змістовну різницю між термінологічними поняттями «протидія» і «спротив». Так, протидія визначається проф. Бар-Іланського університету Даном Міхманом як «здійснення певного роду свідомих активних дій з метою самозбереження, на відміну від бездіяльності або покори. Протидія є спротивом усім ворожим діям або системі дій владній системі і включає у себе економічний, соціальний, культурний, політичний і низку інших аспектів» [4]. Відповідно терміни «спротив», «опір» у межах даної концепції позначають збройні дії як такі, і спротив, таким чином, розуміється як складова частина протидії, вужчим щодо неї поняттям.

Роль та кількість євреїв у партизанському русі як правило перебільшувалася у аналітичних довідках та повідомленнях німецької військової та цивільної адміністрації. Зростання партизанського руху нерідко використовувалося німцями як привід для ліквідації самих євреїв.

У перший період окупації, липні – грудні 1941 року, радянський підпільний рух на Житомирщині був фактично знищений. Євреї у цей час намагалися пристосуватися до нового режиму, перебороти його тим же шляхом, яким вони боролися з чужою сваволею протягом тисячоліть. Навіть вважали, що нацисти змінять свою політику. Проте всі ці надії виявилися примарними, як відмітив у своїй праці Дан Міхман [там само, с. 264]. Якщо кількість осіб, які офіційно визнавали себе євреями станом на 1 жовтня 1941 р. складала у Житомирській області 9841 особу – що становило 0,7% від кількості усього населення, – то до початку 1942 р. вона скоротилася більше, ніж втричі [5, арк. 16].

Лише у березні 1942 року на території області з'явилися перші диверсійні групи, закинуті сюди з метою активізації підривної діяльності. Встановлення кількості євреїв у складі подібних формувань на даному етапі ускладнене тією обставиною, що менші збройні загони швидко припиняли своє автономне існування і вливалися до змішаних радянських партизанських формувань. Деякі групи, сформовані переважно з євреїв, проіснували від одного до двох місяців і були знищені силами карателів і допоміжної поліції. Як зазначив Альтман, на окупованій радянській території, на відміну від Польщі, де єврейський опір зосереджувався здебільшого у гетто великих міст, євреї-підпільники створювали антинацистське підпілля поза межами гетто [6, с. 226].

Рух Опору Житомирщини у національному плані був строкатим і неоднорідним, а тому у ньому знайшлося місце усім, кого німці і українські націоналісти вважали ворожим елементом.

Слід зазначити, що командирам партизанських загонів у визначенні свого ставлення до євреїв доводилося зважати й на настрої місцевого населення. Під впливом націоналістичної пропаганди мешканці українських містечок і сіл подекуди сприймали тих, хто переховувався у лісах не просто партизанами, борцями із окупаційним режимом, але й представниками радянського режиму, що ототожнювало в їхній уяві поняття «більшовик» і «жид». Саме тому існували випадки, коли червоні командири намагалися обмежувати кількість євреїв у своїх загонах, щоби не виглядати в очах місцевого населення захис-

никами останніх. Разом з тим, найбільша кількість осіб єврейського походження з числа кадрових офіцерів та представників інтелігенції, як відомо, насправді виконувала функції політичних комісарів, друкарів, лікарів [7, арк. 2-23].

Практика життя довела помилковість орієнтації керівництва ЦШПР на створення чисельних партизанських з'єднань у перший період окупації (липень – грудень 1941 р.), тому створювані протягом літа 1942 року партизанські загони складалися з меншої кількості бійців і перед ними висувалися невеликі тактичні завдання.

З-посеред акцій, проведених партизанами у цей час слід пригадати надання захисту і підтримки єврейським сімейним таборам формуваннями Антона Бринського і Олексія Кондратюка, якими були створені перші «сімейні» лісові бази у Овруцькому і Лугинському районах. Зазначимо, що Бринський намагався вирішити проблему сімейних єврейських таборів у своєму з'єднанні, розділивши бойові партизанські групи від небоездатної решти. При цьому слово «євреї» Бринським у звітах не використовувалося [8, с. 749].

Учасник партизанського руху Г. Розенблат згадував, що єврейські партизани з'явилися у лісах саме влітку 1942 р., коли почалося масове знищення євреїв у гетто [9, с. 335].

У 1942 р. партизанський рух на Житомирщині і в сусідніх областях Полісько-Волинського регіону був ще досить слабким, неорганізованим і мало чисельним. Проте саме у 1942 році, як визначають дослідники, і зокрема Джон Армстронг, на Правобережній Україні сформувався організований антинацистський рух Опору [10, с. 38].

У центральній частині області, неподалік від Житомира розгорнув свою діяльність партизанський загін «За Батьківщину» під командуванням Миколи Тваурі. 28 червня 1942 р., у ході атаки на автоколонну у лісі на захід від містечка Коростишів, німці втратили внаслідок шістнадцять автомобілів. За хоробрість при проведенні операції було посмертно відмічено нагородою ст. сержанта Єфіма Гримберга [11, арк. 7].

У листопаді 1942 р. на північ Житомирщини була десантована організаторська група на чолі зі Степаном Маліковим. У кінці грудня 1942 р. у його загоні було вже 310 бійців. На базі цього загону виникло нове партизанське з'єднання під назвою «Житомирська партизанська дивізія ім. М.О. Щорса», яке у вересні 1943 р. налічувало майже 3 тисячі осіб. У дивізії воювали 64 єврея [там само, арк. 23].

Значна кількість євреїв перебувала з осені 1942 р. у партизанському загоні Юзефа Собесьяка (Макса) [9, 334].

7 листопада 1943 р. частина загонів з'єднання Малікова оволоділа районним центром Мархлевськ (нині – Довбиш) Житомирської області. 19 листопада 1943 р. два інших загони штурмом оволоділи поселенням і залізничною станцією Ігнатпіль, а у грудні 1943 р. визволили і втримували райцентр Лугини [там само, с. 371].

У цей же час до штабу з'єднання через підпільну групу Протасевича було повідомлено про те, що певна будівельна фірма у Житомирі займається підготовкою матеріалів і арматури для будівництва аеродромів у Німеччині. Зв'язок із особою, про яку було відомо, що вона приховується під німецьким ім'ям, Марією Розен, міг би дати партизанам вихід на керівництво фірми. Встановлення контакту із нею було доручене кільком розвідникам і зокрема комісару Андрію Волинчуку [там само, с. 374].

Завдяки Розен вантажний транспорт фірми «Max Tube» двічі використовувався підпільниками під час облав. Пізніше, коли на початку вересня 1943 р. почалася евакуація промислових підприємств Житомира, її документацію розмістили у трьох вантажних і одному легковому автомобілях і повезли до Проскурова (нині Хмельницький). У лісі, через який йшов шосейний шлях, машини були зупинені партизанами. Так Марія Розен допомогла партизанам отримати важливі дані про проекти, до участі у яких раніше залучалася фірма.

У травні 1943 р. у районах Київської і Житомирської областей було сформовано 15 партизанських загонів. Оскільки кількість людей у них швидко зростала і знаходилися вони у різних місцях, зв'язок із ними керівництва був ускладнений. Через це їх об'єднали у сім партизанських батальйонів, координацію діями яких здійснював штаб з'єднання загонів Київської області ім. Хрущова.

У складі даного з'єднання воювали 63 євреї [12, арк. 17].

Офіцер Червоної Армії К. Дівонін, переправлений підпільниками Києва до Житомирської області, отримав завдання створення у південно-східних районах бойових партизанських груп. Однією з них була група Якова Богорада (псевдо Пастух), сформована з числа біглих військовополонених. Дана група проводила диверсії на залізниці Фастів-Козятин з початку травня 1942 р., а також на підприємствах гебітскомісаріату на території схід від Андрушівських лісів [13, арк. 4].

У квітні 1943 р. гестапо вийшло на групу і заарештувало чотирьох підпільників. Сам Богорад був поранений. Внаслідок бою в Андрушівському лісі група була розсіяна. Решта партизанів переховувалися по селах Лебединці, Бровки та Ярешки Андрушівського району.

Улітку 1943 р. підричники з групи Богорада продовжували здійснювати диверсії на залізниці Фастів-Попільня-Козятин [14, с. 117]. Також у серпні-вересні 1943 р. група провела низку диверсій на залізниці Київ-Вінниця (зокрема, в районі перегону Бровки-Чорнорудка).

Партизани Якова Богорада (перед з'єднанням із наступаючими частинами Червоної Армії у грудні 1943 р. їх було 46 осіб) зривали діяльність німців із забезпечення армії продовольством також в Андрушівському і Вчорайшанському районах Житомирщини. Усього за час існування групи було знищено 24 молотарки й розбито 11 молокопунктів, що затримало їхнє постачання хлібом, маслом і молоком [там само, с. 118].

У з'єднанні Сабурова разом з українцями, росіянами, білорусами, представниками інших національностей і народів СРСР билися з окупантами і партизани-євреї. Згідно книгам обліку особового складу з'єднання у ньому нараховувалось 122 євреї, 19 з яких займали командирські посади. Зокрема, командирами загонів були Роберт Сатановський і Борис Штейн, партизанськими ротами командували Єфим Цингауз і Зелік Шапіро. Диверсійну групу очолював Цві Ольшанський. Начальником штабу батальйону був старший лейтенант Семен Фальковський, комісаром загону – Михайло Полінський, політруками рот – Леонід Мондрус, Іосиф Невмержицький і Дмитро Рондаль. Санітарно-лікувальну роботу здійснювали лікарі Менаше Попель, Ейдлін і Емма Хотина [9, с. 367].

Протягом другої половини 1943 року перехоплення Червоною Армією наступальної ініціативи на фронті призвело і до зміни ситуації у німецькому тилу. На території Житомирської області під впливом агітації до партизанів у згаданий період перейшло: з Любарської поліції – 20 чол., із Коростишівської – 43 чол., із Биківської – 37 чол. та із Яруньської – 25 чол. [15, арк. 125]. Слід зазначити, що подекуди колишні поліцейські виявляли антисемітські настрої по відношенню до окремих партизанів. Партизанські командири «були змушені жорстко придушувати виступи проти євреїв і швидко реагувати на провокації» [16, с. 48].

У партизанській боротьбі в роки окупації взяли участь сотні партизанів-євреїв. Нерідко вони воювали в партизанах під вигаданими

іменами. Також складно підрахувати їхню чисельність на основі партизанських облікових листів. Але відомо, що загалом у з'єднаннях Ковпака, Сабурова і Федорова воювало близько 3000 євреїв [9, арк. 45]. Отже, у системі партизанського підпілля на Житомирщині євреї виступили її організаційно-керівною ланкою. Місцеве єврейське населення вступало до партизанів анонімно. Траплялися випадки прояву антисемітизму серед навіть партизанів-більшовиків. Великим серед партизанів був відсоток перебіжчиків і колишніх поліцаїв; така соціальна структура партизанського руху зумовлювала необхідність ведення постійної контр розвідувальної роботи всередині партизанських загонів. Командування партизанських загонів стикалося з проблемою єврейських біженців і організації сімейних таборів. Ті партизани, що перебували у складі діючих формувань вважалися рівними у правах радянськими громадянами і бійцями за волю України. Тому маємо підстави стверджувати, що у цілому радянський рух Опору був єдиним джерелом ведення збройної і ідеологічної боротьби для представників багатьох національних меншин регіону – і у тому числі для євреїв, – які поставилися беззастережно вороже до політики Гітлера та його союзників.

Список використаних джерел та літератури

1. Jewish Resistance during the Holocaust. Proceedings of the Conference on Manifestations of Jewish Resistance. – Jeruzalem, 1971.
2. Ainsztein R. Jüdischer Widerstand im deutschbesetzten Osteuropa während des Zweiten Weltkrieges. – Oldenburg, Bibliotheks- und Informationssystem der Univ., 1993. – 583 S.
3. Hilberg R. The Destruction of the European Jews. – Chicago, Quadrangle books, 1961. – 788 S.
4. Міхман Д. Историография катастрофы. Еврейский взгляд: концептуализация, терминология, подходы и фундаментальные вопросы / Дан Михман; [пер. с англ.]. – Днепрпетровск: Центральный Украинский Фонд истории Холокоста Ткума, ООО Независимая издательская организация Дива, 2005. – 448 с.
5. Державний архів Житомирської області (ДАЖО). – Ф. 1153. – Оп. 1. – Спр. 7.
6. Альтман И. Холокост и еврейское сопротивление на оккупированных территориях СССР: Учеб. Пособие для студентов высших учебных заведений / Под ред. проф. А.Г. Асмолова. – М.: Фонд Холокост, 2002. – 320 с.
7. Центральний державний архів громадських об'єднань України (ЦДАГО України). – Ф. 67. – Оп. 1. – Спр. 25.

8. Арад И. Катастрофа евреев на оккупированных территориях Советского Союза (1941–1945) / Арад Ицхак. – Д.: Центр Ткума; Д.: ЧП Лири ЛТД; М.: Центр Холокост, 2007. – 816 с., карты.
9. Катастрофа і опір українського єврейства (1941–1944). Нариси з історії Голокосту і Опору в Україні / Ред.-упор. С. Я. Єлісаветський. – К.: Інститут політичних і етнонаціональних досліджень НАН України, 1999. – 423 с.
10. Армстронг Д. Советские партизаны. Легенда и действительность. 1941–1944 / Армстронг Д. [пер. с англ. О. А. Федяева]. – М.: ЗАО Центполиграф, 2007. – 493 с.
11. ЦДАГО України. – Ф. 30. – Оп. 1. – Спр. 578.
12. ЦДАГО України. – Ф. 77. – Оп. 1. – Спр. 1.
13. ЦДАГО України. – Ф. 130. – Оп. 1. – Спр. 45.
14. Матвійчук М.М. Виховані партією. Комсомол і молодь Житомирщини у Великій Вітчизняній війні (1941–1945 рр.) / Матвійчук М.М., Міщенко Г.П. – К.: Видавництво Київського університету, 1960. – 207 с.
15. Архів управління Служби безпеки України у Житомирській області. – П.Ф. – Спр. 29800.
16. Проблеми історії Голокосту: науковий журнал. – Випуск № 4. – Дніпропетровськ: Вид-во «Ткума», 2007. – 204 с.

Ю.Ю. Радченко
аспірант кафедри історії України
Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна

«Ми випустили в них усі патрони...»: колаборація та Голокост у Краснограді Харківської області (жовтень 1941 – червень 1942 рр.)

В статті йде мова про роль структур допоміжної поліції міста Краснограда у Голокості місцевих євреїв. Автор намагався дослідити структури поліції, її підпорядкованість німецьким окупаційним органам. У статті показано, що значну роль у знищенні євреїв у Краснограді зіграла місцева допоміжна поліція.

В статье сообщается про роль структур вспомогательной полиции города Краснограда в Холокосте местных евреев. Автор старался изучить структуры полиции, ее подчиненность немецким оккупационным органам. В исследовании показано, что значительную роль в уничтожении евреев Краснограда сыграла местная вспомогательная полиция.

The article focuses on the role of Krasnograd local auxiliary police in Holocaust against the Jews. The author analyses the structure of the local police and its subordination to the repressive organs of the Nazi occupation regime. The research proves that a significant role in the extermination of the Jews was played by Krasnograd local auxiliary police.

Питання колаборації населення України з націонал-соціалістичною Німеччиною в роки Другої світової війни залишається одним з найбільш актуальних та дискусійних. За словами сучасного українського історика Анатолія Подольського «тема співробітництва неєврейського населення (українців, росіян, білорусів, поляків, румунів, молдаван, угорців, кримських татар та інших) з нацистами у переслідуванні та вбивстві євреїв на території України (1941-1944) є сьогодні найбільш складним, вразливим та малодослідженим аспектом сучасної історіографії історії Голокосту» [11, с. 382]. Західні дослідники займалися вивченням феномену колаборації фактично одразу після закінчення Другої світової війни. На території Східної Європи та СРСР тема колаборації була тривалий час потужною

зброєю політичної пропаганди проти країн Заходу. Радянські чиновники в умовах ведення «холодної війни» звинувачували демократичний світ в наданні притулку воєнним злочинцям. В радянському дискурсі колаборанти фігурували тільки як «буржуазні націоналісти» та покидьки суспільства. З падінням тоталітарної системи та частковим розсекреченням архівів відкрилася можливість для більш повного та сумлінного вивчення проблеми співробітництва населення України та окупованих теренів СРСР з нацистськими окупантами. В результаті вийшли цікаві публікації, де показано роль місцевої поліції та самоврядування у Голокості [наприклад, 1, 6, 8, 9, 10, 12, 13, 17, 19 – 23]. Тим не менше актуальність дослідження обумовлена тим, що залишаються відкритими багато питань: якими мотивами керувалися люди поступаючи на службу до допоміжної поліції? Яку роль вони грали у знищенні місцевого єврейського населення? Особливо погано дослідженими залишаються поставлені питання на регіональному мікрорівні. Метою даної статті є: 1) дослідити структуру та підпорядкованість української допоміжної поліції; 2) вивчити роль української допоміжної поліції на території міста Красноград (Харківська область) у переслідуванні та знищенні місцевого єврейського населення. Джерельною базою дослідження виступають матеріали слідчої справи колишнього співробітника допоміжної поліції міста Красноград Павла Дерунова [2], матеріали НДК з вивчення злочинів націонал-соціалізму на території Краснограда [4], опубліковані документи з даної проблематики [3].

Перш ніж приступити до розкриття проблеми, слід розібратися з дефініціями «українська поліція» та «колаборація». В контексті німецької окупації термін «українська поліція» мав скоріше не етнічний, а географічний смисл. Тобто сформована та територія України поліція у нацистській офіційній термінології отримувала назву «українська». Аналогічна ситуація була у Латвії, Литві та Білорусії, де місцева допоміжна поліція відповідно отримувала назву латиської, литовської та білоруської поліції часто не зважаючи на етнічний склад її службовців. Хоча більшість службовців української поліції складали етнічні українці, тим не менше у цьому формуванні служила велика кількість етнічних росіян (Східна та Південна Україна), поляків (Галичина, Волинь), фольксдойчів тощо. Тепер щодо терміну «колаборація». Сучасні дослідники поділяють таке явище як колаборація на урядово-державний, соціально-побутовий, культурний та військовий. Під урядово-державною колаборацією

прийнято розуміти створення владних структур з іноземних громадян на окупованих Німеччиною територіях та функціонування цих структур. Соціально-побутовою колаборацією називають співробітництво рядових громадян з окупантами. Прикладом такого співробітництва можуть слугувати органи місцевого самоврядування (районні, міські, обласні, сільські управи). Культурна колаборація була властива країнам з германським населення та не відноситься до окупованих районів СРСР. Термін «військова колаборація» означає організацію різноманітних воєнізованих формувань у військових та поліцейських структурах Третього Райху [15, с. 10]. В контексті даного дослідження ми плануємо вивчити проблематику саме воєнної колаборації на прикладі локальної поліції міста Краснограда.

Відповідно до наказу Адольфа Гітлера від 17 червня 1941 року «поліцейське забезпечення» східних територій покладалося на райхсфюрера СС та начальника німецької поліції Генріха Гімлера. Він призначав Верховних начальників СС та поліції безпеки (Hohere SS und Polizeiführer – HSSPF), які були вищими чиновниками у райхско-місаріатах. HSSPF підпорядковувалися Гімлеру. Під їх керівництвом працювали командуючі поліцією порядку та командувачі поліції безпеки та СД, командуючі військ СС та частини поліції порядку, а також локальні служби поліції безпеки та СД.

Вищими фюрерами СС та поліції на Півдні Росії (HSSPF Russland Süd) були: обергрупенфюрер СС та генерал поліції Фрідріх Еккельн (23 червня – 1 листопада 1941 р.), групенфюрер СС та генерал-лейтенант поліції Ганс Адольф Прюцманн (1 листопада 1941 р. – 18 березня 1944 р.) [6, с. 34-37; 7, с. 151; 17, с. 30].

В наказі Гімлера під назвою «Про задачі поліції на окупованих територіях» від 25 липня 1941 року говорилося: «Необхідно створювати охоронні формування з підходящої для нас частини населення окупованих територій [...] Ці охоронні формування в першу чергу повинні бути створені з українців, мешканців прибалтійських країн та білорусів. Вони повинні бути відібрані з наявних на місцях чоловіків та військовополонених-некомуністів. При виборі мають силу існуючі між шефом поліції безпеки та командуванням Вермахту угоди про звільнення від воєнної служби полонених, котрі до них прибули» [18, с. 17-18].

В загальних інструкціях командуванню групи армій «Південь» про окупаційну політику в Україні від 1 липня 1941 року був спеціальний розділ «Українська міліція». У ньому говорилося:

«В інтересах підтримки порядку та охорони життєво важливих для українців організацій та споруд приходить ся миритися зі створенням неозброєної української міліції. Її кількість, за виключенням невеликих населених пунктів, не повинна перевищувати 1% населення [...] В особливих випадках [...] мова може йти про легке озброєння [...]» [16, с. 60]. Поступово загони української міліції ставали ненадійними, переходячи під контроль українських націоналістів. Це викликало до життя наказ Гімmlера від 6 листопада 1941 року, в якому регулювався статус допоміжної поліції у зоні, яка перебувала під контролем Міністра зі справ окупованих східних територій. Відповідно до наказу, всі створені в цивільній зоні окупації з місцевого населення охоронні та допоміжні частини об'єднувалися у «допоміжну службу поліції порядку» (Schutzmannschaft der Ordnungspolizei) [6, с. 30]. Ця структура розділялася на 4 категорії: «індивідуальна служба» (Schutzmannschaft Einzeldienst) з охорони порядку у містах (охоронна поліція, Schutzpolizei) та сільській місцевості (жандармерія, Gendarmerie); батальйони допоміжної поліції (Schutzmannschaft Bataillonen); пожежна охорона (Feuerschutzmannschaft); допоміжна охоронна служба (Hilfschutzmannschaft), призначена для охорони шталагів, тюрем тощ [6, с. 31; 22, р. 104-105; 14, с. 17]. У звіті начальника Головного управління поліції порядку (Ordnungspolizeihauptamt) Курта Далюге від 1 лютого 1943 року видно, що кількість допоміжної поліції у зоні цивільної адміністрації зростає з 33000 до 330000 [3, с. 103].

У воєнній зоні окупації (250–800 км від лінії фронту), куди входила з осені 1941 року Харківська область, ситуація виглядала інакше. Перші охоронні та поліцейські частини у зоні відповідальності німецької воєнної адміністрації виникли восени 1941 року. Дослідник О. Романько пише, що назва місцевих частин допоміжної поліції «залежала від смаку начальника німецької адміністрації або фантазії керівника самоврядування, при якому вони створювались» [14, с. 16]. На території Фронтної зони ці формування носили різні назви: «місцева міліція» (Ortsmiliz), «служба порядку» (Ordnungsdienst), «цивільне ополчення» (Bürgerwehr), «місцеве ополчення» (Heimwehr), «самооборона» (Selbstschutz) [9, с. 44; 14, с. 17].

З ініціативи місцевої окупаційної влади у взаємодії з представниками колабораційної адміністрації багаточисленні охоронні та антипартизанські формування створювалися зусиллями місцевих командних інстанцій Вермахту від командуючого тилловими районами групи армій до командирів з'єднань, начальників гарні-

зонів, комендатур та польової жандармерії. Їх функції включали забезпечення збору врожаю, охорони комендатур, складів, залізничних станцій, мостів, автомагістралей, таборів військовополонених, де вони повинні були замінити німецьких солдат, приймати участь у антипартизанських та антисемейських акціях та інше. Ці загони формувалися за територіальним принципом та нараховували від 100 до 250 осіб. Командування, на відміну від більшості східних батальйонів та рот, як правило було місцевим (українським або російським). Однак зрідка командирами загонів ставали райхсдойчі. Особистий склад був представлений місцевими жителями – добровольцями, мобілізованими та звільненими військовополоненими зі шталагів. Озброювалися ці формування в основному з трофейних складів. Встановленої форми одягу не було. Бійці допоміжної поліції ходили у червоноармійській формі, німецькому обмундируванні, а також в цивільному одязі з наруканою пов'язкою, де були різні написи [5, с. 492]. За станом на лютий 1943 року загальна кількість загонів допоміжної поліції в тиллових оперативних районах оцінювалася німецьким командуванням в 60–70 тисяч осіб [3, с. 145].

У довоєнному Краснограді єврейська громада складала 547 осіб [10, с. 192]. На жаль, достеменно невідомо, яка кількість цих людей змогла евакуюватися на Схід. З приходом 20 вересня 1941 року німецьких окупантів в місті була сформована допоміжна поліція, якою керувала особа на прізвище Замжицький. Серед активних поліцейських був Дерунов Павло Родіонович. Він народився у 1908 році у Краснограді у сім'ї робітників. Під час колективізації був репресований (всланий до Казахстану) органами радянської влади за відмову здати хліб державі. Після встановлення окупаційного режиму за запрошенням начальника поліції Замжицького разом зі своїм братом Василем у жовтні 1941 року вступив на службу до допоміжної поліції. З січня 1942 року Павло Дерунов працював начальником пожежної охорони міста Красноград. Він був помічений у видачі нацистам радянських солдат, які потрапили в оточення. Наприклад, у травні 1942 року він передав окупантам 14 червоноармійців (серед них був один офіцер), які ховалися у будинках по Новопрокладеній вулиці. За такі акції він був двічі нагороджений окупаційною владою. Першого разу йому дали суму грошей у розмірі 1000 карбованців. Іншого разу – костюм та скромну суму грошей. Брат Павла Дерунова вступив до Ваффен-СС та виїхав до Німеччини [2, арк. 1-10].

Ймовірноше всього кількість євреїв у Краснограді під час вступу нацистських окупантів не перевищувала сотні осіб. З перших тижнів окупації євреїв фізично експлуатували нацисти та колаборанти. Відомо, що у грудні 1941 року поліцейські вивели декілька сімей євреїв для розчистки снігу біля будинку поліції [2, арк. 46].

Пограбування євреїв стало звичайним явищем. Під час вищезгаданої акції у грудні 1941 року Дерунов побачив на працюючому євреї Райкіні добру одержу. Дерунов та інші поліцейські підійшли до Райкіна та змусили його роздягнутися. Вони зняли з нього каракулеву шапку, зимове пальто з каракулевим коміром та хромові чоботи. Замість цього поліцейські видали Райкіну брудну пілотку, подерту шинель та подерті черевики. Коли Райкін все це одягнув, Дерунов та інші поліцейські довго реготали [там само].

У січні 1944 року свідок тих подій Спиридон Кашуба свідчив, що пограбування поліцейськими євреїв відбувалося з санкції окупаційної влади У травні 1942 року окупанти зігнали всіх євреїв до одного будинку. Приблизно 15–16 травня поліцейські (в тому числі П. Дерунов) увірвалися до цього будинку та зівалтували чотирьох єврейських дівчат. За словами С. Кашуби «за прямої участі Дерунова П.Р. була розстріляна родина єврея Луцького Григорія Семеновича (з жінкою) та ще чотирьох, прізвища яких я не пам'ятаю. Крім того, були розстріляні родини євреїв Різак (дружину та двох дітей), Драйфельд (з дружиною), Лопаткін (з дружиною), Розташ (з батьком, матір'ю та дитиною) та інші. Всього 32 родини, але чи приймав пряму участь Дерунов – мені невідомо.

З поліції Дерунов П.Р. перейшов начальником пожежної охорони лише тому, щоб хоч трохи приховати сліди злочинів. Вони (поліцейські – Р.Ю.) награвували багато добра євреїв, накопичили немало червоноармійського та офіцерського обмундирування [...] Все це знаходилося на його квартирі» [2, арк. 37-39].

За словами свідка Губенка Семена, «грабував радянських людей не тільки сам Дерунов, але і його дружина. Вона у єврея Інтштейна забрала дзеркало, всі подушки, тони дві вугілля та інше. Як він сам, так і його дружина говорили: «Був ваш час, а тепер ми поживемо» [2, арк. 44].

У червні 1942 року нацисти провели акцію з ліквідації євреїв Краснограду. За свідченнями Павла Дерунова тоді «були проведені масові арешти єврейських сімей у місті. Я приймав участь в затриманні євреїв, стояв в оточенні, озброєний гвинтівкою на Покровській

вулиці. Окрім мене в арешті євреїв приймали участь поліцейські Скорий Іван, Губа Павло Федорович, Чумак Іван Романович та інші. Скільки людей затримали, точно не пам'ятаю, в поліцію вели їх двома партіями, приблизно по 10 осіб. За прізвищем з них знаю одного Рабкіна, інших раніше бачив у місті, але прізвищ їх не знаю [...]» [2, арк. 24-25].

Всіх затриманих доправили до красноградської поліції, де посадили до камер. Там євреї знаходилися три дні. На четвертий день їх вивезли до Коваленкового лісу, що знаходиться біля села Наталіно та розстріляли. Павло Дерунов свідчив: «Так, я дійсно приймав участь у арешті сімей євреїв, тобто, як я вже сказав, був у оточенні. На третій день після їх арешту мене викликали до поліції та разом з поліцейськими Птахою, Аджигіреєвим, Скорим та Савоюхою. На одній підводі нас відвезли до Коваленкового лісу. Євреї були вже там, і я разом з вказаними поліцейськими та трьома німцями за командою начальника поліції міста – німця Абського з автомату їх розстріляли [...] я відмовлявся, мотивуючи це тим, що у мене стоїть робота у пожежній команді, але німець, котрий проводив нагляд над поліцією – Абський, що знаходився там, наказав мені – через перекладача, без розмов виконувати накази начальника поліції Савохи, і я погодився [...]»

Євреїв вивезли окремо на одній машині, котра була закрита брезентом, а ми, тобто Савоха, Птаха, Аджигіреєв та Скорий, виїхали на бричці, що була запряжена двома кіньми [...]

Коли ми приїхали до лісу, машина з євреями була вже там. У лісу була викопана яма, приблизно метра 4 у довжину та 3 метра у ширину. Німець, котрий наглядав за поліцейським, Абський, велів нам встати приблизно в 14 метрах від ями. Після цього Савоха видав нам патрони, ми зарядили автомати і німець наказав євреям виходити з машини. Євреїв постріли в ряд на краю ями, й ми випустили у них всі патрони» [2, арк. 27-29].

За оцінками Дерунова тоді у Коваленковому лісі біля села Наталіно було розстріляно 28 осіб. З них абсолютну більшість складали люди похилого віку, а також – 4 підлітки років 7–15 та 8 жінок [там само].

Радянські слідчі органи, які проводили розслідування злочини знищення нацистами та колаборантами красноградських євреїв у грудні 1943 року констатували, що у Коваленковому лісі було розстріляно «біля 90 осіб єврейського населення» [4, арк. 89]. Тобто акція, у якій група красноградських поліцейських брала участь, була не поодиноким. На цьому місці окупаційною владою було проведено

принаймні ще один розстріл. Радянська комісія з розслідування нацистських звірств констатувала: «Трупи розстріляних були скинуті у яму у безпорядку й встановити їх особистість не представляється можливим у зв'язку з тим, що з часу розстрілу у червні 1942 року пройшло півтора року.

Очевидців з громадян села Наталіно на місці розстрілу не було, однак вказані колгоспники, які приймали участь в комісії з розкопок могили розказали комісії, що в літній період, приблизно в червні місяці 1942 року на автомашинах у кількості двох, перед вечором з міста Краснограда німецьким окупантами були вивезені в село Наталіно на відстань приблизно пів кілометру до яру Глинищах єврейське населення, де по зв'язному розстрілювали, при чому розстріляні окремі громадяни були скинуті до ями ще живі та закидані землею, з ями було чути гул та стогони людських голосів». Вдалося встановити окремі прізвище розстріляних: Грінберг Ганна Вульфівна (лікар красноградської поліклініки), Грін, Гольдштейн, Гоплянко, Греблінка, Гостева та інші [там само].

Структури допоміжної поліції почали формуватися на території окупованих теренів СРСР у перші тижні нацистської інвазії у СРСР. Ці формування перебували під повним контролем райхсфюрера СС та його поліцейського апарату. На території фронтової зони у формування допоміжних сил з місцевого населення приймали участь тилові структури Вермахту. До допоміжної поліції, яка мала особливо на території фронтової зони різноманітні назви, вербувалися представники самих різних прошарків – звільнені з таборів військовополонені, незадоволені радянською владою та інші. Національний склад української допоміжної поліції був різноманітний. У її загонах, окрім українців, служили етнічні росіяни та представники інших етносів, які мешкали на території України. Єврейське населення протрималося в Краснограді під час нацистської окупації 8 місяців, і було розстріляно під час одної чи двох «акцій» у черні 1942 року. З жовтня 1941 до червня 1942 року євреї систематично піддавалися пограбуванню знущанню та фізичній експлуатації з боку німецьких окупантів та місцевих колаборантів. Розстріли красноградських євреїв проводилися локальною допоміжною поліцією під німецьким командуванням.

Список використаних джерел та літератури

1. Арад И. Катастрофа евреев на оккупированных территориях Советского Союза (1941–1945). Том первый, том второй / Ицхак Арад. – Днепропетровск, 2007.
2. Архів Харківського обласного управління СБУ (АХОУСБУ). – Спр. 29962.
3. Державний архів Харківської області (ДАХО). – Ф. Р-4743. – Оп. 1. – Спр. 22.
4. Дробязко С. Вспомогательная полиция в зоне военного управления / С. Дробязко // Дробязко С. Иностранные формирования Третьего рейха / С. Дробязко, О. Романько, К. Семенов. – М.: АСТ, 2009.
5. Жуков Д. Русская полиция / Д. Жуков, И. Ковтун. – М., 2010.
6. Залесский К. Черная гвардия Гитлера. Ваффен-СС в бою / К. Залесский, П. Хауссер. – М., 2007.
7. Кандель Ф. Книга времен и событий. История евреев Советского Союза. Уничтожение еврейского населения (1941–1945). Том 5 / Ф. Кандель. – М., 2006.
8. Ковалев Б. Коллаборационизм в России в 1941–1945 гг.: типы и формы / Б. Ковалев. – Великий Новгород, 2009.
9. Круглов А. Потери евреев Украины в 1941–1944 гг. / А. Круглов. – Х., 2005.
10. Подольский А. Проблема коллаборации на Украине в период Холокоста: некоторые аспекты исследования и историографии / А. Подольский // Друга світова війна та доля народів України. Матеріали 2-ї Всеукраїнської наукової конференції. – К., 2007.
11. Польш Д. Властители и поработанные. Немецкая оккупация и общества Европы // Зюсс Д., Зюсс В. Третий рейх. Расцвет и крах империи / Д. Польш; [пер. с нем. Е. Жирновой, М. Лебединского]. – Х., 2009.
12. Прусин А. Украинская полиция и Холокост в генеральном округе Киев, 1941–1943: действия и мотивация / А. Прусин // Голокост і сучасність. – 2007. – № 1.
13. Романько О. Коричневые тени в Полесье. Белоруссия 1941–1945 / О. Романько. – М., 2008.
14. Семенов К. Фольксдойче на службе Рейху / К. Семенов // Дробязко С. Иностранные формирования Третьего рейха / С. Дробязко, О. Романько, К. Семенов. – М.: АСТ, 2009.
15. Скоробогатов А.В. Харків в роки німецької окупації (1941–1943) / А. Скоробогатов. – Х., 2004.
16. Станкерас П. Литовские полицейские батальоны. 1941–1945 гг. / П. Станкерас. – М., 2009.
17. Трагедия Литвы: 1941–1944 годы. Сборник архивных документов. – М., 2006.
18. Чуев С. Спецслужбы Третьего рейха. Книга вторая. – режим доступа до джерела: <http://lib.rus.ec/a/28034>.
19. Dean M. Collaboration in the Holocaust. Crimes of the local Police in Belorussia and Ukraine, 1941–1944 / Dean M. – New York, 2000.

20. Dean M. Soviet Ethnic Germans and the Holocaust in the Reichskommissariat Ukraine, 1941–1944 // The Shoa in Ukraine: History, Testimony, Memorialization / M. Dean. – Bloomington, 2008.
21. Kangeris K. «Closed» Units of Latvian Police – Lettische Schutzmannschaften – Bataillonne: Research Issues and Pre-History / K. Kangeris // The Hidden and Forbidden History of Latvia under Soviet and Nazi Occupations 1940–1991. Selected Research of the Commission of the Historians of Latvia. – Riga, 2005.
22. Pohl D. The Murder of Ukrainian's Jews under German Military Administration and in the Reich Commissariat Ukraine / D. Pohl // The Shoa in Ukraine: History, Testimony, Memorialization. – Bloomington, 2008.

А.А. Хмель
аспирант кафедры всемирной истории
Черноморский государственный университет
имени Петра Могилы, г. Николаев

«Еврейский вопрос» во франкистской Испании

У дослідженні проаналізовано особливості державної політики режиму генерала Ф. Франко (1939–1975) щодо євреїв. Виокремлено декілька основних етапів, кожен з яких характеризується різним ставленням іспанського уряду до вирішення «єврейського питання». Автором використано нещодавно виявлені документи та нові джерела, які дозволяють розширити межі наукового трактування «єврейської» політики іспанського уряду в період Другої світової війни. Констатовано існування в історичній науці неоднозначної оцінки діяльності франкістського режиму у вирішенні «єврейського питання» саме у цей період.

В исследовании проанализированы особенности государственной политики режима генерала Ф. Франко (1939–1975) в отношении евреев. Выделены несколько основных этапов, каждый из которых характеризуется различным отношением испанского правительства к решению «еврейского вопроса». Автором использованы недавно обнаруженные документы и новые источники, которые позволяют расширить границы научной трактовки «еврейской» политики испанского правительства в период Второй мировой войны. Констатируется существование в исторической науке неоднозначной оценки деятельности франкистского режима в решении «еврейского вопроса» именно в этот период.

The paper analyses the state policy regime of General F. Franco (1939–1975) against the Jews. A few key stages, each of which is characterized by different attitudes of the Spanish government towards the solution of the «Jewish issue» have been singled out. The author used the newly discovered documents and sources, which allow to extend the scope of scientific interpretation of the «Jewish» policy of the Spanish government during the Second World War. The existence of a historical science ambiguous evaluation of the General Franco regime in solving the «Jewish issue» during the specified period has been ascertained.

Положение евреев в Испании во время правления генерала Франциско Франко (1939–1975 гг.) было неоднозначным и непростым.

Скорее всего, это связано с тем, что общество и все уровни власти Испании были пропитаны идеями антисемитизма.

После «Нюрнбергских законов» от 15 сентября 1935 г. А. Гитлер вплотную начал заниматься «очищением» Германии, а в скором времени и других европейских стран от еврейского населения. Согласно существующего законодательства, евреи были «исключены» из состава нации. Под страхом многолетнего заключения запрещались браки и внебрачные связи между евреями и немцами. Германию покинули известные деятели немецкой науки и культуры еврейского происхождения: А. Эйнштейн, Генрих и Томас Манн, Л. Фейхтвангер.

Но евреи проживали не только в Германии. Более 9 млн еврейского населения находилось в начале Второй мировой войны в Европе, из них три четверти (около половины мирового еврейства) – были сосредоточены в Восточной Европе [1, с. 558]. К концу Второй мировой войны погибло 6 млн евреев.

Множество стран отказывались помогать евреям – выдавать им въездные визы, виды на жительство или просто приютить семьи. Некоторые страны, поднимая еврейский вопрос, вели двойную игру. Отговоркой являлась неготовность принять большое количество евреев-беженцев. Одним из примеров служит Великобритания и США в 1943 г. Когда руководителям евреев США стало известно о Катастрофе, постигшей их собратьев в Европе, они связались с американским правительством, однако МИД в Вашингтоне в течение многих месяцев уклонялось от принятия какого-либо решения. 17 декабря 1942 г. было опубликовано заявление Организации Объединенных Наций против уничтожения евреев. В марте 1943 года, когда Иден прибыл с визитом в США, представитель американского правительства обратился к нему с вопросом насчет возможности спасения 70000 балканских евреев. Иден не дал ответа на предложение. Да и сам американский министр иностранных дел Корден Холл отдал распоряжение не препровождать ему депеш и сообщений, касающихся положения евреев в Европе. В течение восьми месяцев он задерживал решения о депонировании денег в швейцарских банках, предназначенных для выкупа некоторого числа евреев из рук нацистов. Позже решили вопрос о выкупе евреев, но для многих из них уже было поздно.

Эти примеры не касаются Испании, но они показывают насколько непростым являлось решение «еврейского вопроса» во Второй мировой войне.

При изучении «еврейского вопроса» и его решения во франкистской Испании, можно определить три периода:

- Первый (1939–1945 гг.) – Вторая мировая война.
- Второй (1946–1968 гг.). 1968 г. – это дата, которая связана с официально отменой запретов эдикта 1492 г. и с разрешением парламентом Испании строительства официальной синагоги.
- Третий (1969–1975 гг.) – до смерти генерала Ф. Франко.

Все эти периоды, являются достаточно условными, но имеют существенные отличия, что и попытается доказать автор статьи.

Самым противоречивым является первый этап, который характеризует Испанию как страну, которая вела двойную политику. Она давала обещания Германии о вступлении в войну и вела постоянные переговоры о продовольствие со странами антигерманской коалиции, давая им гарантии о не вступлении в войну. Подобная двойная игра была и в еврейском вопросе. Сказать, что Ф. Франко ничего не сделал для спасения евреев, будет неправильно. И сказать, что Ф. Франко сделал больше всех для спасения евреев, когда вокруг страны не торопились это делать, тоже будет неверным. Для того чтобы разобраться в этом сложном историческом моменте, следует проанализировать ряд фактов. Первый, связан с репатриацией евреев-сефардов, второй – с эмиграцией евреев в нейтральную Испанию, которые спасались от нацистов, третий – с копией тайного документа, которая была найдена в Сарагосе уже в наше время и подтверждала сотрудничество Ф. Франко и А. Гитлера в «еврейском вопросе».

Первый момент – репатриация. Так, в третьем томе электронной еврейской энциклопедии указано, что генерал Ф. Франко, потомок марранов, дружелюбно относился к еврейскому населению, и оно приветствовало занятие его частями Тетуана, Сеуты и Барселоны во время Гражданской войны в Испании, а некоторое число евреев из Северной Африки служили в его войсках. В период Второй мировой войны в Испании нашли убежище евреи, бежавшие из стран Балканского полуострова; по ходатайству испанского правительства были освобождены евреи испанского происхождения, заключенные в концентрационных лагерях Франции; многие беженцы-евреи из Франции, Нидерландов и Бельгии жили в Испании, другие эмигрировали после войны. Этому способствовал указ Альфонса XIII, изданный в 1924 г., о предоставлении испанского гражданства евреям испанского происхождения (в частности, проживавшим в Салониках и Александрии) [2].

А. Яновицкий в статье «Мнимое спасение: два нейтральных государства Европы и Холокост» о репатриации выдвигает следующую, более подробную версию. В 1940 году в Европе оказалось около 3000 евреев с испанским гражданством, из них около 2000 во Франции и 670 в Греции.

В сентябре 1941 г. во Франции начались аресты евреев. Столкнувшись с тем, что испанский консул не может или не хочет защитить их от арестов, евреи-сефарды – обладатели испанского гражданства запросили разрешения выехать в Испанию. Ответ МИДа в июле 1941 года гласил: они могут репатриироваться, если они «достойные граждане». В 1941–1943 гг. репатриация испанских евреев во многом зависела от испанского посла в Виши Хосе Лекерики.

В январе 1943 г., после того как 47 испанских евреев на законном основании въехали из Франции в Испанию, Мадрид открыто объявил, что он более не признаёт своими подданными сефардов: их испанское гражданство – это фикция, оно может спасти от преследований, но не дает право на репатриацию. Так сложилась абсурдная ситуация: Испания не репатриировала собственных граждан, к тому же находившихся в смертельной опасности.

В конце 1942 – начале 1943 гг. Германия издала серию ультиматумов нейтральным странам и союзникам: либо репатриировать своих евреев, либо согласиться на их «депортацию на Восток». Для Испании срок был поставлен – конец января 1942 г. Между тем, испанская разведка докладывала, что жизнь евреев под немецкой властью находится в опасности и что депортации из Салоник, начавшиеся в марте 1943 г., «будут иметь трагические последствия». Закрытие иммиграции для сефардов, сообщало из Берлина в МИД испанское посольство, означает для них смертный приговор.

Испанский МИД согласился на допуск испанских граждан маленькими группами. Было оговорено, что этот допуск – лишь транзит, и сам каудильо Ф. Франко требовал гарантий того, что все «репатрианты» покинут Испанию. Была выработана сложная процедура «репатриации» евреев в Испанию. Кандидат на «репатриацию» должен был собрать множество документов. Группы «репатриантов» не должны были превышать 25 человек. Еврейские организации и Красный Крест были предупреждены, что, если дальнейшая отправка этих «репатриантов» в Португалию, Северную Африку или за океан приостановится, въезд евреев в Испанию будет прекращен.

Немцы несколько раз продлевали финальную дату своего ультиматума, а Испания четыре месяца тянула время и не объявляла о начале репатриации евреев. Репатриация началась только в конце июля 1943 г. и уже 17 августа была приостановлена.

До июля 1943 г. всего 112 испанских евреев сумели въехать из Франции в Испанию. В августе репатриировалось еще 85 евреев и 120-ти было отказано. В октябре репатриация увеличилась, и из Франции въехало 319 евреев. В октябре 1943 г. истек срок ультиматума, и немцы начали арестовывать испанских евреев во Франции. Мадрид формально протестовал, и немцы даже освободили испанских евреев из Дранси и слегка продлили действие ультиматума. В августе 1944 г. репатриировалось 117 испанских евреев и, еще 69 в июле.

В Салониках, откуда в марте 1943 г. началась депортация евреев в Треблинку, 511 евреев имели испанское гражданство, и они верили, что Испания их спасет. Однако вопрос о репатриации евреев из Салоник затягивался, и 2 августа немцы депортировали 367 испанских граждан в пересыльный лагерь Берген-Бельзен, остальные сумели бежать. В декабре 1943 г. Испания подняла вопрос о своих еврейских подданных в Берген-Бельзене. В феврале 1944 г. 365 из них (двое умерли в лагере) достигли Испании, с тем, чтобы переехать в Северную Африку. Репатрианты были предупреждены, что если они будут критиковать Испанию, то дальнейшие репатриации евреев прекратятся.

В Афинах около 200 евреев имели испанское гражданство, а часть из них составляли беженцы из Салоник. 25 марта 1944 г. немцы арестовали 155 евреев (остальные бежали) и отправили в Берген-Бельзен. Только в апреле 1945 г. они были освобождены американцами возле Магдебурга. Лишь немногие из них в после поселились в Испании.

Те 801 (или 870) испанских евреев, которых их «родина» согласилась принять из Франции и Греции, оказались в Северной Африке, откуда большинство сумело добраться до Земли Израиля».

Отношение официальной Испании к своим еврейским подданным выразил в декабре 1943 г. в письме к своему коллеге из военного министерства министр иностранных дел Франсиско Хордана-и-Соуса: «Мы не можем привести их всех в Испанию и поселить в ней [...] но мы не можем и оставить их в их нынешнем положении, игнорируя то, что они испанские граждане, потому что это может вызвать суровую критику в иностранной печати, особенно в Америке, и создать нам серьезные международные трудности... Рассматривается проблема

допуска их в страну группами по 100 человек, и только тогда, когда одна такая группа будет покидать Испанию – проходя через нашу страну как свет через стекло, не оставляя следа, – будет допускаться следующая группа» [3].

Обе версии верны. Репатриация происходила, но не по всем правилам и не слишком быстро. Нужно искать «золотую середину». Автор указанной статьи считает, что положение Мадрида политическое и экономическое в тот исторический момент и в тех условиях препятствовало открытой защите Испанией евреев. Стоит упомянуть тот факт, что Германия помогала Ф. Франко в Гражданской войне в Испании в 1936–1939 гг. И Ф. Франко был многим обязан, но не стал на сторону Германии. Долг он возвращал бравадой о поддержке линии Германии и ресурсами с богатых рудников Испании, которые были так необходимы А. Гитлеру для ведения войны. Испания была наводнена немецкими шпионами и разведчиками, поэтому от А. Гитлера было почти невозможно скрыть, что происходило на самом деле [4, с. 168-185]. Не стоит забывать также и об окружении Ф. Франко: Х. Лекерика, Хордана и др., которые были явными антисемитами, и поэтому Ф. Франко не мог открыто принять проеврейскую позицию. Скорее всего именно по этим причинам «еврейский вопрос» в Испании во время Второй мировой войны решался скачками, отрывочно, и не всегда так, как хотелось испанскому правительству и евреям. Это была скрытая поддержка евреев, потому что Ф. Франко все-таки боялся за Испанию и ее граждан, несмотря на то, что смог отвернуть от Испании угрозу вступления в войну.

Эту неявную поддержку можно проследить изучая деятельность Анджело Санц-Брица и Джорджо Перласки в испанском посольстве Будапешта. Их работа включала также эмиграцию евреев из Венгрии, поэтому рассматривая деятельность Анджело Санц-Брица и Джорджо Перласки мы проанализируем также второй момент, связанный с эмиграцией евреев из оккупированных немцами территорий во время Второй мировой войны.

22 сентября 2010 г. появляется газетная статья в «Мега ньюс» под названием «У евреев появился повод свести счеты с Франко», в которой автор указал на то, что в отличие от Ф. Франко, испанские дипломаты по всей Европе спасли тысячи евреев. Но они работали сами по себе, на свой страх и риск, вопреки официальной политике. Эти дипломаты выдавали транзитные визы еврейским беженцам –

большинство из которых – были испанского происхождения, а также приютили многих евреев в испанских посольствах и консульствах в Венгрии, Франции, Греции, Германии, Болгарии и Румынии. Но возникает логический вопрос: как в авторитарном государстве можно послушаться диктатора и действовать вопреки его воли? Это вряд ли возможно. Чаще всего консулы и послы исполняли волю диктатора, просто не афишировали это.

В середине января 1945 г. венгерский министр внутренних дел Габор Вайна приказал собрать и уничтожить всех евреев, находящихся под защитой иностранных представительств в Будапеште. Это было безоговорочное требование А. Гитлера. Казалось, что усилия Джорджио Перласки спасти обреченных на гибель людей провалились. Но «испанский консул» продолжал борьбу. Перласка добился встречи с министром и в течение двух с половиной часов убеждал его отменить варварское решение. Последним аргументом была угроза точно так же поступить с венгерскими гражданами, находящимися в Испании. Кроме того, Перласка обещал, что правительство Испании добьется аналогичного отношения к венграм со стороны Бразилии и Уругвая [5].

Габор Вайна согласился сохранить «статус кво» в отношении евреев, находящихся под испанской защитой. Помочь людям, прячущимся в других посольствах и представительствах, Перласка не смог – его просьбы министр отверг. На следующий день чиновник из венгерского министерства иностранных дел потребовал представить письменное подтверждение того, что спасение евреев соответствует политике испанского правительства. Никакого официального разрешения самозванный консул, естественно, не имел, поэтому он с большим опасением ждал ответа из Мадрида. Через два дня пришла правительственная телеграмма, в которой Перласку благодарили за успешные переговоры с венгерским министром – испанское правительство подтвердило свою решимость спасать европейских евреев от нацистов [6].

Конечно, этот случай капля в море по сравнению с тем количеством еврейского населения, которое было уничтожено, да и случился он в конце войны. Однако он был показательным в плане политики Испании по «еврейскому вопросу». Подобные случаи были и в начале войны.

В статье испанского автора «Помощь Франко евреям» указывается на то, что с началом 1942 г. усиливаются гонения на евреев, и

испанское правительство уполномочило свои дипломатические представительства в Европе, которые находились под нацистским режимом, о выдаче виз и паспортов для евреев сефардского происхождения. Эти полномочия распространились на многих других евреев. Посольство Испании в Берлине, Будапеште, Копенгагене, Париже, Марселе, Софии, Вене, Бухаресте, Афинах, Салониках и Белграде могло бы спасти около 50 тысяч евреев [7].

Но нельзя забывать и об условиях эмиграции. Об этом подробно пишет А.Яновицкий. Скорее всего, именно за это осуждается историками Испания. С началом Второй мировой войны в Испанию потекли беженцы-евреи из Франции, Бельгии и Нидерландов. Практически все они рассматривали франкистское государство как перевалочный пункт на пути в Эрец-Исраэль или за океан. Испанские власти хорошо это понимали и беспрепятственно принимали тех беженцев, у которых на руках имелась французская выездная виза. В июле 1942 г., как раз тогда, когда начались депортации евреев из Западной Европы в нацистские лагеря, власти Виши перестали выдавать евреям выездные визы. Период легального бегства в Испанию закончился. Теперь беженцы переходили границу нелегально, а документы у многих из них были фальшивые. На первых порах испанские власти закрывали глаза на нелегальный въезд беженцев – например, пограничники, входя в купе поездов для проверки документов, не открывали багажные отделения, где нередко прятались нелегалы. Перейти границу пешком в Пиренеях было нетрудно – достаточно было на подходе к КПП сойти с шоссе и пойти лесом. Если беженца хватали при нелегальном переходе границы, его отправляли в тюрьму – но не выдворяли во Францию. Если такой беженец достигал Барселоны или Мадрида – городов, где были иностранные консульства и посольства, – и ухитрялся раздобыть билет на пароход либо «бумаги» от какого-нибудь консульства, то его не трогали. Тех, кто не достал ни того, ни другого, отправляли в тюрьму, а мужчин призывного возраста – в концлагерь Миранда де Эбро, условия заключения в котором были тяжелыми.

К лету 1942 г. счет беженцев-евреев уже пошел на сотни. Число трансмигрантов – как тех, кто находился в Испании транзитом, так и тех, кто застрял в ней из-за невозможности следовать дальше, – стало расти. Вдобавок к этому немецкая армия одерживала одну победу за другой на обоих фронтах войны – в СССР и в Африке. Под влиянием этих факторов политика Испании изменилась. Пограничная охрана была усилена, и нелегалов безжалостно возвращали во Францию.

В октябре 1942 г. полиция начала арестовать и выдворять даже тех евреев-беженцев, которые достигли Барселоны и имели разрешение на временное нахождение в Испании. Попытка посольства США вступить за них не помогла. Спасло беженцев-евреев то обстоятельство, что зимой-весной 1943 года основную часть потока беженцев в Испанию составляли военнопленные, а также молодые французы, желавшие вступить в войска Свободной Франции в Алжире. Заботясь об их судьбе, Великобритания и США пригрозили Испании разрывом дипломатических отношений, если она будет продолжать возвращать немцам беженцев. Поэтому в апреле 1943 г. министр иностранных дел граф Хордана-и-Соуса отменил приказ о принудительной депортации, которая касалась и еврейских беженцев. Теперь всех беженцев, перешедших границу, отправляли в лагерь Миранда де Эбро. Здесь представители консульств – британского, голландского, бельгийского и других – отбирали своих граждан и предпринимали усилия для их эвакуации из Испании. По понятным причинам, в лучшем положении оказались голландские и бельгийские евреи. В наихудшем – так называемые евреи без гражданства, то есть немецкие, австрийские и венгерские евреи – большинство из них оставались в тюрьмах или в Миранда де Эбро, где пробыли до конца 1944 г. Ни одному еврею-беженцу франкистский режим не позволил остаться в Испании – разве что в тюрьме или в концлагере.

Таким образом, репатриация и эмиграция евреев-беженцев происходила в нечеловеческих условиях и с последствиями, которых не ожидали беглецы.

Последний момент первого периода – это документ, обнаруженный исследователям Испании в середине июня 2010 г. в Сарагосе. Именно он, по мнению О.Козерода показывает правду о спасении евреев Испанией во время Второй мировой войны: «Согласно новым архивным документам, найденным в середине июня 2010 г. в архивах Сарагосы в Испании, генерал Ф. Франко передал Германии список из 6 тыс. испанских евреев, которые должны были быть уничтожены в Освенциме и других нацистских лагерях. Еще в 1939 г. в Мадриде Ф. Франко осудил «еврейский дух, который позволяет создать союз крупного капитала с марксистами». А в мае-июне 1941 г. диктатор Ф. Франко приказал создать тайный архив, в котором содержались данные о тысячах евреев, проживающих в Испании. Данный список был передан «архитектору» плана «окончательного решения» еврейского вопроса Г. Гимmlеру в обмен на преференции во внешней

политике и обещание нацистского руководства включить Испанию в группу «держав оси», которая включала Италию и Японию.

Согласно данным, опубликованным 21 июня 2010 г. в газете «Эль паис», поручение создать списки евреев Ф. Франко направил всем губернаторам страны. В данном распоряжении, в частности, отмечалось, что «в список должны быть включены все местные и иностранные евреи, живущие в провинции [...] с указанием их личной и политической принадлежности, средств к существованию, коммерческой деятельности [...]».

Особенное внимание губернаторов было обращено на задачу дифференциации сефардских евреев, внешность и язык которых делали их практически неотличимыми от местных жителей. «Их адаптация к окружающей среде и их аналогичный с местным населением темперамент легче позволяет им скрывать свое происхождение», – отмечается в данном приказе, датированном 1941 г. Интересно, что приказ трактовал принадлежность к еврейству по расовому принципу, а не по религиозному, таким образом, подход Ф. Франко к евреям был жестче, нежели в период инквизиции, когда переход в католицизм давал возможность евреям спасти свою жизнь. «Такие люди, – подчеркивалось в приказе Ф. Франко, – оставаясь незамеченными [...] легко могут осуществить попытки подрывной деятельности». Работа по составлению списков кипела вовсю, для чего в Испанию были командированы офицеры SS – специалисты по еврейскому вопросу. Они начали работать по списками и указали Ф. Франко на тех евреев, которые имели большое общественное влияние.

Тайный архив с данными о евреях Испании был уничтожен, однако копии указанного списка и переписка с местными властями все-таки сохранилась и были найдены исследователями в забытых архивах центральной провинции Испании – Сарагосе... Кажется, достоянием истории стали истинные причины такой политики Испании по отношению к еврейству и плану «окончательного решения еврейского вопроса» в Европе» [8].

Очень трудно судить о решении «еврейского вопроса» во время Второй мировой войны Испанией ссылаясь на этот документ, который перечеркивает все ее деяния по спасению евреев. Можно конечно осуждать Ф. Франко и испанское правительство того времени за жизни евреев, которые погибли по причине нерешительности и бездеятельности правительства Испании. Но нужно еще уметь сказать

спасибо за тех, кто остался жив. Остается нерешенным вопрос, сколько тысяч евреев спасла Испания: 6, 40 или 45.

Второй этап решения «еврейского вопроса» в Испании относится к 1946–1968 гг. После окончания Второй мировой войны, дабы восстановить дипломатические отношения с США, Ф. Франко был вынужден пойти на существенные послабления в отношении евреев. В частности, это касалось плюрализма, свободы перемещения и вероисповедания. Таким образом, не без давления со стороны американских сенаторов, евреи Испании вновь обрели утраченные права. В 1947 г. в Испании (Барселона) было начато строительство первой синагоги, которое завершилось через год.

Тогда в Испании возникла парадоксальная ситуация. С одной стороны, евреям разрешалось строить синагоги и другие религиозные помещения, а с другой – правительство всячески противилось созданию еврейских общин. Поэтому, чтобы синагога могла функционировать, требовалось специальное разрешение полиции. Любопытно, что формально синагоги еврейской общине не принадлежали. По той простой причине, что официально еврейских общин в Испании просто не существовало.

В середине 50-х гг. XX века произошло событие, радикально изменившее статус испанских евреев. В 1956 г. истек срок правления испанского протектората над Северным Марокко и Танжером, вследствие чего, свыше 22 тыс. евреев, проживавших в этих регионах Северной Африки, мощным потоком хлынули в Венесуэлу, Израиль, Францию и, естественно, в Испанию, ибо последняя обладала бесспорным преимуществом перед другими адресами еврейской эмиграции: почти все евреи из Северного Марокко и Танжера прекрасно владели испанским языком.

Это событие стало поворотным в судьбе еврейской общины Испании, в одночасье получившей легитимацию и силу. Именно тогда, свобода вероисповедания для всех концессий получила наконец широкое распространение, что позволило евреям выйти из подполья, стать полноценными гражданами Испании и на равных с представителями других национальностей заниматься бизнесом, участвовать в политической жизни страны, избираться в муниципальные органы.

Так, Рональд Ш. Зусман в журнале европейского еврейства «Шалом», беседуя с президентом еврейской общины Испании, президентом еврейского общинного Совета Мадрида Джакобо Исраэлем Гарзоном попросил его кратко описать историю евреев Испании.

Относительно периода Второй мировой войны и после Израэль Гарзон отметил, что, «в 1939 году было строго запрещено создание любых форм общинных еврейских учреждений. Этот запрет сохранялся 30 лет, и только в 1967 году кабинет министров Испании вынес официальное решение, позволявшее строительство синагог. Справедливости ради следует признать, что в многочисленных запретах и нарушениях норм демократии, которые отличали франкистскую Испанию в течение тридцати лет, никогда не акцентировался расовой аспект. Закрытие синагог, равно как и других общественных и религиозных центров, являлось частью борьбы диктатуры Ф. Франко против любых форм инакомыслия в тот исторический период, когда любое объединение из трех или четырех человек, сплоченных общей идеей, расценивалось властями как попытка организации мятежа. В этот период Испания была местом свободного транзита для лиц, обладавших въездными визами других государств. Что в итоге позволило более чем 42-м тыс. евреев перебраться в Испанию. Из этого числа около 35 тыс. евреев обосновались в Испании на законных основаниях» [9].

Следует отметить также, что по данным электронной еврейской энциклопедии во второй половине 1950-х гг. – начале 1999 г. в Испанию эмигрировало определенное число евреев из Латинской Америки. Большая часть еврейского населения сконцентрирована в Мадриде – 3 тыс. человек, Барселоне – 3 тыс., Малаге – 1,2 тыс. В городах на территории Марокко, находящихся под управлением Испании – Сеуте, Мелилье – живут 1,5 тыс. евреев. Небольшие общины существуют в Аликанте, Бенидорме, Кадисе, Гранаде, Марбелье, на острове Мальорка, Торремолиносе, Севилье, на Канарских островах, Валенсии. Синагоги функционируют в Барселоне, в здании общинного центра: сефардская и ашкеназская. Современные синагоги функционируют в Мадриде (открыта в декабре 1968 г.), Малаге, Марбелье, Севилье, Торремолиносе, Валенсии и на Канарских островах. Раввины есть в Барселоне, Мадриде, Малаге [10].

После Шестидневной войны в Испанию прибыли беженцы-евреи из Египта. Определенное число евреев Испании репатриировалось в Израиль: в 1948–1951 гг. – 80 чел.; в 1952–1960 гг. – 169 чел.; в 1961–1964 гг. – 220 чел.; в 1965–1971 гг. – 184 чел.; в 1972–1979 гг. – 327.

В культурном аспекте евреев Испании этого периода хочется отметить открытие музея еврейской культуры. До 1960 г. в

синагоге ха-Леви велись реставрационные работы, возвратившие синагоге первозданный облик. А в 1964 г. здесь был основан «Испанский музей», к которому в 1969 г. и отошла административно синагога Шмуэля ха-Леви. В настоящее время этот музей уникален, прежде всего, потому, что он – единственный, открывающий перед посетителями наиболее полную ретроспективу религиозного и культурного еврейского наследия в Испании [11].

Следует отметить, что на втором и третьем этапе решения «еврейского вопроса» происходила тенденция возвращения некоторых граждан в Испанию с разных стран, а также репатриация из Испании в Израиль. Это говорит об изменении политики правительства Ф. Франко в отношении евреев, о создании для них более легитимных условий жизни и вероисповедания.

Третий период с 1968 по 1975 гг. характеризуется улучшением условий проживания в Испании для евреев. Это становится закономерной тенденцией.

В 1964 г. жизнь испанской диаспоры несколько оживилась. Еврейский активист Макс Масин встретился с диктатором Ф. Франко и тот позволил создать еврейские ассоциации в Мадриде, Барселоне, Сеуте и Мелильи. Затем появились ассоциации в Малаге и Севильи. В 1982 г. была создана федерация еврейских обществ Испании.

В Испании действуют три еврейские средние школы: сефардский лицей в Барселоне, основанный в 1971 г., Колледж имени Эстреллы Толедано в Мадриде, в котором более 30% учеников не являются евреями и школа в Малаге.

Таким образом, самым спорным моментом решения «еврейского вопроса» в Испании стал первый этап – это годы Второй мировой войны. Неоспоримым доказательством того, что Ф. Франко мог бы спасти больше евреев, если бы не сотрудничал с А. Гитлером, является копия документа, найденная в Сарагосе в 2010 г. В дальнейшем условия жизни евреев в Испании улучшаются и полностью легальным их положение становится после 1967 г.

Список использованных источников и литературы

1. История еврейского народа / под. редакцией Ш. Этингера. – Москва: Мосты культуры, Иерусалим: Гешарим, 2001. – 685 с.
2. Испания // Еврейская электронная энциклопедия / <http://www.eleven.co.il/?mode=article&id=11856&query=>.
3. Яновицкий А. Мнимое спасение: два нейтральных государства Европы и Холокост / А. Яновицкий // Лехаим. – 2008. – ноябрь. – Хешван, 5769–11(199) // <http://www.lechaim.ru/ARHIV/199/yanovickiy.htm>.
4. Пожарская С.П. Тайная дипломатия Мадрида. Внешняя политика Испании в годы Второй мировой войны / С.П. Пожарская. – М.: Международные отношения, 1971. – 271 с.
5. Avni H. Spain, the Jews and Franco. Philadelphia: Jewish Publication Society of America / Avni H. – New York, 1982. – P. 179-181.
6. Беркович Е. Консул-самозванец (история о том, как итальянский фашист спас от уничтожения тысячи евреев) // <http://berkovich-zametki.com/Perlasca.htm>.
7. LOS JUDÍOS SEFARDÍES Y LA PATRIA ESPAÑOLA // <http://www.minutodigital.com/actualidad2/2009/05/06/la-ayuda-de-franco-a-los-judios/>.
8. Козерод О. Новая страница истории Холокоста в Испании / О. Козерод // http://www.achievementsnews.co.uk/index.php?action=razdel&article_id=4057.
9. Рональд Ш. Зусман. Испания и евреи / Ш. Зусман Рональд // <http://www.shalom-magazine.com/Article.php?id=450517>
10. Испания // Еврейская электронная энциклопедия // <http://www.eleven.co.il/?mode=article&id=11856&query=>
11. Рональд Ш. Зусман. Испанский музей / Ш. Зусман Рональд // <http://www.shalom-magazine.com/Article.php?id=450522>

О.А. Дубасенюк
доктор педагогічних наук, професор
Житомирський державний університет імені Івана Франка

Умови підвищення рівня ефективності професійної полікультурної підготовки майбутнього вчителя

Автором визначаються обов'язкові умови полікультурної професійно-педагогічної підготовки майбутнього вчителя, які дозволять йому ефективно виконувати поставлені навчально-виховні завдання. Особливо увага акцентується на врахуванні регіональних особливостей педагогічної підготовки.

Автором определяются обязательные условия поликультурной профессионально-педагогической подготовки будущего учителя, которые позволят ему эффективно выполнять поставленные учебно-воспитательные задачи. Особенно внимание акцентируется на учитывании региональных особенностей педагогической подготовки.

The author determines the conditions required to multicultural professional and pedagogical training of future teachers, which will allow them to effectively carry out educational and training objectives. Special attention is paid to the regional characteristics of teacher training.

У вітчизняних стратегічних законодавчих та освітніх документах нашої держави: Конституції України, законах «Про загальну середню освіту», «Про вищу освіту», Національній доктрині розвитку освіти та ін. декларуються принципи багатоетнічності та полікультурності, визначаються завдання, спрямовані на розвиток фундаментальної підготовки майбутнього вчителя на основі засвоєння духовної скарбниці українського народу, онтологічних, гностичних та аксіологічних компонентів цілісної полікультурної картини світу. Ураховуючи визначені положення, особливого значення набуває розвиток духовності майбутнього вчителя, що передбачає формування у нього духовних потреб, засвоєння універсальних духовних цінностей, орієнтованих на гуманістичні та демократичні ідеї. Цей процес пов'язаний з формуванням полікультурного світогляду, що зумовлює таку організацію життя і професійної діяльності, за якої педагог має бути

відкритим до сприйняття культур інших народів. Національне при цьому набуває ознак ґрунтовності, оскільки полікультурний соціальний, зокрема й освітній простір, має функціонувати у вигляді цілісної системи полілогу культур як на загальнодержавному рівні, так і її окремих регіонів. Тому доцільно враховувати й те, що у під впливом соціально-політичних та економічних чинників в різних регіонах періодично виникають міжнаціональні конфлікти, які негативно позначаються на освітніх процесах. Водночас зазначимо, що за роки незалежності Української держави було створено сприятливі умови для відродження системи освіти національних меншин, що потребує вдосконалення професійної педагогічної освіти з урахуванням полікультурних особливостей кожного регіону.

Складний і суперечливий процес національного відродження потребує всебічного осмислення історичних, політичних, соціальних, етнокультурних детермінант, що визначають особливості культурно-освітнього життя держави загалом та її окремих регіонів; стає необхідним створення і налагодження конкретного механізму, в якому б етнічна самосвідомість виступати важливим чинником усвідомлення причетності до рідної етнічної культури, розуміння її значення в консолідації української нації, у формуванні її національно-державних інтересів.

Аналіз наукових джерел вітчизняної педагогіки засвідчує, що в теорії та практиці професійної освіти накопичено значний досвід, прогресивні ідеї якого можуть стати підґрунтям модернізації професійної підготовки майбутніх учителів до міжкультурної взаємодії суб'єктів освітнього процесу. Крім того, виявлено провідні тенденції у цій сфері, обґрунтовано сучасні наукові підходи та парадигми.

Насамперед, визначимо поняття полікультурного освітнього простору. Як зазначає Г.В. Міронова, мультикультурний освітній простір – це структуроване педагогічно доцільне середовище, що включає в себе: 1) систему етнічних і світових подій, спрямованих на розвиток здатності і готовності майбутніх педагогів до професійної діяльності в умовах етнічного розмаїття; 2) професійно-особистісний досвід мультикультурної взаємодії, а також освоєння розвивального потенціалу мультикультурного освітнього простору в системі професійної підготовки студентів (професійно-педагогічна толерантність, інтеграція педагогічних можливостей різних культур, діалогічні взаємини в педагогічному процесі) [1, с. 10-11].

Отже, полікультурний освітній простір – це не тільки освітні установи різного рівня і типу, в тому числі й вищі навчальні заклади. Така позиція «звужує» розуміння даного явища лише до сфери функціонування. Вважаємо, що вона набагато змістовніша, оскільки містить у собі, крім цього, й інші соціальні системи і явища – людей, установи, предметний світ, суспільні процеси, засоби масової інформації, провідні ідеї, ціннісні орієнтації – все те, що обумовлює глибокі зміни в мультикультурному суспільстві.

Полікультурний освітній простір наповнює соціум на всіх його рівнях (макро-, мезо- і мікро-) цінностями загальнолюдської, національної й індивідуальної культури та реалізує ціннісне ставлення до людини, забезпечує гуманізацію відносин між людьми, гарантує уважне ставлення до особистості, захист і підтримку, а також сприяє культурній ідентифікації кожного індивіда. Його глобальна мета може розглядатися як повернення освіти в контекст культури та її регіоналізацію, залучення особистості до культури за допомогою освіти. В аспекті освітнього процесу ВНЗ, що забезпечує кваліфіковану підготовку педагогічних кадрів, полікультурний освітній простір спрямований на підвищення педагогічної культури, педагогізацію суспільства, інтеркультурну комунікацію і міжособистісну професійно-орієнтовану взаємодію, творчий професіоналізм і педагогічну майстерність у будь-якій сфері діяльності.

У зазначеному контексті важливими є висновки Г.В. Міронової щодо створення необхідних педагогічних умов організації полікультурного освітнього простору, серед яких найбільш важливими є: мотиваційні (позитивна мотивація майбутніх педагогів щодо впровадження в освітню практику педагогічного потенціалу етнічних і світових культур; залучення студентів до ціннісно-значущої діяльності з професійного вдосконалення та самореалізації); змістові (інтеграція зусиль всіх соціальних інститутів для подолання причин негативних національних стереотипів; включення в зміст педагогічної діяльності освітнього закладу етнопедагогічного матеріалу); технологічні (етнодіалогізація освітнього процесу, використання системи педагогічних завдань для формування професійних умінь та навичок майбутніх педагогів з реалізації своєї діяльності в мультикультурних навчальних групах). При цьому засобами оптимізації мультикультурного освітнього простору є технологія вивчення етнопедагогічного середовища, технологія проектування мультикультурного освітнього простору, захист рефератів, проведення конкурсів, студентських конференцій, зустрічей з представниками національних меншин різних суспільних організацій тощо [1, с. 11].

Розглядаючи полікультурну освіту, варто виділити кілька сфер виміру даного педагогічного феномена: інтеграцію змісту, процес конструювання знань, подолання упереджень, справедливую педагогіку, стимулювання розвитку середовища та соціальної організації освітньої установи [2].

Визначене положення знайшло своє втілення в принципі полікультурності, що підкреслює значущість урахування полікультурних особливостей кожного регіону, під яким ми розуміємо необхідність посилення регіонального компоненту в змісті вищої освіти, що відображається, зокрема, в розширенні сфери продуктивної міжкультурної взаємодії суб'єктів освітньої діяльності шляхом організації діалогу-полілогу культур, побудови системи партнерських відносин суб'єктів освіти в професійно-орієнтованій спільній діяльності, а також формування толерантності як якості особистості, необхідної для успішної інтеграції у світове співтовариство.

Виходячи з цього, ми розглядаємо принцип полікультурності освіти як вимогу, відповідно до якої вся освітня діяльність студентів вищих педагогічних закладів має здійснюватися через постійне співвіднесення її цінностей з особливостями культурного освітнього середовища в ситуації міжкультурної взаємодії.

Принципи полікультурності та структурності етнічної ідентичності (багаторівневого характеру ідентичності) орієнтують сучасну педагогічну теорію і практику на розробку етнічного компонента національної освіти. Основне значення полікультурної освіти полягає у формуванні цілісної етнічної ідентичності, міжкультурної компетентності та толерантності особистості, громадянина незалежної України.

Вивчення методології цього питання свідчить, що існують різні підходи до вирішення проблеми міжетнічної взаємодії. Широкого поширення набула трирівнева концепція етносу, представлена в роботах сучасних науковців.

Так, на думку В.І. Матиса, на сучасному етапі розвитку система освіти на всіх її рівнях стала національною. Вона зберігає і транслює рідну культуру, відтворює визначений тип особистості – носія етнічної ментальності. При цьому «особу» етносу визначає триада – культура, історія, мова, яку варто розглядати в контексті регіональної, загальнодержавної та світової культур [3]. Я. Нуруллін вважає, що освітній процес повинен передавати підростаючому поколінню три

кола цінностей: загальнолюдські (планетарні), загальнонаціональні (українські) та етнокультурні.

Така позиція найбільш близька до нашого розуміння питання. Саме інтеграція полі- та моно- аспектів, їх співіснування, взаємодоповнення і, нарешті, взаємодія і взаємозбагачення – той резерв, що дозволяє особистості, майбутньому фахівцю, якщо розглядати під кутом освітньої діяльності ВНЗ, максимально реалізувати свій потенціал.

Відзначимо, що культура в широкому розумінні цього слова – це динамічна освіта, для якої характерною є поступальна еволюційна зміна. Організація освітньої діяльності з урахуванням полікультурних регіональних особливостей повинна сприяти формуванню у студентів толерантної міжнаціональної взаємодії, готувати їх до життя в полікультурному просторі.

Увага до етнокультурних особливостей в освітньому процесі навчальних закладів важлива не тільки тому, що в них сконцентрований досвід, зберігаються досягнення і моральне здоров'я народу, а й тому, що джерела і корені етносу багато в чому пояснюють вчинки і поведінку людей у різних ситуаціях. Знання історії, традицій і психологічних характеристик народів, що живуть разом, допомагає приймати при необхідності правильні рішення для зняття міжнаціональної напруженості, розвитку полікультурних зв'язків, збереження етнічних культур.

У процесі освітньої діяльності, що здійснюється на основі принципу полікультурності, розширюється культурний рівень майбутнього фахівця як в особистісному, так і в професійному аспектах, шляхом пізнання історичної самобутності різних народів, прийняття толерантності як окремої якості дійсно висококультурної й освіченої особистості.

Визначення етнічного компонента освіти викликано виникненням полікультурних моделей вищої освіти. Міжпредметні та міждисциплінарні зв'язки з погляду етнопедagogічних та етнопсихологічних особливостей мають власну нішу, заповнення якої має сприяти формуванню досвіду полікультурної взаємодії, що створить більш широкі можливості для соціалізації особистості, її інтеграції в полікультурний освітній та професійний простір.

На основі аналізу проблеми дослідження виділяємо такі регіональні умови полікультурності: створення цілісного полікультурного освітнього простору в регіоні; урахування етнокультурного компонента в формуванні цілей та змісту загальної середньої та вищої професійної освіти (на основі вивчення історії, традицій, норм і цінностей етносів регіону); максимальна суб'єктивізація освітнього простору; налагодження

професійного спілкування на засадах діалогу культур, педагогічної підтримки та педагогіки співробітництва; спрямованість педагогічного процесу на формування в студентів толерантної міжкультурної взаємодії, їх підготовку до життя в поліетнічному просторі. Отже, професійно-педагогічна підготовка майбутнього вчителя має бути наповнена культурними смислами і бути полікультурною за своїм змістом [4; 5].

Таким чином, професійно-педагогічна підготовка майбутніх учителів може бути ефективно реалізована в кожному регіоні за таких умов: урахування регіональних тенденцій, природно-географічних, соціально-географічних, соціально-економічних, соціально-демографічних особливостей регіону, які безпосередньо впливають на його освітню політику; створення у ВНЗ особистісно-розвивальної системи навчання; демократичної атмосфери щодо реалізації свобод та прав людини; формування мотивації до міжкультурної взаємодії; набуття знань, умінь та навичок міжкультурної взаємодії; розвиток ціннісно-сміслової сфери особистості, зокрема позитивних моральних особистісних якостей; створення цілісного полікультурного освітнього простору в регіоні; суб'єктивізація та діалогізація освітнього простору та засадах толерантності та міжкультурної взаємодії.

Список використаних джерел та літератури

1. Миронова Г.В. Организация мультикультурного образовательного пространства педагогического колледжа: автореф. дисс. на соискание уч. степени канд. пед. наук: спец. 13.00.08 «Теория и методика профессионального образования» / Г.В. Миронова. – Волгоград, 2007. – 25 с.
2. Banks G. Teaching Strategies for Ethnic Studies / G. Banks. – Newton, 1987. – 156 p.
3. Матис Т.А. Изучение психологических новообразований совместной учебной деятельности школьников / Т.А. Матис // Формирование учебной деятельности школьников. – М.: Педагогика, 1982. – 216 с.
4. Якса Н.В. Теоретичні засади професійно-педагогічної підготовки майбутніх учителів до взаємодії суб'єктів освітнього процесу в умовах полікультурності Кримського регіону: [монографія] / Н.В. Якса; наук. ред. О.А. Дубасенюк. – Житомир: Вид-во ЖДУ ім. Івана Франка, 2006. – 433 с.
5. Якса Н.В. Міжкультурна взаємодія суб'єктів освітнього процесу : навч. посіб. / Н.В. Якса. – Житомир: ЖДУ ім. І. Франка, 2007. – 321 с.

Н.В. Якса
доктор педагогічних наук, професор кафедри педагогіки
Таврійський національний університет імені
В.І.Вернадського, м. Сімферополь

Полікультурне виховання – шлях до зближення народів

Полікультурне виховання молодого покоління, в основі якого лежить міжкультурна взаємодія, розглядається як обов'язкова складова сучасного освітнього процесу, що дозволяє виховати людину, здатну до ефективної життєдіяльності в сучасному багатонаціональному суспільстві.

Поликультурное воспитание молодого поколения, в основе которого лежит межкультурное взаимодействие, рассматривается как обязательная составляющая современного образовательного процесса, которая позволяет воспитать человека, способного к эффективной жизнедеятельности в современном многонациональном обществе.

Multicultural education of the younger generation based on crosscultural cooperation is analysed as an obligatory constituent of modern educational process, that allows to educate a person, capable of effective life activity in modern multinational society.

Проблема полікультурної освіти й виховання є у центрі наукової уваги багатьох дослідників. Останніми роками посилюється інтерес до проблеми полікультурності у контексті етнічного аспекту (О.В. Антонюк, Р.І. Антонюк, М.А. Араджіоні, З.Р. Асанова, Т.О. Атрощенко, З.Т. Гасанов, О.Г. Доморовська, В.Б. Євтух, Я.І. Журецький, Т.Г. Зякун, І.В. Лебідь, І.П. Руденко, Г.Г. Філіпчук та ін.). Вивчаються проблеми полікультурної освіти (Я.Г. Гулецька, О.В. Гукаленко, О.В. Давидов, Г.Д. Дмитрієв, М.М. Князева, В.В. Кузьменко, О.В. Латишева, В.В. Макаєва, Г.В. Міронова, Л.Р. Садикова, А.В. Сущенко та ін.). Науковцями також досліджуються різні аспекти полікультурного виховання (В.В. Бойченко, Л.В. Волік, О.Н. Джурінський, В.А. Єршов, В.О. Компанієць, Т.І. Левченко, І.Ф. Лощенова, Г.М. Розлуцька, Л.В. Узунова, О.Л. Шевнюк та ін.), процеси діалогу культур в освітній галузі (В.Л. Аношкіна, В.О. Калінін, Л.В. Бурман, Л.А. Гончаренко, К.С. Лях, В.В. Морозов, В.В. Присакар,

С.О. Черепанова та ін.), толерантність, емпатія, зокрема у міжетнічних стосунках (В.О. Бакальчук, Т.М. Білоус, С.К. Бондарева, О.А. Грива, Л.П. Журавльова, В.В. Кузьменко, О.А. Лазаріді, В.А. Лекторський, Н.А. Платонова, Ю.С. Яценко та ін.), компетентнісний підхід, у тому числі до полікультурної освіти та виховання (М.В. Булигіна, В.О. Калінін, О.М. Волченко, Ж.Г. Гараніна, В.А. Дьомін, Ю.М. Жуков, І.А. Закір'янова, О.А. Козирева, Є.В. Коблянська, Т.М. Володько, Ю.В. Кушеверська, О.Б. Мамчин, Г.А. Медведєва, С.В. Носкова, Л.В. Орніна, І.Є. Шолудченко та ін.) [3].

Якісно новий рівень взаємин між країнами змінює очікування від національних систем освіти і висунув до них ряд вимог із позицій міжнародного співробітництва. Сучасний світ – це світ, що відкритий для діалогу, для взаємопроникнення культур. Тому дуже важливо не замикатися тільки у своєму освітньому просторі, а шукати шляхи взаємодії з іншими освітніми моделями. Культура людини, рівень її самосвідомості виявляється саме в особистій причетності до подій загальнопланетарного, полікультурного масштабу.

Концепція сталого розвитку в Україні реалізує ідею єдності, гармонізує суспільне життя на основі плюралізму думок, підходів і рішень з урахуванням специфіки окремих країн і регіонів. Педагогічна думка розвинених постіндустріальних держав схиляється до необхідності збереження консервативно-захисної ролі освіти, зокрема її функції стабілізуючого соціального інституту, який охороняє, зберігає і передає досвід матеріально-культурного розвитку від покоління до покоління [1].

Якісно новий рівень культурних відносин між країнами змінив очікування від національних систем освіти і висунув до них ряд вимог із позицій міжнародного співробітництва. Нові відносини між людьми, побудовані на засадах діалогу і взаємопроникнення культур, дозволяють як учням, так і педагогам не замикатися тільки у своєму освітньому просторі, а шукати точки перетину з освітніми моделями в інших освітніх просторах. Рівень культурної самосвідомості суб'єктів освітнього простору виявляється саме в особистій їх причетності до подій загальнопланетарного, міжкультурного масштабу. Країни дедалі більше залежать одна від одної, а межа між «вітчизняним» і «міжнародним» усе інтенсивніше розмивається.

Значущість полікультурного компонента в освітньому просторі підкреслила Генеральна Асамблея ООН (1992 р.), коли зазначила в Декларації прав громадян, що для суспільства важливо «[...] вживати

заходів у галузі освіти з метою заохочення молоді до пізнання історії, традицій, мови та культури меншин [...] Особи, які належать до меншин, повинні, навзаєм, мати можливості до набуття знання про суспільство, в якому вони живуть» [4, р. 100]. Підтримала ці ідеї також міжнародна комісія ЮНЕСКО, зазначивши у доповіді про освіту в багатомовному світі (2003 р.) важливість усвідомлення етнокультурного коріння кожної людини, та необхідність формування поваги до інших культур [2, с. 6].

Не можна також оминати увагою глобалізаційні процеси, що сьогодні відбуваються в українському суспільстві. В умовах євроінтеграції зростає вплив етнокультурного чинника, що набуває специфіки в період розвитку постіндустріального інформаційного суспільства, яке, з одного боку, стирає раніше чітко окреслені межі в системах освіти різних країн, з іншого ж – вимагає вивчення і врахування особливостей етнокультурного середовища, в якому відбувається становлення особистості майбутнього спеціаліста, в тому числі й педагога.

Кардинальні демографічні зміни (падіння рівня народжуваності, старіння населення, поширення міграційних процесів, зростання кількості міжетнічних та міжконфесійних шлюбів) та пов'язані з ними культурні зміни, що відбулися в останні два десятиліття в Україні, спричинили ряд трансформацій у системі освіти й у суспільстві загалом.

Відтак, сучасна соціокультурна освітня ситуація українського освітнього простору вимагає дедалі більше позитивних форм міжособистісної й міжгрупової взаємодії. На зміну традиційній знаннево-орієнтованій (чи навчально-дисциплінарній) системі навчання приходять альтернативні, що дають змогу максимально наблизити навчальний процес до рівня розвитку особистості, яка формується, її запитів та можливостей.

Традиційно мета освіти окреслюється як узагальнено сформульоване соціальне замовлення, однак сьогодні мета й зміст освіти не можуть бути однозначно задані для всіх вихованців, не можуть бути уніфікованими.

Значимо, що ціннісні орієнтації полікультурного виховання завжди тісно пов'язані з тими культурними традиціями, що прийняті в конкретному соціумі. Жителі колишнього пострадянського простору знаходяться на стику двох культур – європейської й азійської. Розглянемо їх у порівнянні з допомогою таблиці 1.

Таблиця 1
Основні параметри європейської й азіатської культурної традиції

Європейська культурна традиція	Азіатська культурна традиція
1. Прагнення до аналітичного осмислення світу	1. Прагнення до цілісного, інтуїтивного осмислення світу
2. Швидке прийняття нового	2. Надання переваги традиціям минулого, навіть у межах нових підходів і інновацій
3. Пріоритет матеріальних цінностей	3. Пріоритет духовних цінностей
4. Прагнення якомога раніше вийти з-під опіки батьків, бути самостійним і незалежним	4. Шанування батьків, родових зв'язків, зміцнення кланово-сімейних зв'язків
5. Швидка зміна професійних інтересів, захопленість	5. Стійкість професійних інтересів, часто на основі соціально-родових традицій
6. Стертя граней між міським і сільським способом життя	6. Істотна відмінність сільського способу життя від міського

Розходження менталітетів ще раз підкреслює необхідність розгляду міжособистісної взаємодії не тільки як суспільного, але й як своєрідного культурного процесу, що враховує всю самотність слов'янських традицій виховання, а також представників тих етносів, що більше тяжіють до азіатського менталітету.

Для поглиблення розуміння зазначеної вище класифікації можна послатися на дослідження значимості окреслених цінностей серед сучасної єврейської молоді, які зроблені в результаті дослідження соціокультурних цінностей на мікрорівні, на основі опитування сучасних євреїв-студентів коледжу «Махон Хая Мушка» (таблиця 2). Це дало можливість скласти таблицю цінностей, які становлять собою основу системи загальнолюдських соціокультурних цінностей євреїв.

Таблиця 2.
Структура загальнолюдських соціокультурних цінностей,
які мають вплив на міжкультурну взаємодію

Цінності, що мають першорядне значення	Цінності, що мають значення II ступеня важливості	Цінності, що мають несуттєве значення
Релігія	Активність, наполегливість	Колір шкіри, національність
Освіта	Рівність жінок	Першість
Багатство (гроші)	Мир	Безпосередність
Людські позитивні якості	Збереження середовища	Пунктуальність
Материнство	Спасіння, допомога	Скромність
Повага до старших	Міць держави	Першість
Повага до молоді	Відповідальність	
Патріотизм	Гостинність	

Відомо, що з найдавніших часів люди намагалися обґрунтувати й описати моральні норми, вигляд ідеальної людини як осередку певних цінностей – чеснот. Так, наприклад, такі заповіді й заборони (що культивуються у середовищі українців та євреїв, постаючи певним ціннісним ґрунтом для зближення цих народів), як «Шануй батька твого і матір твою», «Не убий», «Не чини перелюбу», «Не кради», «Не лжесвідчи», «Не побажай добра ближнього твого» сприймаються на життєвому рівні позитивними загальнолюдськими нормами поведінки.

У «Загальній декларації прав людини», прийнятій Генеральною Асамблеєю ООН у 1948 році, затверджуються такі цінності для всіх людей, як воля, рівність, братерство. Слов'янська євангелічна асоціація виділила 46 християнських цінностей, серед них – здатність до жалю, чемність, мужність, справедливість, віра й вірність, здатність прощати, доброта, любов і ін.

Наведений список загальнолюдських, громадянських і релігійних цінностей свідчить про те, що немає, та, очевидно, й не може бути єдиного підґрунтя й класифікації цінностей. Більш доцільною можна вважати орієнтацію на відносно більш значущі культурні цінності,

що і являють собою узагальнений зміст як культури, так і освіти, як супутнього їй процесу.

Відтак, унікальність і цінність саме міжкультурної взаємодії полягає в тому, що, охоплюючи сфери діяльності, спілкування, відносин і поведінки суб'єктів освітнього процесу, воно впливає на розвиток їх особистості, світогляду, формування складної системи індивідуальних і групових ціннісних орієнтацій. При цьому аналіз наукових джерел дозволяє дійти висновку про те, що базові цінності доцільно поділити на дві умовні групи:

«цінності життєдіяльності», до яких віднесено самореалізацію, волю, інтерес, взаєморозуміння, співробітництво, підтримку. В їх основі лежать поведінкові й діяльнісні норми та соціальні цінності, що забезпечують існування людини в співтоваристві інших людей;

«цінності-чесноти», до яких віднесено альтруїзм, другоюдомінантність, терпимість/толерантність, емпатію. В їх основі лежать найбільш значущі норми відношення до іншої людини, що мають моральний і психологічний зміст.

При цьому оволодіння даними культурними цінностями в освітньому процесі й ході міжособистісної взаємодії суб'єктів можливе шляхом двох позицій:

споглядально-пізнавальної, коли людина вивчає світ у всьому його різноманітті, усвідомлює його;

активно-перетворюючої, коли вона реально сприяє збереженню загальнокультурних, національних і вітальних цінностей, збільшенню багатств природи і суспільства, творчими зусиллями створюючи матеріальні й духовні цінності.

Таким чином, опора на основні теоретичні положення полікультурного виховання, що передбачає синтез, єдність позитивних зовнішніх і, що дуже важливо, внутрішніх змін, дозволяє розглядати полікультурну взаємодію, з одного боку, як обов'язковий компонент, характеристики сучасного освітнього процесу, а з іншого, як певний духовний результат, виражений у сформованості системи ціннісних уявлень, орієнтацій учнів, що дозволяє знаходити точки перетину між представниками різних культур, етносів, громадських і конфесійних організацій, формуючи себе як людину світу.

Відтак, в українському й єврейському суспільствах актуалізуються проблеми полікультурної освіти, формування в молоді уявлень про різноманітність культур у світі, позитивного ставлення до національно-культурних та етноконфесійних традицій народів.

За рубежом, у тому числі в Ізраїлі, спостерігається зростання ролі університетської освіти та її культурологічного аспекту, виникає нагальна потреба у формуванні полікультурної особистості на засадах співробітництва різних етнічних полі- та монокультурних груп; у розвитку в студентів національної самосвідомості, високого рівня духовності, моральності, навичок міжкультурної взаємодії; створюються умови для збереження національної мови і культури малих народів, для накопичення досвіду полікультурної педагогічної освіти.

Список використаних джерел та літератури

1. Обозний В.В. Модернізація краєзнавчої освіти України у контексті євроінтеграційних процесів / В.В. Обозний // Модернізація вищої освіти у контексті євроінтеграційних процесів: матер. Всеукр. методолог. семінару з міжнародн.участю, квітень 2007 р., Житомир. – Житомир: ЖДУ, 2007. – С. 93-100.
2. Образование в многоязычном мире. Установочный документ ЮНЕСКО. Октябрь 2002. [Электронный ресурс]. – 19 с. – Режим доступа к журн.: // www.unesco.org/education/efa/monitoring.
3. Якса Н.В. Міжкультурна взаємодія суб'єктів освітнього процесу: навч. посіб. / Н.В. Якса. – Житомир: ЖДУ ім. Івана. Франка, 2007. – 321 с.
4. Hodson D. The Human Right to Education. Dartmouth Publishing Company United. Ashgate. Brookfield, USA. Singapore. Sydney. 1998. – 233 p.

В.Й. Білоус
академік ІАУ

Н.К Місяць

кандидат педагогічних наук, доцент

Житомирський державний університет імені Івана Франка

«Єврейське питання» на Житомирщині: соціологічний аспект

У статті представлені результати соціологічного опитування щодо ставлення населення міста Житомира до представників єврейської національності.

В статье представлены результаты социологического опроса об отношении населения города Житомира к представителям еврейской национальности.

In the article the results of the sociological survey on the attitude of Zhytomyr population towards the representatives of the Jewish nationality are presented.

Історично склалося, що національний склад України неоднорідний. Серед представників інших народів тут проживає чимало євреїв, які завжди були впливовою частиною суспільства. Представники цього прадавнього народу становлять унікальний пласт історії і культури України, без них не можна уявити життя будь-якого міста чи містечка Волині, Поділля, Київщини [1]. Шанування євреями традиції свого народу зумовили здатність їх до збереження своєї культури практично в будь-якому етнічному середовищі. В музейних колекціях єврейських громад України збереглося чимало свідчень про це [2].

Надзвичайно важливо, що єврейський народ віддано виконував релігійний заповіт іудейської віри, євреї ніколи не зраджували рідної мови (розмовної ідіш та книжної іврит). В єврейських сім'ях з дітьми говорили своєю мовою, синів долучали до грамоти, навчали читати єврейські книжки. Єврейський народ створив свою самобутню систему початкової освіти, євреї стали одним з найбільш освічених прошарків населення Волині [3, 4].

Стосунки між представниками різних етносів, що мешкають на одній території, складні і неоднозначні, вони змінюються залежно від змін у суспільстві. Це стосується і ставлення до євреїв в Україні.

Воно може відкрито декларуватися або приховуватися, маскуватися. Одним із прикладів подвійного стандарту у ставленні до євреїв може бути позиція Сталіна. Ще до початку Другої світової війни він висловлював Рібентропу свої погляди на єврейське питання, а Гітлеру відверто обіцяв покінчити з «єврейським засиллям» серед інтелігенції [5]. У той же час офіційно Сталін ніде і ніколи не говорив про євреїв негативно, хоча у вузькому колі приятелів, як згадував М.С. Хрущов [6], любив підкреслено акцентувати вимову, коли говорив про людей цієї національності.

Шляхом пропаганди Сталін впливав на громадську думку щодо єврейського питання. Під гаслами боротьби з космополітизмом одразу після Другої світової війни в СРСР роздухувалося невдоволення євреями, які нібито були причиною усіх негараздів («в усьому жиди винуваті»), серед населення всіляко поширювалася юдофобія. Розпочався неоголошений утиск євреїв. У 1948 році, коли була проголошена утворена держава Ізраїль, єврейський національний рух активізувався, що зумовило загострення антисемітської компанії (арешти Єврейського антифашистського комітету, так звана кадрова чистка 1949 року [7], перевірки особового складу медичних установ у деяких містах України з метою виявлення таких, що «не справляють враження благонадійності» [8] і на завершення сфальсифікована справа кремлівських лікарів). Влада маніпулювала масовими настроями, під гаслом «всенародного схвалення» готувала суспільство до терору щодо космополітів. Як наслідок лицемірної національної політики сталінського режиму стали можливі крайні форми національної ненависті і нетерпимості. Проте у старшого за віком населення зберігалися традиції поліетнічного співіснування південноукраїнського регіону і це було перепорою на шляху розпалювання антисеврейської істерії.

Зразком у ставленні до єврейського питання з боку інтелігенції був і залишається наш земляк письменник В.Г. Короленко. Єврейська тема посідала особливе місце не тільки у його творчості, але й у житті (виграна ним справа Бейліса). Про єднання не за ознакою національності, а за ознакою порядності свідчить приклад стосунків між євреями і українцями у часи боротьби з дисидентами в Радянському Союзі, про що згадує Євген Сверстюк. Обдарований феноменальною пам'яттю євреї Ар'є Вудка вивіз з ув'язнення на волю кількадесят віршів українських поетів, що одразу були надруковані за кордоном. Врятовані рукописи підтримують оптимістичну булгаковську легенду: «Рукописи не горять» [9].

В Україні скрізь, де проживають євреї, помітним є їх внесок в історію, культуру, освіту, побут [10]. Живучи серед українців, і зберігаючи свою культуру, трепетно ставлячись до традицій і звичаїв свого народу, євреї водночас характеризуються толерантністю у стосунках з оточуючими. Зазвичай вони гарно володіють українською мовою, використовують її у спілкуванні з українцями і у професійній діяльності.

А як ставляться до євреїв українці? Діапазон цього ставлення значний: від рятування євреїв українцями під час гітлерівської окупації до презирливого «жиди» на адресу представників цієї нації. Ми вирішили дослідити соціологічний аспект єврейського питання в сучасних умовах, а саме: як ставляться до євреїв різні верстви українського суспільства в Житомирі.

Матеріалом для дослідження стало опитування представників молоді (учні шкіл, ПТУ, студенти), людей середнього віку (30–40 років, 45–55 років) та старшого покоління (люди після 65 років). Опитування проводилося під час анкетування, бесід та телефонних розмов. Ми усвідомлювали, що результати опитування допускають значну долю необ'єктивності, оскільки відповіді можуть бути піддані сумніву. Навряд чи хтось в обличчя буде говорити про євреїв негативне. Тому, окрім безпосереднього опитування, ми скористалися анкетами, в яких можна давати відповіді анонімно, та телефонними розмовами. Окрім цього, важливо не тільки те, що людина каже, а й те що вона робить. Тому ми використовували не тільки прямі відповіді на питання анкети, а й розмови про випадки з життя, моделювання ситуацій, реакцію на матеріали преси тощо.

Безпосереднє опитування та анонімне анкетування проводилося у середовищі учнівської та студентської молоді, серед учителів та лікарів. Телефонне опитування проводилося за телефонною книгою Житомира. Обиралися абоненти підряд за списком (10–30 осіб), вибірково за прізвищами, які містили ознаку приналежності абонента до української та до єврейської національності. Всього анкетуванням та телефонним опитуванням охоплено близько двох тисяч осіб.

Наведемо приклади деяких питань, що містилися в анкетах та ставилися респондентам при безпосередньому опитуванні.

1. Чи є євреї у Вашому близькому оточенні?

- а) колеги по роботі;
- б) сусіди;
- в) друзі;
- г) родичі.

2. Дайте оцінку євреям як фахівцям.
  - а) висока;
  - б) достатня;
  - в) низька.
3. Як Ви оцінюєте євреїв щодо їх поведінки в родині?
  - а) ставлення до дітей (чадолюбові);
  - б) ставлення до старших людей в родині (повага);
  - в) особисті стосунки у подружньому житті (майже нема зрад, мало розлучень).
4. Яку рису характеру, людської вдачі євреїв Ви виділяєте як домінуючу?
  - а) взаємопідтримка, взаємодопомога;
  - б) не конфліктність, добросусідство;
  - в) високий рівень освіченості, культури (музичні школи, шахи, концерти, театр);
  - г) хитрість, прагматизм.
5. Яким словом Ви послуговуєтеся у повсякденному житті («єврей», «жид»)?
6. Ваше ставлення до Голокосту:
  - а) беззаперечно визнаю;
  - б) мало знаю про це, вважаю, що постраждали всі народи;
  - в) ставлю на один щабель з Голодомором.
7. Чи відмічаєте Ви дискримінацію щодо євреїв в Україні?
  - а) мені не відомі такі факти;
  - б) я знаю, що такі факти були в історії України;
  - в) я особисто знаю про такі факти відносно моїх родичів, друзів, знайомих.

На підставі аналізу отриманих результатів ми дійшли висновку про те, що в сучасному українському суспільстві переважає толерантне ставлення українців до євреїв, воно характеризує людей освічених і культурних (зауважимо, що ознака освіти не є головною). Водночас серед відповідей зустрічалися вкрай різкі і негативні («нехай усі їдуть у свій Ізраїль», «без жидів в Україні буде краще», «в них нема батьківщини, бо вони там, де краще сьогодні», «усі політики – жиди»). Подібні відповіді засвідчували нетерпимість як ознаку середньовічної дрімучості. За нашими дослідженнями, в Житомирі, на щастя, переважає толерантність у ставленні до євреїв.

Список використаних джерел та літератури

1. Рафальський О.І. Джерела з історії та культури єврейського народу Правобережної України у фондах Державного архіву Житомирської області / Рафальський О.І. // Євреї в Україні: історія і сучасність. – Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2009. – С. 49.
2. Кержнер А.Г. Музейні колекції єврейських громад України / Кержнер А.Г. // Євреї в Україні: історія і сучасність. – Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2009. – С. 87-97.
3. Іващенко О.М. Євреї Волині / Іващенко О.М., Поліщук Ю.М. – Житомир, 1998. – 190 с.
4. Рудницька Н. Місце казенних і приватних училищ в системі освіти євреїв на Волині у XIX – на початку XX ст. / Н. Рудницька // Вісник Академії праці і соціальних відносин. – 2002. – № 1. – С. 202-209.
5. Яковлев А. Погромная история / Яковлев А. // Новое время . – 1998. – № 48-49. – С. 49-53.
6. Мемуары Никиты Сергеевича Хрущева // Вопросы истории. – 1991. – № 2/3. – С. 62-82.
7. Шевченко Л. Інтелекція України і сталінізм (1945 – серед. 50-х рр.) / Шевченко Л. // Історія в школі. – 1999. – № 7. – С. 2-5.
8. ЦДГО України. – Ф.1. – Оп. 29. – Спр. 213. Справки и докладные записки райкомов КП(б)У о фактах засоренности органов здравоохранения людьми, невнушающими политического доверия. – 1949. – Арк. 1-21.
9. Сверстюк Є. Рукописи горять. Рукописи не горять! / Сверстюк Є. // Правда полинова – К.: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2009. – С. 150.
10. Котляр Ю.В. Євреї Волині: історико-культурологічний аспект. Євреї в Україні: історія і сучасність / Котляр Ю.В. – Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2009. – С. 137.

О.В. Вознюк
кандидат педагогічних наук, доцент кафедри педагогіки
Житомирський державний університет імені Івана Франка

Толерантність – умова зближення українського і єврейського народів

В статті аналізується феномен толерантності у контексті синергетики як міждисциплінарного напрямку аналізу світу в усьому його розмаїтті, яке дозволить розширити загальне поле аналізу актуального феномену сучасності.

В статье анализируется феномен толерантности в контексте синергетики как междисциплинарного направления анализа мира во всем его многообразии, которое позволит расширить общее поле анализа актуального феномена современности.

The article analyses the phenomenon of tolerance in the context of synergetics as a crossdisciplinary approach to the analysis of the world in all its diversity, which will extend the scope of analysis of this topical modern phenomenon.

Аналіз наукових джерел засвідчує, що толерантність постає умовою зближення українського і єврейського народів. Зазначимо, що толерантність як соціально-психологічний та філософський феномен набуває останніми роками поглибленого трактування у контексті соціально-політичних аспектів реальності. Термін «толерантність» походить від латинського *tolerantia* і перекладається як терпимість. ЮНЕСКО, під егідою якої 1995 рік було проголошено Роком толерантності, трактує поняття «толерантність» як вміння людини, суспільства, держави поважно ставитися до точки зору інших, неворожо до позицій, що відрізняються від власної думки. «Толерантність – це те, що робить можливим досягнення миру та приводить від культури війни до культури миру» – проголошено в Декларації принципів толерантності, що була прийнята Генеральною Конференцією ЮНЕСКО в 1995 році [7]. Тут поняття «толерантність» визначено як: повага, прийняття і розуміння великої кількості культур нашого світу, форм самовираження і прояву людської індивідуальності; відмова від догматизму, від абсолютизації істини і затвердження норм, встановлених в міжнародних правових актах в галузі прав людини.

«Філософський енциклопедичний словник» дає таке визначення толерантності: «Толерантність – від лат. *tolerantia* – терпимість – термін, що ним позначають доброзичливе або принаймні стримане ставлення до індивідуальних та групових відмінностей (релігійних, етнічних, культурних, цивілізаційних)» [9, с. 642]. «Соціологічний енциклопедичний словник» розділяє значення терміна толерантність на: 1) терпимість до чужого способу життя, поведінки, звичаїв, почуттів, ідей, думок, вірувань, 2) відсутність або послаблення реагування на несприятливі фактори, в разі зниження чуттєвості до їх дії [6, с. 370]. «Український педагогічний словник» дає визначення толерантності як терпимості до чужих думок та вірувань [8, с. 332].

Прояви толерантності та її культивування пов'язувалися з космічною симпатією древніх філософів, з симпатією (А. Сміт, Д. Юм); ефективним самоконтролем (Л.К. Вовенарг); прагненням до помірності (Ф.В. Вейс); співчуттям (Ж.-Ж. Руссо, А. Шопенгауер), реалізацією принципу збереження (К. Ясперс), із загальним людським обов'язком (І. Кант); збереженням мудрої міри рівноваги (І.В. Гете); суспільним інстинктом (Ч. Дарвін), з ідеєю загальної рівноваги (Г. Спенсер); можливістю контролю чужого життя (марксизм); інтелектуальною симпатією (А. Бергсон); релігійним ентузіазмом (У. Джеймс); соціальною педагогікою (демократичний соціалізм, В. Ейхлер); ставленням щодо людського вибору (С. К'еркигор); внутрішнім регулятором ставлення до іншої людини (Ж.-П. Сартр); феноменом мовчання (Т. Карлейль); подоланням свого мовчання (А. Камю); компромісом суб'єкта з дійсністю для досягнення своїх потреб і бажань (Х. Плеснер); інтенціональним співчуттям (Е. Гуссерль); рефлексією чужого досвіду (В. Франкл); співіснування різних мовних форм (конвенціоналізм, Л. Вітгенштейн) [2].

У рамках ортодоксальної марксистської соціології толерантність характеризували з ідеологічних позицій, як «безпринципність», відмову від суспільної боротьби. Тому тут її фактично відкидали, оскільки, незважаючи на визнання важливості терпимості для гармонійного розвитку контактів різної форми (від міжособистісних до міждержавних), у літературі того часу можна зустріти лише окремі визначення толерантності в контексті характеристик біологічної адаптації [4, с. 22-47], в системі демократичних принципів [10, с. 156].

Аналіз соціологічної літератури з проблем толерантності дозволяє дійти висновку, що сучасна соціологічна наука розглядає толерантність як природу морального ідеалу, що формується в результаті історичного добору певних правил співіснування, норм поведінки і

переходить на рівень світоглядних позицій у пізнанні суб'єктів взаємодії. Можна стверджувати, що у законах функціонування толерантності закодована єдність раціонального, емоційного та діяльнісного як компонентів соціальної поведінки [10, с. 168].

Толерантність особистості також пов'язують із стійкістю до зовнішніх впливів та із внутрішньою стійкістю. Це також соціальний чинник, що спрямовує міжособистісні стосунки в суспільстві до співробітництва, яке пов'язує між собою індивідів, традиції, норми, культури [5].

Під толерантністю в біології науковці розуміють здатність організму без видимого для себе збитку переносити потенційні впливи будь-яких чинників зовнішнього середовища. Тут толерантність може трактуватися як певний адаптаційний ресурс організму, коли важливим постає так званий «запас міцності», де слід враховувати, що витривалість індивіду буває як фізичною, так і психологічною. Суттєво, що людині властива експансія стосунків, оскільки вона здатна перетворювати на об'єкти своїх потреб різноманітні предмети, явища та події, коли все до чого привертається увага людини стає об'єктом її моральної оцінки, що виявляє подальшу перспективу впливу або взаємовпливу. Важливо, що у процесі особистісного зростання людина стає небайдужою до оточуючого соціального та космопланетарного світу (антропний принцип), а кількість об'єктів небайдужості індивіда (на шляху розвитку цивілізації та особистісної соціалізації) постійно зростає. При цьому небайдужість може поляризуватися на підставі характеру ставлення, що складається (толерантного чи ін толерантного), коли саме від цих чинників залежить людська поведінка в тій чи іншій ситуації [1, с. 10].

Загалом, дослідженнями загальних питань проблеми толерантності займалися такі вчені, як О.В. Безкоровайна, Б.В. Варвиків, В.Л. Черненко, А.Т. Вакулінська, М.С. Міріманова; взаємозв'язок толерантності та національної свідомості та психології досліджували В.Г. Крисько, В.С. Мухіна, А.П. Садохін та ін.; методологія толерантності висвітлена в працях Л.А. Бойчак, Р.В. Ткачева, Г.У. Солдатова, О.Д. Шарова, Л.А. Шайгерова та ін.

Завданням нашої статті є аналіз феномену толерантності у контексті синергетики як міждисциплінарного напрямку аналізу світу у всьому його розмаїтті, що дозволить розширити загальне поле аналізу актуального феномену сучасності.

Синергетика – це новий міждисциплінарний науковий напрямок, що виник на початку 70-х років XX століття. Одним з його головних завдань є пізнання загальних принципів, що лежать в основі процесів самоорганізації, які реалізуються в системах різної природи: фізичних, біологічних, технічних і соціальних. Можна сказати, що синергетика – це напрямок у філософії науки, що являє собою міждисциплінарний аналіз наукових ідей, методів й моделей складного поведіння, розкриття їхнього потенціалу в мисленні про світ і людину. Сам термін «синергетика» походить від грецького слова, яке можна перекласти як «сприяння», «співробітництво», «синтез енергій». Таким чином, суттєвим когнітивним аспектом синергетики є вивчення системних властивостей предметів та явищ.

Суттєво, що синергетикою виявлено феномен цілісності (інтегративності, адитивності, емерджентності, тотальності [3]), де має місце системний ефект, коли у системі (цілісності) з'являються властивості, що не притаманні її компонентам, коли властивості системи не дорівнюють сумі властивостей її складників.

Таким чином, синергетика вивчає феномен Цілого, що виявляє себе в сфері життя, яке будується як принципово цілісна сутність. Наведемо спостереження французького ентомолога Луї Тома, який займався вивченням термітів. Цей дослідник помітив, що окремий терміт є стохастичною сутністю, задіяною в хаотичному русі. Але якщо число термітів збільшується до деякої «критичної маси», то терміти створюють робочі бригади і, діючи узгодженим чином, зводять грандіозну будівлю, виявляючи «велике знання» про спорудження в цілому. Це стосується й всіх суспільних тварин, коли окремо взята особина сарани не знає напрямку й мети руху під час міграції, а зграя – знає. Подібний ефект «критичної маси» виявляється у птиць, риб, а також у всіх суспільних тварин, коли «велике знання» чи «велика воля» керують існуванням співтовариств живих істот. Усі вони, взяті в цілому, утворюють «живу речовину» В.І. Вернадського, що формує «цілісний планетарний організм» (Тейяр де Шарден), інтегрований у єдиний моноліт життя за допомогою так званих «слабких екологічних зв'язків» В.П. Казначєєва.

Зазначимо, що синергетичне розуміння цілого як наукової засади толерантності виявляє інший евристичний феномен – тріадну модель розвитку соціальних утворень, яка демонструє три етапи розвитку – початковий, на якому соціум кристалізується та отримує ієрарховану упорядкованість. На другому деієрархованому етапі

соціум розпорощується, втрачаючи свою соціокультурну цілісність. На третьому етапі спостерігається повернення до етнічних витоків, народ зазвичай поновлює свій цілісний статус. Це повністю відповідає розвитку єврейського й українського етносів.

Перша згадка про євреїв (як про народ) міститься у Біблії. Відтак, історія цього народу почалася приблизно з XVII століття до н.е. Цар Давид (1004–965 рр. до н. е.) перетворив єврейське царство на могутню державу із столицею в Єрусалимі. Подальший розвиток стародавня ізраїльська держава одержала при синові Давида – Соломоні (965–930 рр. до н. е.). Після смерті Соломона країна розділилася на два царства: північне – Ізраїль і південне – Іудея. У 132 р. до н.е. єврейська держава зазнала руйнування. Її захопили римляни й перейменували у Палестину, проти євреїв почалися жорстокі гоніння, і вони, переважно, покинувши свою обітовану землю, розселилися по світу.

У 638 р. Палестину завоювали араби. Панування мусульман в Палестині продовжилося (без урахування періоду завоювання хрестоносців, що управляли в XI–XIII ст. Єрусалимським королівством) майже 1000 років. У 1917 р., в ході Першої світової війни, Палестина була окупована англійськими військами і стала (з 1920 по 1947 р.) підмандатною територією Великобританії. Саме у цей період у представників єврейського етносу масово стала визрівати думка про повернення на свою історичну батьківщину і про створення (або повернення) своєї держави. До Палестини спрямувалися два великі потоки євреїв із Східної Європи. Вони ставали новими поселенцями, освоювали покинуті і виснажені землі. У періоді 1919 по 1946 роки до Палестини прибуло більше 460 тис. репатріантів. Збільшення чисельності єврейської общини стало джерелом перманентних озброєних конфліктів з місцевим арабським населенням.

Кожна з хвиль єврейської імміграції робила свій внесок до розвитку єврейської общини: люди прибували з Польщі, Німеччини, Італії. Значний вплив на характер і суспільну структуру перших поселень внесли іммігранти з Росії. Вони заклали основи соціально-економічної інфраструктури, розвивали сільське господарство, створили унікальні форми сільської комуні – кібуци і мошави, будували домівки і прокладали дороги. Те, що колись пропагувалося і не вдалося створити в соціалістичній Росії – комуні – вдалося створити в капіталістичному Ізраїлі. Вони існують і зараз – поселення, обгороджені колючим дротом і з шлагбаумом при в'їзді, зі своєю інфраструктурою – дитсадком, їдальнею, пральнею та ін.

У листопаді 1947 р. ООН шляхом голосування висловилися за розділ Палестини на дві держави – єврейську і арабську. 14 травня 1948 року лідер євреїв Давид Бен-Гуріон оповістив Декларацію Незалежності, ізраїльська держава офіційно відбулася. Часовий розрив між двома державами Ізраїль склав більш ніж 2000 років [8].

Таким чином, розвиток єврейського народу виявляє три еволюційних етапи: перший етап пов'язаний із ієрархізацією єврейського етносу. Цей етап знаменує собою кристалізацію єврейства, створення незалежної держави, що позначилось на формуванні своєрідної соціальної психіки єврейського народу, який у своїх глибинних ірраціональних основах ґрунтується на ідеї богообраності та постає «царством священників і святого народу».

На другому етапі спостерігається поширення процесів ієрархізації, розпорошення єврейства по планеті. Однак при цьому єврейський народ залишається собою і не втрачає своєї етнічної ідентичності: «існує один народ, розпорошений та розкиданий серед інших народів, і віра в нього інша, ніж у інших народів...» (Естер 3, 6).

На третьому етапі розвитку єврейського народу спостерігається поновлення процесів ієрархізації, що позначилось на створенні (поновленні) єдиної держави, розпорошені частини якої повертаються до єдиного, настає час «збирання каміння». При цьому суттєво, що у витоків створення єврейської держави – прадавньої та сучасної – стоять два Давиди, які ілюструють три діалектичних етапи розвитку єврейства, коли третій етап знаменує собою повернення до першого етапу, але на більш вищому еволюційному витку розвитку.

Подібний сценарій притаманний й українському етносу, який сягає своїх коренів у надрах Трипільської культури. Другий етап розвитку характеризується циклічними процесами соціальної деієрархізації. І тільки на третьому етапі свого розвитку український етнос здобуває незалежність та поновлює витоковий стан державності.

Список використаних джерел та літератури

1. Бондырева С.К. Толерантность. Введение в проблему / Бондырева С.К., Колесов Д.В. – Москва-Воронеж, 2003. – 240 с.
2. Золотухин В.М. Толерантность как проблема философской антропологии: автореф. дис. на присвоение науч. степени докт. философ. наук / Золотухин В.М. – Екатеринбург, 2006. – 44 с.
3. Кизима В.В. Тоталлогия (философия обновления) / Кизима В.В. – К.: ПА-РАПАН, 2005. – 272 с.
4. Коржнева Е.М. Соціальна теорія пізнання Е. Дюркгейма / Коржнева Е.М. // 3 історії буржуазної соціології XIX–XX ст. – М.: Наука, 1968. – С. 22-47.
5. Мириманова М.С. Конфликтология: [учебник для студ. сред. пед. учеб. заведений] / Мириманова М.С. – М.: Издательский центр «Академия», 2003. – 320 с.
6. Социологический энциклопедический словарь / [сост. Г.В. Осипов]. – М.: М-Норма, 1998. – 480 с.
7. Толерантное сознание. Программа установки толерантного сознания. – режим доступа к источнику: // [http://bu UNESCO Moscow office webmaster](http://bu.unesco-moscow.org/).
8. Український педагогічний словник / [уклад. С. Гончаренко]. – К.: Либідь, 1997. – 373 с.
9. Філософський енциклопедичний словник / [уклад. В.І. Шинкарук]. – К.: Абрис, – 2002. – 742 с.
10. Швачко Е.В. Толерантність як психо-соціальний феномен / Швачко Е.В. // Соціологія: теорія і методи, маркетинг. – 2001. – №2. – С. 154-170.

Соціальні та педагогічні умови розвитку полікультурної освіти майбутніх учителів Канади

У статті досліджується історія розвитку педагогічної освіти Канади, яка однією з перших країн у світі почала впроваджувати ідеї та принципи мультикультуралізму в освітній процес.

В статье исследуется история развития педагогического образования Канады, которая одной из первых стран в мире начала внедрять идеи и принципы мультикультурализма в образовательный процесс.

The article analyses the history of pedagogical education in Canada, which is one of the first countries in the world began to implement the ideas and principles of multiculturalism into educational process.

Історія розвитку вчительської професії зазнала важливих змін у другій половині ХХ століття. Здебільшого всі країни світу (США, Канада, Велика Британія та інші) звернули увагу на вдосконалення фаху вчителя і визначили освітню реформу своїм основним пріоритетом. Сучасне суспільство спрямоване на культурний розвиток людини та її духовного світу. Підготовка нової генерації вчителів із високим рівнем загальної та педагогічної культури – це один із напрямів реформування освіти [1].

Метою статті є вивчення педагогічної науки Канади, зокрема полікультурної освіти майбутніх учителів.

На думку канадського вченого О. Райта, ідея полікультурності, унікальності та самоцінності кожної особистості, від якої суспільство чекає посилюючого й обов'язкового внеску, стає провідною у вихованні. Полікультурна діяльність не повинна ставати одним із пунктів навчальної програми, а повинна втілюватися у відношеннях, у фундаментальній моралі, у рішучості розширити культурні засади освіти, її методи і засоби [2].

Канадська нація формувалася з іммігрантів. Полікультурність виявилася могутнім знаряддям створення нації на поліетнічній

основі. Перші поселенці з Англії та Франції заклали основи двомовної культури. Етнічний склад Канади дуже неоднорідний. До прибуття європейців на території сучасної Канади проживало близько 50 спільнот корінного населення, які належали до десятка мовних груп. Згодом у XVI-XVII століттях із прибуттям на територію Канади французів та в результаті їх шлюбів із корінним індіанським населенням виникла значна етнічна група метисів. Англійці, шотландці, ірландці та валійці почали прибувати до Канади після німців, датчан. В кінці XIX століття почалась імміграція в країну кленового листа з Європи та Азії [3]. Сьогодні тут проживає 44% англо-канадців, 28% франко-канадців, а також індіанці, ескімоси та іммігранти з багатьох країн світу. На початку минулого століття англомовне населення, яке контролювало Канаду, почало порушувати права корінних жителів та франкомовних канадців. Тому, до Канади вирушила Королівська Комісія для вирішення та усунення конфліктів. У результаті, у 1969 році була прийнята двомовність і двокультурність, яка й скасувала расові та етнічні бар'єри.

Згодом у 1971 році Канада перша у світі прийняла політику мультикультуралізму «Мультикультуралізм у межах двомовності», яка була проголошена прем'єр-міністром П'єром Трудо. Суттєво, що для реалізації політики багатокультурності в уряді Канади у 1972 році був призначений міністр із проведення політики багатокультурності та було створено спеціальний орган – міністерство у справах багатокультурності [4].

Отже, поліетнічність або полікультурність – характерна риса Канади, яку слід ураховувати в освіті, як об'єктивний наслідок історії цієї країни, де приплив іммігрантів не тільки не припинявся три з половиною століття, але й збільшився за останні десятиліття.

Ідея «єдності у різноманітності» є визначальною основою концепції полікультурності. Відтак, Конституція 1982 року закріпила за громадянами волю та право національно-культурного самовираження. Згодом у 1988 році визнання культурної розмаїтості було проголошено як базовий принцип канадського суспільства. Так, офіційно проголошувався курс на збереження та розвиток субкультур меншин, рівність культур у соціальному й культурному житті. Отже, полікультуралізм було визначено як «джерело сили та майбутнього Канади» [4].

За період свого існування мультикультуралізм пройшов три фази розвитку. На першій фазі розвитку увага приділялась захисту прав

канадців у галузі культури й лінгвістики та збереженню культурних цінностей національних меншин Канади. Протягом другої фази розвитку увагу було зосереджено на питаннях справедливості по відношенню до національних меншин, громадських та політичних правах. Нарешті, на заключній фазі акцент робився на прийнятті політики мультикультуралізма всіма секторами в суспільстві [5].

Тож полікультурність у сучасній Канаді передбачає не лише терпимість, але і взаємне поняття культур, активне бажання не тільки зрозуміти, але і прийняти чужу культуру, а також охоче поділитися власною.

Канадська політика мультикультуралізма успішно проводиться й на федеральному рівні. Так, за тридцять років існування вищезгаданої політики освіта зазнала багато змін. Зокрема кількість мов, які пропонуються для вивчення у школах зросла від 2 до 15 [5, с. 7].

Особливістю канадської освіти є її багатокультурність. Так, згідно принципу мультикультуралізма в освітній галузі існують рівні можливості в системі освіти для всіх етносів реалізувати свої культурні потреби.

У контексті досліджуваної проблеми суттєве значення має те, що Міністерство освіти Канади приділяє багато уваги полікультурній підготовці вчителів та формуванню в них педагогічної майстерності різними засобами.

Значна увага приділяється освітньому рівню представників етнічних меншин. Так, Міністерство освіти Квебеку підтримало різноманітні програми, націлені на «перші нації». Слід зазначити, що завдяки фінансовій підтримці Міністерства у 1990 році вчителі та адміністратори народності Крі почали розробляти проект, у рамках якого була створена програма для учнів початкової школи мовою крі. На сучасному етапі вся програма до четвертого класу написана цією мовою [6, с. 450].

Також педагоги народності Могаvk помітили, що учні шкіл для могаvk не мали відповідного уявлення про роботу бібліотек, оскільки це було далеко від культури цієї народності. Міністерство допомогло вирішити цю проблему, простеживши шляхи зацікавлення учнів у бібліотеках [6, с. 450].

Змінилась також і підготовка викладачів. Так, педагогічні програми при університетах мають велику кількість курсів із мультикультуралізма та міжкультурної освіти. Вся багатобарвність

національностей суспільства представлена у педагогічному складі шкіл [5, с. 7].

Тож розглянемо як реалізовувалась політика мультикультуралізма у вищій педагогічній освіті Канади.

Суттєво, що програми з підготовки вчителів із корінного населення організовувались ще з 1970-х років із проголошенням політики багатокультурності. Метою програм було усунення несправедливості відносно корінного населення Канади, позбавленого багатьох політичних, економічних і соціальних прав (наприклад, здобуття професії вчителя). Як відомо, Конституція 1982 року виділяє три групи корінних народів, яких часто називають «першими націями Канади»:

Представники індіанських племен (понад 800 тис. людей), які розмовляють 58 мовами десяти мовних груп.

Метиси (200 тис. людей) – нащадки англійських та французьких переселенців, які поєдналися шлюбами з індіанськими жінками.

Інуїти (50 тис. людей) [7, с. 80].

Важливо простежити історичний розвиток освіти корінного населення Канади до набуття ним сучасного вигляду та підготовку вчителів для навчання перших націй. Аналіз історичної ситуації дасть можливість пояснити, чому мультикультуралізм у педагогічній освіті набув у Канаді такого обсягу.

Тож освіта інуїтів та інших представників корінного населення Канади традиційно проходила шляхом спостереження, практики та спілкування в сімейному колі, усного навчання, а також участі в різних зібраннях племені. Слід зазначити, що про професійних учителів мова не велася. У 1600-х років розпочалась формальна європейська освіта місцевого населення у Новій Франції, якими керували французькі релігійні товариства. Церква втручалась в освіту корінного населення. Тож, звернення місцевого населення до християнства та ознайомлення з цивілізацією – були головним завданнями місіонерських шкіл. Уперше освіта використовувалась для асиміляції корінних жителів із культурою колонізаторів. Починаючи з 1830-х років колоніальний (а згодом і федеральний) уряд посприяв церквам римсько-католицького та англіканського віросповідання у відкритті шкіл для місцевого населення, які проіснували до 1988 року [8, с. 8].

Із проголошенням Канадської конфедерації після 1867 року освіта для корінного населення набула двох форм: для індіанського населення вона стала федеральним обов'язком, а для представників перших націй стала провінційним обов'язком. Загалом на початку

XX ст. федеральний уряд відкрив 226 шкіл для індіанського населення, де більшу частину вчителів складали місіонери; програма навчання містила значну кількість релігійних предметів. Значна кількість дітей навчалась у початковій школі, й лише невеликий відсоток дітей закінчував школу та продовжував навчання. Суттєво, що першим університетом, який запровадив програми навчання для корінного населення був Університет Трент, що в Онтаріо [9, с. 115].

Багато професіоналів пояснювали низький рівень освіти корінних жителів тим, що мовами навчання були англійська або французька мови. Що і стало поштовхом створення та випробування програми підготовки вчителів із корінного населення у 1970-х роках [10, с. 90].

Сьогодні в університетах існують програми 53-ма мовами корінного населення та програми з полікультурної підготовки вчителів для роботи в школах із учнями, які є представниками «перших націй» [6, с. 452].

Вище згадані програми включають вивчення предметів індіанського та ескімоського циклів. За такими програмами готують учителів рідної мови та предметників.

У Канаді полікультурну освіту вивчають автохтонні групи населення у вищій школі. Так, у провінції Саскачеван функціонує індіанський федеральний коледж при університеті Рейджина, в якому навчаються щорічно близько трьохсот індіанців. Це єдиний в Північній Америці навчальний заклад університетського рівня, який очолюють індіанці і який орієнтований на навчання корінних етнічних груп. Випускники отримують ступінь бакалавра з історії культури, мистецтва та освіти індіанців. Для них створені навчальні заклади, а в окремих провінціях розроблені особливі програми навчання корінних народів. У Канаді розповсюджені два типи навчальних закладів для індіанців. Перший – під керівництвом корінних общин, який фінансує федеральна влада і призначений для жителів резервацій. Програми навчання відповідають провінційним вимогам та передбачають ґрунтовне вивчення корінних культур та мов. Другий тип створений для корінної меншості, котра проживає поза резервацією. Такі навчальні заклади організовують там, де є достатня кількість учнів корінних національностей. Програма містить вивчення корінних мов та культур. З 1968 року ведеться спеціалізована підготовка вчителів-аборигенів для роботи в подібних школах. У цих навчальних закладах упроваджуються спеціальні програми полікультурного навчання.

Полікультурний компонент офіційної політики Канади дозволяє багатьом групам емігрантів та їх нащадкам зберегти рівень культури історичної батьківщини. Право емігрантів, представників національних меншин на культурне самовираження закріплено в освітніх програмах більшості провінцій Канади. Влада провінцій Ньюфаундленд, Нова Шотландія, Британська Колумбія та ін. підтримують і фінансують вимоги емігрантських громад «третьої мови» (українців, італійців, німців), забезпечуючи навчання рідною мовою.

Як відомо, в Канаді існує 58 індіанських мов і діалектів, які становлять десять мовних груп. Програми відрізняються вивченням мови певного племені у поєднанні з англійською, викладанням низки предметів рідною мовою та введенням курсу історії та культури корінного населення. Зростаючий рівень викладання в індіанських школах свідчить про ефективність програм. Слід зазначити, що до деяких традиційних програм підготовки учителів відбувається включення предметів індіансько-ескімоського циклу [10, с. 90]. Наприклад, існує чотири програми для підготовки вчителів із корінного населення у коледжі освіти при Університеті Саскачеван. Спочатку вона була заснована як 2,5-річна програма, після закінчення якої видавався сертифікат. Зараз програма триває чотири роки, після її закінчення надається ступінь бакалавра освіти та вручається професійний сертифікат. Серед інших програм є такі:

- освітня програма вчителів північних територій, яка готує вчителів для північного Саскачевану («Дослідження аборигенів»);
- освітня програма для вчителів північно-західних територій, яка триває три роки та закінчується отриманням сертифікату («Вивчення канадських корінних народів»);
- освітня програма «Корінне населення в міських районах» для підготовки урбанізованого корінного населення провінції Саскачеван, яка передбачена для метисів і представників корінного населення, які не мають офіційного статусу. Програма з підготовки вчителів з корінного населення існує в університеті Британської Колумбії понад 25 років. Аналогічні програми діють в університеті Меморіал, університеті Нью Брансвік, університеті МакГіл і провінції Ньюфаундленд [6, с. 452]. Сьогодні діяльність вищезазначених програм досить важлива адже кількість учнів-аборигенів постійно зростає (наприклад, з 1984 до 1994 року їх кількість зросла від 31% до 73%).

Отже, ці програми дають можливість представникам корінного населення здобути професію вчителя. Тому й зросла кількість

учителів серед представників корінного населення у канадських провінціях. Полікультурні педагогічні програми дозволяють представникам корінного населення отримати спеціальність рідною мовою та готують фахівців із поширення міжкультурної освіти.

Багато уваги у Канаді приділяється освіті українців, яких тут проживає один мільйон осіб. На сьогодні понад 2100 учнів провінцій Манітоба, Саскачеван і Альберта навчаються в англо-українських двомовних школах, які функціонують з 1897 року, із введенням у дію урядом провінції Манітоба положення, згідно якого, за наявності у школі десяти й більше учнів, рідною мовою яких не є англійська, викладання слід здійснювати обома мовами. І уже в 1915 році українські й польські громади в Канаді мали 111 шкіл, у яких навчалося 6513 учнів. У Вінніпезі, а потім Брендоні, Манітобі у 1905–1916 роках діяла Русинська вчительська школа, яка здійснювала підготовку майбутніх учителів до двомовного навчання; її випускники одержували непрофесійний диплом третього класу, що визнавався у провінціях Манітоба й Саскачеван. Шкільні опікуни Північно-західних Територій у 1901 році дозволили викладання іншими, крім англійської, мовами, обмеживши останнє тільки однією спеціальною виховною годиною впродовж навчального дня. Провінція Саскачеван у 1905 році узаконила форму двомовної англо-української школи. Регіна – учительська школа для іншомовних громад, яка функціонувала у 1909–1914 роках і англійська школа для іноземців Веревіль, яка діяла у 1913–1918 роках, готували українські педагогічні кадри для загальноосвітніх шкіл [11].

У результаті англо-канадської реакції на поширення двомовних шкіл, уряд Манітоби скасував своє демократичне рішення у 1916 році. Але після 1945 року відбулась зміна офіційного ставлення до неанглійських переселенців й української мови повернулась до канадських шкіл. У 1971 році було прийнято вдосконалений закон, згідно якого за згоди шкільної ради будь-яка мова може використовуватися для здійснення виховно-освітнього процесу. Таким чином, українська двомовна освітня програма, як почалась у 1974 році, посприяла поширенню позитивного досвіду в інших провінціях. У 1980 році уряд провінції Манітоба дозволив викладання іншими мовами, (крім англійської чи французької), взявши за основу модель Саскачевану. Тож, україно-англійські виховання й освіта стали тут першою введеною білінгвальною програмою [11].

Слід зазначити, що головний успіх мультикультуралізма в українсько-канадському суспільстві – це двомовні програми, які посприяли виникненню нових суспільних організацій: англо-українських двомовних батьківських рад та численних провінційних батьківських організацій, яким завдячує розвиток унікальних канадських мультикультурних лінгвістичних програм (заснування видавництва для публікації педагогічних матеріалів, організація консультації з україномовним консультантом та ін.).

У дусі полікультурної підготовки майбутніх учителів українська громада стала гарним прикладом для інших етнокультурних громад. Вона поділилася досвідом і знаннями з двома спільнотами та сприяла виникненню ще двох програм: англо-німецької двомовної програми (створеної у 1981–1982) та англо-івритської двомовної програми (1982–1983). Щорічно проходить обмін студентами у межах цих трьох програм. Отже, процес упровадження мультикультуралізма в систему педагогічної освіти Канади завершився створенням та функціонуванням різних національних програм, що є найкращим прикладом реалізації політики мультикультурізма в галузі освіти.

У результаті проведеного дослідження історії розвитку педагогічної освіти Канади ми дійшли висновку, що саме соціально-економічні умови, а також пов'язаний з ними попит на педагогічну професію, були одним із найважливіших чинників, що зумовлювали якість педагогічної освіти.

Список використаних джерел та літератури

1. Тодоров Л.В. Понятие культуры и построение теории содержания образования / Л.В. Тодоров // Педагогика. – 1999. – № 8. – С. 3-10.
2. Toward multicultural education. – Intercultural press, 1988. – 244 p.
3. Dhand H. Implications of multiculturalism for education / H. Dhand // The Canadian context. Retrieved November, 2004. – Режим доступу: <http://www.ncert.nic.in/journalnew/iechap 5.htm>.
4. Canadian Multiculturalism Act. – Режим доступу: <http://www.canadianheritage.gc.ca/progs/multi/policy/acte.cfm>.
5. Yereniuk R. Multiculturalism, public education and the Ukrainian Canadian Community / R. Yereniuk. – 2002. – 17 (113). – P. 7-9.
6. Belanger J. Literacy Education and Teacher Preparation: snapshots from Canada / J. Belanger, R. Bentley // Teacher Development. – 1997. – 1 (3). – С. 447-456.
7. Канада в условиях глобализации (международная научная конференция) // США – Канада: экономика, политика, культура / подготовил К.Ю. Шарановский. – 2003. – № 10. – С. 69-91.
8. Bell D. Aboriginal Education in Canada / D. Bell // Education Analyst. – 2003. – 7 (3). – С. 8-9.
9. Hamel T. Observations from Quebec: the emergence of a research culture in education through legitimacy and universitarisation / T. Hamel, M.-J. Laracque // 1940–2000. European Educational Research Journal. – 1 (1). – P. 99-117.
10. Грищенко Т.Л. Освітняські проблеми в Канаді / Т.Л. Грищенко // Рідна школа. – 1991. – №10. – С. 89-90.
11. Ukrainians // Multicultural Canada. Encyclopaedia. – Режим доступу: <http://www.multiculturalcanada.ca/mcc/esp/content/ukrainians.html>. – 4 серпня 2006 року.

О.С. Березюк
кандидат педагогічних наук, доцент кафедри педагогіки
Житомирський державний університет імені Івана Франка

Етнокультурологічна підготовка майбутнього вчителя в умовах Поліського регіону

У статті розглядається проблема етнокультурологічної підготовки майбутнього вчителя через основні напрями, а саме: громадянський, духовно-моральний, етносоціальний, етновалеологічний, фамілістичний та інші.

В статье рассматривается проблема этнокультурологической подготовки будущего учителя через основные направления, а именно гражданский, духовно-моральный, этносоциальный, этновалеологический, фамилистический и прочие.

The article addresses the problem of ethno-cultural preparation of future teachers through the main areas, namely: civic, spiritual and moral, ethno-social, ethno-valeological, familistic and others.

Високі вимоги до особистості майбутнього вчителя об'єктивно відображають психологічну сутність його діяльності як інтегральної і соціально значущої у суспільстві. Сучасний вчитель повинен виступати свідомим суб'єктом освітнього процесу і активним діячем науково-технічного і соціального прогресу. Вирішального значення ці положення набувають в умовах переходу до демократичного суспільства.

У професійній педагогічній освіті взаємозв'язок, взаємозумовленість процесів та рівня розвитку суспільства та особистості майбутнього вчителя вимагають глибокого осмислення шляхів і умов наближення сучасних освітньо-виховних систем до народних витоків, до високого професійного використання надбань народної педагогіки у повсякденній роботі школи.

Народна педагогіка – це емпіричні уявлення та погляди народу на життя, виховання та навчання нових поколінь, а також апробовані народом засоби і шляхи розв'язання основних навчально-виховних завдань. Без знання народної педагогіки не можна усвідомити національної системи виховання, розвивати національну школу.

Освітньо-виховна система українського Полісся відображена в етнографічних записах Лесі Українки, М. Теодоровича, М. Коробки, В. Кравченка, в матеріалах Овруцького народного календаря, зібраного і записаного Михайлом Пйотровським, в працях В. Скуратівського, Т. Дем'янюк, Р. Поліщука та ін.

Створені концепції національної школи відродження під керівництвом С.У. Гончаренка, П.Р. Ігнатенка, В.Р. Кузя, Ю.Д. Руденка, М.Г. Стельмаховича, О.В. Сухомлинського, Є.І. Сявавко і багатьох інших вчених-педагогів окреслюють шляхи розвитку та інколи формулюють нові вимоги до підготовки вчителя, якому необхідно не тільки знати історію, культуру українського народу, а й розуміти педагогічні основи народної мудрості, глибоко осмислити їх освітньо-виховний потенціал.

Обізнаність у традиційно народних поглядах на мету і засоби виховання та навчання сприятиме збагаченню педагогічного процесу, вдосконаленню його змісту, організаційних форм, методів і прийомів.

Отже, майбутній вчитель ще в роки навчання в університеті буде поставлений в умови, наближені до його практичної діяльності за допомогою етнокультурологічної підготовки.

Будь-яка навчально-виховна система зорієнтована на конкретні умови, враховує інтереси і потреби реальних людей, тому вона не може бути ідентичною в різних регіонах, навіть у сусідніх ліцях, гімназіях, школах і є глибоко національною за своєю сутністю. Адже нація – це, насамперед, система різноманітних природних (біологічних, зокрема анатомічних, фізіологічних), психічних, історично зумовлених ознак «тіла, душі й розуму» (К. Ушинський), тобто психології, характеру, інтелекту певної культурно-історичної спільності людей [5].

Звідси випливає, що різні ознаки, якості людей залежно від національної приналежності потрібно формувати не уніфікованими для багатьох народів, націй, а, навпаки, різними за змістом, засобами, методами навчально-виховної роботи, які виробилися в кожній нації протягом віків і які є складовою та невід'ємною часткою її самобутньої матеріальної та духовної культури.

Національна освітньо-виховна система – це історично зумовлена і створена самим народом система ідей, поглядів, переконань, ідеалів, традицій, звичаїв та інших форм соціальної практики, спрямованої на організацію життєдіяльності підростаючих поколінь, виховання їх у дусі природно-історичного розвитку матеріальної та духовної культури нації. Національна освітньо-виховна система ґрунтується на

засадах народної педагогіки, наукової педагогічної думки, родинного виховання, що увібрали в себе надбання народної мудрості [5].

Організація життєдіяльності дітей та молоді в національній освітньо-виховній системі будується на основі таких принципів:

- народність – добір пріоритетних видів діяльності учнів та їх організація відповідно до регіональних, місцевих умов, інтересів вихованців, їхнього досвіду. Зміст діяльності – рідна мова, народні традиції та мистецтво, національно-етнічна обрядовість, звичаї та інші;
- природовідповідність – побудова навчально-виховного процесу життєдіяльності дітей згідно із природою дитини, реалізація ідеї добробутності (навчання та виховання без примушування, виховання потреб у дітей, виходячи з їхніх особистих уподобань, переконань, саморозвитку талантів, здібностей, свободи у своїх правах);
- культуровідповідність – збагачення особистості досягненнями національної та світової культур, забезпечення наступності в оволодінні існуючим рівнем культури народу, збереження своєрідності нації, загальнолюдських цінностей, використання народних традиційних засобів творчого розвитку особистості, сприяння самовизначенню учня відносно соціокультурних цінностей народу тощо;
- етнічна соціалізація – врахування типових рис етнічної спільності, ментальності народу, прилучення молоді до життєвих норм та цінностей старшого покоління, розвиток кращих рис народу в молодіжних об'єднаннях, визначення власного місця у суспільстві, здатність та готовність до конструктивно-критичної взаємодії з існуючою соціальною реальністю;
- гуманізація – сприйняття особистості вихованця як найвищої соціальної цінності, забезпечення прав на свободу, соціальний захист, розвиток здібностей і виявлення індивідуальності, самореалізація фізичних, психічних, соціальних і духовних основ розвитку особистості, повага і віра в кожную особистість, увага, допомога, співпереживання у труднощах людського становлення;
- демократизм – демократизація співробітництва вихователів і вихованців у розв'язанні завдань життєдіяльності дітей, усунення авторитарного стилю виховання, утвердження таких норм у житті дітей, як загальні збори колективу, змінність лідерів, самоврядування;
- єдність, наступність, спадковість поколінь – організація передачі від старшого покоління молодшому господарсько-економічного досвіду, духовно-моральних і соціальних цінностей тощо [4].

Національний компонент освітньо-виховної системи передбачає цілеспрямоване формування етнопедагогічними чинниками в підростаючого покоління основних і специфічних для українців якостей, що відображають особливості їхньої психології, характеру, самосвідомості, способу мислення та інші [2].

Адже саме актуальність етнокультурологічної підготовки дітей і молоді зумовлена поступом українського суспільства до постіндустріального етапу цивілізації, що ініціює загострення уваги до етнічної сутності людини, її вивільнення від наслідків антропогенної діяльності, соціальної одноманітності й пасивності. Опанування й відтворення скарбів етнопедагогіки у кожному наступному поколінні є чи не найвищим виміром людяності, професійної та громадянської зрілості педагога. Інакше кажучи, етнокультурологічна підготовка є функціональним чинником довготривалого процесу реанімування, опанування, застосування та поширення етнопедагогічних знань у різних варіантах їх соціокультурної трансформації, оскільки звернення до витоків свого роду є визначальною тенденцією для сьогодення.

Етнокультурологічна підготовка майбутнього вчителя займає чільне місце у формуванні науково-практичних педагогічних знань і стає актуальною проблемою в сучасних освітньо-виховних системах України.

Знання про різні види етнокультурних контактів і концепцій між-етнічних комунікацій допомагають пояснити механізм розвитку і функціонування сучасних етнічних процесів, форми трансформації культури та способи засвоєння людиною надбань іншого етносу.

Наука доводить, що справжня навчально-виховна робота з дітьми та молоддю повинна бути глибоко національна за сутністю, змістом, характером.

Зміст освіти педагогічних закладів має використовувати етнокультурологічний компонент, що наповнений історичним, культурним, етнографічним, народознавчим надбанням різного народу і допомагає сформувати громадянина, здатного до свідомого суспільного вибору.

Вітчизняна педагогіка вже має певні напрацювання в цьому напрямі. Педагогічні колективи, конкретні вчителі під час навчально-виховного процесу здійснюють формування естетичної, екологічної, економічної, моральної культури. Водночас вони формують і етнічну культуру учнів, культуру міжнаціональних відносин, терпимість до різних народів і толерантність у взаємовідносинах.

Даній проблемі присвятили наукові праці вітчизняні та зарубіжні вчені С.У. Гончаренко, І.А. Зязюн, Н.Й. Волошина, О.А. Дубасенюк, Н.Г. Нічкало, М.Г. Стельмахович, О.В. Сухомлинська, В.А. Караковський, Л.І. Новикова, А.В. Хуторской та інші.

Методико-педагогічні аспекти етнокультурологічної компетентності вчителя та учнів розглядають у своїх дослідженнях Н.В. Лисенко, Т.І. Люрина, Г.Г. Сазоненко, А.В. Сиротенко, В.С. Скуратівський, Т.П. Усатенко.

На основі аналізу праць вчених, ми можемо стверджувати що етнокультурологічна підготовка молоді людини здійснюється за певними напрямами.

Громадянський напрям етнокультурологічної підготовки характеризує рівень національної свідомості, патріотизм особистості, повагу до рідного та інших народів світу, любов до рідної землі.

Духовно-моральний напрям – це складний процес розвитку особистості впродовж її життєвого шляху, що спирається на загальнолюдські цінності й водночас має свої особливості у конкретних історичних соціокультурних умовах, у контексті певного етнічного середовища, що, зокрема, відображається у співвідношенні світсько-морального та релігійно-морального виховання.

Етносоціальний напрям – це знання про народні традиції міжособистісних взаємин, етнічні уявлення про ідеальну модель особистості, якій притаманні типові риси етнічної спільності, ментальності народу, прилучення молоді до життєвих норм та цінностей старшого покоління, розвиток кращих рис народу в діяльності молодіжних об'єднань, визначення власного місця у суспільстві, здатність та готовність до конструктивно-критичної взаємодії з існуючою соціальною реальністю.

Етнокультурологічна підготовка характеризує культурологічне світобачення особистості, вміння сприймати відображення реальності в народному мистецтві, готовність до самовдосконалення відповідно до опанування народними традиціями, до рис національного характеру. Сюди ж відносимо й збагачення особистості досягненнями національної і світової культур, забезпечення наступності в оволодінні існуючим рівнем художньо-естетичної культури народу, збереження своєрідності нації, загальнолюдських цінностей, використання народних традиційних засобів творчого розвитку особистості; сприяння самовизначенню особистості по відношенню до соціокультурних цінностей народу тощо.

Етновалеологічний напрям – це оволодіння етнічним досвідом збереження та зміцнення свого здоров'я (фізичного, соматичного, психічного, духовного). При цьому застосовуємо народнопедагогічні засоби оздоровлення: рухливі ігри, забави, танці, а також ознайомлення з народним календарем, народною медициною, шанобливе ставлення до природи, знання народних символів, звичаїв, традицій, пов'язаних з тілесним вихованням та посиленою природоохоронною діяльністю.

Фамілістичний напрям ґрунтується на знаннях багатовікової історії розвитку родинного життя, це знання про практичний досвід українського народу в галузі організації шлюбу та створення міцної здорової сім'ї. Національні традиції, менталітет етносу через міжособові взаємини сім'ї та стереотипи поведінки дорослих передаються дітям. Саме в родині дитина успадковує генетично й соціально дійсні та вдавані цінності, що стають її життєвим надбанням. Сім'я уподібнюється соціальному мікрокосмосу: її структура представляє мікромодель суспільства, в ній сконцентрована палітра суспільних відносин (соціальних, економічних, культурних). Саме з утворенням сім'ї як осередка виховання особистості можна говорити про зародження народної педагогіки та психології, народної етики, взаємовідносин людей. Народ створив таку виховну систему, в якій відображаються такі провідні засоби виховання як поведінка й вчинки батьків, рідна мова, праця, фольклор, родинно-побутова культура, народні звичаї й традиції, мистецтво, ремесла й промисли, вірування, свята, обряди, символи, дитячі ігри та іграшки.

Отже, етнокультурологічна підготовка – це, передусім, результативно-діяльнісна характеристика народознавчої освіти. Вона є яскравим взірцем культивування в молодій людини українознавчого спрямування, забезпечення органічного взаємозв'язку із сучасними принципами демократизації та європеїзму.

Крім того, етнокультурологічна підготовка майбутнього вчителя завжди залежить від конкретних ситуацій, тому важливо ще у період навчання у вищому педагогічному закладі освіти навчити студентів бачити ситуацію, аналізувати її, виділяти провідні ідеї, які лежать в основі пошуку її розв'язання, розробляти конструктивні схеми і варіанти практичних рішень. На такий підхід орієнтовані такі види діяльності як мікрОВикладання фрагментів уроку, моделювання фрагментів виховних заходів, розв'язування педагогічних задач, ділові ігри, аукціони народознавчих ідей, конкурси-імпрОВізації

на тему «Педагогіка народного календаря», проведення семінарів, науково-практичних, методичних конференцій молодих науковців, присвячені етнопедагогічним проблемам. Таких лише в Житомирському державному університеті на базі науково-методичних лабораторій «Освітньо-виховні системи Полісся» було проведено більше десяти Всеукраїнських, та регіональних наукових конференцій молодих вчених, присвячених проблемі вивчення національної ідеї в педагогічних здобутках Г.Г. Ващенко, О.В. Духновича, К.Д. Ушинського, І.Я. Франка, С.Ф. Русової, В.О. Сухомлинського, М.Г. Стельмаховича, формуванню духовно-моральної компетентності української молоді та інші.

Список використаних джерел та літератури

1. Цінності освіти і виховання: наук.-метод. зб. / [за заг. ред. Сухомлинської О.В.]. – К., 1997.
2. Стельмахович М.Г. Українська народна педагогіка / Стельмахович М.Г. – К., 1997.
3. Хуторской А.В. Практикум по дидактике и современным методам обучения / Хуторской А.В. – СПб., 2004.
4. Сорока Г.І. Сучасні виховні системи та технології: навч.-метод. посіб. для керівників шкіл, вчителів, класних керівників, вихователів, слухачів ІЛО / Сорока Г.І. – Харків, 2002.
5. Караковский В.А. Воспитательная система школы / Караковский В.А. – М, 1991.

М.А. Козловець
кандидат філософських наук, доцент кафедри філософії
Житомирський державний університет імені Івана Франка

М.О. Михайлова
аспірантка кафедри філософії
Житомирський державний університет імені Івана Франка

Мультикультуралізм і проблема єдності суспільства

Об'єктом дослідження є явище мультикультуралізму в усіх його проявах – ідеологічному, політичному, соціокультурному... Визначаються сутність явища, його основоположні принципи, можливі концепції втілення у соціокультурному середовищі та негативні наслідки реалізації.

Объектом исследования является явление мультикультурализма во всех его проявлениях – идеологическом, политическом, социокультурном... Определяются сущность явления, его основополагающие принципы, возможные концепции воплощения в социокультурной среде и негативные последствия реализации.

The phenomenon of multiculturalism in all its manifestations – ideological, political, sociocultural is in the focus of the article. The essence of the phenomenon, its fundamental principles, possible conceptions of implementation in a socio-cultural environment and negative consequences of realization are defined.

Явище мультикультуралізму на сучасному етапі розвитку суспільства постає як проблемна стратегія, ідеологія та дискурс, що стверджують значимість існування різноманітних культурних форм. Інтеграційні та глобалізаційні процеси об'єктивно ведуть до того, що національні організми дедалі більше втягуються у «світову круговерть», відбувається «змішування» різних етносів й етнічних культур. Людям доводиться жити в суспільстві, в якому співіснують різні культури. Буття на межі різних культур, взаємодія з ними вимагає від індивідів діалогічності, розуміння, поваги до культурної ідентичності інших людей.

Мультикультуралізм – це не лише етико-філософська і культурологічна проблема, а й політичні стратегії, які реалізуються у низці країн. Якщо у першому випадку йдеться про чисельні дискусії

з приводу змісту цього явища і, відповідно, різні погляди та концепції, що пов'язані з його трактуванням, то у другому – про конкретну політику, що проводиться у полікультурному суспільстві. Політика мультикультуралізму є відповіддю національної держави на соціокультурний виклик, пов'язаний зі зміною етнодемографічної структури суспільства, зумовленою насамперед характером сучасних міграційних процесів. Відповідно формуються і завдання держави перед суспільними інститутами: максимально полегшити співіснування культур шляхом створення сприятливих правових, соціальних і матеріальних умов.

Щодо визначення самого поняття «мультикультуралізм», то існує понад десяток дефініцій. Українська дослідниця Н. Висоцька згрупувала їх у своєрідні кластери навколо кількох провідних тлумачень цього явища:

- демографічно-описове, яке констатує наявність у суспільстві чи державі етнічно або расово різноманітних сегментів;
- програмно-політичне, котре має на увазі конкретні типи програм та політичних ініціатив, покликаних реагувати на етнічне розмаїття. Такий підхід має на меті врахування інтересів різних етно-національних груп, забезпечення відповідного рівня визнання та самостійності для них, зберігаючи при цьому відповідне бачення національної єдності;
- ідеологічно-нормативне – як гасло чи модель політичної активності, яке ґрунтується на соціологічних та етико-філософських ідеях щодо місця людей з культурно відмінними ідентичностями у суспільстві;
- соціально-трансформативне, спрямоване на викорінення расизму, націоналізму, сексизму та здобуття рівності для всіх груп суспільства;
- історичне, що наголошує на важливості вивчення та розуміння якомога більшої кількості культур та взаємодії між ними [1, с. 111-112].

Мультикультуралізм, по суті, означає напрацювання правил і норм співіснування різних культур та їх носіїв в одному суспільстві, в єдиному правовому, соціокультурному просторі. З погляду правового закріплення і втілення в життя, мультикультуралізм характерний для багатьох розвинених країн як внутрішня політика, що спрямована на убезпечення асиміляції іммігрантів із країн «третього світу», а також ідеологія, що обґрунтовує таку політику. Основними принципами мультикультуралізму як ідеології є: 1) позитивне ставлення до етнокультурних відмінностей і визнання того факту, що культурне розмаїття збагачує соціум, робить його життєздатнішим;

2) право на культурну відмінність, збереження і підтримання своїх культурних особливостей; 3) культурна рівноцінність та взаємна толерантність; 4) ієрархічно структурована подвійна ідентичність; 5) єдність у множинності. Культурна автономія тієї чи іншої групи визнається тією мірою, якою вона не суперечить базовим цінностям більшості, з якими ідентифікує себе держава (селективне збереження культур); 6) ідентифікація індивіда з певною етнокультурною групою формує у нього усталену самосвідомість, сприяє його психологічній захищеності, створюючи тим самим передумови для відкритості індивіда щодо інших етнокультурних груп і виховання в ньому толерантності; 7) право на рівні шанси. Культурні відмінності доповнюються принципом недискримінації і рівності у соціальній сфері; 8) політична керованість, оскільки мультикультуралізм не є самоорганізованим феноменом, для його формування і розвитку необхідні політична воля й підтримка.

Хоча політика мультикультуралізму і переслідує креативні, творчі цілі, однак вона несе й низку негативних явищ, серед яких найчастіше називають такі: 1) загроза національній єдності і громадянській гармонії, можливість посилення міжгрупової і міжрасової недовіри, ускладнення процесу асиміляції; 2) мультикультуралізм асоціюється з ідеологією політкоректності і практикою квотування при прийомі на роботу, у навчальні заклади тощо; 3) спрямованість політики на збереження і підтримку певних культур, породжує нерівне ставлення до громадян, при цьому ігнорується класове розшарування груп; 4) політика культурного визнання нерідко сама продукує етнокультурні меншини на вимогання з їх боку рівноправності. Особливо це помітно, коли відмінності акцентуються на наданні привілеїв; 5) піддаючи критиці історію країни (скажімо, стару Америку чи суспільний лад Росії) можна поставити під сумнів і її реальні історичні досягнення та успіхи; 6) мультикультуралізм сприяє інституціалізації культурних відмінностей та етнізації соціальних відносин, що загрожує ліберальним цінностям, зокрема пріоритету прав людини [2, с. 37].

Одна з суттєвих характеристик мультикультурного суспільства – заперечення ієрархії культур, культурного поділу на центр і периферію, пріоритетність горизонтальних зв'язків над вертикальними (що зближує мультикультуралізм з культурною практикою постмодерну загалом). Тому здійснення політики багатокультурності, реалізація її позитивного потенціалу потребує комплексного підходу, вміння витримувати баланс і попереджувати можливий негативний ефект.

Як етико-філософська і культурологічна концепція, ідеологія і політична стратегія – мультикультуралізм набув свого поширення у 70-х – 90-х роках ХХ століття в таких країнах як США, Канада, Австралія, Велика Британія. Його поява пов'язана з тим, що в цих країнах активізувалися пошуки нових форм взаємодії з іноетнічним населенням. Йшлося насамперед про зниження рівня матеріальної нерівності людей різної етнічної та расової належності. Однак, незважаючи на зусилля влади, соціальна напруга у таких полікультурних державах зростала. Повсюди розпочалася боротьба за право «бути іншим», відстоювання власної самобутності. Для представників різних етнічних груп, які сформувалися передусім із недавніх мігрантів, суперечливість ситуації полягала ще й у тому, що, з одного боку, інструментально, для їх процвітання в країні необхідно було якомога швидше та повніше влитися в іншу культуру, а з іншого – деконструкція їх старої ідентичності пов'язувалася з тим, що для збереження достатнього психологічного комфорту мігрантам необхідно було зберігати елементи рідної культури [3, с. 156].

Ідеологи й засновники концепції мультикультуралізму (І. Берлін, Г. Маркузе та ін.) уявляли собі свій ідеал таким чином, що у суспільстві з розвиненим інститутом демократії мирно співіснують різні культурні спільноти, у межах яких індивід реалізує своє право на культурну ідентичність. Окрім США, ознак такої мультикультуральності з часом набули і європейські мегаполіси. Наприклад, в Англії у вікторіанську епоху рівень етнічної єдності був настільки високим, що експансія інших культур чи етносів здавалася абсолютно неможливою, на відміну від сьогодення [4, с. 170].

Перед сучасними націями не стоїть питання: бути чи не бути їм мультикультурними. Множинність, розмаїття культур їм уже «нав'язана» зростаючою популярністю доктрин мультикультуралізму і диверсифікації в інтелектуальних і політичних колах Заходу, поширенням англійської мови як другої у багатьох країнах, утвердженям нових групових ідентичностей, зростанням міграційних потоків і впливів діаспори. Ці та багато інших чинників стали помітними явищами сучасного світу. Проте, наявність етнокультурної та мовної розмаїтості ще не є підставою для визнання суспільства мультикультурним у цілому. Для цього необхідно, щоб поряд з дескриптивними ознаками мультикультуралізму були наявні ще й нормативні. Нормативний аспект мультикультуралізму полягає у піклуванні держави про права, гідність і добробут усіх її громадян незалежно від їх етнічного, расового походження, віросповідання, мови тощо.

До основних переваг застосування концепції мультикультуралізму відносять відмову від ксенофобії та шовінізму, різного виду упереджень, визнання і толерантне ставлення до расових, етнічних, релігійних угруповань та гендерних і сексуальних меншин. Підвалиною толерантності в європейських країнах, безперечно, є ідеологія лібералізму, яка значною мірою уможливила об'єднання Європи. Щоправда, зміцнення толерантності в європейських країнах призвело до неконтрольованої міграції з країн третього світу, що спричинило загострення внутрішніх конфесійних проблем.

Незаперечним є той факт, що концепція мультикультуралізму з моменту своєї появи і до сьогодні нерідко є об'єктом гострого протистояння, причиною «культурних війн». Американський політолог Чандрен Кукатас у статті «Теоретичні основи мультикультуралізму» пропонує п'ять варіантів реакції суспільства на культурне розмаїття: ізоляція, асиміляція, м'який мультикультуралізм, жорсткий мультикультуралізм та апартеїд. Ізоляцію він вважає найбільш очевидною реакцією суспільства, а спроби не допустити виникнення культурного розмаїття в країні проводяться через жорстку імміграційну політику. Тим самим суспільство намагається зберегти традиційні переваги та привілеї більшості своїх членів. Але в такому випадку обмеження винятково імміграції недостатньо, оскільки окрім контактів з іммігрантами існує ще безліч способів впливу інших культур на те чи інше суспільство. Суть асиміляції як альтернативи ізоляції полягає в тому, що, допускаючи в країну приїжджих, щодо них слід проводити асиміляторську політику. Проте така політика також не є ефективною, оскільки, по-перше, іммігранти не тільки асимілюються, а й самі впливають на повсякденне життя та менталітет суспільства, яке їх приймає; по-друге, не всі культурні меншини готові змінюватися в тій мірі, як того вимагає соціальна політика держави їх прийому; по-третє, в суспільстві, де традиції індивідуальної свободи є пріоритетними, асиміляторська політика може вимагати введення обмежень не тільки до прибулих іммігрантів, а й до громадян, які народилися та виросли в цій країні.

Найбільш конструктивною реакцією, на думку Ч. Кукатаса, є м'який мультикультуралізм. У цьому випадку мультикультуралістичною реакцією на існування культурного розмаїття є відмова як від спроб не допустити його виникнення шляхом самоізоляції, так і від прагнення не дати йому укоренитися за рахунок асиміляції меншин. За такого підходу допускається як прийом країною представників різноманітних культур, так і спокійне ставлення до того, що меншини

можуть залишатися «не інтегрованими». Іншими словами, необхідно дати свободу вибору рівня асиміляції, що визначається бажанням та здатністю кожного індивіда.

Наступною реакцією є жорсткий мультикультуралізм з його установкою на те, що суспільство повинне вживати заходів для забезпечення меншинам не тільки повноцінної участі в житті суспільства, а й надання максимальних можливостей для збереження їх власної ідентичності і традицій. За такої ситуації, вважає дослідник, до розмаїття потрібно ставитися не просто толерантно, його потрібно закріплювати, заохочувати та підтримувати не лише фінансово, а й через надання культурним меншинам особливих прав.

Четвертою реакцією суспільства на культурне розмаїття дослідник називає апартеїд. Останній не закриває для представників культурних меншин в'їзд у країну, але передбачає повну заборону на їх асиміляцію. Однак таку політику, зазначає Ч. Кукатас, важко здійснювати протягом тривалого часу із-за природного прагнення людей до спілкування та об'єднання. Зберегти подібний політичний устрій можна тільки репресивними методами. Культурне розмаїття взагалі має свої переваги. По-перше, значно збагачується забарвленість життя. По-друге, виникає можливість здорової конкуренції. І по-третє, підвищується здатність соціальної системи до адаптації, завдяки доступності альтернативних способів життя.

Режимом найбільшої толерантності Ч. Кукатас називає класичний ліберальний мультикультуралізм. Науковець описує його як такий, що може ділити територію навіть з тим, хто налаштований проти нього. У той же час він не надає переваги та захисту жодній конкретній групі чи спільноті. Такий режим не буде заважати досягання власних цілей або підтримувати певні традиції, проте не стане й перешкоджати чи, навпаки, сприяти конкретним цілям чи традиціям. Це позбавлений страху та фаворитизму мультикультуралізм [5].

Хоча політика мультикультуралізму має на меті творчі, креативні цілі, вона несе й низку негативних явищ, зокрема, загрозу національній єдності і громадянській гармонії, ускладнює процес асиміляції мігрантів. Сприяючи інституціалізації культурних відмінностей, мультикультуралізм створює передумови посилення міжетнічної і міжрасової недовіри, замикаання на собі новоутворених етнічних громад, небезпеку прогресуючої «капсулізації» суспільства і перетворення суспільного організму в сукупність «несполучних посудин». Мультикультуралізм – це фактично стимулювання розмаїття культур. Трансформація суспільно-культурної парадигми з моністичної на

плюралістичну, що відбувається, скажімо, у США протягом останніх тридцяти років, та спричинена нею потреба у ревізії моделі національної ідентичності дається взнаки у всіх сферах духовного життя країни.

Сьогодні головний виклик для європейських країн – це пошук оптимальної моделі інтеграції, способів залучення мігрантів у соціокультурне середовище країни перебування. Методи інтеграції, що практикуються в країнах «старої імміграції» (Велика Британія, Франція, Голландія, США, Німеччина), не завжди виявилися продуктивними. Мультикультуралізм як інструмент інтеграції виявив свою недостатню ефективність передусім щодо громадян, які мають мусульманське походження. Так, за твердженням Ангели Меркель, політика мультикультуралізму, що передбачає добросусідське співіснування людей різних культур і релігій, у ФРН зазнала фіаско. Особливо гостра дискусія з проблем інтеграції іммігрантів у німецьке суспільство розгорнулася після виходу праці Тіло Саррацина «Німеччина – самоліквідація», в якій йдеться про те, що зростання кількості іммігрантів, які не сприймають німецьку культуру і не прагнуть інтегруватися в німецьке суспільство, веде до занепаду Німеччини. Він висловив припущення, що продовження чинної політики щодо іммігрантів спричинить ісламізацію країни і крах її економічної системи. Т. Саррацин виступив із вимогою обмежити імміграцію в Німеччину вихідців з Туреччини і країн Близького Сходу. Після того, як багато німецьких політиків звинуватили його у ксенофобії, з'ясувалося, що його погляди поділяє більшість громадян країни.

Виходячи із зазначеного, можна стверджувати, що проблема толерантності у другій половині ХХ – на початку ХХІ ст. набула надзвичайно гострого характеру у зв'язку з проблемою консолідації в поліетнічних суспільствах. У цьому контексті толерантність – це єдність у розмаїтті, повага, сприйняття та розуміння величезної кількості культур, форм самовираження та самовиявлення людської особистості. Нині культурна уніфікація набула глобальних масштабів. Процеси культурної глобалізації зумовили такі явища, як етнокультурна інтеграція, асиміляція, мобільність і, як наслідок, зростаюча поліетнізація національних спільнот.

Феномен поліетнічності має як емпіричний, так і етичний вимір. До першого належить наявність у певному суспільстві представників численних етнічних спільнот (окрім корінних, особливе значення мають модерні етнічні групи, як наслідок сучасних міграційних процесів), до етичного – досягнення толерантності, що часто у по-

літиці мультикультуралізму зводиться до позиції релятивізму. Релятивність декларує право кожного розвивати власну культуру, згідно із власними принципами, переконаннями та світоглядом. Разом із тим, релятивність є тією формою індивідуалізму, що нейтралізує оціночну позицію кожного суб'єкта культури відносно іншого. Позиція нейтральності в мультикультурному суспільстві призводить, з одного боку, до крайнього індивідуалізму і, у свою чергу, до втра-ти суб'єктом можливості сприйняття проблем, які виходять за межі його особистих інтересів, а з іншого – до формування нового атомізованого «Ми» [6, с. 69-70].

Дослідники, які заперечують або взагалі не визнають концепцію мультикультуралізму як філософську та не визнають її як чинник об'єднання суспільства і спосіб демократизації, популяризують ідею про те, що сьогодні жодне суспільство не є мультикультурним у повному розумінні цього слова. Проте, з такого погляду, важко назвати й демократичне суспільство, яке б повністю відповідало усім принципам і вимогам демократії як філософському дискурсу. Отже, мультикультуралізм як ідею, що об'єднує полікультурне суспільство, демократизує його в силу того, що він (мультикультуралізм) ґрунтується на загальнолюдських цінностях, можна сприймати як теоретичну модель, до якої може прагнути поліетнічне, поліконфесійне, багатомовне суспільство [7, с. 114-116]. Тому, можна впевнено стверджувати, що в основі феномена толерантності закладена ідея визнання й сприйняття Іншого не як чужого чи ворога, а як такого, що має право на відмову панування цілого над одиничним та рівноправність будь-яких культурних форм. Тому більш перспективним є доповнення мультикультурної орієнтації на сусідство та співіснування різних етносів і культур, установкою на їх взаємодію, взаємовплив і взаємозбагачення, домагаючись їх інтеграції в єдину політичну націю.

Україна, як і більшість сучасних держав, є поліетнічною країною за складом свого населення. Суспільно-політичні процеси ХХ століття та історичні обставини розвитку призвели до того, що сьогодні на території України проживають різні національні меншини, які мають власні традиції, культуру, звичаї. Саме мультикультурність та такий важливий її аспект як толерантність можуть стати запорукою динамічного розвитку українського суспільства. Разом із тим в Україні як поліетнічному суспільстві закладено чимало потенційних мін уповільненої дії (кримсько-татарська проблема, російська мова, розмежування країни на схід – захід тощо). Деякі з них підігрують-

ся свідомо певними політичними силами, щоб зробити інструментом політичних маніпуляцій і боротьби. На щастя, в нашій країні не прижилися ксенофобські настрої. Досі саме толерантність і здоровий глузд допомагали уникнути серйозних конфліктів. Переконливим свідченням глибокої укоріненості принципів толерантності у самосвідомості українського народу є поширені серед більшості українців переконання, що кожний етнос має невід'ємне право зберігати і розвивати свою рідну мову, культуру, звичаї, традиції, уклад життя, своєрідність релігійних вірувань.

Водночас отримання різними етнокультурними ідентичностями державних гарантій розвитку, забезпечення умов для збереження культурноїсамобутностіетнічних меншин не повинно фрагментувати українське суспільство. Однією з цілей мультикультуралізму має бути створення структури загальнонаціональної ідентичності, яка б дозволяла зберігати етнокультурні особливості усіх громадян країни. Ідентифікація себе з українською державою (громадянська ідентичність) повинна бути первинною, а з тією чи іншою етнічною спільнотою – вторинною. Заохочуючи і реально підтримуючи культурний плюралізм різних етносів та етнічних груп, політика мультикультуралізму має сприяти їх інтеграції в єдину українську політичну націю, формувати почуття належності до неї.

Отже, з огляду на історичний досвід та нові явища суспільного життя, які принесла з собою глобалізація, виникла необхідність провести «інвентаризацію» наукових доробок у цій галузі та запропонувати нове, виважене бачення стосунків між етнічними спільнотами, які б могли лягти в основу сучасної культурної політики як усередині існуючих держав, так і у взаємовідносинах між ними. Перспективним є доповнення мультикультурної орієнтації на суспільство та співіснування різних етносів і культур установкою на їх взаємодію, взаємовплив і взаємозбагачення. Такий підхід, у свою чергу, передбачає не тільки врахування інтересів і прав нових національних меншин, а й рівність різних етнічних груп з автохтонним населенням у всіх сферах життя і необмежене право на культурний і конфесійний вибір, водночас домагаючись їх інтеграції в єдину політичну націю.

Список використаних джерел та літератури

1. Висоцька Н.О. Концепція мультикультуралізму і питання естетики / Н.О. Висоцька // Питання літературознавства: Науковий збірник. – Чернівці: Рута, 2009. – Вип. 77. – С. 110-121.
2. Суконкина Т.Н. Феномен мультикультурализма в современном обществе / Т.Н. Суконкина // Практична філософія. – 2008. – № 4. – С. 35-38.
3. М'язова І. Ю. Промісце та роль мультикультуралізму в комунікативному просторі // Філософські проблеми гуманітарних наук – 2008. – № 13. – С. 156-160.
4. Галецкий В. Критическая апология мультикультурализма / В. Галецкий // Дружба народов. – 2006. – № 2. – С. 169-189.
5. Кукатас Ч. Теоретические основы мультикультурализма / Ч. Кукатас. – Режим доступу: http://dialogs.org.ua/ua/issue_full.php?m_id=10227
6. Бакальчук В.О. Тенденції етнокультурної толерантності в українському суспільстві / В.О. Бакальчук // Стратегічні пріоритети. – 2007. – № 4. – С. 69-75.
7. Дрожжина С.В. Мультикультуралізм як проблема полікультурного українського суспільства / С.В. Дрожжина // Профспілки і духовність. Матеріали міжнародної науково-практичної конференції (м. Донецьк, 16–17 грудня 2003 р.). – Донецьк, 2003. – С. 114-116.

І.І. Коновальчук
кандидат педагогічних наук, доцент
Житомирський державний університет імені Івана Франка

Соціокультурні детермінанти інноваційних освітніх процесів

У статті з позицій культурологічного підходу проведено аналіз соціокультурних детермінант інноваційних освітніх процесів. Виділено основні взаємозалежні зв'язки культури й освіти, що визначають концептуальні основи інноваційних педагогічних систем і технологій.

В статье с позиций культурологического подхода проведен анализ социокультурных детерминант инновационных образовательных процессов. Выделены основные взаимосвязанные связи культуры и образования, определяющих концептуальные основы инновационных педагогических систем и технологий.

The analysis of sociocultural determinants of innovative educational processes from a sociocultural perspective has been carried out. The main interdependent relations of culture and education which determine the conceptual basis of the innovative pedagogical systems and technologies have been determined.

Особливості інновацій у системі освіти України безпосередньо обумовлені сучасними світовими та національними соціокультурними процесами. Культура як сукупність матеріальних та духовних цінностей, які виражаються в формах організації життєдіяльності людей, характеризує певний рівень і потенційні можливості розвитку суспільства й людини.

Принципи полікультурності, поліетнічності, багатомовності у реформуванні завдань і змісту освіти відображені у стратегічних законодавчих та нормативних документах нашої держави: Конституції України, Національній доктрині розвитку освіти України у XXI столітті, законах України «Про освіту», «Про загальну середню освіту», «Про вищу освіту», Концепції загальної середньої освіти (12-річна школа), Положенні про інноваційну освітню діяльність, в яких визначено шляхи формування особистості на основі духовних цінностей національної та світової культур.

Теоретико-методологічні засади інноваційних процесів в аспекті соціокультурних проблем освіти досліджують І. Бех, Г. Васянович, П. Вебер, І. Дичківська, І. Зязюн, А. Капська, В. Раєвський, В. Огнев'юк, М. Подимов, М. Поташник, А. Пригожин, К. Роджерс, П. Саух, О. Сухомлинська, Ф. Юсупов, Н. Якса та ін.

Освіта – складний соціокультурний феномен. Це, з одного боку, виликає необхідність звертання педагогіки до витоків освіти – розгляд її як феномену і частини культури, як культуровідповідну систему, культуровідповідне середовище і культуротрансляючий процес, що відображають, передусім, такі фундаментальні властивості культури, як єдність у багатогранності, культури як універсуму, культури як цілісності. З іншого боку, у вітчизняній педагогіці культурний простір освіти досліджений недостатньо. Разом з тим, зазначає академік І. Зязюн, поняття культури, як це не парадоксально, до останнього часу не осмислювалося педагогікою, не включалося в її науковий обіг. Відсутня педагогічна інтерпретація культури, що обґрунтовано висуває завдання її всебічної і глибокої науково-педагогічної рефлексії [1, с. 89].

Мета статті полягає в аналізі з позицій культурологічного підходу соціокультурних детермінант інноваційних освітніх процесів.

У постіндустріальному суспільстві чи не на перше місце виходить інноваційна діяльність у соціальній сфері, яка своїм змістом зорієнтована на людину. Стосується вона освіти, медицини, рекреаційної (лат. *recreatio* – відновлення) та іншої проблематики [2, с. 21].

Поняття «інновація» вперше було вжито понад століття тому в культурології та лінгвістиці для позначення процесу трансфера (лат. *transfero* – переносу, переміщую) – проникнення елементів однієї культури в іншу і набуття при цьому нових, не властивих раніше якостей. Таке проникнення розглядалось як вирішальний фактор розвитку культур. У сучасному світі ним активно послуговуються в різних галузях знань діяльності, в тому числі в сфері освіти.

Інноваційний процес – це процес створення, поширення і використання нововведення (тобто сукупності нових ідей і пропозицій, які потенційно можуть бути здійснені і за умови масштабності їх використання та ефективності результатів можуть стати основою будь-якого нововведення). Це перетворення нових видів і способів людської життєдіяльності (нововведень) в соціально-культурні норми й зразки, які забезпечують їх інституційне оформлення, інтеграцію і закріплення в культурі суспільства. Інноваційні процеси виражають суть процесів соціальних змін, характеризують джерело розвитку

суспільства. Вони виступають однією з основних соціокультурних передумов розвитку суспільної практики, збагачення її новими пізнавальними, технологічними, естетичними й всіма іншими формами людського досвіду. Інноваційний процес визначається подвійною природою нововведення: як безпосереднього досвіду, який формується у рамках конкретного виду діяльності (науково-дослідної, виробничої, освітньої та ін), з одного боку, і як нового досвіду, який отримав загальносоціальне і загальнокультурне значення як елемента суспільної практики, явища, факту культури – з іншого. Таким чином, інноваційний процес являє собою механізм переведення нововведень із сфери безпосереднього досвіду у сферу досвіду суспільно-історичного. Такий перехід здійснюється в різних формах. Інноваційний процес може виступати у формі прагматизації нових продуктів духовного виробництва, в результаті якої вони переводяться, переоформляються в норми практичної діяльності. Нове знання, що виникає як безпосередній досвід у рамках роботи дослідницького характеру, виводиться зі сфери пізнавального процесу і переоформляється в інноваційний процес в нових системах технологічної діяльності. Поряд з прагматизацією та ідеалізацією, важливою формою інноваційного процесу виступає трансляція нововведень у систему культурних норм та зразків, що підлягають відтворенню в процесі їх освоєння новими поколіннями людей. У зв'язку з цим в інноваційних процесах у сучасних умовах зростає роль освіти як суспільного інституту, що забезпечує динаміку культури, прискорене використання нового досвіду в різних сферах суспільної практики.

Культурологічний підхід в освіті означає сукупність методологічних прийомів, які забезпечують аналіз будь-якої сфери соціального і психологічного життя, зокрема сфери освіти і педагогіки, через призму системоутворювальних культурологічних понять: культура, культурні зразки, норми і цінності, побут та спосіб життя, культурна діяльність та інтереси. Дослідницько-пізнавальний потенціал культурологічного підходу дозволяє виявити культурно-інноваційні механізми проникнення культури в усі галузі і сфери людської діяльності, розглядати освітні процеси як феномен відтворення і розвитку культури. Вихідні позиції культурологічного підходу полягають в тому, що людина не лише розвивається на основі освоєння нею культури, а й поповнює її новими елементами. У зв'язку

з цим засвоєння культурних цінностей є розвитком самої людини і становленням її як творчої особистості.

Культура розглядається як система, що складається і функціонує у взаємодії об'єктивної (культурні об'єкти) і суб'єктивної (їх відображення у свідомості) форм та раціональної й емоційно-чуттєвої її складових. Будь-яка особистість виступає по відношенню до культури у кількох іпостасях: як «продукт» культури, що освоює її норми, цінності, технології діяльності в процесі соціалізації; як «споживач» культури, що використовує її норми і правила, типові способи самоідентифікації і самореалізації у своїй соціальній практиці; як «виробник» культури, що творчо створює нові форми культури; як транслятор культури, що передає інформацію про її норми, цінності, зразки іншим людям [3, с. 62].

Поняття «культура» є дуже близьким до понять «освіта» і «виховання» і покладене в основу культурологічного метапринципу. Філософія освіти розглядає категорію «культура» як процес творення людини відповідно до визначених ідеалів, утворених залежно від усієї сукупності умов і передумов соціокультурного історичного розвитку суспільства. Визначальним критерієм освітньо-виховної функції культури є розвиток творчого потенціалу людини як сукупності її соціокультурних та особистісних характеристик, а також оволодіння засобами, що в єдності визначають готовність до творення нового.

Культура – головний стимул соціальних нововведень, тому рівень соціокультурного історичного розвитку суспільства безпосередньо впливає на зміст і характер інноваційних перетворень у сфері освіти й виховання. Соціологічний аналіз інноваційної системи на рівні суспільства свідчить, що успішність інновацій можлива тільки при поєднанні позитивних культурних і позитивних структурних факторів. Дослідники показують, що у будь-якому суспільстві є багато талантів, але можливості їх реалізації в значній мірі детерміновані культурою. Існуючі в суспільстві цінності визначають соціальний напрямок технологічного розвитку. Культуральні характеристики визначають особливості інновацій. Як приклад, Ю. Карпова приводить Японію, де тенденція до групової роботи й групової солідарності визначила розвиток масового виробництва, стовідсотковий контроль якості, акцент на процесуальних інноваціях. Але ті ж культуральні особливості загальмували незалежне підприємництво та індивідуальну творчість, що знизило число радикальних інновацій [4, с. 43].

У контексті освітньої проблематики культура – це рівень розвитку особистості як суб'єкта культури, що характеризується ступенем його готовності до освоєння накопиченого людством соціального досвіду і здатністю до його збагачення. Автор теорії циклічності в розвитку культур О. Шпенглер відстоював ідею, що кожна культура має свою власну історію, тому вона рівноцінна у множинності всіх культур. Діалог між різними культурами можливий внаслідок наявності об'єднуючого начала – людини [5].

І. Зязюн зауважує: «У генезі ключових понять педагогіки в історико-культурному контексті тип культури водночас детермінує не лише певний тип людини (тип особистості), але й шляхи його досягнення, що втілюються у певних принципах освіти і виховання». Динаміка взамовідношення культури і людини виявляється в тому, що в різні періоди життя людина сприймає більш актуальні різні пласти культури: її сензитивну, аксіологічну і технологічну складові. У людини переважає та чи інша позиція стосовно культури: споживча, креативна, новаторська. Оскільки культура має високий виховний і освітній потенціал, є потужним фактором розвитку людини, її соціалізації і індивідуалізації, то людина стає не лише творцем культури, а й, водночас, її творінням. Вона – і значущий суб'єкт культури, і її об'єкт та продукт [1, с. 88].

М. Бердяєв смисл історії розкриває як єдність розвитку культури й духовного становлення людини. «Кожна людина за своєю внутрішньою природою є деякий великий світ – мікрокосм, в якому відображається і перебуває весь реальний світ і всі великі історичні епохи; він не є якась частинка всесвіту, він представляє собою деякий великий світ, який може бути за станом свідомості цієї людини ще закритим, але, по мірі розширення і просвітлення свідомості, внутрішньо розкриватися. Цей процес внутрішнього просвітлення і внутрішнього заглиблення має привести до того, що через ці пласти людина прорветься всередину, в глибину епох, тому що йти в глибину епох значить йти в глибину самого себе. Тільки в глибині самого себе людина може знайти справжню глибину епох, тому що глибина епох не є щось зовнішнє, чуже людині, зовні їй дане, зовні їй нав'язане, глибина епох це найглибші потаємні пласти всередині самої людини, пласти лиш прикриті, лиш витіснені вузькістю свідомості на другий чи третій план» [6, с. 19].

Положення культурологічних теорій знаходять відображення у розробленій Л. Виготським культурно-історичній концепції

розвитку особистості. Дотримуючись ідеї суспільно-історичної природи психіки, Л. Виготський здійснює перехід до трактування соціального середовища не як «чинника», а як «джерела» розвитку особистості. У розвитку дитини, зауважує він, існує як би дві переплетених лінії. Перша слідує шляхом природного дозрівання. Друга полягає в оволодінні культурними способами поведінки і мислення. Допоміжними засобами організації поведінки і мислення, які людство створило в процесі свого історичного розвитку, є системи знаків-символів: мова, писемність, система числення та ін.. У поглядах Л. Виготського особистість є поняття соціальне, у ньому представлене надприродне, історичне в людині. Воно не охоплює всі ознаки індивідуальності, але ставить знак рівності між особистістю дитини та її культурним розвитком. Особистість не вроджена, але виникає в результаті культурного розвитку і в цьому сенсі корелятом особистості буде становлення примітивних і вищих реакцій [3, с. 170-171].

Поняття «культура» безпосередньо пов'язане з категорією полікультурності. Полікультурна освіта, як правило, фокусується на опануванні культурних цінностей, на ситуаціях плюралістичного культурного середовища, на його нинішньому стані. Зміст полікультурної освіти потребує серйозного оновлення. Освіта у своєму традиційному класичному вигляді виглядає непристосованою до нових економічних відносин, вона слабо узгоджена з національними, регіональними умовами, недостатньо враховує народну і духовну культуру, потреби національно-культурного розвитку етносів.

Сучасні педагогічні реалії вимагають, з одного боку, врахування в освіті етнокультурного фактору, а з іншого, створення умов для пізнання культури інших народів, виховання толерантних відношень між людьми різних етносів, конфесій і рас [1, с. 105].

На сучасному етапі розвитку нашого суспільства складається нова освітня ситуація, для якої властиве посилення етнізації змісту освіти, зростання ролі рідної мови, підвищення інтересу до історичних набутоків, традицій, актуалізації ідей народної педагогіки. Водночас особливої значущості набуває становлення і розвиток полікультурного освітнього простору. Полікультурна освіта є засобом зниження напруги в суспільстві, бо важливою її функцією є навчання людей принципово нового відношення до сумісного життя в одній державі представників різних етносів.

Сучасна полікультурна освіта покликана закласти громадянське начало в людині, сформувати у неї вміння жити в гармонії з іншими

народами і націями, пробудити в ній совість, виробити прагнення до самоудосконалення і саморозвитку, самоосвіти зокрема, до збагачення свого духовного, етично-морального статусу, здатного відродити культуру, економіку, змінити довкілля [1, с. 104].

У педагогічній інноваційній практиці культурологічні теорії виступають в якості концептуальних основ різноманітних моделей і технологій освіти і виховання.

«Школа діалогу культур» (В. Біблер, І. Берлянд, С. Курганов та ін.), побудована на ідеї, відповідно до якої мислення особистості у процесі формування має вступати в діалогічне спілкування з попередніми формами культури (античності, середньовіччя, Нового часу), а також із представниками різних поколінь, які взаємодіють у єдиному часовому просторі [7, с. 543]. У виховній системі антропософської школи Р. Штайнера сфера культури виступає джерелом сил, які постійно оновлюють суспільство. У культурі людина реалізує свою неповторну індивідуальність, виявляє себе як продуктивну в духовному сенсі особистість [2, с. 118]. В авторській школі М. Лещенко «Чарівний світ» (м. Полтава) основою виховання творчої, вільної особистості учня є особливий, створений учителем, добрий, прекрасний світ – пізнавально-активне поле естетичного потенціалу [8, с. 3]. Духовний, естетичний розвиток особистості в художньо-естетичній студії «Райдуга» А. Лунева (с. Пархомовка Харківської області) ґрунтується на концепції Б. Неменського, у якій культура, мистецтво розглядається як засіб збереження і передачі раціонального й емоційного досвіду людства, досвіду, що дає людині цілісний досвід переживання, осмислення власного життя через переживання й осмислення життя інших. Мистецтво формує активне відношення до світу. Через власний внутрішній досвід, особистісне емоційне переживання мистецтво вводить дитину в контекст культури людських відносин [9, с. 16].

Культурологічний підхід до окреслення професійної підготовки майбутнього вчителя дозволяє представляти цей процес як професійно-особистісне становлення майбутнього фахівця у площині засвоєння загальнокультурного знання і способів його практичного застосування.

Детальний аналіз наукової літератури з проблеми дозволив Н. Яксі сформулювати узагальнене визначення поняття «професійна підготовка майбутнього вчителя» (в контексті проблеми полікультурності) як складну поліфункціональну відкриту педагогічну систему спрямовану на формування особистості фахівця (його знань, умінь,

навичок, особистісних якостей), здатного працювати в системі, що характеризується взаємодією різних культур, готового до професійної діяльності в межах полі культурного освітнього простору на засадах суб'єкт-суб'єктної взаємодії, діалогу культур та індивідуальної моральної відповідальності в мультикультурному суспільстві [10, с. 36]. Таким чином, професійна підготовка вчителя у площині культурологічного підходу передбачає: включення майбутнього фахівця в соціокультурний контекст; формування соціокультурної активності майбутнього педагога; перетворення майбутнього педагога на суб'єкта культури, здатного до створення власного стилю професійної діяльності, детермінованого культурними характеристиками.

Аналіз наукової культурологічної літератури дає змогу дійти до висновку, що професійна підготовка майбутнього педагога покликана сформулювати власну соціокультурну самосвідомість фахівця, його місце і статус у культурному просторі, суб'єктом якого він є. Згідно з діалектичним законом єдності загального, особливого та одиничного результатом професійної освіти в соціокультурному контексті є засвоєння майбутнім педагогом (особлива категорія) цілісності культурного досвіду людства (загальне) у відображенні на особистісному (одиничному) рівні. Культурний контекст при цьому стає змістовою характеристикою професійної підготовки, процес оволодіння знаннями, вміннями й навичками – процесуальною характеристикою, особистісні морально-ціннісні імперативи фахівця – результативною.

Освіта є відображенням культури певної епохи. У той же час діюча система освіти в цілому вибудована на культурних домінантах минулого – раціональному погляді на світ, інтелектуалізмі, утилітарності.

Пошуки моделі освіти, адекватної сучасному типові культури і відповідно новому етапові розвитку цивілізації, складає найактуальнішу проблему сучасної педагогіки.

Основоположне протиріччя невідповідності освіти культурі має глибоке коріння. Воно перебуває у межах наукових підходів до вивчення діяльності людини в цілому: класичного і неklasичного (постнекласичного). У педагогіці таке протиріччя набуває своїх конкретних виявів у тому, що гуманітарна за своєю природою освіта (незалежно від рівня і профілю) до цього часу досліджується, проектується і реалізується переважно на основі природничонаукових уявлень, у той час, як нові соціокультурні обставини висувають вже нові вимоги, прописуючи здійснення виховання і освіти в просторі культури гуманітарними методами і засобами, визначаючи такі перспективні вектори розвитку,

як інтеграція і діалог, особистісно орієнтований і ціннісно-смисловий підходи, повернення до духовних основ буття і культуротворчої діяльності та інші гуманістичні принципи.

Розгляд проблем освіти в контексті культури дозволяє зробити ряд висновків, важливих для аналізу детермінант інноваційних процесів у системі освіти України: освіта як культурно-історичний феномен за своєю природою є культурно відповідною, культурно дієвою; освіта – це та частина культури, що відтворює її у цілісності (єдності інтеграції і диференціації); освіта в системному відношенні ізоморфна культурі; системно зв'язуючою ланкою освіти і культури є людина; мета сучасної освіти – людина культури – дозволяє висунути загальну гіпотезу про продуктивність і перспективність прийняття пропонованого культурологічного підходу як концептуальну основу модернізації освіти в контексті сучасної культури.

Перспективи подальших наукових пошуків ми вбачаємо у розробці технологічних основ реалізації положень культурологічного підходу у розробці та реалізації інновацій у загальноосвітніх навчальних закладах.

Список використаних джерел та літератури

1. Зязюн І.А. Філософія педагогічної дії: монографія / І.А. Зязюн. – Черкаси : Вид. від. ЧНУ імені Богдана Хмельницького, 2008. – 608 с.
2. Дичківська І.М. Інноваційні педагогічні технології: Навчальний посібник / І.М. Дичківська. – К.: Академвидав, 2004. – 352 с.
3. Психологія особистості: Словник-довідник / за редакцією П.П. Горностая, Т.М. Титаренко. – К.: Рута, 2001. – 320 с.
4. Карпова Ю.А. Введение в социологию инноватики: Учебное пособие / Ю.А. Карпов. – СПб.: Питер, 2004. – 192 с.
5. Шпенглер О. Закат Европы: В 2-х т. / О. Шпенглер. – Минск: Попурри, 1998. – Т. 2: Всемирно-исторические перспективы. – 718 с.
6. Бердяев Н.А. Смысл истории / Н.А. Бердяев. – М.: Мысль, 1990. – 176 с.
7. Селевко Г.К. Энциклопедия образовательных технологий: В 2 т. / Г.К. Селевко. – М.: НИИ школьных технологий, 2006. – Т. 2. – 816 с.
8. Лещенко М.П. Щастя дитини – єдине щастя на землі: До проблеми педагогічної майстерності: Навчально-методичний посібник / М.П. Лещенко. – К.: АСМІ, 2003. – Ч. 1. – 304 с.
9. Неменский Б.М. Мудрость красоты: О проблемах эстетического воспитания: Кн. Для учителя / Б.М. Неменский. – М.: Просвещение, 1987. – 255 с.
10. Якса Н.В. Професійна підготовка майбутніх учителів: теорія і методика між культурної взаємодії в умовах Кримського регіону: Монографія / Н.В. Якса. – Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2008. – 568 с.

Шляхи розвитку комунікативної компетентності майбутніх учителів у вищих державних закладах освіти (українсько-єврейська співпраця)

Автор досліджує використання методу портфоліо в процесі підготовки майбутніх учителів різних національностей, аналізує основні вимоги до випускників вищих навчальних педагогічних закладів і дає рекомендації щодо шляхів розвитку комунікативної компетентності майбутніх учителів.

Автор исследует использование метода портфолио в процессе подготовки будущих учителей разных национальностей, анализирует основные требования к выпускникам высших учебных педагогических заведений и дает рекомендации относительно путей развития коммуникативной компетентности будущих учителей.

The author studies the use of portfolio method in the process of training teachers of different nationalities, analyses the basic requirements to the graduates of higher pedagogical establishments and gives recommendations on the ways of communicative competence development of future teachers.

У сучасний перехідний періоду розвитку України та реформування системи освіти концентрується увага науковців на проблемі підвищення рівня підготовки вчителів.

Адже, керуючись Законами України «Про освіту», «Про загальну середню освіту», майбутні вчителі повинні забезпечити реалізацію принципів гуманізації освіти, її демократизацію, методологічну переорієнтацію процесу навчання на розвиток особистості учня, формування його основних компетентностей (комунікативної, соціальної, полікультурної, інформаційної, саморозвитку, самоосвіти та ін. [1, с. 4].

Відповідно до цього змінюються й підходи до оцінювання навчальних результатів як школярів, так і студентів – майбутніх учителів.

Рівень підготовки, перепідготовки, придбання другого фаху залежить від використання ефективних методів, способів контролю

за навчально-пізнавальною діяльністю студентів. Стосовно навчально-пізнавальної діяльності, оцінка означає встановлення ступеня виконання студентами завдань, поставлених перед ними в процесі навчання, рівня їх підготовки і розвитку, якості здобутих знань, сформованих умінь і навичок.

Виставляючи оцінку, педагог повинен її обґрунтувати, керуючись логікою та існуючими критеріями. Це певною мірою зменшує суб'єктивізм педагога, запобігає конфлікту зі студентами. «Справедливе оцінювання необхідне для ефективного навчання, а мета навчання і оцінювання – поліпшити вивчення» – зазначає Норман Е. Гронлунд, почесний професор Іллінойського університету [2, с. 7].

Система оцінювання покликана визначити на кожному етапі навчання рівень успішності студентів відповідно до вимог Державного стандарту з відповідної спеціальності, рівень їх готовності до застосування засвоєних знань у практичній роботі, оскільки навчальна діяльність повинна не просто дати студенту суму знань, а сформувати комунікативну компетентність – загальну здатність до спілкування та вміння слухати, активно обговорювати проблеми, об'єктивно коментувати висловлювання співрозмовників, здатність адаптувати свої висловлювання до сприймання оточуючого, що базується на знаннях, досвіді, цінностях, здібностях, набутих завдяки навчанню, тобто це загальна здатність до професійної праці і життєдіяльності [3, с. 3-9].

У вищих закладах освіти позитивно зарекомендувала себе модульно-рейтингова система контролю та оцінювання навчальних досягнень студентів. Тут співпраця викладачів і студентів, співавторство, свобода і взаємодопомога стають нормою взаємин. Саме природа модульного (тематичного) обліку та оцінювання навчальних досягнень студентів дає змогу сприяти зміцненню їх самостійності, прагненню до аналізу своїх дій, самокритичності, усвідомленню реальності мети викладача, сприйняттю її для спільної діяльності з ним.

Важливим засобом оцінювання є портфоліо. У деяких випадках цей метод використовують як базовий, а іноді – єдиний для оцінювання виконання. В інших – як ще один корисний інструмент в оцінювальному арсеналі викладача.

Портфоліо – це зібрання студентських робіт, які відібрані й упорядковані в такий спосіб, щоб показати прогрес студента у вивченні дисципліни (портфоліо розвитку) або показати зразки кращих робіт студента (демонстраційне портфоліо) [2]. Поширеною практикою є використання портфоліо розвитку впродовж навчальної програми.

Отже, демонстраційне портфоліо – це зібрання робіт, що засвідчують кінцевий рівень виконавських умінь студента. Досить часто використовують демонстраційні портфоліо як основу випускного рейтингу студентів, інші – як засіб наскрізного оцінювання базових виконавських умінь і навичок студентів.

Проаналізуємо ефективність оцінювання на базі портфоліо в навчальному процесі Житомирського державного університету при отриманні студентами другого фаху «Вчитель початкових класів».

Мета дослідження – розробка, обґрунтування, перевірка експериментальної програми підготовки вчителів до формування комунікативної компетентності молодших вчителів під час вивчення курсу «Основи культури і техніки мовлення».

Відповідно до поставленої мети була висунута гіпотеза: ефективність формування комунікативної компетентності майбутніх вчителів зумовлена використанням методу портфоліо для перевірки засвоєного матеріалу. Причому, вона істотно зростає, якщо підготовку студентів до формування комунікативної компетентності учнів починати з молодших курсів, курсів довузівської підготовки.

Із метою вивчення ефективності впливу методу портфоліо на підготовку майбутніх спеціалістів початкової школи до формування комунікативної компетентності у молодших школярів на базі Житомирського державного педагогічного університету був проведений експеримент серед студентів перших курсів спеціальностей «Початкове навчання» заочної форми навчання; вчителів Житомирської області, які здобувають другу вищу освіту. В експерименті було охоплено 42 особи. Опитування проводилось на початку і після вивчення курсу «Основи культури і техніки мовлення» за певною логікою і вміщувало наступні критерії показників, що характеризують рівень підготовки майбутніх учителів.

Загальні критерії для оцінювання структури портфоліо:

Змістовий компонент:

- портфоліо призначено для об'єктивної оцінки прогресу студента у засвоєні знань;
- портфоліо показує складові та послідовність виконання завдань у різних видах навчальної діяльності студента;
- портфоліо сприяє обґрунтуванню суджень, словесному оформленню, застосуванню знань.

Оперативно-конструктивний компонент:

- у портфоліо включена самостійність студентів у виконанні завдань в умовах новизни (за зразком, аналогічні, відносно нові), студентська самооцінка та оцінка їхніх знань;
- портфоліо визначає прогрес студента в комунікативній компетентності та поточний рівень його успішності;
- портфоліо дозволяє майбутнім вчителям удосконалювати предметні, розумові, загальнонавчальні уміння і навички;
- портфоліо спонукає до участі й відповідальності студента за його формування та ведення;
- портфоліо закладає принципи участі студентів у його формуванні;
- у портфоліо навчальні зразки повинні бути систематизовані.

Емоційно-мотиваційний компонент:

- портфоліо забезпечує оцінювання, яке базується на чітко визначених критеріях ефективного виконання;
- портфоліо забезпечує тісний зв'язок між навчанням та оцінюванням;
- портфоліо заохочує студентів до активнішої участі в навчальному процесі та більшої відповідальності за власну навчальну діяльність;
- портфоліо для студентів – це важливий крок для можливості навчатися самостійно.

Окрім оцінювання окремих навчальних зразків, у міру того як їх вносять у портфоліо, потрібно оцінити і загальну успішність студентів. Критерії вимірювання успішності впродовж року та кінцевого рівня студентського виконання дають основу для розробки рейтингової шкали.

Для оцінювання успішності студентів упродовж модуля перевагу, як правило, віддають рейтинговій шкалі, оскільки вона зосереджує увагу на сильних і слабких місцях студентського виконання завдань. Рейтингова шкала оцінювання загальної успішності студента на базі портфоліо ґрунтується на загальних критеріях. Студент оцінює кожний пункт, обвівши відповідну цифру. Цифри репрезентують такі оцінки: 4 – визначний прогрес, 3 – добрий прогрес, 2 – задовільний прогрес, 1 – незадовільний прогрес.

Майбутні вчителі продемонстрували прогрес у різних аспектах: засвоєння основних понять, навички писання, мовленнєві навички, навички розв'язання проблем спілкування, навички самооцінки, уміння аналізувати комунікативні ситуації, навички дослідницької роботи. Для зіставлення результатів розроблено таблицю 1.

Таблиця 1

<div>Оцінка</div> <div>Аспекти</div>	незадовільний прогрес		задовільний прогрес		добрий прогрес		високий прогрес	
	1	2	1	2	1	2	1	2
Засвоєння основних понять	8	1	11	5	15	20	8	16
Навички писання	14	1	13	1	11	22	4	18
Мовленнєві навички	5	1	12	2	10	13	15	26
Навички розв'язання проблем спілкування	19	5	9	3	10	17	4	17
Навички самооцінки	14	3	8	2	9	19	11	18
Уміння аналізувати комунікативні ситуації	18	6	11	3	6	20	7	13
Навички самостійно-дослідницької роботи	16	3	18	15	7	13	1	11
Технічні показники виразного мовлення (дихання, голос, дикція, інтонація, темп, жести, міміка)	13	6	16	12	9	10	4	14

Примітка: 1 – перед початком вивчення курсу, 2 – після завершення вивчення курсу.

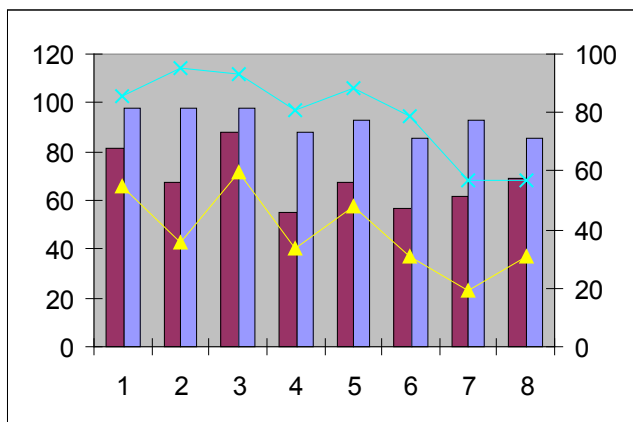
Зрозуміло, що пункти в наведеній рейтинговій шкалі досить загальні, проте вони ілюструють моменти, на яких треба зосередитися під час вивчення предмета «Основи культури і техніки мовлення». Певні пункти, які потрібно включити в рейтингову шкалу, ми визначали з огляду на навчальну дисципліну, заплановані результати навчання та призначення портфоліо. Скажімо, перелік пунктів у портфоліо для оцінювання навичок писання треба зосередити на поліпшенні конкретних навичок писання (наприклад, виборі слів, структурі речень, організації викладу, плавності переходу від однієї ідеї до іншої тощо).

Портфоліо для оцінювання навичок володіння мовленням має включати пункти не тільки щодо навичок писання, а й щодо навичок читання, розуміння написаного тексту та сприйняття його на слух,

мовленнєвих навичок тощо. Проте, окрім включення певних пунктів відповідно до змісту того чи іншого навчального предмета чи його аспекту, треба брати до уваги ще й певні загальні критерії. Розвиток навичок самооцінки, аналізу та самостійного навчання, що є ключовим критерієм в усіх навчальних дисциплінах.

Значний прогрес після засвоєння змістового модуля «Основні комунікативні ознаки культури мовлення» на базі портфоліо спостерігається в 98% студентів. У кінцевому результаті майбутні вчителі показали комунікативну компетентність у виконанні поставленого завдання, здійсненні вибору необхідних засобів його реалізації, застосуванні логічних прийомів мислення (порівняння, аналізу, синтезу, аналогії та ін.) на творчому рівні, виділенні головного, суттєвого в текстах навчальних та довідникових посібників, встановленні суттєвих зв'язків між мовленнєвими явищами, об'єктами, що вивчаються за допомогою схем, таблиць, графічних символів.

Діаграма 1. Аналіз відповідей

Як бачимо з діаграми, результати опитування підтвердили припущення того, що в підготовці майбутніх вчителів початкових класів до формування комунікативної компетентності учнів необхідно використовувати портфоліо, який спонукає студентів працювати над удосконаленням культури і техніки мовлення, над рівнем комунікативної компетентності, створює умови для суб'єктно-суб'єктивних відносин у спілкуванні, мисленнєво-мовленнєвій діяльності.

Конкретними перевагами використання студентського портфоліо в навчальному процесі є те, що воно демонструє кращі зразки студентських робіт, дає змогу порівняти роботи в різних навчальних дисциплінах і проміжках часу, дозволяє студентам оцінити та проаналізувати свої результати, надає чіткі дані про успішність усім зацікавленим особам і забезпечує активнішу участь студентів у процесі викладання – вивчення – оцінювання.

Хоча головна мета використання студентського портфоліо – це поліпшення успішності, ще одне його призначення – заохочувати студентів до активнішої участі в навчальному процесі та більшої відповідальності за власну навчальну діяльність [2, с. 232].

Список використаних джерел та літератури

1. Закон про вищу освіту // Освіта. – 2002 р. – 20–27 лютого
2. Гронлунд Н.Е. Оцінювання студентської успішності: Практ. посіб. / Гронлунд Норман Е. – К.: Навчально-методичний центр «Консорціум із удосконалення менеджер-освіти в Україні», 2005. – 312 с.
3. Беспалько В.П. О критериях качества подготовки специалистов / В.П. Беспалько // Вестник высшей школы. – 1998. – № 1. – С. 3-9.

Формування читацьких умінь молодших школярів

У статті аналізується проблема формування читацьких умінь молодших школярів. Визначається коло базових умінь, розвиваючи які, учень отримує здатність глибоко сприймати і розуміти той чи інший художній твір, його місце в літературі.

В статье анализируется проблема формирования читательских умений младших школьников. Определяется круг базовых умений, развивая которые, ученик получает способность глубоко воспринимать и понимать то или иное художественное произведение, его место в литературе.

The problem of forming reader skills of junior schoolchildren is analysed in the article. The range of basic skills, which help to develop a pupil's ability to perceive and understand a literary work and its place in literature, has been defined.

Проблема, яку ми почали розглядати у нашій роботі, вже не одне століття хвилює науковців різних рівнів. Нею займалися педагоги (Сухомлинський В., Бех І.), психологи (Виготський Л., Рубінштейн С., Костюк Г., Леонтьєв О., Лурія О.), методисти (Вашуленко М., Прищепка О., Савченко О., Мовчун А.), учителі-практики (Юрчишин Г., Наумович Л., Шагарова Н.) тощо. Тому й існує так багато поглядів на цю проблему, багато до пояснення суті її, виникнення й походження.

Уміння, як зазначають науковці, мають своєю основою перенос операцій. Іншими словами, будь-яка нова дія в нових умовах або у відношенні до нових об'єктів потребує опори на подібність умов або речей за ознаками, що є істотними для мети діяльності. Уміння – це закріплені способи застосування знань у практичній діяльності [6, с. 59]; більш чи менш досконалі способи виконання певних дій, що ґрунтуються на знаннях чи навичках, набутих людиною в процесі діяльності [2, с. 165]. Педагоги під умінням розуміють частину навички (Левітов А.М.), вищу людську властивість (Платонов К.К.), первинний ступінь у засвоєнні навички (Кабанова-Меллер Е.Н.) [1, с. 34].

Успіх будь-якої діяльності залежить від умінь їх виконувати. Уміння є там, де знання певної справи поєднується з вправністю під час виконання тих дій, з яких складається ця діяльність [4, с. 405].

Навчальна діяльність характеризується діями, операціями, які являють собою способи досягнення її цілей. Вони виробляються в процесі самої діяльності, узагальнюються, перетворюються в нові ситуації, об'єднуються в певні системи, які стають основою умінь здобувати знання й ними користуватися, умінь учитися. Важливість цих умінь давно визнана в психології та дидактиці. Але, незважаючи на ґрунтовне висвітлення проблеми умінь, суть поняття «уміння» деякими науковцями інтерпретуються по-різному. Однак учені сходяться на тому, що уміння ґрунтуються на знаннях та навичках, а знання обов'язково входять до фонду умінь, і питання про їх взаємозв'язок найбільш досліджений.

Отже, узагальнивши всі визначення, можемо сказати, що уміння – це заснована на основі знань та навичок готовність людини успішно виконувати певну діяльність.

Уміння поділяють на специфічні й узагальнені, прості та складні; специфічні (предметні), загальнонаукові (інтелектуальні), організаційно-пізнавальні й трудові. Ми ж розглядаємо читачські уміння.

Перелік умінь літературно-художнього розвитку учнів зводяться до таких:

1. Засвоєння моральної й естетичної цінності твору; здатність сприймати художнє мистецтво; особливості художньої мови письменника; здатність сприймати духовні цінності твору.

2. Розвинутий художній смак і вміння самостійно оцінювати художній твір.

3. Базові (елементарні) поняття літератури.

4. Необхідність читання і зацікавленість ним; наявність мотивів читання; постійне розширення кола читання, досвіду, розширення форм залучення до читання (уроки читання, позакласне і позашкільне читання, що має обов'язково включати полікультурний компонент, зокрема твори представників громад інших національностей);

5. Розвиток літературно-творчих здібностей і повноцінність сприймання художнього твору в процесі читання; здатність сприймати образність мови; культура і виразність мови та мовлення.

6. Бібліотечно-бібліографічні уміння працювати з книжкою; володіння основними методами роботи з книжкою.

Аналізуючи передбачені програмою уміння, можна вказати на відображення в них тих «сходинок», піднімаючись якими, учень збагачується здатністю глибоко сприймати і розуміти художній твір і літературу взагалі.

Звичайно, ми не вважаємо, що така класифікація умінь розкриває всі їх особливості, проте вона дає можливість осмислювати сутність передбачуваних програмою умінь і їх поступове ускладнення.

Передбачені програмою уміння показують, що укладачі програми враховують загально-психологічні особливості розвитку учнів відповідних класів. А саме: перелічені уміння стають засобом, який загально-психологічні якості зміни проявляє у вигляді специфічних властивостей читацької еволюції учня і виступає як сходинки цієї еволюції від класу до класу.

Отже, перелічені програмою уміння виступають як віхи, що пунктирно окреслюють шляхи читацького розвитку, проте не вказують на форми і види роботи необхідні для цього розвитку.

Сам факт переліку умінь учнів, включення до програми переліку умінь, що відображають етапи зростання літературознавчої та естетичної культури учня і слугують орієнтиром у методичних підходах – з метою планування роботи вчителем, вказує на важливість літературної освіти школярів. Проте уміння, про які йдеться в програмі, не стали до цього часу предметом детального розгляду в підручниках і посібниках з методики викладання читання. Учитель нерідко відчуває труднощі у виборі форм і методів роботи, які забезпечують емоційність, розвивають творчу уяву учнів, їхню здатність до співпереживання, розуміння ними естетичної ролі твору. Без цього говорити про літературну освіту учня, сформованість його умінь сприймати і розуміти літературу просто неможливо.

Тому, крім переліку читацьких умінь і навичок учнів, учитель має бути озброєний розумінням етапів їх формування, послідовності видів роботи, в яких ці уміння формуються. Тому, на наш погляд, слід виділити ще й уміння давати реально-критичну оцінку твору, героям, подіям, про які йдеться в творі, емоційну схвильованість, здатність до співпереживання, уміння давати самостійну оцінку твору.

Аналіз чинних підручників показав, що існує потужна методична основа для формування вищеназваних читацьких умінь. Так, вже в 2 класі учням пропонуються завдання, які стимулюють розумову діяльність: «Як ти гадаєш?..», «Поміркуй...», «Чим схоже?..», «Чим відрізняється?..». Наприклад, після роботи з оповіданням «Діти

вулиці» Януша Корчака вчитель спонукає учнів до зв'язної розповіді про зміст твору і тим самим формує емоційну схвильованість. Також учні вчать уважно слухати читання вчителем літературного твору, розуміти його фактичний зміст, користуватися найпростішими інтонаційними засобами виразності; розрізняти казку, вірш, оповідання, загадку, скоромовку (практично); визначати послідовність подій у творі; порівнювати зв'язок заголовка зі змістом твору; складати картинний план, простий план до невеликого твору; визначати загальний емоційний настрій твору; помічати, пізнавати у тексті яскраві, образні слова, вирази (епітети, порівняння, метафори – без вживання термінів); визначати тему та основну думку твору (з допомогою вчителя); брати участь у найпростіших формах інсценізації.

Також формуються вміння пов'язані з емоційно-оцінним ставленням до змісту твору: відтворення уявних образів, передача своїх вражень, почуттів від прочитаного за допомогою зв'язних висловлювань, встановлення загального емоційного настрою твору тощо.

В 3 класі продовжується розпочата робота у 2 класі, проте на більш глибокому рівні. Учні ознайомлюються з таким специфічним жанром як «П'єса-казка». Він спонукає учнів до глибшої концентрації над прочитаним, до уміння образно мислити та співпереживати героям.

У 4 класі коло читацької діяльності школярів розширюється, водночас поглиблюються, упорядковуються і систематизуються їхні знання щодо раніше відомих авторів і жанрів творів, удосконалюється навичка читання, уміння працювати з текстом, розвиваються загальнонавчальні уміння. У процесі читання творів різних жанрів формується ставлення дітей до навколишньої дійсності, розвиваються естетичні, етичні почуття, літературні творчі здібності, збагачується мовлення. Цікавим є розділ «Біблійні легенди», де учні ознайомлюються з легендами «Вавилонська вежа», «Каїн і Авель», які вчать співпереживати, висловлювати власне ставлення до прочитаного.

Отже, формування читача – це формування людини з розвиненими емпатійними почуттями, толерантністю до національних меншин, уміннями, насамперед, глибоко, щиро захоплюватись образами і ситуаціями твору, сприймати його на рівні своїх можливостей. Це означає згоджуватись і сперечатись з автором, не бути байдужим до долі героїв.

Список використаних джерел та літератури

1. Бугрій О. Формування інтелектуальних умінь школярів / Бугрій Олена // Рідна школа. – 2001. – № 9. – С. 34-35.
2. Гоноболін Ф.Н. Психологія: Навчальний посібник / Ф.Н. Гоноболін. – К.: Вища школа, 1975. – 264 с.
3. Загальна психологія: Навчальний посібник / О. Скрипченко, Л. Волинська, З. Огороднійчук та ін. – К.: А.П.Н., 1999. – 463 с.
4. Навчання і виховання учнів 4 класу: Методичний посібник для вчителів / упор. О.Я. Савченко – К.: Початкова школа, 2005. – 640 с.
5. Програми для середньої загальноосвітньої школи. 1–2 класи. – К.: Початкова школа, 2001. – 296 с.
6. Психологія / за редакцією В.А. Крутецького. – К.: Вища школа, 1978. – 284 с.
7. Савченко О.Я. Читанка: Підруч. для 2 кл. / О.Я. Савченко. – К.: Освіта, 2002. – Ч.І. – 126 с.
8. Савченко О.Я. Читанка: Підруч. для 2 кл. / О.Я. Савченко. – К.: Освіта, 2004. – Ч.ІІ. – 143 с.
9. Савченко О.Я. Читанка: Підруч. для 3 кл. / О.Я. Савченко. – К.: Освіта, 2004. – Ч.І. – 142 с.
10. Савченко О.Я. Читанка: Підруч. для 3 кл. / О.Я. Савченко. – К.: Освіта, 2004. – Ч.ІІ. – 143 с.
11. Савченко О.Я. Читанка: Підруч. для 4 кл. / О.Я. Савченко. – К.: Освіта, 2004. – Ч.І. – 159 с.
12. Савченко О.Я. Читанка: Підруч. для 4 кл. / О.Я. Савченко. – К.: Освіта, 2004. – Ч.ІІ. – 175 с.

ЗМІСТ

СЕКЦІЯ 1

Національні питання в імперський період, в умовах авторитарних та тоталітарних режимів. Історія українського єврейства в листівках, світлинах, спогадах та усних оповідях. Єврейські штетли України у міжвоєнний період

<i>Шауль Штаммфер</i> Что произошло с евреями в 1648 году?.....	4
<i>Katarzyna Rusinow</i> Społeczność żydowska Kielc a przestępstwa w raportach policyjnych z 1916 roku.....	19
<i>Л.М. Соловка</i> Галицьке єврейство: втрачений пласт та розірвана пам'ять.....	29
<i>Т.Л. Рафальська</i> Репресії проти національних меншин Житомирщини в добу «Великого терору» (1937–1938 рр.).....	39
<i>М.А. Моїсєєва</i> Свобода творчості і творчість бранців.....	47
<i>Г.Н. Кондратюк</i> Национальная политика в отношении еврейского населения Крымской АССР в 1920–1930-х годах.....	58
<i>В.А. Тучинський, С.В. Роїк</i> Польсько-німецькі міжнаціональні відносини напередодні Другої світової війни.....	71
<i>Г.И. Кондратюк</i> Деятельность еврейских лечебных учреждений в Таврической губернии в конце XIX – начале XX века.....	79
<i>Л.В. Гуцало</i> Єврейське населення УСРР в системі соціально-економічних експериментів.....	86
<i>Ю.Й. Новіцька</i> Політика Другої Речі Посполитої щодо національних меншин у міжвоєнний період.....	101

<i>О.А Мельничук, І.П. Мельничук</i>	
Загальнообов'язкове державне страхування як форма соціального захисту найманих працівників УСРР у період НЕПу.....	111
<i>А.С. Чирков</i>	
Почему «стонали часы»? Или о потаенном смысле рассказа Шолом Алейхема «Часы».....	119
<i>О.П. Ференець</i>	
Харцфельд (Пострелко) Аврахам – видний діяч єврейського національно-визвольного руху.....	125
<i>П.С. Долганов</i>	
Євреї в спектрі економічної політики ЗУНР.....	127
<i>О.В. Маркевич</i>	
Влада Російської імперії та єврейський етнос Волині наприкінці XVIII ст.: перші враження від зустрічі.....	133
<i>О.В. Максимов</i>	
Особливості призначення євреїв присяжними засідателями окружних судів Правобережної України в умовах судової реформи 1864 р.....	140
<i>Н.М. Сингаївська</i>	
Євреї та поляки в суспільно-економічному житті Правобережної України на початку XX ст.....	147
<i>М.В. Хададова</i>	
Єврейське та польське месіанство XVIII–XIX ст.....	154
<i>Т.Є. Клименко</i>	
Місце чаклунства в звичаях євреїв та українців.....	158
<i>М.О. Михайлова</i>	
«Світ колекціонера» як риса культури XX століття у філософії Вальтера Беньяміна.....	165
<i>В.О. Венгерська</i>	
Єврейські політичні партії та євреї в політичних партіях: дилеми соціально-класового, громадянського та національного (к. XIX ст. – лютий 1917 р.).....	168
<i>Ю.О. Нікітін</i>	
Іудейське населення в містах Чернігівської, Харківської та Полтавської губерній у II половині XIX ст.....	178

С.О. Ганус	
Німецька професійна історіографія середини XIX ст. як деміург образу національної держави.....	185
А.К. Лисий	
Євреї Вінниці у 1917 році.....	199
І.Г. Чернова-Гуменюк	
Родом із Житомира: письменник Олексій Свірський.....	205
Т.В. Арзуманова	
Протиріччя і непослідовність в реалізації більшовицької політики українізації щодо етнічних росіян на території УСРР у 1920-х рр. (на прикладі Харкова).....	209
В.О. Доценко	
Єврейська громадська ініціатива Української СРР в першій половині 20-х рр. XX століття.....	221
В.П. Мазурок, Л.А. Свиридюк	
Єврейська громада Кременеччини у XV – на початку XX століть.....	229
М.В. Горох	
Етнічне обличчя «Торгсину» (на прикладі Чернігівської облконтори).....	236
А.М. Савочка	
Благодійна діяльність єврейської громади Таврійської губернії (друга пол. XIX – поч. XX ст.).....	247
М.В. Гаухман	
Єврейський національний проект у російській національній політиці на Правобережній Україні (1905–1914 рр.).....	257
Л.Ю. Памірська	
Суспільно-політичні та культурно-освітні передумови вивчення іноземних мов представниками національних меншин на Волині (поч. XX ст. – 30-ті рр. XX ст.).....	268
А.А. Коцута	
Розвиток методів і засобів навчання євреїв в освітніх закладах Волині в кінці XIX – на початку XX ст.....	279
М.В. Кордон	
Політика радянської влади щодо єврейської культури в Україні (20-ті – 40-ві рр. XX ст.).....	288

Г.А. Міщук	
Архітектурне планування єврейських дільниць.....	291
Р.В. Кульчицький	
Діяльність Івана Макуха в національно-молодіжних товариствах.....	296

СЕКЦІЯ 2

Голокост та проблеми міжнаціональних відносин в умовах війни. Уроки Голокосту та формування міжнаціональної, міжрелігійної толерантності в Україні й становлення громадянського суспільства. «Індустрія Голокосту, Голодомору». Питання політизації проблеми

М.М. Гон	
Геноцид: сутність явища та його суб'єкти.....	304
М.П. Яценко	
Аксиологические особенности национального вопроса в Украине на фоне глобализационных процессов.....	314
Ф.А. Винокурова	
Праведники світу: до питання мотивації дій та вчинків, проблеми людського вибору в екстремальних ситуаціях нацистської окупації.....	325
Л.Г. Коган	
Дядя Миша и его партизанское отделение.....	344
Ю.В. Котляр	
Трагедія єврейського населення Миколаївщини в 30-х рр. XX ст.....	352
Р.Г. Руденко	
Причини і причинність Голодомору 1932–1933 рр. в Україні....	363
Н.В. Рудницька	
Голокост на Житомирщині в документах Державного архіву Житомирської області.....	373
Н.М. Бовсунівська	
Мої євреї (на пошану до нащадків народу, який став жертвою Голокосту).....	379

<i>Т.А. Петько</i>	
Вони виконали свій громадянський обов'язок.....	383
<i>Г.В. Полетаєв</i>	
Євреї у радянському русі Опору на Житомирщині.....	390
<i>Ю.Ю. Радченко</i>	
«Ми випустили в них усі патрони...»: колаборація та Голокост у Краснограді Харківської області (жовтень 1941 – червень 1942 рр.)...	398
<i>А.А. Хмель</i>	
«Еврейский вопрос» во франкистской Испании.....	408
<i>О.А. Дубасенюк</i>	
Умови підвищення рівня ефективності професійної полікультур- ної підготовки майбутнього вчителя.....	422
<i>Н.В. Якса</i>	
Полікультурне виховання – шлях до зближення народів.....	428
<i>В.Й. Білоус, Н.К Місяць</i>	
«Єврейське питання» на Житомирщині: соціологічний аспект..	435
<i>О.В. Вознюк</i>	
Толерантність – умова зближення українського і єврейського народів.....	440
<i>О.Б. Слоньовська</i>	
Соціальні та педагогічні умови розвитку полікультурної освіти майбутніх учителів Канади.....	447
<i>О.С. Березюк</i>	
Етнокультурологічна підготовка майбутнього вчителя в умовах Поліського регіону.....	456
<i>М.А. Козловець, М.О. Михайлова</i>	
Мультикультуралізм і проблема єдності суспільства.....	463
<i>І.І. Коновальчук</i>	
Соціокультурні детермінанти інноваційних освітніх процесів....	473
<i>З.В. Залібовська-Ільницька</i>	
Шляхи розвитку комунікативної компетентності майбутніх учителів у вищих державних закладах освіти (українсько-єврейська співпраця).....	482
<i>А.І. Литвинчук</i>	
Формування читацьких умінь молодших школярів.....	489

Наукове видання

XX СТОЛІТТЯ – ЕТНОНАЦІОНАЛЬНИЙ ВИМІР ТА ПРОБЛЕМИ ГОЛОКОСТУ

Редактори: І. Щупак, Н. Рудницька

Наукові редактори: В. Венгерська, О. Жуковський

Технічний редактор: О. Колпакова

Комп'ютерна верстка та дизайн: Ю. Матвєєв, Д. Назаренко

Підписано до друку 12.12.2011. Формат 60х84/16

Папір офсетний. Гарнітура Book Antiqua. Друк офсетний.

Умовн. друк. арк. 29,06

Наклад 300 прим. Зам. №36

ВБФ «НПЦ єврейської історії та культури

«Ткума» («Відродження»))»

Свідоцтво про державну реєстрацію БО №000503

Видавництво і друкарня «Ліра»

49010, м. Дніпропетровськ, вул. Погребняка, 25/27

Свідоцтво про внесення до Держреєстру

ДК №188 від 19.09.2000

ISBN 978-966-383-374-3

